

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 9–10

Київ-2010

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
23 листопада 2010 р., протокол № 10

Тексти подаються в авторській редакції

Оригінал-макет підготувала
Любов Зубець

Тексти до друку підготувала
Таміла Лащенко

Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 9–10. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — 380 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читацькому загалу видання, розглядаються маловивчені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., які висвітлюються в контексті взаємовпливів європейського та османсько-кримського цивілізаційних процесів. Зацікавлений читач знайде у них відповіді на ціле коло проблем, що досліджуються вперше або по новому оцінюються з позицій сучасної історичної науки.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України, Малої Азії та Центрально-Східної Європи.

**Свідоцтво про державну реєстрацію
Друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17290-6060ПР**

© Інститут історії України
НАНУ, 2010

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE

**Ukraine
in East-Central
Europe**

Volume 9-10

Kyiv-2010

Ukraine in East-Central Europe. — Vol. 9–10. — K.: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2010. — 380 p.

In scientific works, placed on the pages of the proposed edition to readers, are treated little studied questions of national history from the early times till the end of XVIII century, which are covered in the context of mutual influences of European and Ottoman Crimean civilizational processes. An interested reader will find answers to a whole range of problems, that are investigated for the first time or a new estimation from the perspective of present-day historical science.

For scientists, teachers, and everyone who are interested in the history of Ukraine Asia Minor, and East-Central Europe.

Редакційна колегія:

Валерій Смолій, доктор історичних наук, академік НАН України, Інститут історії України НАН України (відповідальний редактор)

В'ячеслав Станіславський, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Тарас Чухліб, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Валентина Матях, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (відповідальний секретар)

Борис Черкас, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Редакційна рада:

Мар'ян Бендза, доктор габілітований, професор Християнської теологічної академії

Віктор Брехуненко, доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Олександр Головка, доктор історичних наук, Апарат Верховної Ради України

Олександр Гуржій, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Олександр Моця, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Петро Сас, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Валерій Степанков, доктор історичних наук, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет

Тереза Хінчевська-Генель, доктор габілітований, Інститут історії Польської академії наук

З М І С Т

I. ІСТОРІЯ

Черкас Борис

Похід хана Джанібека на Правобережну Україну 1352 р. 13

Срібняк Ігор

Яничарський корпус османської армії (1362 р. — кінець XVI ст.) 26

Григор'єва Тетяна

Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.):
спроба переоцінки досягнутих домовленостей 42

Сас Петро

Бій біля острова Тендра під час Хотинської війни між Османською імперією
та Річчю Посполитою 60

Гурбик Андрій

Дипломатична місія А. Ждановича 1650 р. до Стамбула
в контексті набуття Україною османського протекторату 66

Чухліб Тарас

«Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати
по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів
з султаном Мегмедом IV Авджи 93

Станіславський В'ячеслав

Кримське посольство до Стамбула восени 1706 р. 136

Кочегаров Кирилл

Роль Івана Мазепи в русско-турецьких отношениях первой половины 1708 г.:
поездка Згуры Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше 152

Грибовский Владислав, Сень Дмитрій

Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской
и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского
сераскера Бахты-Гирея 193

Андрєєва Світлана

Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії
на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі 227

Бачинська Олена

Турецьке та татарське населення Буджака: походження, шляхи міграцій, демографія, зовнішність (90-ті рр. XVIII — початок XIX ст.) 238

II. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Пилипенко Володимир

Уявна війна з реальним ворогом: плани збройного протистояння з Османською імперією у публіцистиці Речі Посполитої середини XVI — середини XVII ст. 249

Галенко Олександр

Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида 263

Безпалько Владислав

Датування кримсько-литовських посольських документів 1506–1507 рр. книги записів № 7 Литовської Метрики 296

Мустахимов Ільяс, Сень Дмитрій

Три османських документа XVII в. о ранній історії донських казаків 307

Мицик Юрій

З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI — першої половини XVIII ст. 327

III. ОГЛЯДИ ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кононенко Василь

Мусульманська Європа очима західноєвропейських подорожників: [Огляд: Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К.: Часопис «Критика»; 2009. — 591 с.; Калашников В.М. Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII — першої половини XIX століття (переклад тексту з коментарем): хрестоматія. — Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. — 312 с.] 363

Бібліографічний покажчик публікацій збірника (випуски 1–10) / Укл. В'ячеслав Станіславський 366

CONTENTS

I. HISTORY

Cherkas Borys

The Campaign of Khan Dzhanibek on the Right-Bank Ukraine in 1352 13

Sribniak Viacheslav

The janissaries' division of the Ottoman army (1362 — the end of 16th century):
Organization, structure, the officers 26

Hryhorieva Tetiana

The peacemaking procedure after the Khotyn War (1620–1621):
An attempt of reconsideration 42

Sas Petro

The battle near the island Tendra during the Khotyn War between the Ottoman Empire
and the Polish-Lithuanian Commonwealth 60

Hurbyk Andrii

The diplomatic mission of A. Zhdanovych in 1650 to Istanbul in the context
of attaining by Ukraine the Ottoman protectorate 66

Chukhlib Taras

«Turkish emperor allows to Cossack Army and its country to sail the Black Sea...»:
Political relations of Ukrainian hetmans with sultan Mehmed IV Avci 93

Stanislavsky Viacheslav

The Crimean embassy to Istanbul in Autumn of 1706 136

Kocheharov Kirill

The role of Ivan Mazepa in Russo-Turkish relations in the first half of 1708:
A visit of Zghura Stilevich to serasker Yusuf Pasha 152

Hribovskii Vladislav, Sen Dmitrii

The Frontier elites and the problem of regulation the Russian and the Ottoman
borders in the first third of XVIII century: The activity of Kuban serasker
Bakhty-Giray 193

Andrieieva Svitlana

The activity of College of Foreign Affairs' translators of the Russian Empire
on the southern borders of Zaporozhian Liberties during the New Sich 227

Bachynska Olena

The Turkish and Tatar population of Budjak: Origin, ways of migration, demography, appearance (the 90th of XVIII — the early XIX cc.) 238

II. HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Pylypenko Volodymyr

The imaginary war with the real enemy: Plans for armed confrontation with the Ottoman Empire in the journalism of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle XVI — the middle XVII cc. 249

Halenko Oleksandr

Eastern Europe in 1704–1709 by the covering of Mehmed Rashid' Ottoman chronicle 263

Bezpalko Vladyslav

Dating of the Crimean-Lithuanian ambassadorial documents in 1506–1507 from the Record book No. 7 of Lithuanian Metric 296

Mustakimov Ilias, Sen Dmitrii

Three Ottoman documents of the XVII c. about the early history of the Don Cossacks 307

Mytsyk Yurii

From the sources to the history of the Ottoman Empire and the Crimean Khanate of the XVI — the first half of XVIII cc. 327

III. REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY

Kononenko Vasyl

The Muslim Europe in the perspective of West European travelers: Wolf L. Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva. — K.: «Chasopys Krytyka», 2009. — 591 s; Kalashnykov V.M. Ukraina ochyma inozemtsiv: anhlomovni memuary, zapysky, shchodennyky XVII — pershoi polovyny XIX stolittia (pereklad tekstu z komentarem): Khrestomatiia. — D.: Vyd-vo Dnipropetr. Nats. Un-tu, 2008. — 312 s. 363

Stanislavsky Viacheslav

The bibliographical index to Volumes I–X 366

| *Розділ I*
Історія

Борис Черкас

ПОХІД ХАНА ДЖАНІБЕКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ 1352 р.

Стаття присвячена подіям середини XIV ст., які мали місце в західних областях Золотої Орди. У центрі уваги — дослідження походу війська хана Джанібека, що був здійснений на території улуса Курумиши, і придушення місцевого сепаратизму. Проведена спроба визначення місця українських земель, особливо Поділля і Київщини, в житті Золотої Орди середини XIV ст.

Ключові слова: Україна, Джанібек, улус, Київщина, Поділля.

Статья посвящена событиям середины XIV ст., которые происходили в западных областях Золотой Орды. В центре внимания — изучение похода войска хана Джанибека, осуществленного на территории улуса Курумыши, и расправы над местным сепаратизмом. Осуществлена попытка определения места украинских земель, особенно Подолья и Киевщины, в жизни Золотой Орды середины XIV ст.

Ключевые слова: Украина, Джанибек, улус, Киевщина, Подолье.

This article is dedicated to the events of middle of XIV century, which were on the Western lands of the Golden Horde. In the centre of research is campaign of khan Dzhanibek, that realized on the territory of Kurumyshy's ulus, and, therefore, reprisal over local separatism. It is made an attempt to determine the place of Ukrainian lands, especially Podillia and Kyiv region, in the life of the Golden Horde in the middle of XIV c.

Keywords: Ukraine, Dzhanibek, ulus, Kievschina, Podillia.

Часи золотоординського панування на українських землях відносяться до так званих «темних віків». В першу чергу це пов'язано з гострим дефіцитом інформації. Тому поява будь-якого джерела щодо життя на українських теренах другої половини XIII — першої половини XIV ст. уподібнюється променю в темряві.

Український вчений Я. Дашкевич зробив переклад давно відомого, проте ще не достатньо оціненого джерела — повідомлення про похід угорців на татар з флорентійської хроніки Маттео Віллані¹. Причому науковець забезпечив свій переклад досить широкими науковими коментарями, оформленими у статейний варіант. Я. Дашкевич з притаманними йому професіоналізмом і широтою

бачення розібрав всі складові згаданого повідомлення і переконливо довів реальність зображених в ньому подій. Також Ярослав Романович, проаналізувавши як саме джерело, так і зовнішньополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, дійшов висновку, що події 1352 і 1354 рр., приведені в хроніці, відбувалися саме на українських землях, а точніше на Поділлі. В центрі подій, за висновками вченого, був конфлікт улусного правителя Брацлавської тьми з ханом Золотої Орди².

Наведемо текст джерела за Дашкевичем повністю: «Трапилося в цьому році, що один король з роду татарів, якого король мав неприязну сутичку з королем Прославії (невірним і підданим короля Угорщини), що нанесла шкоду одному і другому народові; згаданий король татарів, почуваючись у великій силі, засліплений своєю величчю, або щоб вивести народ свого краю (де в цей час був велетенський голод) вийшов із своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів із своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах, оскільки мав допомогу короля Угорщини, який на цей час виділив йому сорок тисяч кінних лучників: [вони] приєднавшись до народу короля прославів, тут же почали бій з татарами, і з них загинуло стільки, що духу не вистачало в людей, лез — у шабель, стріл — у луків. Але через надмірну кількість татарів, не маючи змоги більше рубати, угорці й прослави покинули поле [бою] не без великих втрат із числа своїх народів. Татари, хоча і переможені, залишилися переможцями. Проте через труднощі з харчуванням, а також через попсоване повітря, змушені [були] спочатку поїдати мертві тіла; припускаючи, що два королі роблять підготовку, щоб повернутися на Поле з численнішим і могутнішим військом, із страху і через великий брак харчів у татарів, [вони] вернулися назад до свого краю. Цю новину ми звідусіль у Флоренції в місяці квітні 1352 [року]»³.

«У цьому році і в цей же час Людовик, король Угорщини, зібрав свої сили, а також їхніх людей з Польщі й Прославі; приготувавши великий запас харчів, з двомастами тисяч вершників просувався п'ятнадцять днів через пустинні місця; з великими труднощами ввійшов у володіння великого короля татарів. І коли вже досягнув його володінь і вже мав намір нанести шкоду краєві, король цього краю, а був він ще досить молодий, звернувся з проханням до [короля] Угорщини, щоб цей дозволив йому безпечно наблизитися до нього з великим супроводом; отримавши дозвіл, прибув до нього з сотнею дуже пишно і багато споряджених баронів; виявивши ознаки шани, запитав короля Угорщини, що привело його зі збройною силою до його володінь і чого від нього хоче. Король відповів, що виступив проти нього тому, що цей не християнин, і що вимагає трьох речей: по-перше, щоб він став християнином разом зі своїм народом; по-друге, щоб він визнав його зверхність; по-третє, щоб на знак шани щорічно сплачував йому певну данину — тоді він став би його захисником. А юнак сказав: «Глянь, королю Угорщини, моя сила значно більше, ніж твоя: маю на увазі лише мої володіння, без сили моїх старших; і запевняю тебе, що коли б

захотів великої перемоги, то здобув би її над тобою і над твоїм народом. Але, оскільки маю намір стати християнином, приймаю твої умови і сподіваюся виконати з часом з допомогою твоєї і папи”. І залишився в згоді, зробив великі почесті королеві Угорщини, і супроводив його аж до кінця — до кордонів свого володіння. Але, коли прибули сюди, великі угорські барони через заздрість не виявили йому честі, втрутившись, щоб перешкодити, аби їхній король, добившись цього, не став надмірно великим. І стало це предметом ганьби: добра воля, яку мав король татарів — і намір короля Угорщини⁴.

Аби реконструювати події, про які оповів Віллані, слід розібратися з загальною політичною ситуацією на території України середини XIV ст. Наприкінці 1341 р. помирає хан Узбек. Ще за життя він готував у спадкоємці старшого сина Тинібека. І той вже деякий час фактично був співправителем. Проте 1342 р. внаслідок заколоту до влади в Золотій Орді приходять молодший син хана Узбека Джанібек. За такої ситуації новий хан мав зустріти в обличчі брата і частини аристократії сильну опозицію. Як наслідок, Джанібек одразу вдається до репресій. За короткий проміжок часу гине Тинібек і чимала кількість огланів (представників роду Чингізхана) та князів. Проте більшість аристократії підтримала хана і отримала від нього значні пільги⁵. Репресивні дії торкнулися і тих організацій і громад, що мали забезпечити великі фінансові вливання в бюджет. У 1344 р., під приводом загибелі в Азачі (Тані)* ординського чиновника від руки венеціанця, хан вислав сюди військо і захопив всі статки італійців. Причому постраждали не лише венеціанці, а й пізанці. В тому ж році татарські тумени підступили під генуезьку Кафу на Кримському півострові. Проте оборона виявилася досить потужною, і місто вистояло. У 1346–1347 рр. Джанібек здійснив новий похід на Кафу. Облога тривала кілька місяців. Татари обстрілювали місто з металльної артилерії. Причому, не маючи можливості розбити стіну, ординці як снаряди використовували трупи тварин, аби викликати серед обложених хвороби. У відповідь генуезці здійснили вдалу вилазку. Їм вдалося понищити частину облогового парку і завдати відчутних втрат ординцям. В решті-решт гарнізон залишив місто і на кораблях відступив до Константинополя⁶. Розорення колоній в Криму і гирлі Дону призвело до здорожчання східних товарів в Італії «на 50 і навіть на 100%»⁷. Ще більших збитків зазнав Константинополь і його анатолійські володіння. Там внаслідок припинення надходження зерна і солі, що їх завозили з півночі генуезці, спалахнув голод⁸. Самим же головним наслідком Джанібекових походів стало занесення зі сходу чуми. Останню генуезькі втікачі завезли до Європи, що спричинилося до спалаху епідемії, відомої під назвою «чорної смерті»⁹.

Важливо з'ясувати, яким було ставлення емірів, що мали володіння в українському степу, до таких акцій хана. Землі Золотої Орди на захід від нижнього Дону і Сіверського Дінця становили праве крило цієї держави¹⁰. На

* Сучасний Азов.

час описуваних подій місцева аристократія основні доходи мала вже не з грабежу сусідніх держав, а через економічну діяльність. Археологічні дослідження засвідчують існування на цих землях великої кількості міст і сіл з доволі розвинутим рівнем економіки — ремісництва, землеробства, скотарства і торгівлі¹¹. В. Гюзелев стверджує, що недотримане малоазійським населенням зерно саме мало поставлятися з «південної Русі»¹², читай – з українських земель. За таких умов для місцевого населення і аристократії, зокрема, походи Джанібєка були не вигідними міроприємствами. В. Гюзелев звернув увагу на збільшення вивозу сільськогосподарської продукції з Білгорода і Кілії. Болгарський вчений вважав, що це передусім болгарська продукція¹³. Проте Болгарія і без цього була міцно зав'язана на торгівлю. На нашу думку, тут якраз маємо (особливо це стосується Білгорода на Дністрі) торгові операції право-крильних емірів. Як бачимо, на їх інтенсивність навіть не вплинув конфлікт хана з генуезцями. Проте ця південна «щілина» навряд чи могла в повній мірі замінити кафінські «ворота». Тому в сорокових роках мав зрости товарообмін татарських улусів з північними сусідами, передусім Польщею, Угорщиною і Литвою. Недаремно саме за цей час маємо цілу низку пільгових грамот тамошніх правителів купцям.

У 1347 р. Джанібек відновлює право торгівлі для венеціанців. Але торгові операції легко руйнуються і важко відновлюються. Тим більше, що хан підняв для італійців мито з трьох до п'яти відсотків¹⁴. Вже за кілька років торгові операції в Чорноморському басейні знову переживають застій. У 1350 р. спалахнула війна між Генуею, з одного боку, і Венецією і Арагоном – з іншого. Протиборствуючі сторони своїми флотами заблокували проливи. Фіналом війни стала морська битва в Босфорі 1352 року, переможцем в якій вийшла Генуя. Остання фактично перетворила море виключно на своє володіння, заборонивши іншим країнам, включаючи Візантію, заходити туди своїми кораблями¹⁵.

Чорноморська криза мала ще більше змусити західних емірів до поживлення торгівлі з європейськими сусідами. До цього додавалися і кризові явища в самій Золотій Орді. Як нами вже зазначалося, вояки Джанібєка занесли в Крим чуму. На півострові від неї померло до 80 тисяч чоловік¹⁶. Зрозуміло, що епідемія поширилася і на сусідні землі. Таким чином в очах емірів дії хана, що незаконно прийшов до влади, мали сприйматися як такі, що завдавали їм лише збитків. Причому не треба забувати, що внаслідок геополітичного становища західні улуси дещо відрізнялися від центральних областей держави. Сусідство з такими сильними сусідами, як Угорщина, Польща і Литва, змушувало місцеву знать до активного політичного контактування з ними. Більше того, хани, виходячи з військово-стратегічних міркувань, не дробили західні області, як це мало місце в центрі. Тому якщо на Лівобережній Україні існувало, принаймні, п'ять улусів¹⁷, то на захід від Дніпра лише два: Улус Ногая і Улус Курумиши. Причому навіть загибель Ногая не змусила ханів подрібнити його область. Гафарі прямо писав, що «улус (як бачимо, в єдиному числі. — Авт.) зветься

від покійного Ногая»¹⁸. Що стосується другого улусу Курумиши, то його назва походить від першого правителя, відомого з Галицько-Волинського літопису як Куремса¹⁹, чи, згідно з Карпіні, — Коренца²⁰. Причому з цих же двох повідомлень видно, що улус сформувався наприкінці 1245 р., коли Курумиши на чолі шести туменів перейшов Дніпро. На переломі XIII–XIV ст. тут правили три його сини. Під час «Нагаєвої війни» двоє з них загинули²¹. Проте Тохта, здобувши остаточну перемогу над Ногаєм і його нащадками, на початку XIV ст. віддав весь улус молодшому Курумишевичу Янджи²². Як довго жив останній — невідомо, хоча з оповіді Бейбарса можна зробити висновок, що це була молода людина.

З італійського джерела видно, що відбувається військовий конфлікт між двома татарськими правителями, яких Віллани називає королями. Отже, він в них вбачає самостійних володарів. Той, що користується допомогою християн, є «невірним» (читай мусульманином), другий же, за самим тоном оповіді, теж не є християнином, а значить теж мусульманин. Цікавими є назви їхніх країв. Один «татарин» є королем Прославії, а інший «татаріи». Що стосується Прославії, то Я. Дашкевич під нею розумів Брацлавську тьму. Ми притримуємося думки вченого з невеликим коригуванням — мова явно йде про улус Курумиши. На підтримку нашої гіпотези наведемо такі факти. По-перше, назва «Прославія» походить з слов'янської мови, отже має знаходитися на схід від Угорщини. Адже землі, що їх заселяли слов'яни, і які були під ординською зверхністю, розташовувалися в районі Дністра і далі на схід. По-друге, місто Брацлав іноді в джерелах фігурує, як Переславль. Принаймні, так його називав Зосима 1419 року²³. По-третє, з опису видно, що Прославія знаходиться між володіннями «короля татар» і угорсько-польськими землями. І тут важливе саме останнє, що вказує на те, що мова йде про землі знову ж таки на схід від Дністра. По-четверте, 1352 р. татари напали саме на Польщу, причому головний удар прийшовся по Люблінській землі²⁴. І, по-п'яте, в польській традиції цей напад пов'язували з віроломством литовців: «литва привела», і литовці ж згадані серед союзних татарам нападників²⁵. Отже, бачимо, що регіон, звідки після погрому Прославії прийшли татари, чітко виокремлюється саме Поділлям. Що стосується правителя Прославії, то ним скоріш за все був нащадок Курумиши чи, принаймні, правитель його улусу. Ще з війни Данила Галицького з Курумиши видно, що володіння останнього якраз поширювалися на Поділля²⁶. Бейбарс писав, що Курумиши і його діти правили в «північних країнах»²⁷. А такою для цього каїрського літописця могла бути якраз Україна-Русь. На високий статус правителя Прославії вказує і те, що його титулюють як короля. Отже, це мав бути Чингізид. Що ж стосується короля татар, то ним може бути лише володар, який править далеко на сході — вочевидь, мова йде саме про Джанібека. Георгій Козубовський звернув увагу на концентрацію монет цього хана чеканки 1352 рр. на українських землях, особливо на Правобережжі²⁸.

Щодо причин конфлікту, то на перше місце Віллани виводить кліматичну кризу, яка вразила державу. Причому сильно постраждали саме володіння хана.

По-перше, ми бачимо великий голод, по-друге, це падіж коней, від чого частина війська Джанібєка виявилася спішеною. Саме тому хан вирішив перевести на мешкання свої улуси на Правобережжя. Вочевидь, ці землі менш постраждали. Хоча і на них було не все гаразд, бо Віллани згадує про нестачу їжі і, як наслідок — поїдання падалі. Що ж стосується «попсованого повітря», то, можливо, під цим згадується саме чума. В другому повідомленні йдеться про пустинну територію в 15 днів шляху, яка відділяла кордони союзників від татар²⁹. Скоріше тут маємо справу з спустошеними теренами. Важко сказати, чи здійснював правитель Прославії свої акції виключно силами своїх підданих, чи, за прикладом Ногая, приєднав до себе сусідніх емірів³⁰. Можливо також, що в основі конфлікту лежали і внутрішньополітичні причини. Ми вже звернули увагу на те, як Джанібек прийшов до влади. Враховуючи важкий стан, в якому перебувала країна, не має нічого дивного, що могли з'явитися претенденти на джучидський престол. В тому ж 1352 р. проти Джанібєка виступив хан «Оурдак». Його володіння були в лівому крилі улусу Джучи, яким з часів Багу правили нащадки Орди — старшого брата Бату³¹. І тут цікавим є той факт, що Курумишевичі теж були прямими нащадками того ж Орди³². Заманливо б було об'єднати ці виступи в один заколот. Проте за відсутності джерел залишаємо дане припущення без відповіді.

В оповіді Віллани зустрічаємося ще з кількома цікавими моментами, що проливають світло на ситуацію в ординських землях України-Руси. Насамперед виникає питання, чому флорентійська хроніка називає улус саме слов'янським терміном, а не тюркським, або за іменем правителя? Ми вважаємо, що це пов'язане з населенням, що заселяло володіння Курумиши. Вочевидь, протягом XIII–XIV ст. доля місцевого українського населення в улусі зросла, а можливо, і домінувала. Адже на нього не так сильно впливали природні катаклізми першої половини XIV ст.³³ Великих громадянських війн після Ногая і до 1352 р. тут не було. Не загрожували і набіги з боку степовиків, бо з їх верхівки і походили місцеві правителі. Невипадково вже після 1362 р. Поділля являло собою доволі заселений регіон з кількома десятками міст і ще більшою кількістю сіл³⁴. Саме збільшення чисельності населення осілих регіонів Золотої Орди, особливо в XIV ст., неодноразово відмічали мусульманські хроніки³⁵. Причому вони наголошували на безпосередньому зв'язку економіки цих регіонів з демографічним бумом. Іншим цікавим фактом є та допомога, яка надавалася угорцями і поляками, відповідно Людовіком і Казимиром III, татарам.

1340 р. помирає Юрій II. Його смерть потягнула за собою цілу низку подій, що безпосередньо вплинули на долю ординської влади на території сучасної України. Наступним правителем держави став Любарт Гедимінович. Грушевський вважав, що хана Узбека в цілому задовольнила ця фігура, тому він і не став противитися цьому³⁶. Проте, на нашу думку, вокняжіння в Галицько-Волинській державі представника Великого князівства Литовського, з яким Узбек якраз конфліктував, ніяк не могло бути вигідним ханові. Галицько-Волинська

держава і так періодично завдавала клопоту Орді, а в союзі з Литвою і зовсім ставала великою силою. Те, що татари не завадили Любарту, можна пояснити лише тим, що у них просто не було можливості цього зробити. В попередні роки Золоту Орду накрила страшна посуха. Причому її наслідки були настільки значними, що коли 1338 р. готувався великий похід на Кавказ, то татарам довелося масово продавати в рабство рідних (дітей), аби здобути засоби для війни³⁷ — отже, країна не мала в своєму розпорядженні резервів, достатніх, щоб звести втрати від природного катаклізму до мінімуму. І це могутня імперія від Дунаю до Арала! Бойові війська знаходилися на Кавказі. Сам же Узбек вже перебував на смертному одрі, так що в середовищі ординської еліти загострилася боротьба за майбутню корону. Наступного року хан помирає, і правителем стає Джанібек. Але йому довелося спочатку всю увагу зосередити на боротьбі з родичами. В тому ж році при облозі одного з пруських замків гине Гедимін³⁸. Як наслідок, Велике князівство Литовське на деякий час перетворюється на низку фактично незалежних князівств під управлінням його синів.

В самій Галицько-Волинській державі Любарт теж не зміг опанувати всієї влади. Фактично він керував лише Волинню. В Галичині ж утвердилося місцеве боярство на чолі з Дедьком. В той же час король Польщі Казимир III і Людовик Угорський мали на ці землі свої плани. На початку весни 1340 р. ці два монарха вклали угоду про розділ галицько-волинських земель. Тоді ж було вислано військо. Розпочалася війна за галицько-волинські землі, що тривала сорок років³⁹. З одного боку, на них претендували Польща і Угорщина, а з іншого — Велике князівство Литовське. Що стосується Золотої орди, то до 1349 р. вона підтримувала Дедька (який, можливо, не без її допомоги і очолив Галицьке князівство). Наприкінці ж 1349 р. Казимир III організував дуже вдалий похід на Галичину, при цьому йому вдалося, за влучним висловом Грушевського, «знейтралізувати татар». Як наслідок, ординці не підтримали жодну з сторін⁴⁰. Хоча приїзд напередодні татарського посольства до Казимира⁴¹ змушує підозрювати, що ініціативу виявили саме ординці.

Перший крок татар був викликаний не лише підкупом. По-перше, мало місце політичне рішення Сараю. У 1349 р. Ольгерд прислав посольство до Джанібека на чолі з братом Коріатом. Литовський князь пропонував військовий союз. Грушевський довів, що він мав спрямовуватися якраз проти Польщі⁴². Це підтверджує припущення, що ще до згаданого року між Ордою і Польщею вже відбувалися контакти, спрямовані на мирну, якщо не союзну, угоду. Захід Ольгерда виявився невдалим — хан наказав заарештувати послів. Згідно з офіційною версією, на прохання московського князя⁴³. Насправді рішення було прийняте з огляду на зміни в Великому князівстві Литовському і його зовнішній політиці. Ольгерд і Кейстут, об'єднавши свої зусилля, захопили владу в країні і відновили її цілісність. Як наслідок — посилився тиск на руські князівства, що платили данину Орді. За таких умов Золотій Орді було не вигідно підтримувати Литву, навпаки — ординська влада вбачала в ній загрозу. Те, що мало місце встановлення союзних відносин із Золотою Ордою, принаймні, керівниками

одного з західніших улусів Курумишевичами, підтверджується і тим, що литовський князь Кейстут під час переговорів з Людовиком 1351 р. просив у нього захисту від татар⁴⁴. Вочевидь, він вбачав в угорському королі людину, що має вплив на ординців. В лютому 1352 р. угорське і польське війська на чолі з королями рушило під Белз і після невдалої облоги відступило. А вже в березні татари атакували Галичину і Польщу, насамперед Люблінську землю⁴⁵. І хоча джерела нічого не говорять про допомогу монархів татарському «бунтарю», проте це можна пояснити тим, що хроніки передусім присвячені діям безпосередньо королів, а не їх окремих командирів (і притому діям успішним).

У 1354 р. Людовик, згідно з Віллані, на чолі угорсько-польського війська спробував повернути улус своєму союзнику. З оповідання видно, що в цей час улус очолював якийсь «юнак». Якщо б він був родичем (братом) союзника Людовика, то Віллані, скоріш за все б, вказав на це. Отже Джанібек залишив по собі когось не з місцевих представників влади. За всіма обмовками в хроніці, які мали показати Людовика у вигідній ситуації, видно, що угорсько-польське військо опинилося в критичній ситуації. Водночас і татари не мали достатньо сил для того, щоб розгромити противника. Зміст угоди невідомий. Проте згадка Віллані про нечесних баронів дає можливість висловити припущення: або угорсько-польське військо було випущено з оточення за викуп, який в результаті не виплатили, або за якісь інші невиконані обіцянки. Наприклад, у Вроцлаві, ворожо налаштованому до Казимира, весною 1354 р. поширювалися чутки, що він примирився з татарами і збирається одружитися з татаркою⁴⁶. Вочевидь, тут відчувається відгомін якихось обіцянок християнських монархів, які вони надали Джучидам.

Постає питання, яка ж роль в даних подіях належала литовцям. Длугош, вочевидь, виходячи з того, що разом з ординцями вони брали участь у нападах на поляків, прямо звинувачував ВКЛ, що воно закликала татар. Проте ми вже з'ясували причини нападів ординців. Що ж стосується литовських військ, то тут вони діяли згідно із своїми домовленостями з ординцями. Адже в попередній угоді з Казимиром литовські князі (Гедиміновичі Євнутій, Кейстут і Любарт, також Юрій Наримунтович і Юрій Коріатович) записали, що у разі походу татар на Польщу вони (як володарі земель, залежних за Романовичів від хана) будуть разом з ординцями⁴⁷. Те, що литовські князі були змушені підкоритися Джанібеку, деякою мірою підтверджується тим, що в пізнішій литовській традиції саме цей хан відносився до грізних правителів Золотої Орди.

Ф. Шабульдо в своїй монографії звернув увагу на скаргу православних ієрархів від 1354 р., що Київ нещодавно був спустошений татарами. І саме тому вони вважають Володимир-на-Клязмі кращим місцем для митрополичої кафедри. Вчений, виходячи, вочевидь, з подібності такого пояснення священників щодо від'їзду митрополита на північний схід до більш раннього виправдання 1300 р. — «не терпя насилия татарского», дійшов висновку, що мова йшла про той самий від'їзд Максима 1300 р.⁴⁸ Дійсно, між обома подіями багато спіль-

ного, причому і в інших аспектах. У 1300 р. в Орді в західних улусах була уособиця, як і 1352 р. Крім того, на початку століття створюється галицька митрополія, що увібрала в себе не лише галицько-волинські, але й подільські землі, принаймні, Білгород⁴⁹. Причому, навряд чи це відбулося без згоди татар. Тому, продовжуючи думку Ф. Шабульда, але переносячи скаргу 1354 р. до сучасних на той час подій, припускаємо, що в 50-х рр. XIV ст. на українських землях знову мав місце якийсь розкол в Київській митрополії, що і спонукав ієрархів відповідно виправдовуватися. І дійсно: якраз 1352 р. стався випадок з Феодоритом.

Цей сюжет доволі відомий, проте залишає багато питань. У 1352 р. до Костянтинополя прибув інок Феодорит. Він оголосив, що старий митрополит Феогност помер, і відповідно висунув свою кандидатуру на Київську митрополію. В патріархії не повірили йому і почали тягнути час, аби розібратися в ситуації, що виникла. Тоді Феодорит відправився в Болгарію до Тирновського патріарха, який і висвятив його на митрополію. Даний вчинок визвав в Костянтинополі гнів, там не визнали Феодорита, більше того — його піддали анафемі, принаймні, двічі, погрожували тим самим тим, хто йому буде допомагати. Проте Феодорит приїхав до Києва і спокійно там порядкував до 1354 чи 1356 р. З руських ієрархів його визнав новгородський владика⁵⁰.

Одразу виникає питання: хто послав Феодорита і хто його профінансував? Адже зрозуміло, що без цих двох складових його подорожі і прийому у патріархів були б не реальними. Не треба забувати, що в Костянтинополі йому навіть не відмовили, принаймні, одразу — отже, за ним стояв хтось, хто змушував в патріархії рахуватися з його волею. А болгарському патріарху цей «хтось» взагалі дав підстави визнати Феодорита. П.Клепатський, зважаючи на те, що литовці і москвичі мали свої кандидатури, дійшов висновку, що Феодорит був ставлеником саме київського князя⁵¹. Ми приєднуємося до висловленої цим вченим думки, додамо лише від себе, що зроблено це було також з дозволу Джанібєка. Такий висновок ґрунтується на тому, що, по-перше, без позиції киян в цьому питанні Феодорит би там не утримався, а без дозволу татар і тим більше.

Але ж навіщо Орді розкол в митрополії? Адже відомо, наскільки жорстко хани слідкували за єдністю церкви, вбачаючи в ній як ідеологічне підґрунтя своєї влади, так і надійне джерело доходів. Виключення було зроблене лише для Галицької митрополії, та й то з огляду на кризову ситуацію в державі. В той же час за першої можливості Галицьку митрополію було скасовано. Джанібєк же взагалі відчував гостру потребу в грошах. І будь-які недоплати не мав наміру прощати нікому, навіть церкві. В п'ятидесятих роках Джанібєк потребував грошей ще більше. Періодичні кліматичні кризи і хвороби завдавали шкоди кочовій економіці. Крім того, Велике князівство Литовське фактично підпирало кордони Золотої Орди, намагаючись поширити свій вплив як в політичній, так і релігійній площинах. За таких умов дозволяти Києву мати свого митрополита (а саме так виглядає справа) можна було лише за умов не

меншого, якщо не більшого надходження доходів з Київщини, а також в знак подяки місцевій владі за якусь важливу допомогу з її боку. Такою, на наш погляд, на початку 50-х рр. XIV ст. могла лише бути вірність ханові під час придушення «прославського» бунту. Саме тому в Константинополі спочатку затягували час, бачачи, що Фегноста послали кияни, і він має дозвіл хана. Але коли виявилося, що його призначення приведе до розколу в церкві, то виступили проти. І саме тому в Болгарії визнали його, бо він мав досить достатню підтримку (і скоріш за все гроші), а все інше Тирнов не цікавило. Те саме стосується і Новгорода. Таким чином в сюжеті про Феодарита перед нами постає Київське князівство як окремий суб'єкт внутріординської політики, з власною, досить сильною елітою, здатною до створення, утримання й захисту власної митрополії, й з потужними економічними можливостями. Щодо останніх, то на них вказує чимала кількість монет хана Джанібєка місцевого чекана⁵². В принципі даний церковний розкол був не єдиним за правління Джанібєка. Дещо подібне мало місце в його володіннях на Північному Кавказі. Там аланський митрополит отримав дозвіл хана на самостійне управління єпархією, з власною кадровою і економічною політикою⁵³.

Отже, можемо зробити висновок, що на початку 1352 р. в Золотій Орді відбулася чергова політична криза, яка вилася в відкритий виступ проти хана одного з правителів західних улусів, а точніше Курмишевича, сина або онука Янджи. Причому цей царевич запросив на допомогу війська християн. Джанібєк здійснив каральний похід за Дніпро і розбив повсталіх. Київське князівство отримало низку пільг або за підтримку дій хана, або за нейтралітет. Сам же Курмишевич втік до Угорщини. Що ж стосується литовців, то, скоріш за все, вони були змушені підтримати хана, як володарі галицько-волинських теренів. Недаремно в литовсько-польській угоді кінця 40-х рр. було зазначено, що якщо татари ідуть на Польщу, то литовські князі мають з ними йти. А те, що і литовські володіння постраждали від татар, доводить факт збереження у Литві історичної пам'яті саме про Джанібєка.

Згадана подія важлива ще двома моментами. По-перше, саме геополітичне становище «українських» улусів ординців створювало сприятливі умови для зародження сепаратизму, особливо на підставі союзу з судніми країнами. По-друге, в українських землях Золотої Орди Прославія, а точніше Поділля і Київське князівство відіграли не останню роль в цій події, з важливими результатами для себе. Поділля, як частина улусу, втратило татарську династію, яка з 1245 р. правила на цих землях. З огляду на феодалне право, це був досить небезпечний чинник для майбутньої долі володінь Золотої Орди на території сучасної України. А Київщина зміцнилася як окремий адміністративно-політичний організм.

¹ Ще М. Грушевський характеризував хроніку М. Віллані, як оповідь, «повну очевидних побільшень і помилок» (*Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — К., 1993. —*

С. 443). І таке ставлення не на багато змінилося до сьогодні. Зокрема, І. Вашари так відізвався про сюжет твору під 1352 р.: «складно роз'яснима» та «искаженна форма», за 1354: «Виклад Віллани достатньо слабкий, звичайно з перебільшенням, або він повідомляє данні які нічого не говорять.» (*Вашари И.* Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 27).

² *Дашкевич Я.Р.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. — 1994. — Т. 5. — С. 32–65.

³ *Дашкевич Я.* Назв. праця. — С. 42.

⁴ Там само. — С. 43.

⁵ *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. — Саранск, — С. 102–103; *Почекаев Р.Ю.* Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. — СПб., 2010. — С. 108–109. Автор вважає, що Джанібеку довелося боротися і проти іншого брата — Хизрбека (Там же. — С. 109).

⁶ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 114–116.

⁷ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции // Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. — СПб., 2002. — Второй ярлык Джанибека венецианским купцам Азова.

⁸ *Гюзелев В.* Очерти верху историята на българския Североизток и Черноморието (края на II — на XV век). — София, 1995. — С. 33.

⁹ *Руссев Н.Д.* Безноса привратница эпох: «Черная смерть» на западе и востоке Европы // Нестор. — 2001. — <http://www.krotov.info/history/14/2/350russ.html>.

¹⁰ Щодо поділу цієї держави на крила більш детально див.: *Трепавлов В.В.* Государственный строй монгольской империи XIII в. — С. 99; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — Москва, 2008. — С. 161.

¹¹ *Егоров В.Л.* Указ. соч.; *Сльников М.В.* Золотоординські міста на території Запорізького краю. — [Б.д.], [б.м.]; *Бокій Н., Козир І.* Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005 — С. 41–83; *Беляєва С.О., Кубишев А.І.* Поселення Дніпровського лівобережжя X–XV ст. — К., 1995.

¹² *Гюзелев В.* Назв. праця. — С. 33.

¹³ Там само. — С. 33

¹⁴ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 116.

¹⁵ *Гюзелев В.* Назв. праця. — С. 37.

¹⁶ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 116.

¹⁷ Плано Карпіні, подорожуючи через Україну в 1245–1246 рр., бачив в степах між Дніпром і Доном лише одного правителя Мауці (*Карпини П.* История Монголов. — СПб., 1911. — С. 48). В той же час з опису війни Ногая і Тохти на початку XIV ст., що міститься у Рукнеддіна Бейбарса, видно, що на Лівобережжі було п'ять емірів (Рукнеддин Бей барс // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (далі — СМІЗО). — Ленинград, 1941. — Т. 1. — С. 111, 113). І в подальші часи на тамошніх землях розмішувалося кілька улусів. Наприклад, поряд з Мамаєм згадуються інші впливові князі, що і вирішують долю протистояння з Тохтамишем (*Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 59).

¹⁸ *Гаффари.* Списки устроителя мира // СМІЗО. — Т. 2. — С. 211.

- ¹⁹ Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 109.
- ²⁰ *Карпини П.* История Монголов. — СПб., 1911. — С. 46–47.
- ²¹ Рукнеддин Бей барс // СМІЗО. — Т. 1. — С. 113.
- ²² Там же. — С. 117.
- ²³ Хождение Зосимы в Царьград // Книга хожений. Записки русских путешественников XI–XV вв. Москва, 1984. — <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hozenija/XV/Zosima/frametext.htm>
- ²⁴ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 38–39.
- ²⁵ Jan Długosz roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. — Krakow, 1868. — Т. III. — S. 229.
- ²⁶ *Котляр М.Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. — К., 2010. — С. 251–252.
- ²⁷ Рукнеддин Бей барс // СМІЗО. — Т. 1. — С. 112.
- ²⁸ *Козубовський Г.* Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 94.
- ²⁹ *Дашкевич Я.* Назв. праця. — С. 43.
- ³⁰ Щодо історії Ногая див.: *Веселовский Н.И.* Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. — Петроград, 1922.
- ³¹ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 304.
- ³² Рашид-ад-дин // СМІЗО. — Т. 2. — С. 46.
- ³³ У перші три роки XIV ст. степ вразили посухи і важкі зими. Це був початок малого льодовикового періоду, що розпочався в цьому столітті (Див.: *Эльмакризи // СМІЗО Т. 1.* — С. 436; *Латынина Ю.* Климатократия — <http://www.ej.ru/?a=note&id=9998>).
- ³⁴ Більш детально про це див.: *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви. — Кам'янець-Подільський, 2009.
- ³⁵ Наприклад: *Ибн Фадлаллах Эломари // СМІЗО.* — Т. 1. — С. 231.
- ³⁶ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 20–21.
- ³⁷ *Ибн Фадлаллах Эломари // СМІЗО.* — Т. 1. — С. 235.
- ³⁸ *Русина О.В.* Гедзімін // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 64. *Насевіч В.* Гедзімін // Энциклапедыя Вялікае княства Літоўскае. — Т. 1. — Мінск, 2007. — С. 520.
- ³⁹ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 19, 63.
- ⁴⁰ Там само. — С. 33.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 113.
- ⁴⁴ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 36.
- ⁴⁵ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 39–40; Про пересування Людовика під час походу детально див.: *Вашиари И.* Указ. соч. — С. 26–28.
- ⁴⁶ *Paszkievicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. — Kraków, 2002. — S. 172.
- ⁴⁷ Акты Западной России. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 1–2.

⁴⁸ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 16.

⁴⁹ *Скочиляс І.* Аспрокастрон-Білгород — кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // *Ruthenica*. — Т. VIII. — 2009. — С. 120–137.

⁵⁰ *Клепатський П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовський період. — Біла Церква, 2007. — С. 53–55, 135.

⁵¹ *Клепатський П.Г.* Указ. соч. — С. 54.

⁵² *Хромов К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) — http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_ZamkovaGora2005-conf.htm

⁵³ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 113; Подобиці справи див.: Древние акты константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю. — № CLXII. 6864–1356 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/XIV/Akty_Novoross/text.htm

Ігор Срібняк

ЯНИЧАРСЬКИЙ КОРПУС ОСМАНСЬКОЇ АРМІЇ (1362 р. — КІНЕЦЬ XVI ст.)

У статті висвітлено основні етапи творення яничарського корпусу в Османській імперії, визначено особливості його структури, реконструйовано ієрархію офіцерського складу, проаналізовано життя і побут яничарів як у мирний, так і воєнний час.

Ключові слова: Османська імперія, яничарський корпус, орта, бьолук, ага яничарів.

В статье рассмотрены основные этапы создания янычарского корпуса Османской империи, определены особенности его структуры, проанализирована иерархия офицерского состава, отображен быт янычар.

Ключевые слова: Османская империя, янычарский корпус, орта, бьолук, ага янычар.

In the article it is considered the process of formation of the janissaries' division in the Ottoman Empire. It is determined the peculiarities of their structure and the officers hierarchy. It is also represented the janissaries' army life.

Keywords: the Ottoman Empire, the janissaries' division, orta, bjaljuk, aha of janissary.

Історія становлення Османської імперії якнайтісніше пов'язана з розвитком воєнної організації турків-османів, яка тривалий час не мала собі рівної в світі та забезпечила найголовніші територіальні здобутки османів у межах трьох континентів (Балканської Європи, Північної Африки та Центральної Азії). Це й обумовило стійкий інтерес дослідників до проблем функціонування її складових, насамперед турецького феодального ополчення, існування якого було можливим лише за умови успішного розвитку тімарної системи. Разом з тим вивчались й проблеми організації та комплектування регулярних військ османської армії (т. зв. *капикулу*), і, зокрема, яничарського корпусу, який був одним зі специфічних елементів цієї організації, невід'ємним атрибутом і навіть символом Османської імперії. Однак попри такий статус і значення цього османського військового інституту, наукова розробка цієї проблеми радянськими істориками мала спорадичний характер та розпочалась з кінця 1940-х рр.¹

За тридцять років робота у цьому напрямі була інтенсифікована заходами відомої дослідниці історії Османської імперії І. Петросян, яка опублікувала дві статті з цієї проблематики², а також виступила перекладачем та упорядником надзвичайно важливого у джерельному відношенні трактату невідомого автора з історії та організації яничарського корпусу³. Ця книга, що була написана для султана Агмеда I у 1606 р. одним з яничарських ветеранів, разом із і публікацією спогадів колишнього яничара⁴, утворила первісну джерельну основу для реконструкції обставин функціонування яничарського корпусу. Опрацювання цієї проблеми було продовжено монографією дослідниці Г. Клейман⁵ та статтею болгарського дослідника Є. Радужева⁶. У низці монографій та статей російських дослідників були проаналізовані основні етапи розвитку яничарського корпусу та наведено значний масив фактичного матеріалу⁷. Цінну інформацію про структуру яничарського корпусу можна почерпнути в працях турецьких дослідників І. Узунчаршили та С. Єрасімоса⁸.

Важливим етапом у дослідженні цієї проблеми став вихід у світ значної за своїм обсягом узагальнюючої праці «Османська імперія. Класична доба 1300–1600»⁹, в якій містяться деякі дані про шляхи комплектування яничарського корпусу (у т.ч. підрахунки їх кількості). Оглядовий характер мав розділ «Ottoman Military Organization Arms Industry and Technology» з англomовного (у перекладі з турецької) чотиритомника, в якому проаналізовано специфіку виникнення та функціонування османсько-турецької цивілізації¹⁰.

В українській історіографії одними з перших до вивчення обставин формування та функціонування яничарського корпусу звернулися Т. Чухліб¹¹ та автор цієї статті¹². Проте найбільший внесок у опрацювання даної проблеми було зроблено авторським колективом синтетичної праці «История Османского государства...», цілий розділ якої присвячений аналізу проблем комплектування та внутрішньої організації османського війська, у т.ч. й корпусу яничарів¹³.

* * *

З самого початку становлення Османської держави армія відігравала надзвичайно важливу роль як у розширенні кордонів майбутньої імперії, так і в самому державотворчому процесі. Вже перші будівничі Османської держави (Осман і Орхан) у своїй експансіоністській політиці спирались на дисципліновані загони легкоозброєної іррегулярної кінноти, основу яких становили огузькі племена. Військова активність перших османів обумовила скупчення в їх руках обширних територій на південному заході Малої Азії, які перед цим належали Візантії¹⁴. Після приходу до влади султана Мурада I (1362–1389) реорганізація турецького війська була продовжена, бо він протягом усього часу свого правління докладав максимальних зусиль для збільшення територіальних розмірів власної держави. Одним з перших кроків нового султана стала чергова — можливо, найважливіша реформа збройних сил, яка мала на меті започаткувати

процес творення регулярних військ на противагу феодальному ополченню, з якого тоді складались практично всі армії європейських держав. Творення перших підрозділів «нового війська» *йені чері* (яничарів) було розпочато у 1362 р., пізніше вони утворили найчисельніший корпус у складі палацової султанської гвардії *капикулу* (буквально — раби монаршого порогу), яка вже існувала на регулярній основі та комплектувалась спочатку з числа полонених вояків. Ідея формування такого війська належала османському урядовцеві Кара Рустему, який походив з бейліка Караман. Він перейшов на службу до Мурада та запропонував кадіаскеру Чандарли Кара Халілу встановити юридичну норму, яка зобов'язувала передавати султану одну п'яту частину захопленої його армією військової здобичі, у т.ч. й полонених (система *пенчик кануну*).

Створення корпусу яничарів було обумовлене не одними лише воєнними потребами. Та обставина, що він первісно складався з особистих рабів султана, повністю від нього залежних (і тому, як вважалося, сліпо йому відданих), робила яничарів тією воєнною силою, яка кожної миті була готова захистити суверена та його нащадків, а крім того усіма засобами стверджувала могутність і авторитет османських правителів. Первісна практика набору яничарів (з числа полонених) позначилась на соціальному статусі їх наступних поколінь, які до середини XV ст., ймовірно, повністю зберігали свою особисту залежність від султана, не маючи, зокрема, права заповідати своє майно на власний розсуд. Після смерті яничарів, які були набрані з числа полонених, все їх майно переходило до султана¹⁵.

З часом така система комплектування яничарського корпусу була визнана невірною: полонених почали на кілька років відправляти до анатолійських тюрків, у господарствах яких вони працювали та навчались турецькій мові, приймали іслам, і лише після засвоєння ними тюрко-ісламських звичаїв та проходження кількालітньої служби в якості новобранців їх переводили до корпусу яничарів¹⁶. Відтак вже за часів правління наступника Мурада — султана Баєзіда — система комплектування війська *капикулу* була суттєво змінена — якщо перші яничарські загони комплектувались виключно з числа полонених християн, захоплених під час військових експедицій османів на Балканах, то в кінці XIV ст. було запроваджено практику рекрутування яничарів з числа християнських підданих султана через надзвичайний податок «кров'ю» (*девширме*).

Вона відрізнялась від системи *пенчик* тим, що набору підлягали не полонені християнські юнаки, а сини християн, що проживали на землях, які вже тривалий час перебували в складі Османської імперії. В середині — другій половині XV ст. практика *девширме* застосовувалась тільки в тому випадку, коли турки захоплювали незначну кількість полонених і тому не могли забезпечити всіх потреб яничарського корпусу в його поповненні. Таким чином набір *девширме* проводився не регулярно і цілковито залежав від можливостей поповнення яничарського корпусу за системою *пенчик*. Обсяги набору цілком залежали від потреб яничарського корпусу і встановлювались ще до його початку¹⁷.

Ці системи набору, що були введені в дію ферманами султанів, уможливили успішну розбудову султанської палацової гвардії капикулу, до якої, крім піхотного корпусу яничарів, в різний час також увійшли шість кінних бьолюків (полків) *сюварі* (*капикулу сюварілері*), корпус гармашів (*топчу*), гарматна обозна служба (*топ арабаджи*), корпус зброярів (*джебеджи*) і новобранці (*аджемі оглани*)¹⁸. Дещо пізніше були сформовані ще два допоміжні підрозділи — корпуси саперів (*лягимджи*) і бомбардирів (*хумбараджи*). Кожен з цих корпусів являв собою окремий підрозділ, комплектування якого мало відбуватись за рахунок юнаків здебільшого християнського віросповідання після проходження ними кількарічної попередньої підготовки в рамках особливого османського інституту — вже згадуваного корпусу аджемі огланів, який власне й забезпечував ісламізацію та потурчення набраних у такий спосіб юнаків.

Всі яничари входили до складу одного корпусу (*оджака**), який поділявся на три великі підрозділи — *джемаат* (або *орта яябаши*), *бьолюк секбан* і *бьолюк аги*¹⁹. Коли яничарський корпус нараховував лише 1000 чол., він поділявся на сотні на чолі з яябаши, дещо пізніше ці сотні отримали назву *орта*, їх кількість досягла 101 (вони вже мали різну чисельність); ця сукупність орт й утворила джемаат. Чисельність корпусу яничарів змінювалась в часі, маючи спочатку виразну динаміку до зростання: якщо в 1514 р. у дефтерах фігурувало 10156 яничарів, то у 1567 р. їх кількість збільшилась до 12789, а у 1609 р. сягнула 37627 осіб. Ще через сімдесят років у складі яничарського корпусу нараховувалось 55222 чол., проте через військові невдачі у протистоянні зі Священною лігою в 1683–1699 рр. і величезний бюджетний дефіцит османський уряд був змушений вжити заходів для скорочення кількості яничарів²⁰.

Спочатку перші п'ять яничарських орта (а дещо пізніше й 39-та, 46-та, 95-та та деякі інші — загалом 25 орта) утворили оджак *деведжи* (погоничів верблюдів) на чолі з *башидеведжи-агою*. До обов'язків вояків цих орта входило, зокрема, вантаження та розвантажування верблюдів яничарського аги, а також догляд за ними під час просування до місця бойових дій²¹. З часом окремі орта джемаат також набули спеціального призначення, так, зокрема, 14-та, 49-та, 66-та і 67-ма орта утворили оджак *хасекі* (одним з їх обов'язків була участь у султанському полюванні з собаками). Ця функція дозволила хасекі посісти в джемаат привілейоване становище, отримуючи вищу (у порівнянні з яничарами інших орта) платню.

Аналогічні функції виконували вояки ще кількох яничарських орта джемаат — 64-ої *загарджи*, 68-ої *турнаджи* та 71-ої *саксонджи* (*сансунів*)²². Орта

* Назва яничарського корпусу — *оджак* (очаг, сім'я) — символізувало його єдність. У спілкуванні між собою яничари використовували звернення «*йолдаш*» (буквально — «людина, яка йде однією дорогою», соратник). Таке звернення засвідчувало особливу атмосферу взаємодопомоги, тісного єднання яничарів у лавах корпусу.

загарджи (псарів) мала у своєму складі як кінних, так і піших (у переважній більшості) яничарів (загалом близько 400 чол.). Після того, як султани припинили брати участь у полюваннях, 64-та орта почала виконувати церемоніальні функції. Ще одна «мисливська» орта — 68-ма турнаджи була створена за часів правління султана Баезіда Йилдирима для ловлі чапель і розведення лелек. Нарешті, яничари 71-ої орта тренували собак (саксонів*) для полювання на ведмедя, а також для військових цілей. Знов таки, коли догляд за саксонами перейшов до бостанджи, згадувана орта використовувалась для проведення різного роду урочистостей.

Ще чотири орта (60-63) входили до оджаку *солаків*, в якому проходили службу особливо хоробрі та досвідчені яничари, які до того ж повинні були відповідати й певним зовнішнім критеріям — бути високими на зріст та мати правильні риси обличчя. Солаки усюди супроводжували султана та завжди мали при собі лук і стріли (*тіркеш*), а також кинджали та криві шаблі (вогнепальною зброєю вони не користувались). Орта солаків були сформовані ще наприкінці XIV ст. як окремий підрозділ султанської гвардії, що мав спеціальне призначення. Під час бою по ліву і праву руку султана перебували чотири *солакбаши* (командири орта солаків), причому вони — щоб не повертатися до султана спиною під час стрільби з лука — стріляли з лівої руки (через це їх називали солак — лівша). У безпосередній близькості до султана перебували й інші солаки (загалом близько 400 чол.), навколо яких скупчувалась решта яничарів. У випадку потреби солаки були готові організувати переправу султана через річку. У мирний час 12 особистих охоронців султана (т. зв. «стремених солаків») усюди його супроводжували та унеможлиблювали заподіяння будь-якої шкоди правителю²³.

Ще за часів правління Мурада I був створений і окремий загін яничарів *зенберекчи* (*зенберек*** — арбалет), який пізніше був реорганізований у 82-гу яничарську орта²⁴. Наприкінці XV ст. ця орта втратила своє бойове призначення, що було пов'язано з появою та подальшим розвитком вогнепальної зброї. Натомість на початку XVI ст. у складі джемаат були створені дві — 22-га і 92-га — орта *тюфенкчи* (*тюфенк* — мушкет), вояки якої одними з перших почали вправлятися з цим видом зброї. Кілька орта джемаат вирізнялись з числа інших лише тим, що до їх складу входили високопоставлені офіцери яничарського корпусу (до 28-ої був зарахований імам яничарського аги, до 94-ої — шейх (*баба*) ордену бекташи, до 101-ої — скарбник корпусу яничарів), а до обов'язків створеної у 1591 р. орта *хукешан**** входила органі-

* «Саксонами» називали великих мисливських псів з Саксонії, які у свій час були подаровані султану Мегмеду Фатігу воєводою Валахії.

** Зенберекком також називали невелику гармату, яка перевозилась на верблюдах або конях.

*** Назва походить від вигуку «Ху!» («Хай буде Він [Аллах]!»).

зація колективних молитов з османським вояцтвом. Орта джемаат були найстарішими підрозділами в корпусі, що робило їх вояків «першими серед рівних» поміж решти яничарів.

Бьолюк секбанов був створений за часів правління Мурада I й спочатку існував як окремий підрозділ мисливців (його назва походить від перського *seg* (*сек*) — собака). Секбани доглядали султанських борзих та брали участь у полюваннях, які організовувались для султана, завдяки чому посідали визначне місце в яничарській ієрархії. Після заворушень серед яничарів у 1451 р. султан Мегмед II включив цей бьолюк (6000 чол.) до складу яничарського корпусу, маючи на меті послабити впливи джемаат. З цією ж метою султан заповів, що надалі *секбанбаши** (командувач бьолюку) призначатиметься й агою яничарського корпусу. Секбани утворили 65-ту орта, у складі якої було кілька кінних відділів, 35 піших підрозділів та ще стільки ж допоміжних загонів. 33-й бьолюк секбанів утворили *авджи* (мисливці), які виїжджали на тривалі полювання з султаном та рідко брали участь у воєнних діях²⁵.

Бьолюк аги (*бьолюкю*) було створено за часів правління Баєзіда II, коли стався черговий яничарський заколот на чолі з секбанбаши. Потрібно було застосувати радикальні заходи для запобігання повторенню цього у майбутньому, тому до складу яничарського корпусу було додано ще один підрозділ, який складався з 34 бьолюків. Командувач цього підрозділу (*міралем-ага*) і одночасно ага яничарського корпусу користувався цілковитою довірою султана і призначався з числа найближчих султанських дорадників. Невдовзі до складу бьолюку аги входив вже 61 підрозділ, в кожному з яких нараховувалось 50 чол. Значення цього підрозділу суттєво зросло за часів правління Сулеймана Кануні, який був зарахований до складу 1-го бьолюку. Під час видачі платні він з'являвся у однострої яябаши, отримував належні йому гроші, після чого додавав до нього золоті монети та роздавав яничарам свого бьолюка.

Слід зазначити, що яничари деяких бьолюків аги виконували спеціальні завдання, зокрема, вояки 54-го бьолюку *талімханеджи* навчали інших стрільби з лука у спеціально призначених для цього містах (*талімхане*). До складу цього підрозділу зараховувались ті яничари, які виявляли найкращі результати під час вправ з луком і стрілами. Вояки ще одного підрозділу — бьолюку *авджиларів* (мисливців) навчали яничарів влучно стріляти з рушниці**, а крім того супроводжували султана у військових кампаніях, а також під час полювань.

* Після запровадження у другій половині XV ст. окремої посади яничарського аги (командувача яничарського корпусу) *секбанбаши* почав виконувати функції його заступника в Стамбулі (зокрема, під час перебування яничарського аги в поході). Завдяки своєму визначному становищу мав великий штат слуг-яничарів та послуговувався власною печаткою (такі привілеї були лише у яничарського аги).

** Для проведення занять використовувалась, зокрема, *Окмейдани* (Стрілецька площа).

Офіцерський склад яничарського корпусу мав свою ієрархію, яка сформувалась протягом тривалого періоду. В джемаат номенклатура вищих офіцерських посад мала наступний вигляд (за висхідною): *яябаши, башдеведжи, башихасекі, турнаджибаши, саксонджубаши, загарджибаши, секбанбаши*. Офіцери бьолюків аги мали відмінну номенклатуру (за висхідною): *башбьолюкбаши, кетхудайєрі, мухзирбаши, башчавуш, кул кетхудаси*. Ці дві ієрархії фактично сполучались в одну з таким принципом старшинства (за низхідною): ага яничарів, секбанбаши, кул кетхудаси, загарджибаши, саксонджубаши, турнаджибаши, башхасекі, башчавуш, башдеведжи, башьябаши, мухзир ага, кетхудайєрі, башбьолюкбаши. Командирів від кетхудайєрі до кул кетхудаси також називали *катарагалари* (від *катар* — караван, тобто ієрархія вищих яничарських офіцерів). Просування по службі мало проходити у вказаній послідовності, проте час від часу призначення на вищі офіцерські посади відбувалися і без проходження претендентом всіх посадових щаблів. Крім вищого командного складу корпусу в кожній орта і бьолюку проходили службу офіцери нижчих рангів, які також мали свою ієрархію (по низхідній): *чорбаджи, башодабаши, ода кетхудаси, одабаши, векільхардж, байрактар, башескі, ашчибаши (уста)*²⁶.

Командувач корпусу яничарів (*йєнічері агаси* або *ага*) — вищий офіцерський чин в центральному державному апараті — був начальником для усього оджаку яничарів і аджемі огланів. Він особисто призначався султаном (така практика зберігалась до 1593 р., коли це право було делеговане великому візирю) та виключно йому й підпорядковувався. Ага яничарів брав участь у роботі султанського Дівану, маючи дорадчий голос у питаннях, які стосувались яничарського корпусу. Як одному з найвищих військових начальників і державних службовців*, йому на правах утримання (арпалік) надавався зеамет в долині Дунаю, що додатково приносило 50 тис. акче прибутку. Ще 8 тис. *курушів* він отримував від *коюн еміні*, обов'язком якого була закупівля овець для постачання Стамбула м'ясом. Один раз на три роки азі яничарів жалували коня із султанської конюшні.

Ага яничарів здійснював всі призначення у корпусі на офіцерські посади та на посади комендантів фортець, крім того йому, як коменданту Стамбула, була доручена поліцейська охорона османської столиці. Під час своїх виїздів до міста він мав право затримувати порушників громадського порядку та карати їх, якщо вони не були яничарами (яничарів ага відправляв до їх власної ода, офіцери якої й мали визначити для них міру покарання). У безпосередньому підпорядкуванні аги було 61 яничарських бьолюків, вояки яких використовувались для забезпечення громадського порядку в столиці²⁷.

Яничарський ага мав свою резиденцію (*ага кату*), де проводив наради (*ага дівані*) за участю вищих офіцерів корпусу та своїх заступників — *секбанбаши*

* Починаючи з XVII ст., ага міг бути у ранзі візира.

і *кулкяхї* (*кетхюда*). Останній був фактично першим заступником яничарського аги, перебуваючи у його безпосередній підлеглості. У зв'язку з тим, що за його участю вирішувались усі кадрові питання в яничарському корпусі (зокрема, призначення на посади *чорбаджи* і *одабаши*), він користувався великим впливом серед яничарів. До його обов'язків входило отримання майна померлих яничарів для зарахування до державної скарбниці. Він також здійснював призначення яничарів до особливих місць служби (*куллуків*). Як заступник аги з управлінських питань, відповідав за стан справ в оджаку яничарів перед султаном на рівні з агою.

Організацією прийому відвідувачів агою відали *баши чавуши* і *кетхюда ері* — старші офіцери яничарського корпусу, яких у такий спосіб готували до заміщення найвищих посад в оджаку яничарів. Канцелярією яничарського аги завідував *кятіб*, який вів усі *дефтери* (реєстраційні книги) корпусу. До числа вищих посадовців яничарського корпусу належали *музхир баши* (представник яничарського аги у відомстві великого візира), основним завданням якого була організація зустрічей між першим міністром та чинами яничарського корпусу в різних справах, та *стамбульський ага* — начальник оджаку аджемі огланів, які проходили службу в столиці імперії. Ще одним впливовим офіцером корпусу був *асесбаши*, який здійснював поліцейський нагляд за яничарами. Він брав участь у роботі дівана аги і після ухвалення рішень у справах звинувачених у тяжких злочинах яничарів (грабунки або вбивства) здійснював їх арешт та відправку до в'язниці *Бабиджефер*, де вони й утримувались закутими у колодки в очікуванні виконання вироку.

В резиденції аги проходили службу *куллукчи* («оперезані парчевим кушаком») або ага *гедіклілері* — яничари, які займали привілейоване становище у корпусі. Найвпливовішим серед них вважався *башимахтер* — особистий слуга аги. Основне, що мали виконувати куллукчи, — як почесна варта супроводжувати яничарського агу, а також охороняти агу капи, однак крім того кожен з них виконував свої функції (*чукадар* відповідав за гардероб, *тюфенкчи* — за зброю, *байракчи* — за збереження штандарту аги, *тугджу* — за бунчук та ін.). В ага капу вироблялось все, що було необхідним для командувача яничарського корпусу, зокрема, тут випікали хліб, шили намети, виготовляли взуття тощо. Цим займалися відряджені сюди яничари.

Значна частина життя яничарів проходила в казармах (*ода*), які призначалися для вояків з різних орт (кожна орта або бьолук розташовувались в окремому приміщенні), тому термін «ода» почав включати в себе і поняття «орта». Внутрішня служба і побут яничарів в казармі визначались *одабаши*, який призначався з числа неодружених заслужених яничарів старшого віку. Він мав постійно перебувати у казармі (ода), користувався значною дисциплінарною владою, зокрема, організував виконання вироків для тих яничарів, які припустились дисциплінарних провин (якщо як покарання їм було присуджено побиття палицею). Під час урочистих ладувань яничарів одабаши (на відміну від інших вояків яничарського корпусу, які були незброєні) тримали в руках

палицю як символ своєї влади, а також оперізувались широким парчевим паском (кушаком). Найстарший за віком яничар призначався в казармі *ода кетхюдаси* (старостою). Він користувався незаперечним моральним авторитетом, і тільки за його дозволом можна було карати найстаріших одружених яничарів.

Кожна орта мала свою офіцерську ієрархію на чолі з *чорбаджи* (букв. «роздавальник супу», командир підрозділу). Обов'язки скарбника і провіант-майстера в ода виконував *векільхардж* — один з яничарів, що користувався загальною довірою. До його функцій входив збір коштів з яничарів ода та придбання продуктів харчування на ринках. Основним обов'язком *байрактара* — офіцера-прапороносця було збереження (в умовах миру) та носіння (під час воєнних дій) жовто-червоного прапору із зображенням дворучного меча праведного халіфа Алі. З числа *башескі* призначались *башкаракуллукчу* (начальники стамбульських вартових служб і охоронних команд)²⁸. Головним обов'язком наймолодших яничарських офіцерів *ашчибаши* (*уста*) було щоденне приготування їжі* для яничарів своєї ода (орта)²⁹. Слід відзначити, що хоча чин ашчибаши був першим в офіцерській «табелі про ранги», вони користувались не меншим впливом, аніж одабаши чи бьолукбаши. Справа в тому, що ця категорія офіцерів постійно перебувала разом з вояцтвом у казармах і була найкраще обізнана з його інтересами і прагненнями. Часом така близькість дозволяла ашчибаши вдаватись до маніпулювань настроями рядових яничарів.

В кожній орта проживали заслужені яничари-ветерани (*коруджу*), які вже не залучались до участі у воєнних діях з огляду на стан їх здоров'я та поранення. Вони продовжували жити в ода, виконуючи охоронні функції під час відсутності основної маси яничарів; частина *коруджу* (на чолі з *коруджубаши*) вирушали разом з *ешкінджи* (учасниками боїв) на війну, але при цьому не брали участі у бойових діях, обмежуючись охороною польового табору. Спочатку кількість *коруджу* становила 100 чол., але з плином часу вона невпинно збільшувалась, досягнувши кількох тисяч. Все більше яничарів похилого віку переводилось у категорію *коруджу* і *отурак* (*мютекаід* або відставник), що відбувалося за представленням аги яничарів. Через бажання окремих яничарів звільнитись від виконання своїх прямих обов'язків збільшується кількість зловживань, коли за хабар до категорії відставників потрапляли молоді вояки.

Всі яничари отримували за службу платню (*улуфе* або *меваджиб*) — в різний час вона становила від 3 до 8 акче на день (жалування офіцерів було значно більшим — від 9 до 80 акче, ага яничарів отримував 450–500 акче).

* Котли, в яких уста готували їжу, вважались у яничарів священними; зазвичай збори яничарів орта відбувались навколо них. Вислів «перевернути котли» означав початок яничарського бунту.

Багато хто з яничарів за особливі заслуги чи вислугу років мав й надбавку (*тераккі* або *мукаррер*) до цієї суми. Розмір платні кожного яничара фіксувався у спеціальних *дефтерах*, які щоквартально переписувались. Видача жалування відбувалась один раз на три місяці у присутності великого візира, причому перед врученням грошей з палацової кухні яничарам приносили плов та *зерде* (солодкий рис із шафраном). Після цього яничарів вітали найвищі державні посадовці, дякуючи їм за службу. Частина жалування видавалась новенькими монетами, щойно викарбуваними на султанському монетному дворі. Під час воєнних кампаній або з приходом до влади нового султана яничарам міг бути вручений *бахшиши* («нагородні»)³⁰.

Крім того, з державної скарбниці їм щорічно видавались визначені суми на різні потреби, у т. ч.: *йай* [*харджі*], або *кеманбаха* (до 30 акче), які призначались для придбання луку і стріл. Щорічно в залежності від своїх рангів яничари отримували й суми для пошиття однострою (*йака* [*харджі*] — видатки на комірець). Комплект обмандирування яничара включав широкий каптан блакитного або синього кольору, верхній одяг являв собою довгу (до п'ят) *долому* з широкими рукавами, на яку ще й вдягався плащ (*барані*). Яничари носили вузькі шаровари та чоботи різного кольору в залежності від їх рангу (вищі чини — жовті, старші офіцери — червоні, молодші — чорні). Яничарським чорбаджи видавалося для пошиття шинелі сукно зеленого кольору (*собрамані*). Всім офіцерам яничарського корпусу комплект одягу видавався двічі на рік (літній комплект називався *бахаріс*, зимовий — *земістаніс*)*. Найприкметнішою та ексклюзивною ознакою приналежності до яничарського корпусу були *бьорки*** , які тривалий час виготовлялись у спеціальній майстерні.

Певна частина отримуваних коштів витрачалась яничарами на продовольство (бо держава, надаючи житло і гроші для придбання зброї та одягу, не покривала всіх видатків на їх харчування). Слід відзначити, що османський уряд намагався мінімізувати цю статтю видатків яничарів, виділяючи для закупівлі для них на ринку м'яса за твердими цінами (*зарар-и лахм*) окрему дотацію. Якщо *окка* (1,3 кг) м'яса коштувала дорожче трьох акче, держава компенсувала цю різницю³¹. Крім того, для потреб яничарів випікались *фодла* (*фодула*) — хлібці, що безкоштовно видавались деяким яничарським підрозділам (секбанам, загарджи та ін.) та цілому ряду офіцерів корпусу. Також їх

* Відома й інша назва зимового комплекту одягу яничарів — *чука* (*чуха* — назва різновиду тонкого сукна, з якого шився згадуваний одяг) (Див.: Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 28, 203).

** Бьорк (або *кече*, буквально повсть, повстина) — назва головного убору білого кольору висотою 45 см, який спочатку використовували вояки корпусу яя, а потім виключно яничари. Тильна частина бьорку виготовлялась з тонкої ангорської вовни (*ятирми*), яка закривала потилицю та широкою смугою спускалась до плеч (Див.: Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 222).

отримували й сини загиблих яничарів (*кулоглу*, букв. син слуги). Їх роздача входила в обов'язки *фолда кятібі* — одного з писарів яничарського корпусу. Він отримував від держави борошно і дрова для випікання фолда у приватних пекарнях, а також обліковував видані сиротам хлібці (або борошно, дуже рідко — гроші), для чого провадив спеціальні дефтери. Держава намагалась допомогти цій категорії сиріт і в інший спосіб — після досягнення повноліття кулоглу мали право вступати на службу до яничарського корпусу³².

Дислоковані у столицях яничари перебували в казармах (в Едірне вони були споруджені після 1363 р.). З самого початку на брамах казарм зображувались знаки і символи підрозділів, за якими приміщення закріплювалося. Після перенесення столиці до Стамбула і будівництва там Мегмедом Фатігом нових казарм старі довгий час не використовувались, і лише в XVII ст. їх було відновлено у зв'язку з тривалим перебуванням кількох султанів у першій столиці імперії. У Стамбулі яничари мешкали у *Ескіодалар* («старі казарми») і *Єніодалар* («нові казарми»). Останні були розташовані поблизу Етмейдани («М'ясної площі»), яка часто слугувала місцем збору заколотників з числа яничарів. Казарми будувались з дерева, підлога в них вкривалась циновками, а у вечірній час в приміщеннях запалювались свічі, відтак існувала постійна небезпека виникнення пожеж, які й відбувались з різною періодичністю.

Від часу заснування корпусу яничарів регулярно навчали влучно стріляти — спочатку з лука, а потім з вогнепальної зброї. Як вже зазначалось, до складу яничарського корпусу входили два навчальні підрозділи, командири яких — *талімханеджибаши* і *авджибаши* — персонально відповідали за організацію вишкільних вправ (відповідно перший — за навчання стрільби з лука, другий — веденню прицільного вогню з мушкету). Інколи за ходом тренувань спостерігали султани, у цьому випадку вояки також вправлялись у прицільному киданні списів, а крім того могли бути організовані показові поєдинки псів-саксонів з ведмедами. Вправи відбувались, як правило, щотижнево (у четвер)*, як мішені використовувались спеціально для цього виготовлені глиняні глечики.

Досить поширеною практикою було відзначення султанами тих яничарів, які демонстрували високу майстерність, призначенням на телімханеджи. Дехто з них за наказом султана переводився до кінних підрозділів капикулу (такі особи отримували 300 акче, сагайдак для стріл та окремо кошти для придбання коня)**, частина — наділялась тімарами або призначалась на офіцерські посади в корпусі. Так само могли бути відмічені ветерани корпусу та яничари, які виявили мужність у боях або відзначились при гасінні пожеж. Тих яничарів, які продемонстрували виняткову хоробрість під час штурму фортець, називали

* На початку XVII ст. проведення цих вправ було припинено і більше не поновлювалось.

** У зв'язку із занепадом кінної гвардії османів у кінці XVII ст. зарахування до її складу втратило для яничарів привабливість та перестало застосовуватись.

серденгечті (шибайголова), підвищували до офіцерських чинів (ябаши, бьолукбаши) або жалували тімар. Земельні пожалування яничарам суттєво різнились в залежності від їх рангів та посад — якщо рядові яничари могли розраховувати на тімар у 9 тис. акче, то офіцери отримували більші земельні маєтності (до 20 тис. акче).

До тих яничарів, які припускались дисциплінарних порушень, застосовувались покарання різного ступеня тяжкості. Нижчим чинам яничарського корпусу покарання призначав кетхюда, чорбаджи або одабаши (тієї ода, де мешкав порушник дисципліни). Незначні дисциплінарні провини карались кількома днями арешту (за цим пильнували ашчибаши, які власноруч заковували арештантів у кайданки та тримали їх під вартою) або побиттям палицею (кількість ударів була різною, але не більше ніж 80). Це покарання виконував безпосередньо одабаши за наказом чорбаджи. Якщо приймалось рішення про застосування покарання публічно, його виконували перед строем яничарів у вечірній час. У кожному такому випадку командири слідкували за тим, щоб покараного не було скалічено і після лікування він міг би повернутись до служби.

Інколи порушника дисципліни переводили зі столиці до віддаленої фортеці для несення впродовж кількох років залогової служби. Злочини середньої тяжкості карались тривалим засланням або тюремним ув'язненням, за скоєння тяжких злочинів застосовувалась смертна кара через повішення, але тільки після всебічного розслідування та з санкції великого візира. У цих випадках винних спочатку виключали зі складу яничарського корпусу, після чого страчували вночі у фортеці Румеліхисар. У воєнний час до яничарів застосовувались тяжчі покарання, порушників дисципліни карали у спеціальному наметі *лейлек чадири* (дослівно *намет білої лелеки*) палицями, а дезертири могли бути покарані на смерть³³.

У мирний час головною функцією яничарів було виконання охоронно-залогової служби як в столиці, так і поза її межами. В Стамбулі яничари по черзі охороняли султанський Діван, решта здійснювала патрулювання вулицями та забезпечувала порядок в місті. Яничари також охороняли посольства та деякі інші державні об'єкти, відкривали та закривали міську браму. Аналогічні функції яничари виконували в провінційних містах, але основним їх завданням була охорона фортець (яничарські орта змінювали одна одну раз на три роки). В найбільших прикордонних фортецях розміщувались чисельні яничарські залоги на чолі з своїми командирами (*сердарами*). По суті, вони являли собою зменшену модель столичного корпусу. Тут проходили службу й т. зв. *єрлікулу* «місцеві яничари», які фактично не належали до складу яничарського корпусу. До дефтерів місцевих яничарських командирів були внесені й *гьонюллю* (добровольці), які не отримували платні, а лише користувались почесним становищем і відповідними пільгами.

Неодмінною умовою приналежності до яничарського війська була глибока релігійність, що пов'язане з тим потужним впливом, яке справляв на корпус

орден *бекташи*. Вже за часів правління султана Сулеймана I спеціально для яничарів у Стамбулі була побудована мечеть *Орта месджиді* (пізніше її перетворено у соборну мечеть та перейменовано в *Орта джамі*), де відбувалась урочиста п'ятнична служба (інколи цю мечеть відвідували й султани). Свою відданість ісламу повсякчасно виявляв й яничарський ага, в резиденції якого п'ять разів на день проводились богослужіння, якими керував *імам аги*. На посаду імама корпусу міг бути призначений лише той з яничарів, хто закінчив *медресе*. Водночас він повинен був мати й командирські якості, бо імам також виконував функції начальника однієї з орта джемаат. Він вважався однією з довірених осіб аги та не був переобтяжений виконанням службових обов'язків. Власне основною його функцією було здійснення разом з агою яничарів намазів, причому імаму допомагали 4-5 *муеззінів аги*, які закликали присутніх до молитви. Імам також супроводжував яничарського агу під час походів та проводив польові релігійні відправи³⁴.

Війна завжди була для яничарів найвизначнішою подією їх життя, тому кожного разу вони влаштовували урочисту ходу перед султаном, який при цьому перебував у спеціальному павільйоні (*Алай кьошкю*). Хода відбувалась з розгорнутими прапорами (яничарського аги *Імам-і Азам*, корпусу яничарів, шейха ордена бекташи, кетхюди і жовто-червоними стягами орта), які несли байрактори. У визначених місцях військо зупинялось на короткій перепочинок (*мензіль*), під час якого уповноважені особи (*мензіль еміні*) купували у місцевого населення продукти за ринковими цінами. Забезпеченням вояків корпусу усім необхідним займалась також й служба постачання, до якої входили залучені до цього торговці. Кошти для створення продовольчих запасів або їх придбання під час просування яничарського війська збирались з вояків (кожен з яничарів мав передати на ці потреби дві золоті монети). Місцева влада, зокрема, кадії завчасно попереджались про маршрут руху яничарів і також надавали допомогу у забезпеченні вояцтва продуктами харчування (насамперед борошном і сухарями) та облаштуванні місць для відпочинку.

Під час походу яничари просувались попереду султана, на привалі їх намети оточували султанську ставку. Після прибуття до зони бойових дій яничари відправляли похідну молитву та залишали важке спорядження, бунчуки та прапори в обозі. Вони займали центральне місце в бойових порядках османської армії, праворуч і ліворуч від них розташовувались кінні частини капикулу, ще далі — на правому і лівому флангах знаходились підрозділи сіпахів-тімариотів. Тоді ж яничари отримували зброю — зроблений з рогу лук, комплект стріл, щит, кинджал, сокиру, арбалет; захисні обладунки — лати і шоломи; крім того їм видавався шанцевий інструмент — кирки і лопати для риття окопів. Якщо на початках існування корпусу яничари були озброєні металльною зброєю, то вже у першій половині XVI ст. її поступово витісняє вогнепальна — трутний мушкет (*тюфенкчи*). На 1532 р. переважна більшість яничарів (9 тис.) вже мали на озброєнні мушкети, і тільки одна тисяча з їх числа ще не мала навичок у користуванні ними, продовжуючи робити ставку лише на

старі зразки зброї³⁵. З настанням активної фази бою функція охорони султана переходила до кінних солаків та інших кінногвардійських частин, а піші яничари розташовувались у викопаних ними же окопах в очікуванні атак неприятельських сил. Йдучи в бій, яничари неодмінно виголошували *гюльбанк* (бойовий клич). Коли битва наближалась до своєї вирішальної фази, вони вишикувалися у шеренги, потому кожна з них здійснювала кілька прицільних залпів у ворога, після чого справа могла дійти вже до ближнього бою.

Весь час свого існування яничарський корпус залишався важливим військово-політичним інститутом Османської імперії, який разом з підрозділами військ яя, мюсселем і азебов фактично являв собою центральний елемент нової військової системи, не пов'язаної з архаїчними традиціями родоплемінної організації середньовічного війська. Яничарське військо було важливим інструментом політичної влади перших османських султанів, засобом державного тиску та примусу. З плином часу яничари починають виконувати ще одну важливу для османського державотворення функцію — залогову службу. В кожній із завойованих турками фортець вони становили ядро її залози, підлягаючи безпосередньо султану та користуючись правом екстериторіальності у стосунках з представниками місцевої адміністрації. У даному випадку можна з певністю стверджувати, що яничари виступали важливим інструментом в руках султанів, за допомогою якого останні мали можливість централізувати свою владу на завойованих територіях.

Спочатку яничарам, які знаходились на дійсній військовій службі, заборонялось брати шлюб та мешкати поза казармами. Весь свій вільний від походів час вони мали використовувати на військовий вишкіл, зокрема, вправлялись у стрільбі з лука та рушниць у спеціально обладнаних для цієї мети місцях. Яничарський корпус являв собою потужну військову силу — яничари були навчені вести тривалу облогу фортець противника, вони вміли будувати польові укріплення різних типів, під захистом яких вели прицільний рушничний вогонь. Яничарські підрозділи вирізнялись своєю дисциплінованістю, високим бойовим духом та здатністю виконувати бойові завдання найвищої складності. Завдяки особливій формі утримання комплектування та вишколу, яничарське військо, що було суто османським винаходом, перетворилося на одне з перших в Європі за часів середньовіччя професійне військо піхотне формування.

Проте, на відміну від інших підрозділів османської армії, яничарський корпус дуже скоро став впливовою політичною силою. Це пояснювалось тим, що цей корпус частково був придворною султанською гвардією. Таке особливе становище яничарів обумовлювало залежність вирішення різних державних справ (у т. ч. зміни султанів на престолі) від позиції та настроїв офіцерського складу корпусу. Вивчення специфіки функціонування яничарського корпусу становить значний інтерес для дослідників історії Османської імперії на всіх етапах її існування аж до його ліквідації у XIX ст., однак особливу увагу привертає ранній період розвитку оджаку яничарів, коли він був тісно пов'язаний з османським державотворенням.

¹ Див.: *Клейнман Г.О.* Кризис военной системы феодальной Турции. К истории уничтожения янычарского корпуса: Дис... канд. ист. наук. — М., 1949.

² *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. 1978. — М., 1984. — С. 191–200; *Её же.* Трактат о янычарах как источник по истории Османской империи начала XVII в. // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. — М., 1984.

³ *Мемде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи* (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е. Петросян. — М., 1987.

⁴ *Записки янычара.* Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммент. А.И. Рогова. — М., 1978.

⁵ *Клейнман Г.О.* Армия и реформы. Османский опыт модернизации. — М., 1989.

⁶ *Радушев Е.В.* Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. — М., 1990. — С. 107–112.

⁷ *Савицкий В.* Корпус янычар. Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV–XVI вв. // Цейхгауз. — М., 1999. — № 9; *Сергеев В.* Янычары. Меч ислама: искусство войны начала XIX в. нашей эры. — Ростов-на-Дону, 2000; *Введенский Г.* Янычары. История, символика, оружие. — СПб., 2003; *Пенский В.В.* Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV–XVII вв. // Восток (Oriens). — М., 2007. — № 6.

⁸ *Uzunçarşılı İ.H.* Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları. — Ankara. — 1984; *Yerasimos S.* Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye. — İstanbul, 1980.

⁹ *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Пер. з англ. О. Галенка. — К., 1998. — 286 с.

¹⁰ *The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik* (Chief of the editorial Board). — Ankara, 2000. — Vol. III. — P. 719–760.

¹¹ *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. — К., 2010. — С. 67–76.

¹² Див.: *Срібняк І.В.* Військова організація турків-османів (XIV–XVI ст.). — К., 2010. — 15 с.; *Його ж.* Гвардія османських султанів у XIV–XVII ст. (уніформа і озброєння вояків, емблеми і прапори частин) // Пам'ятки: археографічний щорічник. — К., 2010. — Т. 11 (в друці).

¹³ *История Османского государства, общества и цивилизации: В 2-х т.* — М., 2006. — Т. 1: История Османского государства и общества. — 602 с.

¹⁴ Про це див. докладніше: *Срібняк І.В.* Османська держава: виникнення та військово-територіальна експансія (кінець XIII–XV ст.). — К., 2009. — С. 3–4.

¹⁵ Свідченням особистої залежності яничарів від правителя імперії може вважатись і заборона на шлюб, яка в кінці XV ст. вже практично не діяла.

¹⁶ *История Османского государства, общества и цивилизации...* — С. 264; *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса... — С. 193.

¹⁷ *Петросян И.Е.* К истории создания янычарского корпуса... — С. 196.

¹⁸ *Клейнман Г.О.* Армия и реформы. Османский опыт модернизации. — М., 1989. — С. 146.

¹⁹ До яничарського корпусу входила 196 *орта* з власною нумерацією, кожна з яких мала неоднакову кількість вояків — від 100 до 500 чол. (Див.: *Клейнман Г.О.* Армия и реформы. Османский опыт модернизации. — М., 1989. — С. 150).

²⁰ *Пенский В.В.* Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV–XVII вв. // Восток (Oriens). — М., 2007. — № 6. — С. 34. Про кількість яничарів у різні роки див. також: *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. — С. 94.

²¹ Як відомо, верблюди широко використовувались в османському війську для перевезення військового спорядження, амуніції та зброї (див., зокрема: *Записки янычара...* — С. 100).

²² Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 205.

²³ История Османского государства, общества и цивилизации... — С. 281.

²⁴ Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 206, 213.

²⁵ История Османского государства, общества и цивилизации... — С. 275.

²⁶ История Османского государства, общества и цивилизации... — С. 276, 283.

²⁷ Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 204, 207.

²⁸ История Османского государства, общества и цивилизации... — С. 283.

²⁹ Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 28, 202.

³⁰ История Османского государства, общества и цивилизации... — С. 276–277, 289–290.

³¹ История Османского государства, общества и цивилизации... — С. 284.

³² Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 202–203.

³³ История Османского государства, общества и цивилизации... — С. 286.

³⁴ Мебде-и Канун-и Йеничери... — С. 207, 212–213.

³⁵ *Пенский В.В.* Военная революция и развитие военного дела в Османской империи. — С. 35.

Тетяна Григор'єва

**УКЛАДАННЯ МИРУ ПІСЛЯ ХОТИНСЬКОЇ
ВІЙНИ (1620–1621 рр.):
СПРОБА ПЕРЕОЦІНКИ ДОСЯГНУТИХ
ДОВОЛЕНОСТЕЙ***

Стаття торкається проблеми результатів процедури укладення миру після Хотинської війни (1620–1621). У ній стверджується, що такий аналіз не мусив би закінчуватися розглядом Хотинської угоди, але мав би включати цілий дипломатичний процес врегулювання конфлікту, який завершився у 1624 р. доставкою королівської ратифікації в Стамбул. Відповідно, метою статті є порівняння всіх документів, що постали в результаті цієї процедури, та інтерпретація символічного значення церемоніальних практик під час переговорів.

Ключові слова: Хотинська війна, мирний договір, дипломатичний церемоніал, ратифікація

Статья затрагивает проблемы результатов процедуры заключения мира после Хотинской войны (1620–1621). В ней утверждается, что такой анализ не должен был заканчиваться рассмотрением Хотинского соглашения, но должен включать целый дипломатический процесс урегулирования конфликта, который завершился в 1624 г. доставкой королевской ратификации в Стамбул. Соответственно, целью статьи является сравнение всех документов, которые появились в результате этой процедуры, и интерпретация символического значения церемониальных практик во время переговоров.

Ключевые слова: Хотинская война, мирный договор, дипломатический церемониал, ратификация.

* Текст є доповненою та переробленою версією статті «Practical Performance and the Ceremonial Rhetoric of Peacemaking: Peacemaking Procedure between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire after the Khotyn War, 1621–1624», поданої до збірки «The Ottoman Orient and East Central Europe. Perception and Interaction in the Border Zones from the 16th to the 18th Century», яка знаходиться в процесі публікації.

The article discusses the problem of the peacemaking procedure results after the Khotyn War (1620–1621). We suggest that analysis of this procedure should not end with Khotyn preliminaries but should include the entire diplomatic process finishing with delivery of the royal ratification to Istanbul. Therefore, the purposes of the article are to compare and contrast all the documents resulting from the peacemaking procedure and analyze ceremonial language of non-verbal diplomatic interaction.

Key words: *the Khotyn War, peace treaty, diplomatic ceremony, ratification.*

Тематика, пов'язана з історією Хотинської війни, постійно перебуває в центрі наукових зацікавлень як українських, так і польських вчених. Про цю війну написано багато статей, монографій і навіть складено бібліографічний покажчик¹, аби історик-початківець міг зорієнтуватися у величезному масиві матеріалу. Однак варто відмітити, що переважна більшість робіт, незалежно від спрямованості, спирається на обмежене коло одних і тих самих джерел — щоденники очевидців (передусім, Якуба Собеського), кореспонденцію гетьмана Станіслава Жулкевського та тогочасні хроніки. Саме тому збільшення кількості праць рідко позначається на діапазоні наших знань про цей воєнний конфлікт та процедуру його врегулювання. Як слушно зауважив П. Сас, на сьогодні ані українська, ані польська історіографія не спромоглися запропонувати бодай критерії однозначної відповіді, в якому році (не кажучи вже про точнішу дату) розпочалася Хотинська війна².

Не менш розмитою залишається і дата укладення миру: переважна більшість як українських, так і польських дослідників завершують розгляд мирного врегулювання конфлікту 1620–1621 pp. підписанням угоди у військовому таборі під Хотиним 9 жовтня 1621 р.³ Однак, зважаючи на те, що, по-перше, її текст не був затверджений королем, а, по-друге, містив пункт про майбутнє остаточне утвердження миру вже після прибуття до Стамбула великого посла Речі Посполитої⁴, очевидно, що цей документ був не чим іншим, як тимчасовою угодою про перемир'я. Подальша миротворча процедура складалася з трьох послідовних посольств із Варшави до Стамбула і завершилася в 1624 р. доставкою королівської ратифікації остаточної версії мирного договору до османської столиці. В такому ключі стає зрозумілим, що для того, аби повною мірою оцінити значення миру, укладеного після Хотинської війни, належить проаналізувати цілий миротворчий процес та його остаточні результати, що і є завданням цієї статті.

Повномасштабна процедура укладення миру між двома державами тривала понад два з половиною роки, включаючи переговори в Хотині (1621 р.); посольство Станіслава Сулішевського, який згідно з умовами Хотинської угоди мусив супроводжувати султана до Стамбула (1621–1622 pp.); велике посольство князя Криштофа Збарзького (1622–1623 pp.); посольство Криштофа Серебковича (1623 р.) та посольство Криштофа Кілчевського (1624 р.). Формальними результатами цієї процедури стали: Хотинська угода, підписана 9 жовтня

1621 р., два султанських *агднаме*⁵, датованих 12–21 лютого 1623 р. та 10 жовтня 1623 р., а також королівське підтвердження останнього документа (ратифікація), датована 1 квітня 1624 р.

Хотинські переговори

Процедура укладення миру під Хотином розпочалася посольством комісарів, висланих до османського табору литовським польним гетьманом Станіславом Любомирським, — белзького каштеляна Станіслава Журавинського і любельського воєводи Якуба Собеського. Оскільки до моменту укладення угоди про перемир'я воєнні дії повністю не припинялись, переговори пройшли досить швидко — згоди пощастило досягнути за десять днів (перемовини з великим візиром Ділавер-пашею за посередництвом волоського господаря Раду Міхні розпочалися 1 жовтня, а обмін готовими документами відбувся 9 жовтня 1621 р.).

Підготовка до переговорів тривала ще з середини вересня, коли гінець господаря — Константин Вевеллі — доставив лист від великого візира Хусейн-паші, адресований головнокомандувачу з'єданого польсько-литовського та козацького війська великому литовському гетьману Яну Каролу Ходкевичу. У щоденнику Я. Собеського згадано, що пропозиція візира вислати комісарів для укладення миру була відповіддю на попередній лист Ходкевича, однак зміст цього листа залишається невідомим⁶. Саме ця згадка дозволяє припустити, що мирні переговори розпочалися з ініціативи польської сторони. Незважаючи на побоювання, що справжнім завданням Вевеллі був збір інформації про стан з'єданого війська та його спроможність до подальшого ведення війни⁷, все ж таки було вирішено приступити до спорядження комісарів. 14 вересня польський гінець із листами до господаря і Хусейн-паші відбув разом з Вевеллі до волоського табору⁸. Повернулися обоє вже за тиждень, а затримка була пов'язана зі зміщенням Хусейн-паші та призначенням нового візира Ділавер-паші, який підтвердив мирні наміри свого попередника⁹. В свою чергу, місце померлого гетьмана Ходкевича зайняв Станіслав Любомирський.

Ще через п'ять днів Вевеллі завершив попередні домовленості про умови прийому комісарів. Зокрема, було вирішено, що їхня безпека гарантуватиметься окремим документом, наданим великим візиром, і що сторони не обмінюватимуться заручниками¹⁰. Письмові пропозиції щодо укладення миру, які мали обговорюватися з візиром, було передано на збереження королівському секретареві Анджею Шолдрському. На жаль, ми не знаємо, якими були ці початкові умови, оскільки їх виправили після повернення комісарів, щоб вони відповідали фактично досягнутим домовленостям¹¹. 29 вересня призначені комісари із супроводом у тридцять осіб залишили гетьманський табір¹².

Переговори комісарів з Раду Міхні та представниками візира розпочалися 2 жовтня, а їхню сутність можна звести до чотирьох основних тем. Перша стосувалася посідання кількох прикордонних замків і була закрыта дуже

швидко, оскільки сторони домовилися призначити демаркаційну комісію для врегулювання усіх суперечок. Друга — це вимога візира покарати запорожців за напади на османські території; вона потонула у традиційних поясненнях, що єдиною причиною козацьких походів є татарські напади на землі Речі Посполитої. Третій пункт порядку денного, а саме: торішня воєнна кампанія попереднього великого коронного гетьмана Станіслава Жулкевського в Молдавію, також не мав результатом жодних практичних рішень. Нарешті, остання тема демонструвала, що османці вважали себе повними господарями ситуації, бо за відновлення миру вони вимагали регулярну сплату данини¹³. Ця вимога ґрунтувалася на нормі ісламського права, згідно з якою територія, завойована султаном, не мала інших шляхів одержання миру, окрім як сплачуючи данину¹⁴.

Зрозуміло, що річпосполитські комісари не збиралися погоджуватися на це, особливо зважаючи на факт успішно відбитих атак Хотинської фортеці. На відмову комісарів сплачувати харач¹⁵ у таборі було оголошено, що султан планує продовжувати війну ще, принаймні, протягом наступних шести тижнів¹⁶. Тож на наступній зустрічі комісари повторили відмову сплати данини, але погодилися одноразово скласти подарунки султанові, якщо ці подарунки не буде згадано в мирній угоді. На думку Грушевського, комісари зробили це, знаючи, що візир представить ці подарунки султанові як данину, і, відповідно, утрималися від подальших протестів¹⁷. Якщо таке припущення вірне, то це може означати, що або комісари не здавали собі справи із ваги прецеденту, або ж становище з'єднаного польського і козацького війська не дозволяло продовжувати бойові дії. Більше того, комісари погодилися на перебування в Стамбулі постійного представника (агента) польського короля з періодом ротації у три роки, з тим, що перший такий резидент супроводжуватиме султана до столиці відразу після укладення миру¹⁸. Оскільки ж традиційно кожен новий посол мусив «привітатися» коштовними дарунками із султаном та високими достойниками, то затвердження періоду ротації на письмі фактично означало б визнання обов'язку доставляти подарунки щотри роки.

Виглядає так, що проблема *харачу* / подарунків була основною під час Хотинських переговорів, бо відразу після досягнення домовленості з цього питання, 4 жовтня, Собеський відбув до річпосполитського табору для узгодження домовлених пунктів. 7 жовтня до комісарів долучився Станіслав Сулішевський, призначений вищезгаданим агентом. Нарешті наступного дня переговори було завершено — сторони обмінялися примірниками угоди, після цього комісари відвідали імперський Діван¹⁹, урочистий бенкет та мали аудієнцію в султана Османа II.

Аудієнція відбувалася у розкішному павільйоні, що справляв величне враження: «Namioty jego nakształt zamku albo pałacu jakiego pozornego, płoty gęsto obwiedziono, a na rogach szerokie namioty, jakoby jakie baszty, gałki na namiotach pozłociste, mianowicie na altanie pięć gałek wielkich z wierchu nakształt baldachinu. Był i czerwony namiot na jedwabnych sznurach, tam więc zwykł często siadać, patrząc z onej sali, do której po schodach chodzić było, na wojsko kiedy z

obożu wychodziło»²⁰. «Дороги» до павільйону формувалися шеренгами яничарів і розкішно вбраних турецьких достойників. Якуб Собеський детально описує, як усім комісарам було запропоновано сісти, доки візир церемоніально інформував султана про їхнє прибуття; як їх разом із супроводом, допущеним до церемоніального привітання, було одягнено у кафтани²¹; як вони, слідуючи за візиром, увійшли до павільйону, і два чавуші по одному підводили їх до султанського трону. Собеський зазначає, що членів супроводу чавуші нахилили до самої землі, тоді як комісари — він сам, Станіслав Журавинський і Станіслав Сулішевський — віталися лише кивком голови, а після того цілували край парчового покриття султанського трону. Він також зазначає, що волоський перекладач Вевеллі переконував на знак шани скинути шапки, але вони відмовилися під приводом, що це буде незвична, нова, а, отже, неналежна церемонія. Далі Журавинський виголосив церемоніальну промову, після чого лист, пройшовши через руки усіх візирів, було покладено біля ніг султана. Наприкінці аудієнції слуги комісарів урочисто пронесли подарунки для султана: оздоблений золотом і дорогоцінним камінням меч, пару пістолетів і карабін вишуканої роботи, срібний дзбан і доброго мисливського пса²². Після цього комісарів провели назад до їхніх наметів.

9 жовтня комісари одержали від візира турецьку версію угоди та нарешті повернулися до свого табору, де з радістю відсвяткували укладення миру²³. Переробляючи свій щоденник для друку, Собеський додав, що король Зигмунт III виявив незадоволення з приводу укладеного миру, твердячи, що якби гетьман зачекав до часу прибуття короля, війна була б завершена набагато успішніше, а умови договору були б суттєво вигіднішими²⁴. В свою чергу, у Стамбулі ширилися чутки, що якби султан продовжив атаку ще на кілька днів, Річ Посполита, безсумнівно б, капітулювала²⁵.

Коли аналізуємо процедуру Хотинських переговорів, найперше, що впадає у вічі, так це те, що, на противагу до загальноєвропейської практики, переговори точилися не на нейтральній території, а в таборі однієї з супротивних сторін. За таких умов османці виконували роль господарів, не лише надаючи простір для переговорів, але також постачаючи охорону й харчування для комісарів. Водночас відомо, що призначене місце переговорів передавало серйозний символічний сигнал про те, на чиєму боці в даний момент знаходиться перевага. Для прикладу можна пригадати гострі тритижневі диспути про місце переговорів між габсбурзькими та османськими дипломатами під час укладання миру при Житва-Торок (1606 р.): габсбурзькі послы вважали питанням пріоритетної ваги, аби переговори точилися на спустошеній прикордонній території і щоби трансильванські посередники зупинилися точно напівдорозі до обох таборів²⁶. Натомість в польських щоденниках не бачимо жодних суперечок стосовно місця зустрічі. Відповідно, незалежно від того, усвідомлювали це польські комісари чи ні, уже самим приїздом на переговори до османського табору вони сигналізували, що прибули просити мир у султана, і, отже, з самого початку знаходилися у менш вигідному становищі.

Інше важливе запитання, яке не можна не задати після прочитання щоденника Хотинських переговорів: якщо Річ Посполита мала виразну перевагу під Хотином, чому комісари жодним словом не обмовилися про можливість передачі протекції над Молдавією і Волощиною польському королю? Протягом цілого XVI ст. Польща намагалася повернути й закріпити свій вплив у Дунайських князівствах; переговори про їхній статус, серед іншого, значаться серед завдань невдовзі призначеного великого посла князя Збарзького²⁷, а це свідчить про те, що Річ Посполита навіть тимчасово не втрачала інтересу до цього питання. Натомість, проблема, якій приділено найбільше уваги в щоденнику, це суперечки щодо можливості сплати Річчю Посполитою данини в обмін на мир.

Нарешті, слід звернути увагу на те, що церемонія укладання миру завершувалася урочистою аудієнцією Османа II, змодельованою на кшталт прийому в султанському палаці, разом із піднесенням посольських дарів султанові. Рівність же статусу співрозмовників мусила підкреслюватись церемоніями взаємного обміну, чого в нашому випадку не було. Єдиним подарунком, який одержали послы, були кафтани — церемоніальний одяг для відвідання султанських аудієнцій. Однак практика дарування кафтанів мала двоякий сенс: з одного боку демонструвала, що послы є гідними честі з'явитися перед очі падишаха²⁸, з іншого — символічно показувала, що султан дбає про них, як про своїх підданих, забезпечуючи одягом²⁹. Таким чином, передбачалося, що той, хто приймає такий дарунок, визнає зверхність як над собою, так і над тими, кого він репрезентує. Не випадково окремий параграф Карловацького миру 1699 р. між Османською та Священною Римською імперіями наголошував, що цісарські послы надалі не будуть вдягати кафтани під час султанської аудієнції³⁰. Хоча ця теза і залишилася на папері, а насправді практика кафтанів продовжувалася протягом цілого XVIII ст., пильна увага до проблеми церемоніального одягу під час укладання так значимого договору для оформлення принципів дипломатичної взаємодії між Османською імперією та християнською Європою свідчить про важливість її, як одного із засобів невербальної комунікації, що відображав стосунки статусної вищості-нижчості сторін.

Чотири посольства до Стамбула

Королівський секретар Станіслав Сулішевський у статусі резидента відбув до Стамбула разом із військовим табором Османа II, однак для завершення процедури укладання миру необхідно було дочекатися прибуття повноважного («великого») посла Речі Посполитої. Оскільки воно затримувалося, то в Стамбулі сумнівалися у намірах Речі Посполитої укласти тривалий мир. У лютому 1622 р. англійський резидент в османській столиці сер Томас Роу писав до Лондона про занепокоєння тут звісткою, що парламент Речі Посполитої відхилив умови Хотинського миру. Великому послові, який начебто вже виїхав, було наказано прямувати до Кам'яця і там чекати, чи султан погодиться

прийняти нові умови, а саме: мирна угода має бути укладена за зразком договорів із султаном Сулейманом I, а окрім того має закріпити право польського короля пропонувати і усувати господарів Молдавії та Волощини, які сплачуватимуть султанові данину на попередніх умовах; а польська шляхта, яка потрапила у полон, має бути безоплатно відпущена³¹. Цю інформацію можна назвати напівточною: у 1622 р. сейм не скликався, а, отже, не міг ані прийняти, ані відхилити умови Хотинської угоди³², і станом на лютий 1622 р. кандидатура великого посла ще перебувала у стадії обговорення. Однак, завдання точно недатованої інструкції призначеному невдовзі великому послові князеві Криштофові Збараському скорочено відображали вимоги Речі Посполитої, викладені у звіті англійського резидента.

Так, згідно з цією інструкцією, окрім укладення остаточного миру, ворууючись не на пункти Хотинської угоди, а на попередні договори з Османами, князь мав жадати усунення силістрійського бейлербея Іскандер-паші як такого, що розпалює ворожнечу між двома державами і сам підбурює запорожців до непокори королю. Далі інструкція наказувала послові пильнувати додержання традиції безоплатної видачі полонених, право короля пропонувати султану кандидатуру волоського господаря та інтереси річпосполитських купців в Османській імперії. Крім того, вона наказувала Збараському обговорити можливість передачі Волощини під протекторат Речі Посполитої. Наприкінці інструкція наголошувала, що посол має стежити за тим, аби у тексті договору не було згадано Трансильванію, а якби довелося на це погодитись, то обстоювати, щоб було згадано лише Трансильванію, а не все Угорське королівство, оскільки це означатиме визнання влади Османської імперії над Угорщиною³³. Секретна інструкція додавала ще кілька завдань: домогтися, щоб титул молдавського господаря зберігався за родиною Могил, а, у випадку невдачі щоб, принаймні, цим господарем не залишався новопризначений Стефан Томша. Якщо Збараський застав би в Стамбулі московського посла, то мав би пояснити візиту нещирість московських обіцянок і непевність їхньої дружби. Наприкінці інструкція наказувала докладати усіх зусиль для збереження миру між султаном та Габсбургами³⁴. Можна припустити, що Річ Посполита розраховувала на певні поступки, намагаючись скористатися політичною нестабільністю в османській столиці, яка здригалася від яничарських бунтів. Так, у 1622 р. внаслідок виступу яничарів було страчено султана Османа II (1618–1622) та великого візира Ділавер-пашу. Під час другого короткого правління султана Мустафи I (1617–1618; 1622–1623), на яке припадає посольство Збараського, Анатолією прокотилася низка локальних повстань.

Уже сам вибір кандидатури коронного конюшого князя Збараського показовий і засвідчує серйозність намірів Варшави. По-перше, ані він, ані його брат краківський каштелян Єжи Збараський особисто не брали участі ні в Цецьорській, ні в Хотинській кампаніях³⁵; по-друге, обидва брати, володіючи своїми маєтками нероздільно, належали до найзначніших і найзаможніших людей держави. Князь Збараський вирушив у дорогу із супроводом близько тисячі

осіб і прибув до Стамбула на початку листопада 1622 р. Незважаючи на те, що в Речі Посполитій багаточисельні посольства були більш звичною практикою, аніж в країнах Західної Європи, настільки великий супровід був безпрецедентним. Це можна пояснити як високим статусом посла у себе вдома, так і тим, що, зважаючи на двозначний церемоніал під час Хотинських переговорів, посольство Збараського було покликане врівноважити статусні позиції сторін. Про це опосередковано свідчить те, що багаточисельність посольства спровокувала не лише відому іронічну ремарку великого візира, чи, бува, князь не прагне завоювати Константинополь, а чи то пограбувати султанську скарбницю³⁶, але і серйозне звинувачення у спробі увійти в османську столицю з тріумфом³⁷.

Урочистий в'їзд посольства датується 9 листопада, через чотири дні князь було запрошено на аудієнцію до великого візира Джурджі Хадім-паші, де вони віталися й декларували обопільне прагнення миру. Однак вітальна аудієнція султана Мустафи I (1622–1623 pp.) була призначена лише місяць по тому (6 грудня), оскільки князь та візир не могли дійти згоди стосовно умов офіційного прийому, не кажучи вже про пункти майбутнього мирного договору. Найбільшою проблемою було те, що візир наполягав, аби Збараський сплатив султанові данину, а також вимагав перелік подарунків, присланих від короля. Натомість князь твердив, що нічого не привіз в дар султану, оскільки найціннішим даром його монарха є щира дружба³⁸. У своєму звіті Збараський відмітив, що в кінці-кінців візир погодився на його умови, тобто не одержав переліку подарунків. Однак самі подарунки все-таки були вручені: наповнені посудом із срібла й золота срібна та бурштинова скрині, дзеркало в срібній рамі, золотий годинник із зображенням руху планет та знаків зодіаку, п'ятдесят сороків соболів, коштовний чорний мармур, дорогі мисливські птахи й собаки³⁹.

У звіті князь достатньо стримано згадує про цей прийом, пишучи, що тут не було нічого особливого, все відбулося, як зазвичай, і королівський лист було передано султанові у звичайний спосіб⁴⁰. Єдине, відмічає Збараський, його хотіли змусити зняти шапку перед султаном, але він відмовився, кажучи, що шапку з нього можна зняти лише разом із головою⁴¹. В свою чергу, секретар посольства Самуель Твардовський більш детально описує палац, традиційний бенкет перед аудієнцією, дванадцять кафтанів, одержаних князем, а також те, що той, кланяючись, торкнувся краю султанової шати⁴².

Втім, питання данини не було забуте, провокуючи подальші ускладнення, тому переговори про умови договору не поновилися, аж доки в результаті чергового яничарського бунту до влади не прийшов новий великий візир — Хусейн-паша. Другу султанську аудієнцію князь отримав наприкінці лютого 1622 р.⁴³ і невдовзі після того одержав дозвіл на повернення до короля⁴⁴. Прощальна аудієнція у візирівому палаці знову таки супроводжувалась обміном дарами. Князь одержав від візира тридцять польських полонених, коня та бочку олії ливанського кедра. На знак братерства посол та великий візир обмінялися верхнім одягом і персями⁴⁵. Таким чином бачимо, що укладення

миру супроводжувалось процедурами взаємного обміну, щоправда, лише між послом і візиром, в той час, як згідно з тогочасним розумінням дипломатичної репрезентації, посол уособлював самого монарха, а отже, міг розраховувати на ті ж почесті, що й сам володар. Очевидно, що в такому разі султан мусив би віддячити за піднесені дари подарунками для короля приблизно такої ж вартості, чого так і не відбулося, а натомість бачимо лише вручення послам традиційних кафтанів. Належить відзначити й те, що навіть якщо Збараському справді вдалося уникнути доземного уклону перед султанським тронем, який звично завершував посольський прийом в імперському палаці⁴⁶, йому довелося достатньо низько схилити голову, торкаючись султанової шати.

Англійський резидент занотував, що князь був настільки щасливий можливості повернутися додому, що його покvapний від'їзд виглядав радше як втеча, а не як повернення⁴⁷. Остаточний документ Збараському вручили перед самим виїздом зі Стамбула, а про його зміст він дізнався вже на зворотному шляху⁴⁸, хоча й був поінформований своїми агентами, що до агднаме включено небажаний для Речі Посполитої пункт про поширення мирної угоди на трансильванського князя Бетлена Габора⁴⁹. Зіставлення тексту інструкції з текстом привезеного агднаме показує, що жодне з визначених інструкцією завдань послові виконати не вдалось. Отже, незважаючи на славу, що чекала на Збараського після повернення, привезений ним документ у Варшаві визнали незадовільним.

Таким чином, завдання висланого невдовзі королівського посланника Криштофа Серебковича, який володів османською мовою, формально зводилося до підтвердження миру, укладеного князем, але насправді він мав одержати новий документ, де не було б зазначено, що король просить султана про мир, і де не містилося би згадок про Бетлена Габора, бо «король укладав мир не з Габором», і статус трансильванського князя не має відрізнятися від статусу молдавського і волоського господарів. Крім того, посланнику належало домогтися виконання обіцянки замінити волоського господаря, кримського хана та силістрійського бейлербея на таких, що дотримувались би миру з Річчю Посполитою⁵⁰. За свідченням Серебковича, який дістався до Стамбула у вересні 1623 р., посольство зустріли прихильно: першу аудієнцію у великого візира Хусейн-паші було призначено вже на другий день після прибуття до міста, а самому Серебковичу було довірено перекласти королівські листи до султана й візира османською мовою. Однак безпосередньо під час місії внаслідок чергового яничарського бунту до влади прийшла нова владна верхівка, і на престол було посаджено дванадцятилітнього султана Мурада IV (1623–1640).

За традицією, до нового султана належало висилати чергове велике посольство, і саме на цю традицію новий великий візир Алі-паша вказав послу, коли той почав домагатися султанського прийому. Серебкович пише, що йому вдалося домовитися як про аудієнцію, так і про одержання агднаме від Мурада IV лише завдяки власним знайомствам⁵¹ та коштовним подарункам для великого візира. Крім того, побоюючись подальшої затримки місії, Серебкович

більше не просив про зміну окремих пунктів агднаме, а вів справи безпосередньо з канцелярією, яка займалася підготовкою документа. Якщо йому вірити, то внести відповідні правки в текст вдалося саме за допомогою підкупу канцеляристів, «про що візир не знав, хоч я перед ним сам читав пакти, оминаючи і не згадуючи зміни пунктів»⁵². Агднаме, одержане Сербковичем, визнали задовільним, оскільки в наступному, 1624 році посланник Криштоф Кілчевський доставив у Стамбул королівську ратифікацію⁵³ разом зі скаргами на татарські наїзди на Річ Посполиту⁵⁴.

Труднощі перекладу та тексти договорів 1621–1623 років

Очевидно, що для ефективного ведення переговорів передусім належить знайти спільну мову як у переносному, так і в прямому сенсі цього слова. Якуб Собеський пише, що під Хотином проблеми з пошуком спільної мови постали, починаючи від першої аудієнції Ділавер-паші. Під час обміну церемоніальними промовама, коли сторони декларували свої мирні наміри, комісар Станіслав Журавинський говорив польською до перекладача на ім'я Шимон, Шимон перекладав румунською господареві Раду Міхні, а той османською — для великого візира. Собеський зауважив з помітним роздратуванням, що описана процедура значно ускладнювала спілкування, і безліч часу було змарновано⁵⁵. Коли ж переговори майже доходили кінця і залишалось лише підготувати текст угоди у двох примірниках — польському і османському, ситуація виглядала не набагато простішою. Собеський диктував польський текст волоському перекладачу, той перекладав його грецькому перекладачу, а останній — диктував османською писарю⁵⁶. Одне з припущень, яке могло б пояснити такі складнощі, — це те, що сторони не мали перекладачів, які б володіли одночасно польською і османською, забезпечуючи прямий переклад⁵⁷.

Утім, пояснення може бути й іншим. У щоденнику Собеського складна процедура перекладу згадується лише двічі: на церемоніальній аудієнції візира і під час компонування тексту угоди. Натомість мовних проблем не зафіксовано в описі другої аудієнції візира, коли від церемоніальних декларацій сторони перейшли до власне обговорення умов миру. Про присутність медіатора тут взагалі не йдеться, натомість зауважено, що візир наказав вийти своїм слугам, бажаючи спілкуватися із комісарами наодинці⁵⁸. На церемоніальній же аудієнції в султанському наметі перекладав лише один перекладач — котрийсь із волоських шляхтичів⁵⁹. Однак найважливішим є той факт, що в таборі було двоє осіб, які, напевно, володіли османською мовою: ужендовський староста Єжи Жечицький⁶⁰ і волоський шляхтич Константин Вевеллі⁶¹. Останній, зокрема, провадив усі попередні переговори з Ділавер-пашею і неофіційні перемовини з іншими візирама, послуговуючись універсальною мовою грошей. З метою схилити членів імперської ради до миру з Річчю Посполитою, він витратив 62 тис. талерів, які йому мали повернути пізніше, разом із виплатою 5 тис.

злотих за старання⁶². Очевидно, Вевеллі не потребував декількох перекладачів для виконання цієї оборудки. Незважаючи на те, що джерела не дають однозначного пояснення цим розбіжностям, можна припустити, що складнощі з перекладом обумовлював сам церемоніал примирення, зокрема, збереження ієрархічного порядку під час офіційного спілкування. На підтвердження цієї гіпотези можна навести запис Собеського, датований днем раніше, що під час першої аудієнції у господаря комісари не хотіли звертатися до господаря напряму, призначивши для цього секретаря, «аби рівний говорив з рівним»⁶³.

Однак, які б не були причини такої складної процедури перекладу, зрозуміло, що польський текст міг бути серйозно змінений під час переробки в османську версію. Однак ми можемо лише уявляти собі якість кінцевого продукту перекладацької творчості з точки зору тогочасної лінгвістики, оскільки оригінали ані польської, ані турецької угоди не збереглися до нашого часу. В кінцевому рахунку спектр можливих умов миру міг бути достатньо широким, оскільки в ранньомодерну добу кожна зі сторін розробляла власну версію мирного договору, згідно із власними канцелярськими практиками та термінологією⁶⁴. Яскравим прикладом тут може бути згадуваний мир при Житва-Торок між імператором Рудольфом II та султаном Агмедом I, який довго вважався за переломну подію у дипломатичних взаєминах між християнською Європою та мусульманським Сходом та початком вестернізації османської дипломатії, аж доки не було виявлено, що габсбурзька й османська версії договору різняться між собою, а османський текст не містить і натяку на поступки Габсбургам чи то «вестернізацію»⁶⁵.

Аналогічно існує припущення, що польський та османський екземпляри угоди під Хотином не були ідентичними. За твердженням польського історика Д. Колодзейчика, османський текст⁶⁶ міг містити низку умов, яких немає у польській версії, а саме: невтручання Речі Посполитої у внутрішні справи Молдавії, Волощини, Трансильванії та Угорщини; знесення фортець і поселень, закладених на землях султана (що в майбутньому могло трактуватися дуже широко, оскільки попередня демаркація польсько-турецького кордону у 1542 р. визначила його досить схематично)⁶⁷; і, найголовніше, чимшвидшого прибуття до Стамбула великого посла Речі Посполитої, що мав одержати від султана агднаме в обмін на привезені подарунки — пішкаш⁶⁸. На думку дослідника, в даному контексті пішкаш був рівнозначний поняттю харач, себто означав обов'язок сплачувати данину⁶⁹. Зі свого боку додамо, що таке трактування тим більш справедливе, що саме цим терміном було названо данину, яку Річ Посполита мала платити згідно з умовами Бучацького миру (1672 р.). Умову щодо обов'язку Речі Посполитої доставляти «подарунки» (з використанням іншого терміну — *virgü*) можна знайти і в тогочасних турецьких хроніках⁷⁰.

З іншого боку, в польсько-литовському таборі радісно святкували перемогу, вірячи, що комісари підписали договір на таких умовах: Османи віддають Волощину під протекцію короля, а новий кордон уже встановлено по Дунаю. Більше того, аби захистити польські кордони від татарських наїздів, султан

погодився не вимагати щорічну данину для кримського хана. Тут також були переконані в тому, що присутність королівського агента у Стамбулі була зрештою визнана непотрібною, оскільки це б означало підлеглий статус Речі Посполитої⁷¹.

Натомість, копія польської версії Хотинської угоди, пізніше уміщена до Коронної Метрики, якою сьогодні й користуються дослідники⁷², не має нічого спільного ані з вірогідним османським документом, ані з плітками, що ширилися польсько-литовським табором. Коли порівняти цей документ із попередніми договорами між Річчю Посполитою та Османською імперією, можна помітити лише дві принципово нові статті. У першій з них йшлося про майбутню демаркаційну комісію: «Dla lepszego między państwem Króla Jego Mości i Rzeczypospolitej, i Cesarza Jego Mości granic uznania i postanowienia mają być z obu stron ludzie świadomi tymtych miejsc i roztropni naznaczeni, kiedy się o tym Cesarz Jego Mość z Królem Jego Mością znie»⁷³. Друга стверджувала запровадження польського резидента в османській столиці: «Dla większego umocnienia i upewnienia odnowionego przymierza pan Stanisław Suliszewski, sekretarz Króla Jego Mości, goniec posła wielkiego, według dawnych zwyczajów pojedzie zaraz z osobą samą Cesarza Jego Mości; a od porty Cesarza Jego Mości czausz z nami pospołu do obozu, a stamtąd do Króla Jego Mości pana naszego po posła wielkiego pojedzie, i dla bezpieczeństwa i wczasu jego, jako się z dawnych czasów zawsze zachowywało, poprowadzi posła do porty, jako będzie mogło być najprędzej i nawcześniej. Wyprawi Król Jego Mość dla utwierdzenia przymierza od nas postanowionego człowieka zacnego i roztropnego, z którym zaraz do porty przybędzie agent, i tam będzie zwyczajem innych panów chreścijańskich agentów mieszkał i odmieniał się»⁷⁴.

На подив, головною метою Збарзького було не допустити виконання вищезгаданих нових умов. Королівська інструкція наказувала йому одержати договір у повній відповідності до документів, наданих попереднім великим послам Яну Щенсному Гербурту (1598 р.) та Пьотру Ожзі (1619 р.)⁷⁵. Якби ж Османи хотіли вписати в договір умови Хотинського миру, посол мав обстоювати те, що договір мусить містити лише традиційні пункти, оскільки комісари не були уповноважені погоджуватися на жодні нові умови, пояснити неслухняність нововведень та ствердити, що «старий мир завжди триваліший від новоукладеного»⁷⁶. Мотивація обіймала такі аргументи: по-перше, польський король ніколи не утримував свого агента в Стамбулі. Агенти інших правителів в основному займаються справами своїх купців, оскільки ті ведуть сталу торгівлю в Османській імперії, тоді як торгові каравани з Речі Посполитої приходять лише принагідно. Крім того, у разі потреби одна особа не зможе ухвалити жодного рішення без попереднього схвалення сеймом Речі Посполитої⁷⁷. По-друге, розмежування кордонів двох держав уже давно відбулося, і робити це ще раз немає сенсу, бо «ставити якісь знаки чи насипати вали в диких і пустих полях, де живуть лише звірі, — це те саме, якби хтось хотів встановлювати кордон по морю і насипати там вали»⁷⁸. Те, що інструкція чітко

визначала завданням князю Збараському одержати від султана агднаме не на основі домовленостей, досягнутих під Хотиним, а на підставі попередніх агднаме, запобігаючи введенню в текст будь-яких нових пунктів, показує, що навіть польська версія Хотинської угоди трактувалася в Речі Посполитій, як незадовільна й невігідна.

Втім, оригінал цієї польської версії, як і копії попередніх агднаме, наданих польським королям, було втрачено вже станом на 1622 рік. Збараський пише, що, вимагаючи у нього харач, візир не міг підкріпити свої жадання конкретним документом. За його свідченням, усі сили було кинуте на пошук польського оригіналу. Голову палацової канцелярії запідозрили у підкупі князем (називалася конкретна сума у 20 тис. талерів) і змістили з посади, було здійснено обшук у всіх писарів палацової канцелярії. Саме під час цього обшуку вдалося натрапити на копію османського документа — але не його остаточного варіанту, а також на лист попереднього візира Ділавер-паші до короля, в якому той нагадував про висилку посольства з подарунками для султана, який навзаєм передасть королю свої дари. Візир визнав цю копію вірною і саме її наказав сербськомовному перекладачу звіряти з текстом польської версії, що була у Збараського⁸⁰.

За свідченням князя, згадана османська копія в цілому збігалась із польським текстом і не містила небажаних для Речі Посполитої пунктів про польського агента в Стамбулі та майбутнє розмежування кордонів. Секретар місії Самуель Твардовський пізніше писав, що для звірки було надано й виправлену копію польського тексту, з якого також вилучили згадки про резидента й розмежування⁸¹. Отже, основою для формування тексту агднаме, наданого Збараському у 1623 р., стали виправлена князем копія польської версії Хотинського миру⁸², османська копія невідомого походження і оригінали агднаме XVI — початку XVII ст., привезені князем до Стамбула⁸³.

Незважаючи на те, що документ начебто формувався за зразком договорів XVI ст., насправді текст рясніє новими пунктами, включаючи зобов'язання короля контролювати козацьке військо у такий спосіб, щоб запобігти спільним кампаніям з донськими козаками, і конкретизуючи умову: «бути другом друзям султана, і ворогом — його ворогам». Наголошувалося також, що неприпустимою є не лише військова, але й фінансова допомога ворогам султана, при тому не лише з боку короля, але і з боку його васалів. По-друге, князю Збараському не вдалося запобігти поширенню дії агднаме на Трансильванське князівство, що вперше сталося у 1619 р.⁸⁴ Згідно ж із згаданим зобов'язанням «бути другом — друзям і ворогом — ворогам» султана, повторення в тексті угоди пункту про Бетлена Габора означало, що король Речі Посполитої не може втручатися у жоден конфлікт за участю трансильванського князя на боці його ворога. Як бачимо, одержати договір за зразком агднаме 1598 р. також не вдалося.

Друге агднаме, надане у 1623 р. новим султаном Мурадом IV королівському посланнику Серебковичу, відрізнялося від документа, наданого Збараському,

лише тим, що в тексті трансильванський князь не був названий по імені. Крім того, додавався особливо небажаний пункт, за яким мир, окрім трансильванського князя, розповсюджувався на угорського короля⁸⁵. У такий спосіб до орбіти зобов'язань короля «бути приятелем — приятелям і ворогом — ворогам» султана потрапляло невтручання у можливий конфлікт Бетлена Габора з імператором Фердинандом II Габсбургом за титул короля Угорщини, оскільки Бетлен Габор проголосив себе таким у серпні 1620 р. Слід зауважити, що королівське підтвердження цього агдname включило пункт про Трансильванію, але випустило згадку про угорського короля⁸⁶, що означало, що Річ Посполита погодилася не втручатися в конфлікти за участю трансильванського князя. В контексті тогочасної зовнішньополітичної ситуації, і, зокрема, османсько-габсбурзького суперництва за Угорщину, така згода формально примушувала Річ Посполиту послабити зв'язки із Габсбургами та зводила нанівець результати договору 1613 р. між Сигізмундом III Вазою та Матіасом I Габсбургом, що містив пункт про надання взаємної допомоги проти бунтівних підданих⁸⁷.

Отже, якщо взяти до уваги цілу миротворчу процедуру після Хотинської війни, яка розпочалася у вересні 1621 р. переговорами в османському воєнному таборі й завершилася у 1624 р. доставкою в Стамбул ратифікаційного акту, дипломатичні успіхи Речі Посполитої виглядають доволі сумнівно. Процедура укладення миру під Хотиним та коло питань, винесених на обговорення, породжує сумнів у перевазі Речі Посполитої станом на початок переговорів. Однак під час тривалих внутрішніх конфліктів в Османській імперії та заворушень у Стамбулі з'явився другий шанс укласти мир на вигідних умовах. Цей шанс так і не було використано, і польські дипломати не тільки не покращили умов Хотинської угоди, але й суттєво їх погіршили. Остаточні, підсумкові документи, укладені на завершення Хотинського конфлікту, а саме султанське агдname від 10 жовтня 1623 р. та королівська ратифікація від 1 квітня 1624 р., не містили й сліду попередніх домовленостей під Хотиним. Разом з тим, нові умови, включені до цих документів, аж ніяк не можна назвати вигідними для Речі Посполитої, оскільки вони обмежували її свободу ведення зовнішньої політики і, зокрема, зобов'язували до нейтралітету в османсько-габсбурзькому конфлікті за землі корони Св. Іштвана.

¹ Хотинська війна: бібліографічний покажчик / Укл. Г.К. Погодіна, Л.А. Туркевич, Г.М. Чебан. — Чернівці, 1995. Щоправда, у покажчику поза увагою упорядників залишилися класичні роботи Лешека Подгородецького і Ноя Рашби та Ришарда Маєвського: Podhorodecki L. Rasizba N. Wojna Chocimska 1621 roku. — Krakow, 1979; *Majewski R. Secora. Rok 1621.* — Warszawa, 1970.

² Йдеться про правомірність об'єднання Цецорської (1620) та Хотинської (1621) воєнних кампаній у єдиний конфлікт під назвою Хотинська війна. Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 6. — С. 4.

³ За винятком Д. Колодзейчика, який вперше запропонував розглядати миротворчу процедуру від Хотинських переговорів і до доставки королівської ратифікації у 1624 р. (*Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents // The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy / Eds. by Suraiya Faroqhi and Halil Inalcik. — Vol. 18 — Leiden–Boston–Köln, 2000. — P. 130–135).*

⁴ *Ibidem.* — P. 376–378.

⁵ Агднаме ([‘ahd] — клятва, обіцянка, договір, [name] — лист) — імперський лист, що містить письмову обіцянку дотримуватися миру з адресатом; документ, що надавався султаном на підтвердження мирних взаємин із суверенними володарями.

⁶ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / [wyd. Ż. Pauli]. — Kraków, 1853. — S. 85–86, 143.*

⁷ *Ibidem.* — S. 58.

⁸ *Ibidem.* — S. 90–93.

⁹ *Ibidem.* — S. 149.

¹⁰ *Ibidem.* — S. 153.

¹¹ *Ibidem.* — S. 157.

¹² *Ibidem.* — S. 162.

¹³ *Ibidem.* — S. 166.

¹⁴ *Panaite V. The voivodes of the Danubian principalities as harâcgüzarlar of the Ottoman sultans // Ottoman Borderlands. Issues, Personalities, and Political Changes / [Ed. by Kemal H. Karpat and Robert Zens]. — University of Wisconsin Press, 2003. — P. 62.*

¹⁵ Харач (harâc) — 1) подушний або поземельний податок із завойованої території; 2) подушна подать з немусульманських підданих в ісламських країнах.

¹⁶ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 167.*

¹⁷ *Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 7. — К., 1996. — С. 477–478.*

¹⁸ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 168.*

¹⁹ Діван-і-гюмаюн — імперська рада, рада великого візира й центральний орган османського уряду.

²⁰ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 171.*

²¹ Кафтан — різновид османського одягу, в який, зокрема, одягали всіх іноземних послів перед відвіданням султанського прийому.

²² *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 173.*

²³ *Ibidem.* — S. 174.

²⁴ *Pamiętnik wojny chocimskiej Jakóba Sobieskiego / [wyd. B. M. Wolff]. — SPb, 1854. — S. 78.*

²⁵ *Roe T. Negotiations of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628 inclusive. — London, 1775. — P. 11–13.*

²⁶ *Bayerle G. The Compromise at Zsitvatorok // Archivum Ottomanicum. — Vol. 6. — 1980. — P. 12.*

- ²⁷ Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk (далі — BK) 326. — S. 535–547.
- ²⁸ *Karateke H.* An Ottoman protocol register containing ceremonies from 1736 to 1808. — Istanbul, 2007. — P. 28–29.
- ²⁹ *Faroqhi S.* Subjects of the sultan. Culture and daily life in the Ottoman Empire. — New York, 2000. — P. 609–620.
- ³⁰ Major Peace Treaties of Modern History: 1648–1967 / [ed. Fred. L. Israel]. — New York, 2002. — P. 879.
- ³¹ *Roe T.* Negotiations of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte. — P. 18–20.
- ³² *Konopczyński W.* Chronologia sejmów polskich 1493–1793. — Kraków, 1948. — S. 147.
- ³³ BK 326. — S. 535–547.
- ³⁴ BK 326. — S. 561–564.
- ³⁵ *Dobrowolska W.* Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich. — Przemyśl, 1926. — S. 65.
- ³⁶ Poselstwo Xięcia Zbaraskiego do Turcji w roku 1622 / [wyd. Leon Rogalski] // *Dziennik Wileński: Historia i Literatura.* — T. 2. — 1827. — S. 101.
- ³⁷ *Ibidem.* — S. 105.
- ³⁸ *Ibidem.* — S. 118–119.
- ³⁹ *Twardowski S.* Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy / [wyd. R. Krzywy]. — Warszawa, 2000. — S. 141–142.
- ⁴⁰ Poselstwo Xięcia Zbaraskiego do Turcji w roku 1622. — T. 2. — 1827. — S. 140.
- ⁴¹ *Twardowski S.* Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy / [wyd. R. Krzywy]. — Warszawa, 2000. — S. 143.
- Poselstwo Xięcia Zbaraskiego do Turcji w roku 1622 / [wyd. Leon Rogalski] // *Dziennik Wileński. Historia i Literatura.* — T. 2. — 1827. — S. 239–240.
- ⁴² *Twardowski S.* Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego... — S. 140–141.
- ⁴³ *Ibidem.* — S. 352–353.
- ⁴⁴ *Ibidem.*
- ⁴⁵ *Ibidem.* — S. 232–233.
- ⁴⁶ *Necipoğlu G.* Architecture, ceremonial and power. The Topkapi palace in the fifteenth and the sixteenth centuries. — Cambridge, 1991. — P. 25.
- ⁴⁷ *Roe T.* Negotiations of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte... — P. 141–143.
- ⁴⁸ Формулювання, які зустрічаємо в джерелах, на кшталт: «посол привіз мирну угоду», не зовсім точні. Насправді агднаме доставляв османський чавуш у запечатаному футлярі і особисто передавав королю під час аудієнції (*Ottoman-Polish diplomatic relations...* — P. 181).
- ⁴⁹ Poselstwo Xięcia Zbaraskiego do Turcji w roku 1622 / [wyd. Leon Rogalski] // *Dziennik Wileński. Historia i Literatura.* — T. 2. — 1827. — S. 354.
- ⁵⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — *Libri Legationum* (далі — LL) 30. — S. 43–46.
- ⁵¹ Перед тим, як перейти на службу до королівської канцелярії, Серебкович був купцем. Достеменно відомо, що він їздив до Порти і залишався певний час у Стамбулі у 1604 і 1618 роках (*Łątka J.* Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji. — Kraków, 2005. — S. 292).

⁵² AGAD. — LL 30. — S. 43–46.

⁵³ Ibidem. — S. 418–426.

⁵⁴ Ibidem. — S. 13–15.

⁵⁵ Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 165.

⁵⁶ Ibidem. — S. 170.

⁵⁷ *Kołodziejczyk D.* Traktat Chocimski jako przykład dyplomacji wczesnonowożytnej // *Revistă de istorie a Moldovei* — Chişinău, 2004 — S. 75.

Аналогічно Д. Лісейцев наводить цей пасаж з щоденника Собеського, як приклад того, що в Речі Посполитій бракувало турецьких перекладачів. Дослідник робить висновок, що Росія, маючи в посольському приказі до 12 осіб, які на різному рівні володіли турецькою мовою, надавала більшого, ніж Річ Посполита, значення взаєминам з Портою (*Лисейцев Д.В.* Русско-турецкие отношения в начале XVII века: от конфронтации к сближению // *Отечественная история.* — № 5. — Москва, 2002. — С. 174).

⁵⁸ Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 169.

⁵⁹ Ibidem. — S. 173.

⁶⁰ Ibidem. — S. 163; *Poselstwo Xięcia Zbaraskiego do Turcji w roku 1622.* — S. 347; PSB. — T. 34. — S. 16–17.

⁶¹ Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 172.

⁶² AGAD. — *Metryka Koronna (MK) 167.* — S. 170.

Реєстр подарунків наведено також у: *Pamiętnik wojny chocimskiej Jakóba Sobieskiego* / [wyd. Bolesław Maurycy Wolff]. — SPb, 1854. — S. 161–162.

⁶³ Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego. — S. 64.

⁶⁴ *Kołodziejczyk D.* Traktat Chocimski jako przykład dyplomacji wczesnonowożytnej. — S. 76–77.

⁶⁵ *Bayerle G.* The Compromise at Zsitvatorok // *Archivum Ottomanicum.* — Vol. 6. — 1980. — P. 22–23.

⁶⁶ Османська версія Хотинської угоди знаходиться серед копій дипломатичної кореспонденції, відомої як «збірка Ферідуна бея» (секретаря великого візира Мегмеда Соколю (1565–1579)), однак автентичність цього тексту дискусійна (*Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Centuries). — P. 86–89).

⁶⁷ Під час так і не завершеної демаркації 1542 р. основні суперечки точилися навколо того, чи демаркаційною лінією буде визнано р. Кодиму, чи північнішу р. Саврань. Оскільки демаркацію не було завершено, то територія між Кодимою і Савранню залишалася спірною (*Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в 15–18 ст.: кордони воєводств у світлі джерел. — К., 1993. — С. 104–105).

⁶⁸ *Kołodziejczyk D.* Traktat Chocimski jako przykład dyplomacji wczesnonowożytnej. — S. 74–78.

⁶⁹ Ibidem. — S. 76.

⁷⁰ *Ostapchuk V.* The Ottoman Black Sea frontier and the relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Muscovy 1622–1628. — Cambridge, MA, 1989. — P. 24.

⁷¹ Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621... — S. 61–62.

⁷² *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish diplomatic relations. — P. 376–380.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem. — S. 313–323; 354–368.

⁷⁶ BK 326. — S. 535–547.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Poselstwo Xięcia Zbaraskiego do Turcji w roku 1622... — S. 123.

⁸⁰ Саме сербською мовою Збараський пізніше вів переговори із візиром: «tameśmy z sobą przywitali i długo serbskim językiem mówili» (Ibidem. — S. 255).

⁸¹ *Twardowski S.* Przeważna legacja Krzystofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. — Warszawa, 2000. — S. 157.

⁸² «Po przeczytaniu tego jam też swoje czytał według jego sensu, tego chyliwszy, żeśmy się nie zgodzili słowy. Zaczym okazała się jawnie moja prawda, i on też rad temu nie pomału był, posłali abym dał po turecku przetłumaczyć te pacta, którem dał» (Poselstwo Xięcia Zbaraskiego do Turcji w roku 1622 / [wyd. Leon Rogalski] // *Dziennik Wileński. Historia i Literatura.* — T. 2. — 1827. — S. 123).

⁸³ Ibidem. — S. 259.

⁸⁴ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish diplomatic relations — P. 354–362.

⁸⁵ Ibidem. — S. 402–418.

⁸⁶ Ibidem. — S. 419–426.

⁸⁷ *Historia Dyplomacji Polskiej* / Red. Z. Wójcik. — T. 2. — Warszawa, 1982. — S. 32.

Петро Сас

БІЙ БІЛЯ ОСТРОВА ТЕНДРА ПІД ЧАС ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ МІЖ ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

Историк розкрив тактику і наслідки битви біля о. Тендра на Чорному морі між запорозькими чайками і турецьким флотом. Проводиться думка, що дану битву потрібно розглядати як епізод Хотинської війни 1621 р. між Османською імперією та запорозько-польсько-литовськими силами.

Ключові слова: Хотинська війна, Річ Посполита, Османська імперія, запорозькі «чайки», Чорне море, морська битва.

Историк раскрыл тактику и последствия сражения возле о. Тендра в Черном море между запорожскими чайками и турецким флотом. Утверждается, что данную битву нужно рассматривать как эпизод Хотинской войны 1621 г. между Османской империей и запорожско-польско-литовскими силами.

Ключевые слова: Хотинская война, Речь Посполитая, Османская империя, запорожские «чайки», Черное море, морская битва.

Historian has revealed the tactics and consequences of battle near island Tendra in the Black Sea between Zaporozhian's «chaikas» and the Turkish fleet. It is affirmed an opinion that this battle should be considered an episode of the Khotyn war (1621) between the Ottoman Empire and the Zaporozhian-Polish-Lithuanian forces.

Keywords: the Khotyn War, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, Zaporozhian «chaikas», the Black Sea, naval battle.

У працях деяких вітчизняних істориків, присвячених Хотинській війні 1621 р., остання розглядається насамперед крізь призму сухопутних бойових операцій між Османською імперією та Річчю Посполитою. Причому у цих працях, попри констатацію того факту, що 1621 р. на Чорному морі «козаки своїми систематичними діями заважали Осману II здійснювати свої плани літнього наступу», воєнну активність запорозького флоту 1621 р. винесено, за великим рахунком, за межі Хотинської війни¹. Тим часом джерела дають підстави стверджувати, що ця війна не обмежувалася сухопутними операціями, в які у вересні — на початку жовтня 1621 р. під Хотиним були

втягнуті армія турецького султана Османа II та запорозько-польсько-литовські сили, а охоплювала також бойові операції на Чорному морі запорозького і турецького флотів. Зазначені операції яскраво проявилися у боротьбі противників за контроль над морськими шляхами, якими турецьке командування здійснювало матеріальне постачання своєї армії під Хотином. Серед декількох бойових зіткнень цього часу запорозького та османського флотів, одним із останніх під час Хотинської війни 1621 р. став бій біля острова Тендра. Для дослідників він становить інтерес не так своїм розмахом або масштабом бойових втрат противників (насправді вони були мінімальні), як тим, що у бойовому зіткненні турків та запорожців під Тендрою відобразилися прикметні особливості їхньої тактики морського бою.

У вересні 1621 р. козацькі чайки не лише воювали з турками у пониззі Дунаю, намагаючись зруйнувати їхній стратегічний об'єкт на цій річці — міст, а й були втягнуті у бойові дії на Чорному морі. У цей час важливою ціллю для них стали турецькі транспорти на морських шляхах. Оскільки ж головні сили османського галерного флоту переважно залишалися прикутими до охорони свого дунайського мосту, то для запорожців не було особливої потреби діяти на морі одним великим угрупованням. Отож їхні човни курсували морем у складі порівняно невеликих мобільних флотилій.

У джерелах збереглися фрагментарні відомості про одну із цих флотилій, що налічувала 26 чайок і використовувала як морську базу острів Тендра. У наші дні — це Тендрівська коса, північно-західна окраїна якої лежить приблизно за 27 км на південь від Очакова. Прикметний опис тогочасної Тендри подав Г. Боплан: «це острів на відстані 4 льє* від гирла Дніпра, завдовжки до 3–4 льє; голий, вкритий поодинокими чагарниками. Прісна вода тут надзвичайно смачна, а довкола — хороші місця для якірної стоянки»².

Із цього опису випливає, що безлюдний, із бідною рослинністю острів, який, за сучасними мірами довжини, завдовжки становив 13–18 км (скільки він був завширшки — невідомо, нині найбільша ширина Тендрівської коси сягає близько 2 км), міг прислужитися тогочасним мореплавцям зручними стоянками для суден та наявністю на ньому питної води. Географічне розташування Тендри було вельми вигідним для козаків за умов постійного запорозько-турецького протистояння на Чорному морі. Адже цей острів знаходився на відстані лише близько трьох десятків кілометрів від входу у Дніпровський лиман, правий берег якого захищала Очаківська, а лівий Кінбурзька фортеці. Козацьким чайкам, які прямували з Дніпра в Чорне море, або поверталися через Дніпровське гирло на Запорозьку Січ, доводилося прослизати лиманом поміж цих сторожових форпостів противника.

Козаки використовували Тендру для прихованого від ворога відстою своїх човнів, а також як проміжний опорний пункт під час походів на далекі відстані.

*Льє — давня французька міра довжини, що дорівнювала 4 км 444 м (Боплан Г.-Л. Опис України. — К., 1990. — Додатки. — С. 135).

Зокрема, вони зупинялися на цьому острові 1639 р. по завершенні своїх рейдів на узбережжя Османської імперії. Відомості про це знаходимо у літописі-трактаті Кятіба Челебі «Тугфет» (Tuhfeti'l-kibār fī esfāri'l-bihar: «Дар великих мужів у воюванні морів»), частини твору якого переклали на українську мову В. Остапчук та О. Галенко³. Бойові сутички запорожців із турками під Тендрою, напевно, не були рідкістю. Серед іншого, про це сигналізує знайдена 1923 р. поблизу острова гармата, що лежала на морському дні разом із залишками якогось перевернутого догори дном судна (нині ця знахідка, яку витягли з води рибальською сіттю, зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї). Гармату, про яку йдеться, дослідники класифікують як бомбарду. Такий тип невеликих залізних кованих гармат, що заряджалися з казенної частини, був поширений у Європі у XIV–XV ст. Запорожці, за деякими даними, використовували їх на своїх судах навіть під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Загальна довжина знайденої поблизу Тендри гармати разом із правилом (рукояткою, за допомогою якої здійснювалося маневрування та прицілювання) становить 114 см, довжина ствола, скріпленого шістьма кільцями, — 64 см, діаметр каналу ствола — 50 мм. Прикметно, що перед затопленням гармата була споряджена для пострілу: у зйомній камері виявлено незерновий порох, забитий пижем із мотузки, а в стволі — свинцеве ядро⁴.

Залишається загадкою, по якій цілі збиралися зробити постріл гарматі з цієї бомбарди і чи могли вони, приміром, у рік Хотинської війни бути учасниками морського бою між силами османського та запорозького флотів. Хоч би там як, однак, що підтвердили події 1621 р., Тендра постала для козаків у ролі тимчасового тилового плацдарму, спираючись на який вони здійснювали свої операції у прилеглий до острова акваторії Чорного моря. У другій половині вересня 1621 р. під Тендрою розгорівся бій між козацькою та османською флотиліями. Про цей бій збереглися скупі відомості, що їх подав автор «Тугфета»⁵. З названого твору випливає, що після того, як армія Османа II рушила від Дунаю у напрямі кордону Речі Посполитої, в Ісакчі залишився зі своєю ескадрою Халіль-паша — капудан-паша, головний османський адмірал. Султан наказав йому захищати наведений через ріку понтонний міст, а також споруджувати в цьому районі нову фортецю. Через якийсь час, власне, близько 15 вересня, капудан-паша почув тривожну для себе звістку про повторний вихід з Дніпра сорока козацьких чайок.

Реакція капудана-паші на таке повідомлення не забарилася. 15 вересня він послав проти запорожців 10 галер під командуванням бега Мори* Абді-паші.

* Мора — османська назва грецької Мореї, або ж півострова Пелопоннес, більшість території якого входила до окремого санджаку (округу) еялету (провінції) Румелі (*Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів»: Текст джерела // *Mapra mundi.* Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів-Київ-Нью-Йорк. 1996. — Примітки. — С. 368).

Вийшовши з Кілійського гирла Дунаю і рухаючись на північний схід уздовж морського узбережжя, цей османський флотоводець провів свої галери повз Дністровський лиман. Далі маршрут Абді-паші проліг до Очакова, де йому повідомили про останні новини щодо козаків: «мовляв, при острові Тендра стоять на якорі двадцять шість штук чайок з одним захопленням кораблем».

Як можна зрозуміти із цих розвідувальних даних (у яких, отже, немає жодної вказівки на проходження на той час повз Очаків козацької флотилії із сорока чайок), очаківські турки збирали інформацію про противника не лише під час руху лиманом запорозьких човнів, а й посилали свої розвідувальні судна у відкрите море, у тому числі до Тендри. Без такої військової розвідки в морі важко пояснити те, що в Очакові стало відомо про захоплений запорожцями корабель.

Відштовхуючись від окреслених вище обставин протистояння запорозького та османського флотів у вересні, спробуємо реконструювати дії запорожців у цей час, до моменту зупинки десь у середині цього місяця біля о. Тендра 26 їхніх чайок. Отже, упродовж зазначеного проміжку часу ця козацька флотилія здійснила в морі пошук кораблів противника, захопивши одне судно. Якщо виходити з того, що напад запорожців на міст турків на Дунаї відбувся 12 вересня (про що сигналізує певна джерельна інформація), то події на морі, які завершилися здобуттям запорожцями турецького корабля, вірогідно, потрібно датувати 13–14 вересня. У тому разі, якщо дотримуватися дати 22 вересня як часу козацької атаки на турецький міст (дані деяких джерел), то козаки могли заволодіти кораблем противника і дещо раніше, напередодні 13–14 вересня.

Захоплене козаками османське судно було доволі велике, принаймні, про що сигналізує та обставина, що у джерелі його названо «кораблем». Козаки, вочевидь, не обмежилися атакою на це поодиноке судно. Адже в розпал Хотинської війни ймовірність одиночного плавання турецьких кораблів була невисокою. Тобто, запорожці, напевно, розбили флотилію противника, що складалася, принаймні, з декількох суден. Невдовзі козацькі чайки повернули до Тендри і кинули там якір, простоявши під цим островом деякий час, якого виявилось достатньо для того, щоб вивідувачі з Очакова дістали можливість виявити їх, повернутися назад до своєї фортеці й сповістити про запорозькі човни місцеву турецьку владу. Остання ж надала відповідну інформацію Абді-паші. Довідавшись про цих запорожців, бег Мори одразу повів свої сили до Тендри. Очевидно, цей похід проти виявленого противника припав на 16–17 вересня, завершившись бойовою сутичкою із ним.

Флотилія Абді-паші із десяти галер, яка, можливо, була посилена суднами очаківського бея, розпочала наступ на козацькі чайки з боку Кінбурна. Заскочені зненацька запорожці швидко оцінили бойову обстановку, що склалася, і вирішили не приймати битву з турками у відкритому морі. Вони визнали за краще дати їм бій на мілководді Тендри, недоступному для ворожих галер, що мали чималу осадку. Козаки підвеслували чи не впритул до берега. Невдовзі на

певній віддалі від острова стали галери Абді-паші. Через мілководдя для турків «атака на них (запорожців. — *Авт.*) була неможлива». Згідно з морським каноном, яким мали керуватися османські флотоводці, галерам заборонялося наосліп наступати на козацькі чайки під берегом, щоб не сісти на мілину. Рекомендувалося лише стежити за противником в очікуванні того, коли він сам вийде в море, або ж виганяти його звідти тими чи тими доступними способами⁶. Схоже, що саме таких правил педантично дотримувався й Абді-паша. Кільком його кальят^{*} вдалося просунути до берегової лінії Тендри ближче, аніж іншим османським суднам. Установлені на носовій частині кальят гармати вдарили по запорожцях, завдавши їм «значної шкоди».

Проте поодинокі гарматні постріли з кальят насправді навряд чи могли спричинити козакам великі втрати. До того ж, Абді-паша так і не наважився на рішучі дії, наприклад, на висадку на берег десанту. Очевидно, османський флотоводець розумів, що як тільки його вояки покинуть галери і підуть у наступ, бредучи до берега, то стануть зручною мішенню для козацьких мушкетів. Тим часом запорожці, вочевидь, не чекали пасивно вирішення своєї долі, а дієво застосовували на практиці власну тактику оборонного бою на мілководді. Із фактів пізнішого часу (1638 р.) відомо, що за подібних обставин вони могли, зокрема, висаджуватися на берег й влаштовувати там укріплений табір; перетягувати свої човни від води на недосяжну для ворожих ядер відстань; утікати від ворога за темної пори доби⁷.

У бою під Тендрою запорожці скористалися, принаймні, одним тактичним прийомом із тих, про які йшлося вище: із настанням ночі вони непомітно для противника відступили. Як можна припустити, під покровом темряви запорожці провели свої човни мілинами Тендри (або перетягнули їх волоком по суші). Віддалившись достатньо далеко від флотилії Абді-паші, вони повернули у відкрите море і зникли у невідомому для своїх ворогів напрямі. Якщо бій за турецький міст на Дунаї відбувся 22 вересня, то козаки цієї флотилії невдовзі об'єдналися з іншими запорозькими силами для атаки на цей важливий військовий об'єкт армії Османа II. У тому разі, якщо насправді бій за нього припав на 12 вересня, то козацька флотилія, яка покинула Тендру, вочевидь, продовжила боротися із турецькими транспортами на морі, посилюючи такими діями скрутне становище султанської армії під Хотином.

Хоч би там як, а ескадрі Абді-паші не вдалося скільки-небудь пошкодити, а тим більше — захопити, хоча б одне запорозьке судно під Тендрою. Ця обставина породжує певні сумніви щодо достовірності повідомлення турецьких розвідників з Очакова про утримання козаками біля Тендри османського

^{*} Кальята — менша від звичайної галера з 19–24 лавами на кожному боці, що мала велику швидкість ходу порівняно з галерами більших розмірів. Турки використовували кальята, зокрема, для розвідки (*Останчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Примітки. — С. 369).

корабля. Адже жодне достатньо велике судно турків через особливості своєї конструкції не могло повторити маневри запорозьких човнів на мілководді, а відтак козакам довелося б кинути трофейний корабель, і він дістався б противнику. Тим часом у «Тугфеті» нічого не сказано про відбиття цього корабля у запорожців силами Абді-паші, хоча автор зазначеного твору, напевне, неодмінно згадав би про цей успіх османської зброї, якщо такий факт справді був. Звідси напрашується висновок, що очаківські розвідники якимось чином викривили інформацію про козацьку флотилію, або ж запорожці з певних причин позбулися захопленого ними корабля ще до початку атаки на них турецької ескадри. Абді-паша був, звісно, прикро вражений тим, що козаки його перехитрили. Деякий час він уперто, однак безрезультатно шукав запорозькі човни. Зневірившись в успіху цих пошуків, «на сьомий день» від початку своєї експедиції, тобто близько 21 вересня, він зі своїми галерами прибув на Дунай до Халіля-паші.

Отже, події, які близько середини вересня 1621 р. розвивалися навколо Тендри, підтвердили факт використання цього острова запорожцями для тимчасового базування своїх чайок. Серед іншого, Тендра з її мілководним узбережжям виконувала для козаків роль природного оборонного бар'єра проти турецького флоту. Це сповна підтвердив бій, який відбувся під Тендрою 16 або 17 вересня. Запорожці, які відгородилися від галер Абді-паші смугою мілин, позбавили османську ескадру свободи маневру й мінімізували використання нею гармат. Як уже зазначено, дочекавшись ночі, вони приховано від противника вислизнули мілководдям в море. Тобто, цей доволі рядовий епізод в ході морської війни 1621 р. між запорожцями і турками, який не обернувся для жодної із сторін скільки-небудь істотними втратами, засвідчив ефективність козацької оборонної тактики морського бою на мілководді.

¹ *Алекберли М.А.* Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957. — С. 71, 72, 74, 114.

² *Боплан Г.Л.* Опис України. — К., 1990. — С. 49.

³ *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів»: Текст джерела // *Мappa mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. — С. 394.

⁴ *Шановалов Г.* Корабельні гармати запорозьких козаків // *Українське козацтво: витоки еволюція, спадщина*. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 52–54.

⁵ *Остапчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Текст джерела. — С. 365.

⁶ *Остапчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Текст джерела. — С. 397.

⁷ *Остапчук В., Галенко О.* Назв. праця. — Текст джерела. — С. 383.

Андрій Гурбик

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ А. ЖДАНОВИЧА 1650 р. ДО СТАМБУЛА В КОНТЕКСТІ НАБУТТЯ УКРАЇНОЮ ОСМАНСЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ

В статті розглянуто основні аспекти дипломатичних контактів між Українським гетьманатом та Османською імперією початку 50-х років XVII ст., прослідковано генезис українсько-османських відносин та етапи переговорного процесу щодо набуття Україною османського протекторату.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, Османська імперія, протекторат, посольство, гетьман, султан.*

В статье рассмотрены основные аспекты дипломатических контактов между Украинским гетманатом и Османской империей в начале 50-х годов XVII века, прослежены генезис украинско-османских отношений и этапы переговорного процесса относительно достижения Украиной османского протектората.

Ключевые слова: *Войско Запорожское, Османская империя, протекторат, посольство, гетман, султан.*

There are viewed the basic aspects of diplomatic contacts between the Ukrainian Hetmanstate and the Ottoman Empire (the early 1650's) in this article. It has also retraced the genesis of the Ukrainian-Ottoman relations and stages of negotiations in attaining Ukraine's Ottoman protectorate.

Keywords: *the Zaporozhian Host, the Ottoman Empire, protectorate, embassy, hetman, sultan.*

Попри значні досягнення сучасної української історіографії у вивченні ролі геополітичного чинника в становленні Української козацької держави середини XVII ст., все ще потребують поглибленого дослідження південно-західний (молдаво-валашсько-трансільванський) та південний (кримсько-турецький) напрями зовнішньополітичних устремлінь Українського гетьманату. Особливо це стосується початкового / першого пері-

оду існування Української козацької держави 1648–1652 рр.*, коли саме відбувалося становлення підвалин державницької політичної культури Війська Запорозького та робилися активні спроби налагодження тривалих відносин із сусідніми правителями, закладалися певні зовнішньополітичні традиції.

Генеза взаємовідносин. Особливо важливим є висвітлення впливу кримсько-турецького фактора на зовнішньополітичні устремління українських гетьманів та появи в козацькому середовищі ідей тісної союзницької співпраці із Кримським ханатом та Османською імперією і навіть визнання протекторату з боку останньої. Різним аспектам зазначеної проблематики та окремих хронологічних періодів присвячували свої праці як історики XIX — початку XX ст., так і чимало сучасних вітчизняних фахівців (Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, П. Сас, В. Щербак, В. Горобець, Т. Чухліб, О. Галенко, Я. Федорук, В. Брехуненко, В. Станіславський, Б. Черкас, Н. Савчук, В. Газін та ін.).

З іншого боку, як вже зазначали дослідники, наростання військової козацької потуги впродовж XVI — першої половини XVII ст. не лише викликало занепокоєння південних сусідів України, а й породжувало в політикумі Криму й Порти ідеї союзництва та намагання вигідно використати мілітарний потенціал українського козацтва. Тим паче, що Військо Запорозьке у квітні 1618 р. вже реально вело перемовини з Лігою європейських держав про хрестовий похід проти Османської імперії. За таких обставин та в часи масштабних геополітичних протистоянь османські правителі були навіть готові ратувати за створення для Війська Запорозького окремого державного утворення під покровительством Високої Порти. Приміром, це мало місце під час Хотинської війни 1621 р., коли в Україні активно діяли десятки турецьких розвідників та резидентів, що агітували за відхід від союзницької угоди із Річчю Посполитою та перехід на бік Туреччини. За це козацьким керманичам України обіцялося не лише високе покровительство, а й окрема держава та навіть пропонувалося обрати на свій розсуд її столицю — Київ чи Кам'янець-Подільський. Проте в часі Хотинської кампанії ідея османського покровительства над Україною не була позитивно сприйнята козацькою спільнотою¹.

Але очікування неминучого «одержавлення» українського козацтва, яке охопило столиці ближніх та дальніх сусідів України у першій половині XVII ст., відкривало перед козаками перспективу не лише тактичної воєнної співпраці на міжнародній арені, а й можливість мати вагу в геополітичних проектах та комбінаціях правителів Заходу та Сходу. Ще одним вагомим доказом на користь такого припущення було, приміром, прагнення перського шаха Аббаса II (1617 р.) оселити частину українських козаків на чорноморському узбережжі

* Дослідники виділяють в перебігу Української національної революції XVII ст. п'ять періодів: I-й — 1648–1652; II-й — 1652–1657; III-й — 1657–1663; IV-й — 1663–1668; V-й — 1668–1676 рр. (Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 2009. — С. 33–43).

Грузії, щоб забезпечити собі постійний контакт / вихід на європейський простір і, перш за все, в Річ Посполиту. У 1618 р. за вказівкою П. Сагайдачного та козацького полковника О. Голуба до Аббаса відбуло посольство Війська Запорозького, щоб узгодити спільну політику щодо Порти. А королівські уряди Швеції у 20–30-х роках XVII ст. розглядали як вповні реальну перспективу створення окремої Української держави під своїм патронатом, або ж якогось із сусідніх монархів².

На південному ж напрямі після нечуваної до того перемоги польсько-українських військ над величезною армією Османської імперії під Хотиним (1621 р.), українсько-татарська співпраця не лише не згасла, а почала набувати нових обертів та навіть юридичних форм. Найбільш ранньою з відомих угод між Військом Запорозьким та Кримом був договір про добросусідство та військову взаємодопомогу, підписаний на Запорожжі в урочищі Карайтебен 24 грудня 1624 р. Цікаво, що її поява стала наслідком активної військово-дипломатичної співпраці між сторонами³. Оцінюючи цю угоду, П.М. Сас слушно зауважував, що перший міжнародний договір Війська Запорозького, «як напрямок політичного мислення, був спрямований на політичне відпащення від метрополії, він кидає проекцію на пізніші міждержавні договори Богдана Хмельницького»⁴.

Водночас Військо Запорозьке, окрім регіонального регулювання відносин із сусідами на південному порубіжжі, також активно втручається як у міжусобне протистояння кримських правителів (1626–1629 рр.), так і в династичну боротьбу, яка розгорілася за турецький престол у 20-х роках XVII ст., коли псевдоцаревич О. Яхія оголосив себе сином турецького султана Мегмеда III. Адже вказаний вельможа-спадкоємець прибув в Україну та в Києві (жовтень 1621 р.) отримав благословення митрополита Йова Борецького на спільну боротьбу проти Туреччини. Рекомендації митрополита та перспективи бачити на турецькому троні православного султана (останній був охрещений під ім'ям Олександр) із захопленням були сприйняті у Війську Запорозькому, і українська сторона завзято взялася допомагати Яхії організувати антитурецьку коаліцію⁵. Все це загалом свідчило не лише про те, що українське козацтво мало повну зовнішньополітичну суб'єктність, але й активно втручалось в політичні процеси на території сусідніх держав, провадило сміливі міжнародно-правові кроки / проекти.

Таким чином, розвиток політичної культури Війська Запорозького та реалії перших десятиліть XVII ст. значно випереджали найсміливіші політичні проекти кінця XVI ст. Адже, приміром «козацький» проект 1590 р. відомого церковного та суспільно-політичного діяча України Йосипа Верещинського (бл. 1530–1598) передбачав для українського козацтва лише виключно конфронтаційну зовнішньополітичну модель поведінки на південних кордонах Війська Запорозького. Він, зокрема, закликав володарів Речі Посполитої та й інших країн Європи активно протистояти турецько-татарській агресії і навіть зібрати 575-тисячне військо для хрестового походу супроти Османської імперії⁶.

У подальший історичний період, аж до початку Української національної революції 1648–1676 рр., переконання в доцільності активної військової співпраці із Кримом та налагодження відносин з Портою в українській стороні все зміцнювалося й набувало конкретного наповнення. У 30–40-х роках XVII ст. це вилилося у низку спільних козацько-татарських військово-політичних акцій, коли їхні об'єднані підрозділи гучно громили польські й московські загони та провадили успішні походи землями Речі Посполитої та Російської держави⁷.

Характерно, що ще у 1646 р. делегація Війська Запорозького (до складу якої за статусом і знанням турецьких справ входив і Б. Хмельницький*) на таємній нараді у Владислава IV провадила таємні перемовини із Польщею та іншими союзниками про початок широкої воєнної кампанії проти Туреччини. Але, коли плани турецької війни були відкладені союзниками на невизначений термін, вже в часі реальної підготовки до початку повстання в Україні, Б. Хмельницький, навпаки, налагоджує дипломатичний діалог із султаном та доручає своєму посольству (осінь 1647 р.) добиватися прихильного ставлення та підтримки, а на себе бере зобов'язання припинити морські походи козаків та розбої на морі⁸.

Вже на самому початку визвольної боротьби, не маючи надії на військову допомогу Москви чи інших сил, Б. Хмельницький, підтримуваний більшістю старшини, з-поміж реальних союзників у війні проти Речі Посполитої вагому роль відводив Кримському ханству та Оттоманській Порті. Однак певний прошарок старшини не був готовий до такого стрімкого повороту подій і виступав проти українсько-татарського зближення. Незважаючи на це, одразу після опанування Запорожжя та обрання гетьманом Війська Запорозького (січень 1648 р.) Б. Хмельницький провадить активний дипломатичний діалог із Кримом (в короткім часі до хана та інших татарських достойників було відправлено кілька посольств), який завершується укладанням двостороннього військово-політичного договору (березень 1648 р.). Це була помітна стратегічна перемога Війська Запорозького, адже подальша дорога до Стамбула пролягала через Крим, оскільки сусідні українські землі були саме в сфері його впливу і потрапити в систему османської політики можна було лише з ініціативи / рекомендацій Бахчисарая.

Український гетьман конче потребував не лише політичного союзника (сановники Речі Посполитої в 40-х рр. XVII ст. особливо боялися українсько-татарського зближення), а й татарської кінноти, щоб нарівні протистояти знаменитій польській кавалерії. Зазначимо, що у процесі цих переговорів ще не було виявлено домагань Кримського ханату стати протектором України (що припускали окремі автори), як це було, приміром, восени 1653 р. Водночас

* Б. Хмельницький був обізнаний із ситуацією в Туреччині ще з 20-х років, коли після Цецорської битви 1620 р. потрапив у турецький полон і два роки був невільником султанського флотоводця у Константинополі.

можна було домовитися з українськими козаками про можливість їхньої участі у морському поході в Середземне море для війни проти Венеціанської республіки*, чого домагався султан Ібрагім I (1640–1648) від самого хана⁹.

Українсько-кримська угода 1648 р. одразу ж вступила в силу, і на з'єднання з українським козацтвом почали прибувати підрозділи коменданта Ферал-Керманського замку Тугай-бея (згодом їхня чисельність сягала 4 тис. вояків). А участь останніх у перших битвах значно деморалізувала поляків та була вагомим фактором у здобутті гучних перемог Б.Хмельницьким під Жовтими Водами й Корсунем (квітень–травень 1648 р.)¹⁰.

І хоча весною 1648 р. Б. Хмельницький мав усі шанси й бажання швидко розвивати успіх та продовжити наступ, але знову ж вагомим фактором стала позиція Криму. Татарська сторона вирішує покинути українського гетьмана (можливо, із санкції правителів Порти) й повернутися в Крим¹¹. Очевидно, на даному етапі значне послаблення Речі Посполитої та піднесення Війська Запорозького не входило в політичні плани південних сусідів України.

Загалом же означені події задали певний алгоритм взаємодії між союзниками, які в подальшому проявлялися в ще драматичніших ситуаціях. Це сталося, приміром, тоді, коли 5 серпня 1649 р. спільна козацько-татарська армія (адже навесні 1649 р. українсько-кримський договір 1648 р. було й надалі пролонговано) розгромила у Зборівській битві (5-6 серпня 1649) армію Яна II Казимира, і капітуляція поляків здавалася неминучою. Але вже наступної доби хан пішов на таємну угоду із польським королем, і, щоб уникнути об'єднання польсько-татарських військ, Б. Хмельницький вимушений був теж вступити в переговорний процес та погодитися на умови Зборівського договору від 8 серпня 1649 р.¹² Тож така дозована допомога Кримського ханства не давала можливості остаточно перемогти польську армію та швидко створити незалежну Українську державу, але, за великим рахунком, саме вказана військово-політична співпраця з Кримом забезпечила мирний тил українському війську та значно посприяла подальшому становленню української державності. Укладеною письмовою угодою з Кримським ханством Б. Хмельницький з гордістю похвалявся перед московським послом Василем Унковським в жовтні 1650 р.¹³

Доволі точно південну дипломатію Українського гетьманату означив І. Лисяк-Рудницький: «головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу»¹⁴. Ще більш обережною мала бути кримська політика України після укладення кримсько-польського Зборівського договору.

Зважаючи на таку поведінку кримських правителів, Б.Хмельницький, на думку дослідників, одразу після Корсунської битви (15–16 травня 1648)

* Війну з Венецією Порто вела протягом 1645–1669 рр.

відправив до Стамбула посольство на чолі з полковником Ф. Джалалією. Українські посланці мали сповістити про військово-політичний союз із Кримом та домагатися в султана Ібрагіма I покровительства над Військом Запорозьким (щоб узяв козаків «під свою оборону»), а взамін обіцяли сплату данини (як це робили інші васали Порти) та військову допомогу. Також посла Б. Хмельницького прохали вплинути на кримського хана, щоб той припинив грабувати підвладні Війську Запорозькому території (заборонив брати в ясир українських бранців) та проявляв рішучість і послідовність у спільній боротьбі проти Речі Посполитої. За деякими даними, було навіть досягнуто угоди про сприятливі умови торгівлі для українських купців на Чорному і Середземному морях (т. зв. Чорноморська конвенція*) та інші преференції, оскільки війна з Річчю Посполитою перекривала Україні вихід на Балтику. Про успішні дипломатичні відносини та реальні перспективи українсько-турецького зближення свідчило повернення полковника Филона Джалалії разом із представником Стамбулу, який передав українському гетьману запевнення в підтримці з боку султана. Але ця перша українсько-османська угода, укладена в липні 1648 р. (оригінальний текст цього договору не знайдено), на думку істориків, була анульована двірцевим переворотом (в тогочасній дипломатичній практиці вважалося, що договори укладаються між верховними правителями), коли яничари скинули султана Ібрагіма I і возвели на престол (8 серпня 1648 р.) неповнолітнього Мегмеда IV (1648–1687)¹⁵.

На кінець літа 1648 р. Чигирин готує нову дипломатичну місію до Стамбула, яка з початком осені вирушає в дорогу. Посольство мало домагатися у нового султана прийняття під свою протекцію Війська Запорозького й обіцяти за це не лише васальну данину та рабів на галери, а й, за деякими даним, передачу Порті Кам'янця-Подільського. Але Стамбул попервах не наважувався вирішувати кардинальні питання, а отже обмежився лише схваленням союзу Б. Хмельницького з Кримом¹⁶. Тому український гетьман, щоб підтвердити серйозність своїх намірів, одразу ж пише султану нового листа (в різних варіантах останній датується періодом від середини жовтня до кінця листопада 1648 р.), якого, на думку дослідників, доставило нове посольство Ф. Джалалії. У цьому документі українська сторона викладала цілу політичну програму розвитку взаємовідносин України та Османської імперії, основою для чого

* Остання розпочиналася такими словами: «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі яким він має бути. 1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав... без жодної затримки, перешкоди і труднощів» (Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 67–70).

мало стати прийняття Військом Запорозьким підданства турецькому султану, що було узгоджено з найвищими православним ієрархами¹⁷. При цьому вже восени 1648 р. гетьман України пропонував турецькій стороні й формально-юридично закріпити підданство України¹⁸. Піддаючи під протекторат / владу султана такі значні території, Б. Хмельницький вважав за можливе вже вкотре просити для себе Волощину¹⁹.

Важливо зазначити, що османський протекторат не був кінцевою метою політики Чигирин, а швидше певним етапом та засобом реалізації подальших політичних планів. Тому український гетьман заохочував правителів Стамбула до підтримки його боротьби проти Речі Посполитої та набуття нових територій у межах останньої: «Коли ж, в. ц. м., накажеш решту королівства і Литву зайняти, не приводячи багато свого війська, я довершу це з своїми людьми за короткий час»²⁰.

Подальший розвиток дипломатичних відносин України та Порту достеменно невідомий. Але не можна погодитися з твердженнями деяких істориків про «тривалу паузу»²¹ у них. Адже, як свідчать дослідження В. Степанкова, проведені у польських архівосховищах, Б.Хмельницький вже в лютому 1649 р. виправляє до Стамбула нове посольство для узгодження позиції сторін щодо протекторату над Військом Запорозьким, а навесні турецька сторона вимагає від кримського хана та сілістрійського паші надати серйозну допомогу Україні. Відомо, що впродовж 1649 р. український уряд кілька разів звертався до турецької сторони, підтверджуючи попередні двосторонні домовленості про військову взаємодопомогу, а також домагався волі султана на залучення до війни проти Речі Посполитої армій Трансільванії, Валахії і Молдавії²².

Таким чином, підтверджується думка фахівців про те, що протягом 1648–1649 рр. більш важливим для української сторони було налагодження приязних взаємин та отримання конкретної військової допомоги від сусідніх правителів, аніж прийняття підданства котрогось із них. А сам переговорний процес про протекторат над Україною вповні міг бути засобом тиску на інших контрагентів дипломатичних відносин, щоб спонукати останніх до поступливості у переговорному процесі. Але навіть такі заходи не давали можливості Чигирину в 1649 р. добитися хоча б натяків на протекторат Москви та залучення її армії для боротьби проти Польщі. Тож найперспективнішим у даний період виглядав тісний союз із Стамбулом, як з огляду на мілітарні можливості Туреччини, так і з позиції впливу останньої на Крим та інші васальні князівства (слід зазначити, що в історіографії неодноразово висловлювалась думка про те, що протягом 1649–1650-х рр. відбувалося фактичне утвердження османського протекторату над Україною²³).

Політика початку 50-х років. Навесні 1650 р. Б. Хмельницький розгорнув дипломатичну переписку з турецькими високими достойниками Бекташ-агою та очаківським беєм Мурад-пашою. Гетьман бажав продовження політичного діалогу та укладення українсько-османського договору. Йшлося також про обмін повноважними великими посольствами.

Наступний важливий етап переговорів із Портою припадає на липень 1650 р., коли до Чигирини 9 липня прибуло посольство турецького достойника Осман-аги у супроводі знаного в козацькому середовищі Ойтеша Одабаша, представника очаківського бея. Турецьке посольство, щоправда, не застало в столичному місті самого гетьмана, оскільки той, починаючи із 1 липня, займався на Полтавщині організацією війська на допомогу кримському хану²⁴. Як відомо з реляції польського посланця Колонтая, що теж із 6 липня чекав аудієнції в Чигирині, Б. Хмельницький, «зібравши на Полтаві найліпшого війська, послав [ханові] шість тисяч^{*}, а сам до Чигирини повернувся, хоча був би там довше, але йому дали знати про мене та посла турецького, який приїхав від цісаря турецького султана Мегмеда»²⁵.

Як тільки Б. Хмельницький прибув із Миргорода (19 липня у п'ятницю), то наступного ж дня велів організувати у себе гучний прийом послів Порти. Свідченням особливого ставлення до місії Осман-аги було те, що український володар з-посеред польських та інших посланців, які одночасно очікували на аудієнцію (а то й раніше прибули до Чигирини), першими прийняв турецького і татарського послів. За дипломатичним етикетом це була ознака великої поваги, і тому Б. Хмельницький не оминув про це сповістити султану, водночас вибачаючись за те, що Осман-ага більше десяти днів чекав у Чигирині приїзду гетьмана: «[ваш посол] тоді вдома нас не застав, коли ми війська наші впроваджували для послуг хана його милості, за що ваша милосте нас не осуджуйте»²⁶. Подібне відзначав і А. Кисіль, який з прикрістю сповіщав своєму королю Яну Казимиру, що козаки «послу його королівської милості не виявляли ніяких почестей, належних послам, а взявши турецького посла, поїхали з ним в Суботів, торжествували і стріляли з гармат»²⁷. Для посланця Порти, дійсно, надали білого породистого скакуна та запросили на урочистий обід, під час якого чотири рази салютували із гармат^{**}. Достеменно невідомо, чи привіз Осман-ага із собою лист султана (твердження деяких сучасних дослідників про те, що Б. Хмельницькому таки вручили послання Мегмеда IV, потребують додаткового обґрунтування), але на словах турецький посол із великою пошаною (згідно дипломатичного етикету) звертався до гетьмана України та передавав вітання від свого правителя (не згадувалося й належних у таких випадках цінних дарунків від султана, окрім східних солодошів). Він також повідомив, що турецький правитель із великим зацікавленням сприйняв всі попередні звернення Війська Запорозького про підданство Високій Порті, і якщо укра-

^{*} Справжня кількість відправлених на підмогу хану військ достеменно невідома. Сам Хмельницький у бесіді в Миргороді із російськими представниками М. Антоновим та Б. Салтановим називав цифру 3000 вояків.

^{**} За свідченнями дипломатів, коли під час прийомів у гетьмана лунали гарматні постріли, то Б. Хмельницький неодмінно кожного разу вставав, знімав шапку й казав: «Дай Господи, щоб здоров був... [той правитель в честь посла якого лунав салют]».

їнська сторона й надалі дотримуватиметься заявленої позиції, то в Стамбулі з готовністю очікують повноважне українське посольство.

Також українському гетьману було вручено три листи-відповіді — один від Бекташ-аги та два від Мурад-паші. Очаківський бей уклінно вітав не лише самого Б. Хмельницького, а й старшину Війська Запорозького та гетьманового сина, ратував обома руками «триматися» за добросусідство із Кримом та Портою. У листах же яничарського аги сповіщалося, що вся кореспонденція Б. Хмельницького до сановників Стамбула була донесена султану, і він з великою приязню говорив про бажання України набути турецького протекторату та запевняв у своїй готовності щиросердно зустріти й обдарувати українських послів, обіцяв всіляку військову допомогу й ратував за якнайтіснішу співпрацю Українського гетьманату з Кримським ханством²⁸. Головним же успіхом переговорів було те, що в обмін на заборону козацьких морських походів султан обіцяв військову допомогу Україні у війні з Річчю Посполитою.

Про велику зацікавленість української сторони в означених переговорах свідчила та оперативність, із якою були прийняті та відправлені назад турецькі дипломати. Адже вже десь 25 липня* Б. Хмельницький дав відпуск для Осман-аги. «З великим тріумфом був прийнятий, обдарований, з музикою воєнною випроваджуваний, відбув той посол», — із долею заздрості писали про його від'їзд польські посланці до Чигирин²⁹. Водночас, скориставшись запрошенням султана, разом із агою український володар відправив до Стамбула повноважне посольство та грамоту для Мегмеда IV. У ній гетьман підтвердив свою приязнь і готовність захищати від ворогів та несанкціонованих козацьких походів рубежі Османської імперії³⁰. Також в своїй грамоті Б. Хмельницький нагадав султану про велику увагу, яку в Чигирині було приділено його посланцю, й висловив надію на таку ж взаємність у Стамбулі та вільне просування української дипломатичної місії³¹. Водночас українська сторона домагалася скинення волоського господаря, якого розглядала як перепону для дипломатичних контактів гетьмана із султаном³². Очолював українське посольство київський полковник А. Жданович, який, поза сумнівом, був талановитим дипломатом, до того ж добре обізнаним із турецько-татарськими справами.

Відомо, що одразу після призначення А. Ждановича київським полковником, Хмельницький намагався використовувати його військовий та дипломатичний досвід. Так, уже взимку 1649–1650 рр. гетьман планував послати Ждановича і 6 тис. козаків на допомогу кримському ханові. Проте зрештою

* Дата встановлена за допомогою цього ж листа Б. Хмельницького. У ньому гетьман пише, що «лист від Бекташ-аги через Осман-агу 5-го дня нам віддано» (ДБХ. — С. 177. — № 107). А вказана аудієнція відбулася п'ятьма днями раніше 20 липня (20+5=25). Інші дослідники вказували різне датування цієї грамоти (І. Бутич та І. Крип'якевич називали 23 і 26 липня за старим стилем, Б. Флоря — 5 серпня за новим — тобто 26 липня за старим).

вирішив, найвірогідніше, відправити в похід з кримським ханом лише близько 3 тис. козаків³³. А. Жданович не брав участі в поході.

Головні ж зусилля київського полковника в цей час були спрямовані на активізацію дипломатичних відносин між гетьманом України Б. Хмельницьким та турецьким султаном, потепління в стосунках між якими спостерігалось влітку 1650 р. Можна припустити, що Антон Жданович брав участь у переговорах з Осман-агою в Суботіві. Серед посланців, які в кінці липня 1650 р. відбували із Чигирина до Стамбула, також згадувалися свояк гетьмана Павло Яненко-Хмельницький, сотник Павло Коланченко та якийсь грек з Білої Церкви (в інших джерелах йшлося про ще якогось товмача Павла, можливо, ним був один із вище названих старшин). Сам же Б. Хмельницький, який приймав у жовтні 1650 р. в Чигирині московське посольство В. Унковського, так сповістив останньому про цю дипломатичну місію: «А послі із Турецької землі до мене прислані для доброї справи. Хочуть мати зі мною та з Військом Запорозьким вічний мир. То ж і я послав до них своїх послів»³⁴.

В той час, коли посольство А. Ждановича перебувало на шляху до Стамбула, український гетьман вдало використовував демонстративне зближення з Портою у своїй дипломатії. Особливо виразно це простежується у переговорах із представником М. Потоцького Колонтаєм, якому 22 липня 1650 р. рішуче було заявлено: «Я — підданий вільний, кому захочу тому і буду підданим»³⁵. А від Миколая Киселя прямо зажадав передати королю, щоб польська сторона виконала взяті на себе зобов'язання, а то він «поклониться турку»³⁶. На фоні обопільного обміну посольствами між Чигирином і Стамбулом натяк був досить промовистим, і це сильно вразило польську сторону. Адже до цього Варшава й чути не хотіла не те що про самостійну дипломатію, а й навіть про окремі контакти українського керівництва із сусідніми столицями. А тут, вочевидь, вже йшлося про прийняття підданства іншого суверена, до того ж й найзапеклішого супротивника Речі Посполитої.

З метою протидії вказаному українсько-османському зближенню за роботу взялися польські сановники й, зокрема, київський воєвода Адам Кисіль, який з тривогою звертався до київського митрополита С. Косова, щоб разом «запобігти вкрай безумному союзу [Б. Хмельницького] з невірним»³⁷. Навіть сам король Ян II Казимир був у деталях поінформований про хід переговорів Б. Хмельницького із Османською імперією і у своїх сеймових інструкціях зазначав: «Подався він під протекцію турецького цісаря, з його вдоволенням, прийняв при наших послах послів від Порти з підданством, і там [у Стамбулі] для повідомлень про плани тримає своїх резидентів»³⁸. Загалом відгомін про такі радикальні дипломатичні кроки Чигирина докотився й до інших європейських столиць³⁹.

Тим часом події на півдні України розгорталися блискавично. Вже 23 липня 1650 р. до Б. Хмельницького прибув з посланнями від хана і візира кримський посол Байраклім. Він сповістив волю своїх правителів про намір виступити проти Москви й передав повеління українській стороні теж взяти участь в

поході. Такий поворот подій не був в інтересах України, оскільки із Москвою тривав, хоча й безрезультатно, дипломатичний переговорний процес про можливу військову взаємодопомогу, і тому перекреслювати напрацьований діалог було недоречним. Хоча, вибираючи між примарними надіями на співпрацю із Російською державою та реально діючим союзом із Кримом, Б. Хмельницький вирішив погодитися на такий похід, але взявся всіма силами відтягувати його початок.

На даному етапі зібрана на Дніпрі спільна українсько-кримська армія була вагомим чинником у стримуванні польського війська, яке було сконцентроване в районі Кам'янець-Подільського. І власне вказана 25-тисячна коронна армія дала привід Б. Хмельницькому розрубати гордіїв вузол непереборних протиріч. Польській стороні було заявлено про порушення нею Зборівського договору та миру, а татарам сповіщено про неможливість відходу з України на російські терени значних сил через загрозу польського вторгнення. Стурбовані провалом московської кампанії, даремним переходом та відсутністю здобичі, Крим-Гірей та мурзи вирішили хоча б поквитатися за попередні ворожі дії із молдавськими правителями. І тут теж Б. Хмельницький вимушений був погодитися на таку акцію союзника⁴⁰.

Після вступу українсько-кримської армії до Ясс молдавський господар В. Лупу погодився сплатити десятки тисяч талерів контрибуції, розірвати співпрацю з Польщею та укласти із Україною договір про взаємодопомогу. Також було домовлено про шлюб доньки правителя Молдавії Розанди та сина гетьмана Тимоша Хмельницького. Саме така версія молдавського походу та його результатів була оприлюднена в європейських столицях⁴¹. Що ж стосується Порти, то Б. Хмельницький, очевидно, вважав, що на переговорах із Оман-агою в Чигирині він достатньо переконав турецького посла в тому, що нинішній молдавський господар є ваговою перепоною в українсько-османському зближенні. А можливий гнів султана з приводу молдавської експедиції гетьман думав нейтралізувати потеплінням двосторонніх відносин і готовністю України прийняти підданство Високої Порти. Подібні розрахунки вповні виправдалися в ході здійснення вищеозначеної української дипломатичної місії до Стамбула, хоча європейським дипломатам, які перебували на той час в Царгороді, було очевидно, що «козаки і татари граються з Портою — шлють послів і листи, а водночас нищать підвладні останній краї»⁴².

Українська посольська місія прибула до Стамбула 3 вересня і перебувала в турецькій столиці до 30 вересня. Сам переговорний процес у великого візира та інших достойників Порти тривав близько двох тижнів — із 7 по 20 вересня — і був досить успішним. На перемовинах у Стамбулі козацькі посланці сповістили, що гетьманський уряд бере на себе зобов'язання підтримувати дружні стосунки з Туреччиною і Кримом, а також буде запобігати морським походам козаків та іншим ворожим щодо Османської імперії акціям. Натомість від турецької сторони А. Жданович домагався отримати запевнення, що Стамбул надасть Україні військову допомогу у разі наступу на останню армії Польщі.

Українська делегація також добивалася зміни молдавського правителя В. Лупу Мойсеєм Могилою. Загалом дії посольства на чолі з А. Ждановичем були успішними і свідчили про значні досягнення української дипломатії. З оповідей козака Грицька Канівця, брат якого був учасником цієї дипломатичної місії, стало відомо, що «гетьмановим послам у турецького султана честь і жалування було велике, і дарунки гетьманові з тими ж послами султан послав немалі, і на словах переказував: коли у гетьмана з польським королем згоди не буде, нехай він з усім Військом Запорозьким піддається йому, турецькому султанові, [і за це] він його пожалує великим жалуванням»⁴³. А посланці від підканцлера І. Радзейовського, які були на переговорах у Б. Хмельницького, переповідали, що керівник посольської місії А. Жданович був винагороджений султаном сімома парами золотоголового шата та конем із турецьким сідлом⁴⁴. Наведена аргументація дає всі підстави погодитися із твердженням Б. Флорі, який писав, «що на переговорах було порушено питання про встановлення османського протекторату над Військом Запорозьким»⁴⁵. Хоча можна твердити й про те, що українська посольська місія до Стамбула вела переговори про конкретні умови цього протекторату, й більшість із них було вже погоджено. Адже у грамоті до Бекташ-аги від 1 грудня 1650 р. Б. Хмельницький писав, що реально виконує взяті на себе союзні зобов'язання щодо Туреччини: «ми виправили послів до Москви, щоб ні морем ні полем не вривалися в державу цісаря вашої милості»⁴⁶.

Водночас учасники українського посольства до султана змальовували загальне прихильне ставлення турецької сторони до християн (малися на увазі добрі стосунки із Молдавією) та козацької спільноти: «І козакам се відомо, що грекам [православним] від султана ніяких утисків немає, а козакам від султана буде ласка ще більша»⁴⁷. Натомість вселенський патріарх, про що було відомо навіть рядовим козакам, відмовляв українського гетьмана від османського підданства⁴⁸, а прохав шукав покровительства у християнських володарів.

Однією із важливих місій посольства А. Ждановича до Туреччини був його візит до патріарха константинопольського Парфенія II. Ця аудієнція відбулася 15 вересня 1650 р., і турецька сторона не те що не перешкоджала, а всіляко сприяла її проведенню. Як сповіщав московському царю Амфілохій, «в 15 день полковник [Жданович] был у везиря для своего дела и бил челом, чтоб он велел ему быти у святейшего патриарха благословитися и везир тотчас велел ему у патриарха побывать и велел ему во Царегороде ходити безстрашно»⁴⁹. Цим самим український гетьман не лише погоджував свої важливі зовнішньополітичні кроки, але й консультувався та очікував на сприяння вселенської церкви. У патріаршій резиденції «єво полковника патриарх принял любительно и принял патриарх его честно... и полковник вселенському патриарху бил челом до земли... и был тот полковник у патриарха у стола и честь ему велику показал и отпустил честно»⁵⁰. За деякими свідченнями, Б. Хмельницький сповіщав патріарха про вимушеність таких своїх дій, щоб закріпити успіх Війська Запорозького у боротьбі з Річчю Посполитою. Хоча за даними при-

сутнього на переговорах А. Ждановича архімандрита Амфілохія (виступав перекладачем), патріарх відмовляв українську сторону від повного підданства Османській імперії через ту «тісноту і муки, і розорення», які остання чинить православ'ю, а намовляв до дружніх відносин із Московією. На це «полковник же говорив патріарху, что де прошлые великие государи московские пожаловали были на всякий год Великому войску [запорозькому] и всех атаманов великим царским жалованием на многое время», але з початком Визвольної війни «только государь московский по нас никаковы милости и помочи не показал в таких нужных страшных временах ни словом ни делом и их же государево жалованье, что послано было к Великому войску задержали и по прежнему не послали»⁵¹. Тому патріарх пообіцяв українському послу, що буде листом звертатися в Москву, щоб там змінили своє ставлення до Українського гетьманату та почали надавати допомогу. Також константинопольський патріарх Парфеній II висловив велику радість, що через українське посольство «Антон Ждановича, Павла Івановича і товмача Павла він має змогу безпосередньо зв'язатися з [українським] гетьманом»⁵² та передати кореспонденцію (патріарші листи) останньому (про них відомо із щоденника шведського посланця в Бахчисарай Іоганна Майера). За пізнішими свідченнями (вочевидь, митрополита халкидонського), однією із причин страти османами патріарха Парфенія II 5 (15 нов. ст.) травня 1651 р. стало саме те, що він «Хмельницького послів до себе для благословення призвав»⁵³.

Окрім цього, в ході виконання посольської місії українській стороні довелося зіткнутися і з труднощами щодо пояснення вторгнення кримсько-українського війська до Молдавії. За даними, які в березні 1651 р. надав литовському посланцю Я. Радзивілла шляхтичу Мисловському учасник посольства до Стамбула білоцерківський хорунжий Іван, турецька сторона серйозно дорікала українським дипломатам за розбої на морі, свавільство, напад на підвладну Порті Молдавію і навіть плановану війну проти Туреччини. Відомо також, що кримський хан у листі до Стамбула зняв із себе усю відповідальність за молдавський похід: «турской де салтан о том к крымскому царю писал, что он под его рукою, а его ж людей воюет. И крымской де писал к салтану, что он на волоскую землю сам не ходил и своих людей никого не посылал, а ходили де на волоскую землю не его подданные вору ногайские кочевные татарова с казаками»⁵⁴. Проте, турецька сторона не мала в даний час бажання загострювати ситуацію, а тому посланцям Війська Запорозького вдалося виправдатися. Як писали польські емісари, в Стамбулі «татарам і козакам прощено розорення Молдавської землі»⁵⁵. Те ж саме стосувалося і Криму, який в даний період не особливо зважав на позицію правителів Порті. Як сповіщали вістуні в Посольській приказ Москви, «а крымской де царь у турского салтана не так, как прежние цари в послушанье бывали»⁵⁶.

Загалом згадане українське посольство до правителів Османської імперії мало значний міжнародний резонанс, і в європейські столиці полетіли звіти розвідників про хід українсько-турецьких переговорів та наслідки дипло-

матичної місії під керівництвом А. Ждановича. Один із таких звітів підготував для польського короля Яна II Казимира (підкупивши грішми когось в оточенні Б. Хмельницького) київський воєвода А. Кисіль⁵⁷. У ньому сповіщалося, що українське посольство «було прийняте більш ніж вдячно», а також, що Український гетьманат буде мати при стамбульських правителях своє окреме представництво (з окремим двором / садибою): «щоб як і інші, мали при дворі в Константинополі своїх призначених резидентів»⁵⁸. І одразу ж один із учасників місії залишився у цій відведеній резиденції. А російські посланці теж сповіщали в Москву, що українське посольство було прийняте у Стамбулі з небаченою пошаною: «и царь де турской почитал вельми гетманова посла и жаловал, что никоим де послом такой чести не бывало»⁵⁹. Також у Москві Іван Мануйлов переповідав: «А Хмельницкого де посланцы при нем у султана были 22 человека и салтан де их почтил большой честью — первым трем человеком дал по аргамаку турецкому со всем конским нарядом, да по палашу оправному, а остальным всем по кафтану золотному, а держали де их во Царе городе только две недели, а для чего присылали и с чем отпущены и про то де он доведатца не мог»⁶⁰.

Символом особливої шани до українського володаря були також дари султана, який «послав гетьману в Чигирин через чауса з тим же київським полковником кілька турецьких коней із зброєю»⁶¹. В інших джерелах уточнювалося, що коней для гетьмана було двоє, а також згадувалися шабля в дорогій оправі та «топор» / бердиш (старовинна холодна зброя — сокира з лезом видовжено-півкруглої, місяцеподібної форми, насаджена на довгий держак)⁶². Але найважливішим подарунком для українського гетьмана, звичайно, була хоругва султана як символ володарювання Б. Хмельницького над підкореними його військами українськими землями. Про неї згадувалося у листах гетьмана до київського воєводи та в повідомленні Миколая Потоцького до короля Речі Посполитої, яке він відправив 22 жовтня 1650 р. із обозу під Кам'янцем-Подільським⁶³. Зокрема, в ньому зазначалося: «на ті воєводства, які він [Б. Хмельницький] до цього часу згідно Зборівського договору тримає, хоругву цісарську отримав і з них гарадж [спеціальні виплати] цісареві [турецькому] пообіцяв»⁶⁴.

Всі наведені свідчення дають підстави погодитися із вірогідністю джерельних повідомлень, в яких, за твердженням М. Грушевського, Б. Хмельницького навіть іменовано «сторожем Оттоманської Порти»⁶⁵. Про це сповіщав із Варшави до Риму в першій половині листопада 1650 р. і посланець де Торрес, який, зібравши наявні в польській столиці відомості, дійшов висновку, що Б. Хмельницький таки отримав турецький протекторат, хоча через кілька тижнів (26 листопада 1650 р.) цей же посол вже спростовував свої попередні дані⁶⁶. Останнє пояснюється загалом суперечливим характером тієї інформації, що оберталася в європейських столицях навколо цієї в цілому sensationної дипломатичної події, та намаганням кожної сторони подавати факти у вигідному лише для себе світлі. Так, польський посланець Вісконті переконував

віденський цісарський двір (лист до Фердинанда III від 26 жовтня 1650 р.) в тому, ніби Б. Хмельницький запрягся Стамбулу, що, в разі значної підтримки з турецького боку, він готовий відвоювати для султана не лише всі землі Речі Посполитої, а й більшу частину Європи разом із Римом. А представники московського посольства піддячого Г. Богданова в серпні 1651 р. основну увагу звертали на мілітарний та територіальний аспекти українсько-турецьких домовленостей⁶⁷. Також російським посланцям було сповіщено, що українська сторона нібито навіть пообіцяла взамін за велику військову допомогу передати під владу Стамбула деякі прикордонні міста: «і він гетьман поступиться йому за те, що йому надасть допомогу [деякими] ... містами Кам'янцем-Подільським та іншими якими містами суміжними з його турецькою границею»⁶⁸. Вказаний територіальний обмін, очевидно, дійсно обговорювався на переговорах українського посольства у Стамбулі, але він стосувався блоку так званих усних питань, про які сторони не згадували в офіційних грамотах і листах. Сама ж історія вказаних територіальних домагань Стамбула вже мала певну традицію, і про неї було дипломатам відомо ще до початку Національної революції (до 1648 р.)⁶⁹.

Цікаво відзначити, що саме тоді, коли посольство А. Ждановича перебувало в дорозі, у Стамбулі 12 шабана 1060 р. (31 липня (10 серпня за нов. стилем(?) 1650 р.) було підготовлено грамоту до Б. Хмельницького. За свідченнями фахівців, зазначений документ є чернетковим зразком, на якому не було вказано, що його вислано до адресата⁷⁰. Водночас, вочевидь, не можна й заперечувати, що оригінал з нього чи якийсь інший варіант таки не надійшов до українського правителя. Але попри все, ми вповні можемо послуговуватися вказаним цікавим дипломатичним джерелом для оцінки рівня та характеру українсько-османських відносин. Ранг послання був найвищим — «Лист самого володаря» (Наме-і Гумаюн), а тому й український гетьман у вступній його частині названий пишномовно: «Гордість володарів християнських». Також у вказаному посланні до Б. Хмельницького османські правителі констатували: «Ви пишете, що Ви прийшли до нас як до схоронища Хаканів, до нашого порогу і заявили, що при тому будете дотримувати відданість»⁷¹.

Із цієї грамоти турецького султана не вповні зрозуміло, чи він відповідав на прямий лист гетьмана України, чи лише використовував відомості послань сановників Високої Порти, до яких звертався Б. Хмельницький, і які ознайомили із своїми листами султана. Зокрема, Мегмед IV писав: «я отримав вашого листа стосовно нашої допомоги»⁷². Тут же в імператорському листі згадувалася й попереднє офіційне листування з українською стороною, коли Б. Хмельницький повідомляв про укладення договору із «кримським ханом Іслам Гереем III» та про оберігання північних рубежів Османської імперії від вторгнень. Султан схвально відгукувався про це: «що вже деякі обов'язки моєї державі ви виконали»⁷³. Разом з тим, Мегмед IV сповіщав українську сторону про задоволення її прохання бути під високою рукою османських володарів: «Ви також повідомили мене, що ви бажаєте піддатися під нашу зверхність, і

ми прийняли вас, і тому вашого посланця ми відзначили традиційним почесним одягом*. Про це буде надісланий наш володарський лист. Ви повинні на його підставі знати, як довго ви будете знаходитися під моєю зверхністю»⁷⁴.

Отже, вказана грамота Мегмеда IV від 31 липня 1650 р. засвідчує тривале домагання Українського гетьманату отримати протекцію Османської імперії, реальне виконання українською стороною обумовлених цим обов'язків щодо свого сюзерена та конкретну заяву султанської влади («ми прийняли вас») про надання такого протекторату. Формальною ознакою правового оформлення османського протекторату над Військом Запорозьким і було велике обдарування («небачене до цього») українського посольства А. Ждановича 1650 р. різними символічними речами (булава, корогва, зброя, коні, одяг), яким надавалося сакральне смислове навантаження. Також правителі Порти зазначали, що це рішення прийнято дещо авансом, попри «всіляку інформацію зі сторони ворогів». А тому султан закликав українського гетьмана до вірності, дорожити набутим статусом, а це буде гарантувати Україні достойне місце в світі⁷⁵.

Загальне потепління українсько-турецьких відносин під час посольства А. Ждановича до Стамбула було обумовлене, з одного боку, взаємовигідною військовою співпрацею, надією на укладення міцного міждержавного союзу (Порта розраховувала на юридичне оформлення свого протекторату над Військом Запорозьким), а головне, програмою мінімум для кожної із сторін убезпечувалося їхнє візаві від участі у ворожих військових альянсах. Османська імперія панічно боялася входження України до участі в коаліцію разом із Венеціанською республікою проти Стамбула. І така ситуація була реальною саме напередодні посольської місії 1650 р.⁷⁶ Однак Чигирин твердо відмовив послам Венеції. Отже, напередодні обміну посольствами у 1650 р. між Україною й Туреччиною склалися досить довірливі стосунки, які були підкріплені практикою міжнародних відносин на європейській арені.

Крім прямих досягнень посольства Ждановича 1650 р., важливими були й побічні чинники, зокрема, інформація про дипломатичне життя Криму та підступні дії польських послів у Бахчисараї. Відомості про це спочатку принесли в Чигирин вивідники⁷⁷. Але українська сторона перевірила їх, і Б. Хмельницький «одразу ж заявив, що ці підбурювання не ляжуть на совість кримського хана, який навпаки, за своїм щирим ставленням до козацтва сам і повідомив про це»⁷⁸. Про вказані секретні наміри Варшави теж вдалося дізнатися на зворотному шляху із Туреччини Антону Ждановичу, який випадково в дорозі зустрів польського емісара⁷⁹. Окрім того, далася взнаки й дружба очаківських беїв із українським козацтвом, які довірливо переказували про всі ворожі дії третіх сторін щодо Війська Запорозького. І на цей раз вони продемонстрували свою давню приязнь, що викликало здивування і роздратування в польській стороні⁸⁰.

* Л. Пріцак зазначає, що мова тут йде про кафтан.

Козацькі посланці 6 листопада в супроводі Осман-аги та з дарами повернулися в Чигирин, привізши з собою зобов'язання султана надати військову допомогу Хмельницькому у випадку відновлення Польщею військових дій. Також надійшло розпорядження кримським, молдавським та валашським військам бути готовими у будь-який час вирушати на допомогу українському гетьману. Водночас у польському звіті згадувалося, що Б. Хмельницький через це посольство «дякував за те, що дозволено кримському ханові та всім ордам допомагати Війську Запорозькому і просив, щоб новий емір теж це підтвердив»⁸¹.

Турецький посол, з незрозумілих причин, затримався в гетьманській столиці близько місяця. Навіть оточення гетьмана не було посвячене в нюанси подальших переговорів. Тому польські резиденти, які підкупили декого із старшини, могли лише приблизно писати про перебування турецької дипломатичної місії в Чигирині⁸².

Після повернення українського посольства до Чигирини Б. Хмельницький із гордістю ознайомив з його результатами козацьку старшину, а також повідомив про листи турецьких достойників. У листі-відповіді 1 грудня 1650 р. український гетьман дякував султану: «що в милості своїй [нас] зберігати зволите, все те Війську своєму Запорозькому об'явив, про що й послі наші нам об'явили і про велике пошанування, яке ваша милість мій милостивий пан їм виявляли»⁸³, а також підтверджував взяті на себе союзні зобов'язання: «Коли ми вже одного разу в чому запряглися то вже ніколи не змінимо, бо ми обома руками за полу цісаря [турецького] його милості взялися, нехай нас не віддаляє від своєї милості. І ми є бажаними слугами цісаря його милості»⁸⁴.

Такий настрої (вірність досягнутим із Туреччиною домовленостям та гордість з успішного посольства) в Чигирині панував ще й через те, що, на відміну від південного, на північному напрямі спостерігався повний провал української дипломатії. Про це свідчили бесіди із московським посланцем А. Сухановим та єрусалимським патріархом Паїсієм, які вів у Чигирині в середині листопада 1650 р. Б. Хмельницький: «И гетман, сидя за столом, говорил: отче Арсение, посылал я к его милости государю [московському] послов своих, и мне все то во стыд и ни в чем пользы нет. Однако я на его царскую милость надеюсь, и в своей правде стою»⁸⁵. А інша козацька старшина додавала те ж саме: «И писарь говорил: не пошлем мы ныне в Москву своих послов, что ныне нам учинит государь? Пред вас преже сево мы к нему государю посылали, да только на большой стыд нам (тобто безрезультатно. — *Авт.*)»⁸⁶. Таким чином, в даний історичний період турецький напрям української дипломатії був найбільш перспективним, і тому Чигирин зосередив на ньому основну свою увагу.

Отримавши в Чигирині у перших числах грудня 1650 р. відповідні листи, турецьке посольство поспішило в зворотню дорогу. Окрім грамоти до султана Б. Хмельницький, за побічними відомостями, написав ще чотири листи до найвищих сановників Порти. За реконструкцією М. Грушевського, в цих по-

сланнях гетьман підтверджував прийняття турецького протекторату: «що він піддався цісареві турецькому й іншого пана над собою не знає», а також повідомляв, що через своїх розвідників, яких має повсюди, добре контролює ситуацію, готовий до повної перемоги воювати проти Речі Посполитої, і прохав візира прислати на весну 1651 р. турецьку армію на допомогу у цій війні. Він також порушував клопотання, щоб із Стамбула був відданий наказ кримському хану, молдавському господарю та іншим васалам Порти надіслати війська в розпорядження українського уряду для ведення бойових дій. Зі свого боку, Б. Хмельницький обіцяв надійно охороняти північні рубежі Османської імперії та стримувати від збройних акцій щодо останньої московських правителів⁸⁷.

Виходячи з цих даних, вважаємо, що український та турецький послани не могли бути присутніми «на обіді в гетьмана в Чигирині» 6 грудня, як про це пише російський дослідник Б. Флоря (не допомагає тут навіть поправка на старий / новий стиль літочислення), покликаючись при цьому на «Статейний список А. Суханова...»⁸⁸. Адже в останньому на вказаних сторінках є лише відомості про повернення із Стамбула українського та османського послів 6 листопада (а не 6 грудня): «Того ж дня прийшов в обід турецький посол до гетьмана з його гетьманським послом, що був у Царгороді»⁸⁹. Та й не міг старець Арсеній Суханов знати, що робилося в столиці України 6 грудня 1650 р., оскільки він виїхав із Чигирини 13 листопада і вже 8 грудня прибув до Москви.

Також, за деякими відомостями, в Чигирині проводилися переговори з цілого ряду питань, про які сторони не наважувалися писати в грамотах та передавали інформацію лише в усній формі. Так, Б.Хмельницький писав у листі до яничарського аги (1 грудня 1650 р.): «А про інші справи після цісаря його милості Осман-азі усно наказали переповісти, котрому зволь ваша милість, мій милостивий пане, як мені самому вірити»⁹⁰. Найважливішим, звичайно, було обговорення конкретних умов османського протекторату над Військом Запорозьким і, як відомо, українська сторона перш за все домагалася реальної військової підтримки Порти взамін на охорону й допомогу Стамбулу на північних рубежах імперії, надалі ж, при досягненні миру, за зразок підданства могла слугувати модель відносин із іншими васалами⁹¹.

До неоприлюднених питань також відносилось обговорення можливості важливого для клану Хмельницьких династичного шлюбу Тимоша і Розанди, на що Порта попервах не давала згоди⁹² й зволікала із остаточною відповіддю, остереігаючись зміцнення своїх християнських васалів.

Деякі дослідники вбачали в тому, що Б. Хмельницький не одразу відпустив назад турецького посла, а, тим більше, не виправив з ним своє посольство, неактуальність дипломатичних відносин із Стамбулом та небажання приймати протекторат останнього⁹³. Але для таких кардинальних тверджень матеріалу явно недостатньо. Ми вже наголошували, що слід ще було узгодити деталі майбутньої українсько-османської угоди, та й головним у тому моменті для Чигирини була все ж військова допомога Туреччини. А для цього, дійсно, слід було дочекатися рішень польського сейму, щоб реально планувати військову

співпрацю. Не все так просто було і з посольською місією української сторони у відповідь. Адже відомо, що до кінця 1650 р. до Стамбула із Чигирина було відправлене ще одне посольство.

У зв'язку з цим в грудні 1650 р. султан пише листа до Б. Хмельницького, сповіщаючи, що «у Високу нашу Порту... з вашими послами повернувся один із наших чаушів і урядників Осман-чауш з вашим листом, сповненим глибокої щирості»⁹⁴. Османські урядовці підкреслювали, що вони вповні задоволені переговірним процесом та готовністю української сторони прийняти умови підданства⁹⁵. Також османські правителі обіцяли допомогти й сповіщали, що вже вислано «кримському хану Іслам Гереву необхідні й суворі наші накази»⁹⁶. Особливо султан знову наголошував на усних таємних домовленостях із гетьманом: «Про все те, про що ви під секретом усно згаданому Осман-чаушу розповіли, він надав нам детальну й вичерпну реляцію»⁹⁷. На завершення у своєму посланні султан знову підкреслював важливість переходу Війська Запорозького під османську протекцію та прохав свого нового союзника про постійний обмін посольствами та інформацією: «звернувшись до нас зі всією щирістю, ви себе передасте під крила й протекцію нашої безмежної Порти... Наша Висока Порта приймає вас під свою протекцію»⁹⁸. Окрім того, османський правитель просив Б. Хмельницького виконати ритуал прийняття підданства Порти і при послах вдягнути турецький одяг: «із цим нашим світлим листом посилаємо вам відріз парчі* і кафтан для того, щоб ви, даючи віру цьому світлому листу, як наш вірний васал, одразу ж одягли кафтан»⁹⁹.

Водночас султан твердо наказував (грудень 1650 р.) хану, щоб той активно допомагав Б. Хмельницькому — «славі володарів християнського світу, високому обранцю нації, месії, гетьману козаків»¹⁰⁰. Хоча реально на кінець 1650 р. кримський хан уже відмовлявся поставити Хмельницькому необхідну кількість військ, мотивуючи відмову важким попереднім молдавським походом, і обіцяв лише 12 тис. воїнів. Така позиція Криму та загальне охолодження у відносинах із Портою висували на порядок денний потребу направити у грудні 1650 р. до Стамбула нове посольство на чолі з київським полковником А. Ждановичем, головною метою якого було збереження та зміцнення дружніх відносин з Туреччиною.

Тим часом у Стамбулі досить детально вивчали наслідки дипломатичної місії Осман-аги до Чигирина та всі надані українською стороною письмові умови / зобов'язання. За повідомленням, надісланим із турецької столиці до Відня 1 (10 нов. ст.) березня 1651 р. відомим австрійським дипломатом І.Р. Шмідтом, «Хмельницький не тільки з'єднався з татарами, але також шукав захисту і допомоги у турків і піддався Порти на певних умовах»¹⁰¹. З-поміж

* Парча — художня тканина зі складними візерунками на шовковій основі, яка містить металеві нитки (із золота чи срібла).

останніх австрієць досить об'єктивно називав і такі: «турецький султан... призначає гетьмана Хмельницького князем, з такою свободою, що він не повинен платити ніякого гараджу, але має обов'язок направляти свої війська туди куди забажає султан, і має також Чорне море забезпечити від усяких нападів»¹⁰².

Водночас в лютому 1651 р. у Стамбулі готується нове посольство в Україну, для якого знову було підготовлено два важливих дипломатичних документи: «Грамоту імператорську» та лист великого візира Мелека Агмед-паші до Богдана Хмельницького¹⁰³. У своєму фірмані султан писав: «ви приймаєте наш протекторат і що хочете бути у приятельських взаєминах із нашими військами... ви шукаєте допомоги і підданства, ми це вам даруємо, і про це ви повинні знати»¹⁰⁴. У відповідь на наполегливе звернення української сторони про письмове закріплення досягнутих домовленостей про протекцію османський двір сповіщав: «невдовзі буде надісланий договір з усіма [взаємними] умовами і обов'язками... як ознаку нашої ласки посилаю вам почесний одяг та інші ознаки приязні»¹⁰⁵.

Для остаточного узгодження статей договору в Україну в лютому 1651 р. виїхало турецьке посольство у складі вже згадуваного Осман-аги, ще одного чауша та грека Івана Петровича Тафралі. 23 березня посольство прибуло до Ясс, а 28 березня наздогнало Б.Хмельницького у Животові. Турецькі послы привезли владні атрибути для гетьмана і диплом на владу над «Руським князівством»¹⁰⁶. Умови, які узгоджувалися в ході цих переговорів, загалом були досить комфортними, але українське керівництво надміру було заклопотане подіями в Україні та, очевидно, мало деяку недовіру до Стамбула через можливі наслідки обіцяної військової допомоги і територіальні претензії. Тому Б. Хмельницький відмовився від приходу в Україну війська силістрійського паші Дервіш-Мегмеда через спустошення земель: «війську нічим прогодуватися». Також, за деякими відомостями, турецька сторона в даний час поставила мало-прийнятну для Чигирини умову, «щоб їм [туркам] у Кам'янці посадити свою людину»¹⁰⁷. Тож турецькі послы, які близько 26 квітня відбули в зворотню дорогу, не отримали від українських урядовців чітких відповідей щодо часу спорядження великого посольства до Стамбула, через що Порта мусила дещо відкласти остаточне вирішення українського питання. І все ж, на нашу думку, згадані посольства А. Ждановича та готовність турецької сторони у 1650–1651 рр. юридично завершити оформлення фактично номінального протекторату над Україною стали кульмінацією в процесі українсько-османського зближення на даному історичному етапі. Це дозволило фахівцям і, зокрема, М. Грушевському, стверджувати, що «на початку 1651 року [переговори зі Стамбулом] закінчилися формальним признанням України васальною державою Османської імперії»¹⁰⁸. Схожу думку (щодо 1651 р.) також висловив і відомий польський історик З. Абрахамовіч¹⁰⁹.

Загалом такі твердження науковців, і в тому числі істориків-османістів, як свідчить проведений аналіз історичного матеріалу, мають чітку неспростовну логіку. Адже поміж Українським гетьманом та Османською державою у

1650–1651 рр. було встановлено стратегічне партнерство. Сторони не лише на словах, а й на ділі не проводили ворожих (одна щодо одної) військово-політичних кроків: Чигирин не погоджувався вступати в жодну із пропонованих йому антитурецьких коаліцій, що дозволило Стамбулу уникнути боротьби на кілька фронтів та вільніше почуватися у війні з Венецією; Порто доклала чимало зусиль, щоб її васали і, перш за все Кримський ханат (без участі якого не було можливості провадити рішучі військові кампанії), максимально допомагали Б. Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою. Приходу для допомоги Україні інколи декларованого Портою 100-тисячного турецького війська годі було чекати через багаторічну війну Стамбула з Венецією, як власне, й масового походу українських козаків у Середземне море для участі у цій же війні.

Український гетьман у даний період, дійсно, став «сторожем Оттоманської Порти», охороняючи її північні рубежі від можливих зазіхань Москви та козацьких вторгнень. Найвищого рівня досягли також дипломатичні відносини між країнами. Практично безперервний обмін посольськими місіями, поява українського дипломатичного представництва у Стамбулі та урочистий церемоніал при прийомі посольств в обох столицях (про що з подивом писали іноземні дипломати) свідчили про союзні відносини та практичне узгодження усіх важливих міждержавних проблем (згадувався навіть проект великого договору, який перебував на стадії остаточного доопрацювання). Прямі ж заяви сторін та неодноразові згадки у дипломатарії інших країн про те, що Український гетьманат «піддався цісареві турецькому», а останній ласкаво прийняв під свою протекцію Україну (поряд з ритуалами передання Б. Хмельницькому князівського титулу, корогви, булави, відповідної зброї та одягу), не залишають сумніву в тому, що реальний протекторат Османської імперії над Українським гетьманатом таки було встановлено. Попри те, що самого договору з конкретними пунктами істориками ще не віднайдено, більшість зафіксованих у ньому умов можна реставрувати з наявних автентичних українсько-османських джерел та посольської кореспонденції інших країн.

Тому вести мову варто не стільки про формально-юридичне визнання османського протекторату над Україною, а радше про подальшу стратегію Б. Хмельницького, який на певному етапі дещо загальмував процес остаточного зближення і знову перейшов до дипломатичного маневрування, тобто надавав перевагу розмовам про підданство Порті, як вагомому фактору тиску на Москву та Варшаву, аніж реальним дипломатичним крокам. При цьому від росіян вимагалось встановлення союзницьких відносин та ведення спільної війни проти Польщі, а від поляків припинення збройної боротьби.

Тож в такому сенсі те, що Український гетьманат не зробив ще кілька остаточних зусиль для логічного завершення напрацьованих у 1650–1651 рр. дипломатичних досягнень, за слушним зауваженням сучасних фахівців, дійсно, було «істотним дипломатичним прорахунком Б. Хмельницького й старшини»¹¹⁰.

* * *

Загалом же від стану відносин Війська Запорозького з Кримом та Високою Портою кардинальним чином залежав перебіг найважливіших подій в історії Української козацької держави як в часи гетьманування Б.Хмельницького, так і за його наступників — І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та П. Дорошенка. А дії ординських союзників України при тісній співпраці демонстрували як чимало прикладів військової звитяги, так і найприкріших поразок та нереалізованих можливостей в часи подвійної гри й непорозуміння (1649 під Зборовом, 1651 під Берестечком, 1653 під Жванцем, в часі дій Раднотської коаліції (1657) тощо)¹¹¹. Слід зауважити, що ані Кримський ханат, ані Османська імперія (як, власне, й Річ Посполита та Росія) не воліли бачити на своїх рубежах новостворену суверену державу, збудовану на загалом демократичних козацьких засадах військово-адміністративного устрою. Такий наочний приклад був би дуже ризикованим з огляду на можливу втрату названими імперіями інших васальних державних утворень.

Геополітичні умови в середині XVII ст. склалися таким чином, що Україна, за влучним висловом Я. Дашкевича, «як соборна держава могла виникнути й зміцніти під протекторатом одного з прихильників-сусідів»¹¹², «багатівікове межування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду». Особливо це стосувалося першого періоду Національної революції, коли Польща виступала військовим супротивником, Росія, як союзник Варшави, ще не наважувалася втручатися в цю боротьбу, а південні сусіди були готові серйозно підтримувати Військо Запорозьке лише в обмін на статус протектора України. Історично першим таким сюзереном Війська Запорозького Б. Хмельницький готовий був обрати Оттоманську Порту. І в цьому інтереси Чигирини і Стамбула збігалися.

¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 469–471; *Raszba N.* Wojna Chocimska 1621 roku. — Kraków, 1979. — S. 71; Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер та ін. — К., 1991. — С. 172–173; *Брехуненко В.* Витоки кримської політики Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 87–91; *Флоря Б.Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995. — С. 52–59; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. — К., 2010. — С. 555–585.

² Детальніше див: *Крип'якевич І.П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. — 1914. — Т. 117–118. — С. 65–77; *Баран О.* Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик. — 1977. — № 1–2. — С. 50–54; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К., 1991. — С. 66–70; *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998. — С. 192; *Сас П.М.* Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Укр. іст. журн. — 2009. — № 1. — С. 84–102; *Гурбик А.О.* Традиція українсько-

шведських відносин у середині XVII ст. // «Україна крізь віки»: 36. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора В.А. Смолія. — К., 2010. — С. 381–404.

³ *Сас П.М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. — К., 2006. — С. 212–215; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования: В 2-х т. — К., 1883–1898. — Т. 1. — С. 276; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 517.

⁴ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 165.

⁵ *Кулиш П.А.* Материалы для воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — С. 215, 234; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 518–526; *Baranowski B.* Polska a tatarszczyzna w latach 1624–1629. — Łódź, 1948. — S. 29–38; *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К. — Запоріжжя, 1998. — С. 158–161; *Нариси з історії дипломатії України.* — К., 2001. — С. 107–112.

⁶ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства... — С. 238–280.

⁷ *Флоря Б.Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. — С. 52–59; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2004. — Вип. 4. — С. 223–224.

⁸ *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. — Lwów, 1865. — Т. I. — S. 148–149; *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1904. — Кн. 4. — Т. 9. — С. 124–134; *Голубуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 77–92; *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV–XVIII вв. / Материалы научной конференции. — Запорожье, 1993. — С. 44–45.

⁹ *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М. — Л., 1948. — С. 390–391; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 179–180; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657. — Харків, 2003. — С. 53–56.

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 165–176; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 180, 189; *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — 1975. — № 3–4. — С. 22–27; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 165–176; *Галенко О.І.* Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. — 1783) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 245–255; *Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 (далі — ДБХ) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич.* — К., 1961. — С. 396–398. — № 288.

¹¹ *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 180, 189; *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина. — С. 22–27; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII ww. — Warszawa, 1987. — S. 168; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 165–176.

¹² ДБХ. — С. 126–133. — № 67–69; *Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Київ–Відень, 1920. — С. 19; *Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.*

(далі — ДОВ). — К., 1965. — С. 270–286. — № 104–109; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2. — Львів, 1990. — С. 105–107; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 94–96.

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 350. — № 33.

¹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 73.

¹⁵ *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 177–192; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92–93; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом. — С. 225; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... — С. 127.

¹⁶ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII: Матеріали до історії української козаччини / Вид. М. Кордуба. — Т. V. — Львів, 1911. — С. 164. — № 167.

¹⁷ ДБХ. — Додатки. — С. 626–628. — № 2.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція»... — С. 93.

²² *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом... — С. 227–228.

²³ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Кн. 5. — СПб., 1905. — С. 606; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940. — С. 139; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 288; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К. — Нью-Йорк, 2003. — С. 50–65; *Чухліб Т.* Чорноморська політика гетьмана Богдана Хмельницького: історичні реалії, історіографічна дискусія та геополітичні перспективи // Українська орієнталістика. — Вип. 2–3. — К., 2007. — С. 125–131.

²⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 496. — № 200.

²⁵ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 496. — № 200.

²⁶ ДБХ. — С. 178. — № 107.

²⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — Т. II. — М., 1953. — Т. 2. — № 170. — С. 388.

²⁸ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі — НБУ). — Інститут рукописів (далі — ІР). — Ф. II. — Спр. 13698. — Арк. 8, 9; ВУР. — Т. 2. — С. 388. — № 170. — С. 436–437. — № 181.; *Grabowski F.* Ojezyste spominki. — Kraków, 1845. — Т. 2. — С. 107. — № 5. — С. 436–437. — № 181; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Кн. I. — С. 59–61.

²⁹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — № 200. — С. 500.

³⁰ ДБХ. — С. 177–178. — № 107.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. VIII. — СПб., 1875. — № 33. — С. 354.

³¹ ДБХ. — С. 178. — № 107.; Акты ЮЗР. — Т. VIII. — № 33. — С. 354.

³² Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — № 200. — С. 497.

³³ НБУ ІР. — Ф. II. — Спр. 13698. — Арк. 3; Воссоєдинєнє України с Россєєй... — Т. 2. — С. 375. — № 163; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 421–423.

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 350. — № 33.

³⁵ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 498. — № 200.

³⁶ Jkóba Michałowskiego księga pamiętnicza / Wyd. A. Helcel. — Kraków, 1864. — S. 554; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Кн. 4. — Т. 9. — С. 362; *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // Український археографічний щорічник. — Нова серія. — Т. 13/14. — С. 130–131.

³⁷ *Смолий В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — Вид. 3. — К., 2009. — С. 284–285.

³⁸ Jkóba Michałowskiego księga pamiętnicza... — S. 581.

³⁹ Жерела до історії України-Руси. — С. 134. — № 120. — Жерела до історії України. — Т. XVI: Ватиканські матеріали до історії України / Вид. С. Томашівський. — Т. I. — Львів, 1919. — С. 88–89.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 341. — № 33.

⁴¹ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 137–144. — № 127–132.

⁴² Там само. — С. 139. — № 128.

⁴³ Там само. — С. 131.

⁴⁴ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — К., 1908. — С. 45–47. — № 6; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 155–157.

⁴⁵ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 94.

⁴⁶ ДБХ. — С. 204–205. — № 127.

⁴⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 131–132.

⁴⁸ Там само. — С. 132.

⁴⁹ Архив Інституту історії України НАН України (далі — Архив ІУ). — Оп. 4. — Спр. 9. — Арк. 40.

⁵⁰ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 9. — Арк. 40, 43.

⁵¹ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 9. — Арк. 42, 43.

⁵² Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 137.

⁵³ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — С. 8–31; *Николаевский П.* Из истории сношений России с Востоком в половине XVII ст. — СПб., 1882. — С. 22–23; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 95–96.

⁵⁴ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 7.

⁵⁵ ДОВ. — С. 357–359. — № 137; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 214.

⁵⁶ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 7.

⁵⁷ ДОВ. — С. 357–359. — № 137.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ ВУР. — Т. 2. — С. 192. — № 76.

⁶⁰ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 7.

- ⁶¹ ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁶² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 131; *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького ... — С. 132.
- ⁶³ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 142.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 132.
- ⁶⁶ Жерела до історії України. — Т. XVI. — С. 94–96. — № 173–175.
- ⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. III. — СПб., 1861. — С. 474.
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ *Рупка J.* Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Z Dějin Vychodni Evropy a Slovanstva* (Festschrift Jaroslav Bidlo). — Прага, 1928. — С. 488–489; *Ibid.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Archiv Orientální.* — Прага, 1930. — Т. 2. — С. 268–272. — № 2; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... — С. 132–133.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ *Рупка J.* Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Z Dějin Vychodni Evropy a Slovanstva* (Festschrift Jaroslav Bidlo). — Прага, 1928. — С. 488–489; *Ibid.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Archiv Orientální.* — Прага, 1930. — Т. 2. — С. 268–272. — № 2; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... — С. 132–133.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ ВУР. — Т. 2. — С. 192. — № 76.
- ⁷⁷ ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13698. — Арк. 10; ВУР. — Т. 2. — С. 383. — № 170.
ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁸² ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁸³ ДБХ. — № 127. — С. 204.
- ⁸⁴ ДБХ. — № 127. — С. 205.
- ⁸⁵ ВУР. — Т. II. — № 76. — С. 188.
- ⁸⁶ ВУР. — Т. II. — № 76. — С. 191.
- ⁸⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 131.
- ⁸⁸ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 94.
- ⁸⁹ ВУР. — Т. II. — С. 185. — № 76.
- ⁹⁰ ДБХ. — С. 205. — № 127.

⁹¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПМК). — Изд. 2-е, доп. — К., 1897. — Т. II. — Отд. III. — С. 585.

⁹² Архів ІУ. — Оп. 3. — Спр. 4. — Арк. 6; Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 149. — № 143.

⁹³ *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького ... — С. 136.

⁹⁴ ДОВ. — С. 373–376. — № 140.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ ДОВ. — С. 373–376. — № 140.

¹⁰⁰ *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940. — С. 139.; Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — № 155. — С. 200; *Смолій В.А. Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 288; *Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа... — С. 254.

¹⁰¹ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164. — № 167.

¹⁰² Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164. — № 167; *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького... — С. 136.

¹⁰³ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrahamowich. — Warszawa, 1959. — S. 331. — № 344.

¹⁰⁴ Цит. за: *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. — С. 137.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 447, 450, 451, 455; Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164. — № 167. — Жерела до історії України. — Т. XVI. — С. 105, 113.

¹⁰⁷ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 97.

¹⁰⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 54.

¹⁰⁹ *Abrahamowich Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, 1990. — Vol. XIV. — № 1–2. — P. 137–138.

¹¹⁰ *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом... — С. 233.

¹¹¹ *Газін В.В.* Крим — Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері ... — С. 62–72; *Яковлева Т.Г.* Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 14–24; *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану проф. В. Степанкова. — К., 2007. — С. 155–186.

¹¹² *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К. 1994. — С. 274.

Тарас Чухліб

**«ЦІСАР ТУРЕЦЬКИЙ ДОЗВОЛЯЄ
КОЗАЦЬКОМУ ВІЙСЬКУ ТА ЙОГО
ДЕРЖАВІ ПЛАВАТИ ПО ЧОРНОМУ
МОРЮ ...»: ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ
УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ З СУЛТАНОМ
МЕГМЕДОМ ІV АВДЖИ**

У статті досліджено османський вектор політичних відносин українських гетьманів від Б. Хмельницького до І. Самойловича з турецьким султаном Мегмедом ІV Авджи (1648–1687). Підтверджено, зокрема, протурецьку політичну орієнтацію українських правителів задля цілісності та політичного існування Війська Запорозького. Актуалізовано вплив українського чинника на обставини загальноєвропейської політики.

Ключові слова: Український гетьманат, Османська імперія, Мегмед ІV Авджи, гетьман, султан, українсько-турецькі відносини.

В статье исследовано османский вектор политических отношений украинских гетманов от Б. Хмельницкого до И. Самойловича с турецким султаном Мехмедом IV Авджи (1648–1687). Подтверждено, в частности, протурецкую политическую ориентацию украинских правителей ради целостности и политического существования Войска Запорожского. Актуализировано влияние украинского фактора на обстоятельства общеевропейской политики.

Ключевые слова: Украинский гетманат, Османская империя, Мехмед IV Авджи, гетман, султан, украинско-турецкие отношения.

In this article has researched the Ottoman vector of political relations of the Ukrainian hetmans from B. Khmelnytsky to I. Samoilovych in the reign of the Turkish sultan Mehmed IV Avci (1648-1687). It is confirmed mainly pro-Turkish political orientation of Ukrainian rulers to integrity and political existence of the Zaporizhian Host. It is also underlined the influence of Ukrainian factor on the circumstances of all-European policy.

Keywords: the Ukrainian Hetmanstate, the Ottoman Empire, Mehmed IV Avci, hetman, sultan, Ukrainian-Turkish relations.

Починаючи від статті видатного історика М. Костомарова «Богдан Хмельницький, данник Отоманської Порты» (1878)¹, відносини гетьманів Війська Запорозького з султанами Османської імперії довгий час перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Різні їх аспекти висвітлювали М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Дубровський, М. Петровський, Д. Дорошенко, О. Пріцак, Я. Дашкевич, Ю. Мицик, В. Степанков, М. Крикун, О. Галенко, В. Остапчук, В. Заруба, Ф. Туранли, Я. Федорук, В. Станіславський та ін.²

Однак, незважаючи на такий значний історіографічний доробок, й до сьогодні вчені притримуються різних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини з Стамбулом як за доби Б. Хмельницького, так і в наступні часи: що це було — васалітет, номінальний васалітет, протекторат, військовий союз чи щось інше?³ Разом з тим, знаний дослідник сходознавчої проблематики Я. Дашкевич писав про те, що сусідство такої велетенської держави, як Османська імперія, було не лише важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним і воєнним фактором для існування України протягом XV–XVIII ст.⁴

Найбільш тісними українсько-турецькі відносини стали за володарювання у 1648–1687 рр. султана Мегмеда IV Авджи. Цей володар Османської імперії перебував на султанському троні майже чотири десятиліття та був єдиним сином свого попередника султана Ібрагіма I від дружини українського походження султанши Хатідже Турхан, яка здійснювала певний політичний вплив на свого єдиного сина⁵. За спогадами очевидців, Мегмед IV Авджи був схожий обличчям «на козака»⁶. Його звели на султанський престол у 7-літньому віці в результаті змови матері з яничарами та вбивства батька. Перебуваючи на султанському престолі, він вів постійні війни з Річчю Посполитою, Московською державою, Венеціанською республікою, Австрійською імперією та Апостольською столицею (Ватиканом) за право поширення османської присутності в Європі. Від його імені управління Османською імперією здійснював інститут великих візирів: Софу Мегмед-паша (1648–1649 рр.), Кара Мурад-паша (1649–1650), Мелек Ахмед-паша (1650–1651), Алі Сіявуш-паша (1651), Гюрджу Мегмед-паша (1651–1652), Тарханчу Агмед-паша (1652–1653), Дервіш Мегмед-паша (1653–1654), Дамад Мустафа-паша (1654–1655), Кара Мурад-паша (1655), Сулейман-паша (1655–1656), Делі Хусейн-паша (1656), Алі Сіявуш-паша (1656), Мегмед-паша (1656), Мегмед Кьопрюлю (1656–1661), Фазил Агмед-паша Кьопрюлю (1661–1676), Кара Мустафа-паша Мержифонлу (1676–1683), Кара Ібрагім-паша (1683–1685) та Сулейман-паша (1685–1687 рр.)⁷.

За володарювання султана Мегмеда IV Авджи Висока Порта уклала ряд важливих міжнародних договорів, зокрема, з Річчю Посполитою Бучацьке перемир'я 1672 р. та Журавненський мирний договір 1676 р. У результаті на польсько-українському Західному Поділлі було засновано османську адміністративну провінцію — Кам'янецький ейялет⁸. А загалом у XVII ст. султани володіли землями на територіях таких сучасних країн, як Австрія, Албанія,

Алжир, Болгарія, Боснія, Герцоговина, Греція, Грузія, Ізраїль, Ірак, Іран, Йорданія, Йемен, Еритрея, Єгипет, Ліван, Лівія, Кіпр, Кувейт, Македонія, Молдавія, Польща, Румунія, Росія, Саудівська Аравія, Сербія, Словаччина, Сомалі, Судан, Угорщина, Чорногорія, Хорватія та ін.⁹

Задля укріплення турецької присутності в Україні Мегмед IV Авджи здійснив чотири великих походи своєї армії (1672, 1674, 1677 та 1678 рр.), в тому числі з метою завоювання столиці Українського гетьманату — міста Чигирина. Султан також уклав Бахчисарайський мир 1681 з Московською державою, після чого призначив управляти Правобережною Україною молдавського господаря Григорія Дуку¹⁰. Поразки османських військ від союзницьких сил Габсбургської коаліції на австрійських землях, а також внутрішньополітична криза в Турецькій імперії призвела до послаблення влади султана та його зміщення з монаршого трону Османів¹¹.

На період володарювання турецького султана Мегмеда IV Авджи припадає правління таких відомих українських гетьманів, як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Степан Опара, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Ігнатович (Многогрішний) та Іван Самойлович, а тому пропонуємо короткий огляд та аналіз українсько-турецьких політичних відносин за їхнього гетьманування, тобто протягом 1648–1686 рр.

Богдан Хмельницький та Мегмед IV Авджи

Відомо, що гетьман Війська Запорозького та засновник Української козацької держави Б. Хмельницький протягом свого правління неодноразово проводив досить активні переговори щодо прийняття протекторату султана Мегмеда IV Авджи¹². Вже восени 1647 р. до Бахчисарая і Стамбула (Константинополя) було відправлено козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою і татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої¹³. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 р. українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів, а також згоду гетьманського уряду Б. Хмельницького направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією¹⁴.

Відразу після смерті на початку червня 1648 р. короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Б. Хмельницький знову відправив дипломатичне посольство до Стамбула. Згідно з дослідженнями О. Пріцака, вже влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу¹⁵. Інший сучасний історик В. Степанков віднайшов в архівосховищах Львова та Вроцлава документи, які свідчили про те, що це посольство мало просити у султана «прийняти його (Б. Хмельницького. — Т.Ч.) під свою оборону і надати допомогу проти поляків»¹⁶. На основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського російський дослідник Б. Флоря зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством полковника Филона Джалалія (восени 1648 р. той вдруге відправився до Туреччини) щодо можливості отримання османської протекції¹⁷. Як засвідчують джерела, в обмін

на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посилену військову допомогу Порті, давати «рабів» на турецькі галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський¹⁸.

Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією, йшлося лише про переговори) у 1648 р. кладе початок формуванню османсько-чорноморської політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Нагадаємо, що Чорне море на той час було таким собі «внутрішнім озером» Османської імперії. Протягом 1649 р. в міжнародній політиці гетьман, як і раніше, дотримувався курсу щодо зміни протекції — про це свідчать не тільки його листи до московського царя, але й продовження переговорів з послами Османської імперії, переписка з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих «високих» сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Український гетьманат вже у цей час спробував знову добитися прихильності іншого династичного зверхника — монарха в особі султана Мегмеда IV Авджи. Згідно з дослідженнями М. Костомарова, визнання османського протекторату над козацькою Україною відбулося протягом 1649–1650 рр.¹⁹ Додатковим підтвердженням цього факту є те, що на початку квітня 1649 р. турецький султан наказав кримському хану та сілістрійському (очаківському) бейлербею підтримати Б. Хмельницького²⁰.

На нашу думку, в 1649 р., між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгіву угоду, т. зв. Капітуляцію під назвою «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі»²¹. Як відзначала російський сходовознавець Л. Семенова, «Капітуляції являли собою надані Портою європейським державам акти, які регулювали відносини між ними і Османською імперією, в т. ч. і торгіві відносини, а також становище підданих цих держав в самій імперії... В XVI–XVII ст. такі капітуляції були надані Портою ряду європейських країн, серед них Франції, Венеції, Англії, Голандії»²². Очевидно, що аналогічна капітуляція була надана й Українському гетьманатові. У її першому пункті відзначалося, що «Цісар Й[ого] М[ілість] Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю (тут і далі по тексту виділення курсивом. — Авт.) до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. — Авт.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти, за своєю волею зупинитись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів»²³. Важливою була й ст. 4-та Української капітуляції, в якій зазначалося: «Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в

Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям»²⁴. Однак, практичне впровадження цього документу не відбулося із-за війн, які велися на той час Високою Портою з Венеціанською республікою та Українським гетьманом з Коронаю Польською.

Історики О. Прицак та Л. Прицак-Гвоздик засвідчують, що підписання другого «османсько-козацького» договору сталося трохи пізніше — у другій половині 1650–1651 рр.²⁵ Це підтверджується тим, що, з огляду на ненадання Московською державою запрошеної військової підтримки, влітку 1650 р. козацька Україна значно активізувала свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бейлербея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV Авджи. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигирини посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.²⁶ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат²⁷.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7–20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV Авджи взяти козацьку державу під свій захист було вручення А. Ждановичу перед від'їздом до України «булави дорогоцінної» для передачі її Б. Хмельницькому²⁸. Разом з ним до Чигирини приїхав турецький посол Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Він був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р.²⁹.

Як дослідив М. Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися у березні 1651 р. «формальним признанням України васальною державою Оттоманської імперії»³⁰. Такий висновок вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні³¹. Прийняття гетьманом Війська Запорозького васальної залежності від Порти у 1651 р. підтвердив і польський османіст З. Абрахамовіч³². Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового союзника³³. Султан Мегмед IV Авджи також надіслав Б. Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до

практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV Авджи, щоб «кримським людям учинити ... допомогу» козакам³⁴. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Україна (так само, як Молдавія та Валахія) була змушена платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією³⁵.

Після примирення з королем під Білою Церквою у 1651 р. Б. Хмельницький мусив «виправдовуватися» перед султаном. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку виклав гетьман у листі до Мегмеда IV Авджи від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд для поєднання з козацьким військом перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишався у «братерському» союзі з Кримським ханством. Крім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади³⁶. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до султана Мегмеда IV Авджи від 27 листопада 1651 р.³⁷

Наступного, 1652 р., Ян II Казимир змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією — у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Османської імперії. Але Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на Україну, то він «змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»³⁸. Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією, а потім і з Московською державою.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке українське посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV Авджи підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому прапор і тулумбас (барабан)³⁹. Після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію⁴⁰. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня 1653 р. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, «щоб був гетьман у підданих султана»⁴¹. Окрім того, він вручив Хмельницькому «корону (очевидно, шапку. — Авт.), і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османський посол запевнив

українське керівництво, що султан Мегмед ІV Авджи надасть йому військову допомогу у вигляді 10 тисяч вояків силістрійського бейлербея й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького⁴².

Обов'язки Українського гетьманату як залежної держави перед Мегмедом ІV Авджи, за пропозицією турецького посольства, були наступними: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності⁴³. Також Б. Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме: скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір. Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р., і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український правитель, відправляючи назад турецьких послів, говорив їм: «...города (Кам'янця-Подільського. — *Авт.*) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу»⁴⁴.

Визнаючи номінальну зверхність московського царя, Б. Хмельницький, незважаючи на заборону з боку протектора-сюзерена, продовжував дипломатичні зносини з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1654 р. (і це менше ніж через два місяці після Переяславської ради!) гетьман звертається до султана Мегмеда ІV Авджи з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його кримським васалом⁴⁵. Весною в Стамбулі перебували представники української сторони, які отримали від султана згоду на продовження відносин з Кримом⁴⁶. Саме тому 16 квітня 1654 р. Б. Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що Україна «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приязнь»⁴⁷.

У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порті відправилися українські дипломати, які наприкінці травня — у липні перебували у столиці Османської імперії⁴⁸. Головною темою переговорів знову були питання про «зраду» Кримського ханства та необхідність розірвання кримсько-польського союзу, заборону татарам нападати на Україну, а також прийняття Українським гетьманом номінальної васальної залежності від султана тощо⁴⁹. У відповідь на лист Мегмеда ІV Авджи, де він за результатами посольства відписував Хмель-

ницькому: «...пропонуєш з цілим народом козацьким моєму порогові блаженності підданість і щирість, і з чистоти внутрішньої і зовнішньої виявляєш вірність і відданість. На котре підданство милостиво дається моя цезарська згода...»⁵⁰.

Гетьман наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що «ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV Авджи. — *Авт.*)»⁵¹. Крім того, козацькі послы добилися, щоб до Бахчисарая був висланий турецький урядовець, який від імені султана наказав татарам припинити воювати з козаками і жити з Україною «у мирі та дружбі, як колись»⁵². Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецьким монархом своїх далекосяжних планів у Придунайському регіоні та відновити дружні стосунки з Кримським ханством. Сілістрійський бейлербей Сіяуш-паша, який відповідав за відносини Порти з Україною, ще на початку 1655 р. відзначав, що васальна підлеглисть Чигирини Стамбулу мала відбуватися на таких самих умовах, як і Молдавського та Волоського князівств⁵³.

Посланці султана неодноразово перебували у Чигирині і в 1656 та 1657 рр. Так, наприклад, наприкінці січня 1656 р. воевода московського гарнізону в Києві отримав повідомлення про те, що до Османської імперії після переговорів з гетьманом відбули турецькі послы⁵⁴. Весною 1657 року Б. Хмельницький інформував Стамбул про перебування у Чигирині посольства австрійського імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П. Парцевичем, відправивши до Високої Порти посольство, яке очолив полковник Л. Капуста. 22 травня 1657 р. посол мав прийом у султанському палаці Мегмеда IV Авджи⁵⁵. Під час цієї аудієнції український дипломат, очевидно, серед іншого звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з Українським гетьманом.

Іван Виговський та Мегмед IV Авджи

16 вересня 1658 р. поблизу міста Гадяча гетьман І. Виговський підписав українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату. Саме мотиви зовнішньополітичного плану стали визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою⁵⁶. Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправив до Москви делегацію на чолі з полковником Г. Лесницьким. Вона мала запевнити царя Олексія Михайловича у «вірному підданстві» йому «гетьмана та всього Війська Запорозького». У 2-му пункті дипломатичної інструкції, яку Лесницький передав московським боярам, відзначалося: «...якщо ми не хотіли бути прямими Царю, Його Милості, підданими і не під його Царської Величності міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві, і дає нам прапор, булаву, і всі краї Польські придати до того обіцяв. Також і колишні Березівські комісари

багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля Польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали Царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося»⁵⁷.

Однак, незважаючи на такі запевнення українського уряду в підданстві, в жовтні 1658 р. Москва розпочала військовий наступ на позиції І. Виговського. У цей час дипломатія гетьманського уряду розвивалася не лише за польським та московським, але й за турецьким та кримським напрямками, кожний з яких був важливий для України. На початку 1659 р. Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мегмед-Гіреєм ІV, згідно з яким кримський уряд, очевидно, не без згоди султана Мегмеда ІV Авджи, зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили⁵⁸. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Москви. Невдовзі татарський монарх надав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини козацької старшини. Окрім того, як відомо, саме 40-тисячне кримське військо допомогло Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р. Перед Конотопською битвою І. Виговський попереджав царя, що «...гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан (Мегмед ІV Авджи. — *Авт.*)...»⁵⁹. Але Олексій Михайлович не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: війська Г. Ромодановського окупувають на початку листопада 1658 р. полкові міста Полтавщини — Миргород і Лубни.

У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметев сповіщав до Москви: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король...»⁶⁰. У цей час до Чигирини справді прибувають угорський та молдавський послани. Крім того, Виговський направляє посольство до Стамбула на чолі з А. Ждановичем — на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність султана Османської імперії в обмін на військову допомогу («...*Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві й просити в нього наказав людей на поміч*»)»⁶¹.

Більше ста (за іншими даними — десяти) осіб на чолі з Р. Гапоновичем та О. Астаматієм перебували в травні 1659 р. (саме тоді, коли йшов до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього «великого» посольства, як дослідив М. Петровський, було приєднання Українського гетьманату до Високої Порти на умовах васальної залежності⁶². Чи не найголовнішою умовою уряду І. Виговського в разі підданства султанові було надання Мегмедом ІV Авджи дозволу кримському ханові збройно підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні,

пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю. Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Під час зустрічі з австрійським дипломатом бароном Ф. Ліsoleю представники І. Виговського заявляли, що гетьман «із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти.., аби Польща не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, *потім у турка*, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому»⁶³.

Юрій Хмельницький та Мегмед IV Авджи

На початку 1661 р. Український гетьманат уклав певні політичні домовленості з Кримським ханством, про що у січні гетьман Ю. Хмельницький повідомляв польського короля Яна II Казимира. Як дослідив В. Горобець, зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу Війська Запорозького до налагодження стосунків з Османською імперією⁶⁴. Про такі наміри Чигирин повідомляв представник папи римського у Варшаві нунцій Пігнателлі, який відзначав, що український гетьман «на шкоду Польщі» спілкується з Мегмедом IV Авджи⁶⁵. У вересні того ж року січневі домовленості між Ю. Хмельницьким і ханом Мехмед-Гіреєм трансформуються у Ставищанський договір, який передбачав військову взаємодію між Чигирином і Бахчисараєм та забороняв примусовий татарський «ясир» з Правобережної України.

У лютому 1661 р. наказний (від імені Ю. Хмельницького) гетьман Г. Гуляницький разом з полками польського воєводи С. Чарнецького й татарами Каммамет-мурзи виступив у похід проти об'єднаних військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й російського воєводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з перемінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня того ж року. Зрештою українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на більш успішні дії лівобережних українсько-російських підрозділів⁶⁶.

Чергова спроба приборкати «розкольників» відбулася в першій половині березня 1662 р., коли війська іншого наказного гетьмана І. Богуна (за дорученням Ю. Хмельницького) захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та інші придніпровські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня вони знову були витіснені за Дніпро Я. Сомком, якому допомогали московські частини І. Чаадаєва. Це не зупинило Хмельницького — вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналося півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких найманців, штурмував Переяслав⁶⁷. Довготривала облога міста не вдалася, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу Канева. І хоча на

початку серпня Хмельницький одержав сатисфакцію в результаті перемоги поблизу Бужина, де на поміч йому знову прийшла Кримська орда, він вже вкотре змушений був відійти на Правобережжя. Востаннє Ю. Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але й вона не мала успіху, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна II Казимира⁶⁸.

Під час перебування на гетьманському уряді Ю. Хмельницького у 1659–1663 рр. лише у квітні–червні 1662 р. до Бахчисарая було відправлено сім козацьких посольств⁶⁹. Головним пунктом дипломатичних інструкцій для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боездатне військо для участі в операціях з метою підкорення Лівобережжя. Очевидно, що кримський хан мав питати згоди на участь у цих операціях в свого союзерена — турецького султана Мегмеда IV Авджи.

Після відмови від гетьманства у 1663 р. Ю. Хмельницький висвятився у чернечий сан, а потім потрапив до польського полону. Після звільнення, в січні 1668 р. архімандрит Гедеон (Хмельницький) разом з митрополитом Й. Нелюбовичем-Тукальським брав участь у Генеральній раді Війська Запорозького, де вирішувалося питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику гетьмана П. Дорошенка⁷⁰. Тоді ж Ю. Хмельницький висловив бажання зняти «чернецьке плаття» й повернутися у велику політику. У березні російський воєвода П. Шереметев повідомляв до Москви з Києва, що «найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана»⁷¹. Отже, з цього часу можна говорити про відновлення активної «світської» діяльності колишнього гетьмана.

Через декілька місяців Ю. Хмельницький пориває з Дорошенком і переходить на бік його противника М. Ханенка. Тепер він вже «налаштував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто через прихильність до короля польського...»⁷². У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевим. Деякий час він перебував у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини. П. Дорошенко намагався викупити Хмельниченка в татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді — навесні–влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської, Буджацької й Ногайської орд під керівництвом силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребеліантів, так і вірних з цілою Україною»⁷³.

Вже восени 1670 р. в Україні ходила чутка щодо призначення Ю. Хмельницького гетьманом від імені султана Мегмеда IV Авджи. Про це, зокрема, писав священник з Переволочної Г. Мужилівський⁷⁴. Такий поголос, на нашу думку, був спричинений тим, що близько 60 тис. татарського війська разом з

10-тисячним яничарським підрозділом у вересні ввійшли до України й розпочали боротьбу з Дорошенком задля його зміщення з гетьманської посади і «посадження» на неї Хмельниченка, який перебував в обозі турецько-татарської армії. Але на початку наступного року ця кампанія закінчилася поразкою, а тому екс-гетьман і невдалий претендент повернувся до Стамбула, де й проживав у почесному полоні в одному з православних монастирів Константинопольського патріархату.

На початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV Авджи присвоїв Ю. Хмельницькому титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького»⁷⁵. Як засвідчує турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький «був запрошений до великого візира [Кари Мустафи-паші⁷⁶], убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями»⁷⁷. Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилося яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і напис навколо — «Печать князівства Малоруського»⁷⁸. Згідно з повідомленнями польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис «Юрій Хмельницький Князь удільний Руський»⁷⁹. Згодом печатка невідомим чином перейшла до лівобережного гетьмана І. Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до В[еликого] Г[осударя], на якій погоня і князівство Малоруське зображено»⁸⁰.

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі⁸¹. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти колишній соратник Б. Хмельницького, наказний гетьман Є. Астаматій (Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко). Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув»⁸². Навесні Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком став Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія в Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького й столицею Українського князівства.

29 червня 1677 р. Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю⁸³. Османське керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів»⁸⁴. На початку серпня турецьке військо піді-

йшло й стало табором під стінами Чигирин. Оволодіння цим старовинним містом розглядалося Мегмедом IV Авджи як своєрідний символ влади над усією Україною⁸⁵. 8 серпня 1677 р. оборонці Чигирин отримали універсал Ю. Хмельницького, в якому ставилася вимога підкоритися його владі. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі — невідомо. Знаємо лише, що український гетьман-князь у цей час звертався до польської влади, вимагаючи вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. Окрім того, Ю. Хмельницький не полишав надії поширити свою владу на Лівобережжя — 14 серпня він розіслав у Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Лубенський і Полтавський полки універсали із закликом визнати його своїм правителем. Однак такі заходи сина Б. Хмельницького не спрацювали, а військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю. Хмельницького. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова»⁸⁶, — так описували відступ Хмельницького та його небагаточисельних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялось, що «турецький» гетьман знаходиться під постійним наглядом у своїх господарів і не може приймати самостійних рішень.

Більш вдалим для Османської імперії був другий Чигиринський похід (червень–серпень, 1678 р.)⁸⁷, під час якого й розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства⁸⁸. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з декількома сотнями людей⁸⁹. 1 липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин. — *Авт.*) і замок запалили»⁹⁰. Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з великим візиром Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня 1678 р. в універсалі до жителів Канева український князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська⁹¹. Такий же універсал було надіслано 12 вересня з Ладижина жителям Черкас і всьому населенню «задніпровської» України. «...Освідчуєм, як сього-

бічним так і тогочасним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призначити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці добродійність»⁹², — звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни й Жаботин.

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Османською імперією звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, з точки зору короля, було неправильне титулування Ю. Хмельницького⁹³. Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля, а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Павлочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території»⁹⁴. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю. Хмельницький був відкликаний до Стамбула.

На початку 1679 р. Хмельницький знову видав ряд універсалів до жителів українських міст і містечок. Зокрема, 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі⁹⁵. Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калги-солтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому яко дідичові й батькові цієї держави...»⁹⁶. У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Павлочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта⁹⁷. У квітні 1680 р. Ю. Хмельницький вимагав від польського коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував королеві Речі Посполитої війною⁹⁸. Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ані до численних протестів польського уряду, ані до заборон султана Мегмеда IV Авджи не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (так само, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої «за Віслу».

У червні 1680 р. на допомогу українському князеві поспішали Кримська та Білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирина»⁹⁹. Очевидно, що протягом року український князь перебував у зруйнованому Чигирині. На початку червня 1681 р. султан Мегмед IV Авджи відкликав Ю. Хмельницького до Туреччини. Можливо, що дорогою до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті. Свідчення літописців про повернення Ю. Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами¹⁰⁰.

Павло Тетеря та Мегмед IV Авджи

На початку 1663 р. правобережний гетьман П. Тетеря відіслав до Бахчисарая посольство на чолі з лисянським сотником Деменком, яке мало запевнити кримського хана у дружніх стосунках. Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні 1663 р. закликав на допомогу кримських татар та нагадав польському монарху про його обіцянку допомогти в цій справі. Протягом осені 1663 — зими 1664 рр. об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром, здійснила похід на Лівобережну Україну¹⁰¹. У ньому взяло участь майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера- та Манглі-Гіреїв, а також Дадешаги. Однак пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії¹⁰².

Саме під час цього походу татарські воєначальники намагалися змусити П. Тетерю відмовитися від протекції польського короля на користь підданства султану Мегмеду IV Авджи. У даному випадку це передбачало б також і залежність Правобережного гетьманату від Кримського ханства, як було у випадку з придунайськими князівствами — Валахією й Молдавією. «Ляхи не мало не бажують вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться піти, то ми готові їх знищити разом з вами»¹⁰³, — говорив у березні 1664 р. Дедешага гетьману Тетері. Наприкінці 1664 р. хан Селім-Гірей хотів спонукати П. Тетерю до підписання кримсько-українського миру, який передбачав відносини сюзеренно-васального типу.

Тут треба зазначити, що від часу смерті Б. Хмельницького й до середини 60-х рр. XVII ст. уряди Стамбула й Бахчисарая не мали єдиної точки зору стосовно політичного статусу Українського гетьманату. Якщо Порта хотіла напряму підпорядкувати собі його правителів, то Крим намагався зробити так, щоб козацька Україна стала залежною від ханів. Особливо гостро це питання постало в останні роки правління Мегмед-Гірея IV, коли кримський хан почав відкрито ігнорувати накази свого сюзерена щодо участі у війні між Османською й Австрійською імперіями. Це він робив задля можливості безпосередньої задіяності своїх військ у подіях, які розгорталися в Україні. Але загалом війна не принесла бажаних результатів зацікавленим сторонам. Навпаки надзвичайна жорстокість учасників військового походу щодо місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана П. Тетері, який допустив винищення українських земель польськими й татарськими військами.

Політика гетьмана Тетері, яка полягала в таких словах: «...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреем, привести в порядок майже всю Україну»¹⁰⁴, — зазнала краху. Поразка цієї військової кампанії означала не тільки остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Укра-

їнського гетьманату, але й поряд з іншими причинами призвела до його відмови від гетьманської булави¹⁰⁵.

Починаючи з кінця 1660-х рр., Османи «кільканадцять від козаків витребували претендентів» на посаду українського гетьмана, що було спричинене надто вже самостійною політикою П. Дорошенка¹⁰⁶. Поряд з кандидатурою сина Б. Хмельницького Юрія основними претендентами на гетьманську посаду були також інші родичі Богдана — Павло та Іван Яненки-Хмельницькі. Очевидно, що і П. Тетеря, який також приходився ріднею Б. Хмельницькому, не дарма в цей час виїхав з Варшави до Ясс, а потім до Стамбула. Як писав у 1671 р. великий коронний гетьман Речі Посполитої Я. Собеський, він «утік під протекцію цезаря турецького»¹⁰⁷ та розглядався Мегмедом IV Авджи як можливий кандидат не лише на гетьманську булаву, але й князівський титул.

Степан Опара та Мегмед IV Авджи

У листопаді–грудні 1664 р. генеральний старшина в гетьманських урядах Ю. Хмельницького та П. Тетері сотник С. Опара налагодив тісні стосунки з кримським ханом Мегмет-Гіреєм IV¹⁰⁸. На середину 1665 р. сотник Медведівської сотні Черкаського полку розіслав свої універсали до населення правобережних міст та містечок, де зовсім не згадувалося про його підлеглість польському королеві чи московському цареві. Підписуючи ці звернення лише як «старший брат Війська Запорозького», С. Опара обіцяв українцям такі самі вольності, які вона мала за гетьмана Б. Хмельницького¹⁰⁹. З огляду на поспішний виїзд з України П. Тетері (червень 1665 р.), що фактично означало його самоусунення від займаної посади, попередні дії Опари забезпечили «старшому брату» певну популярність серед правобережного люду й сприяли поширенню чуток щодо можливого наступника Тетері в його особі¹¹⁰.

Розуміючи, що кримський хан хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має і свого протектора — султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи, С. Опара вислав до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням козацьких дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог. Історики припускають, що посли Опари також просили в султана допомоги в незалеженні від Речі Посполитої¹¹¹. Деякою мірою Мегмед IV Авджи пішов назустріч вимогам козаків — у кінці липня того ж року він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загони кримчаків на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тисяч чол.)¹¹².

Одночасно з дипломатичними заходами Опара зробив спробу зміцнити своє становище діями військового характеру. Разом з татарами він планував

вирушати на Канева. Метою цього походу повинно було стати захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату¹¹³. Однак спочатку Опара вирішив захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня надійшов разом з турками й татарами Кан Мегмед¹¹⁴. Після багаточисельних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про сполучення основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара вислав в район можливого з'єднання своїх противників Кальницький і Уманський полки разом з 5-тисячним татарським загоном¹¹⁵. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня 1665 р., а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава¹¹⁶.

Діяльністю С. Опари був незадоволений Мегмед-Гірей ІV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана Мегмеда ІV Авджи в обхід Бахчисарая. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»¹¹⁷. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний П. Дорошенко¹¹⁸, адже в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками в т.ч. й бунчужним Жилкою»¹¹⁹ Дорошенка не було затримано.

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і під протекцією Порти)»¹²⁰, — підсумовував короткочасну діяльність цього гетьмана історик Д. Дорошенко. Це положення підтверджують і польські історики, відзначаючи, що С. Опара «уособлював щораз більше стремління до незалежності»¹²¹. Підтримуючи такі висновки відомих вчених, хочемо наголосити на тому, що саме правобережний гетьман Опара, після відмови свого попередника П. Тетері від політичних задумів Б. Хмельницького, намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана, зокрема, «одміряти ляхам границю по Случ»¹²². Цей гетьман практично відновив «турецько-татарський» напрям в українській зовнішній політиці. Саме шляхом Опари пішов його наступник, П. Дорошенко, який добирався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомогою Стамбула та Бахчисарая. Однак С. Опара став заручником політики Кримського ханства та його зверхника в особі султана Мегмеда ІV Авджи на примирення з Річчю Посполитою.

Іван Брюховецький та Мегмед IV Авджи

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало лівобережного гетьмана І. Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку для себе кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі султана Османської імперії. На початку квітня 1668 р. послы від Лівобережної України прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території Українського гетьманату турецьких військ для захисту від російських воєвод і, по-друге, султан не повинен брати з України данину¹²³.

Монарх Османської імперії Мегмед IV Авджи виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан бере І. Брюховецького під свій захист і висилає йому на допомогу війська кримського хана¹²⁴. Окрім того, на Лівобережну Україну було відправлене турецьке посольство, яке мало укласти з гетьманом Брюховецьким договір про підданство¹²⁵. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а, можливо, й закономірно) обірвалася — на загальноукраїнській козацькій раді, яка відбулася на початку червня 1668 р. його було вбито, а гетьманом «обох сторін» Дніпра обрано П. Дорошенка.

Проросійська політика І. Брюховецького завершилася крахом. Незважаючи на те, що він погодився передати московському цареві суверенні права на володіння Лівобережною Україною, російський монарх та його воєводи зіштовхнулися з великим опором усіх станів українського суспільства, які не хотіли втрачати своїх революційних здобутків доби Хмельниччини. Усвідомивши свою політичну помилку, гетьман, так само як і його попередники, намагається знайти для себе іншого сюзерена, який би зміг забезпечити цілісність України та дотримання «прав і привілеїв» Війська Запорозького. Але бажання змінити московського царя Олексія Михайловича на турецького султана Мегмеда IV Авджи не вберегло цього українського правителя не тільки від втрати булави, але й власного життя.

Дем'ян Ігнатович (Многогрішний) та Мегмед IV Авджи

Від 1670 р. лівобережного гетьмана Д. Ігнатовича (Многогрішного) і правобережного гетьмана П. Дорошенка почали підозрювати в змові. Про це, зокрема, повідомляв до Варшави ще один тогочасний гетьман (від «його королівської милості» Речі Посполитої) М. Ханенко у листі від 18 жовтня 1670 р.: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були»¹²⁶. Тобто, передбачалося визнання урядом Лівобережної України протекції султана Мегмеда IV Авджи.

Протягом 1671 р. лівобережний гетьман Д. Ігнатович дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії¹²⁷. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Д. Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...»¹²⁸. Далі польський урядовець відзначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської. — *Авт.*) взятий, що заодно з ним (Дорошенком. — *Авт.*) розуміти хотів»¹²⁹.

Петро Дорошенко та Мегмед IV Авджи

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, правобережний гетьман П. Дорошенко на початку лютого 1667 р. відіслав своїх послів до Бахчисараю для укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем та йти війною на Польщу разом з українцями і росіянами¹³⁰. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман хотів замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму¹³¹.

Зважаючи на те, що кримський хан без свого протектора, султана Мегмеда IV Авджи, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відіслав своїх дипломатів до Туреччини. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийняте султаном в Адріанополі. Українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо¹³². Польський посол Є. Радзівський, що в той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі»¹³³. Автор анонімної реляції про посольство Радзівського 1667 р. засвідчував, що козаки запевняли султана, що «перевернуть поляків догори ногами»¹³⁴. Заява про підданство українців свідчила про повтор політичного кроку П. Дорошенка у 1666 р. Дорошенкові посли також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом з Військом Запорозьким проти Польщі.

У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство султана¹³⁵. Великий візир Фазил Агмед-паша Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав про

те, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови поважання їхніх прав, але польський монарх їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії¹³⁶. Зовнішньополітичні заходи П. Дорошенка — посольства про допомогу до Криму і Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення перемир'я з Польщею — не привели до очікуваних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я було ратифіковане царем Олексієм Михайловичем у Москві. Окрім того, переговорний процес між польським королем і російським царем продовжувався у напрямі остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді «вічного миру».

У жовтні 1667 р. П. Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність польського короля та склав йому присягу під Підгайцями, але вже у січні 1668 р. на старшинській раді в Чигирині було ухвалено рішення: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя. — *Авт.*) і Королівської Величності з цього часу не бувати»¹³⁷. Щодо міжнародних проблем Українського гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»¹³⁸. Крім того, українська сторона висувала ряд умов свого підданства османському володарю, які перед султаном оголосило чергове козацьке посольство у квітні того ж року¹³⁹. Якби Мегмед IV Авджи не прийняв цих пропозицій, то, як відзначалося в документі під назвою «Статті, на яких П. Дорошенко піддався турському султану, привезені з Царгорода», гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом»¹⁴⁰. Тобто, гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у випадку неприйняття запропонованих умов козацька Україна буде шукати собі іншого протектора. У червні–липні 1668 р. на старшинській раді Війська Запорозького урочисто приймали турецького чауша Юсуп-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану. 11 (21) березня 1668 р. на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня офіційно проголосили про «підданство салтану» на зразок залежності від Порту Волоського й Молдавського князівств¹⁴¹. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну — як Правобережну, так і Лівобережну¹⁴². Наприкінці літа гетьман Дорошенко на козацькій раді поблизу Умані прийняв від нового протектора Мегмеда IV Авджи за посередництвом турецького посла булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень¹⁴³. Отже, в руках Дорошенка одночасно опинилися клейноди-інсигнії від польського короля й турецького султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Найголовнішою причиною такої зміни

політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, а також позбавить її від нападів з боку Кримського ханства.

У вересні 1668 р. до Чигириня прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка про прийняття України під протекторат Мегмеда ІV Авджи. Однак, з огляду на українсько-польські переговори, старшинська рада лише у грудні 1670 р. остаточно ухвалила рішення визнати зверхність Османської імперії. Тоді ж Дорошенко послав до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Турецький чауш Ахмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому «понад 30 років вже не є справжнім паном України»¹⁴⁴. Разом з тим, кожний народ може схоронитися «під опікою султана Османської імперії», — наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка знаходилася під владою Дорошенка.

Влітку 1672 р. багатотисячна армія (до неї входили підрозділи чисельних османських васалів) на чолі з самим султаном Мегмедом ІV Авджи перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у султанському шатрі, під час якої Мегмед ІV Авджи дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що відбувалися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки Бучацького договору між Стамбулом і Варшавою — «перед кожної сесією бували у каймакана (на той час керівника турецьких дипломатів. — *Авт.*)»¹⁴⁵. Під час чергової зустрічі з султаном, яка відбулася в жовтні 1672 р., Дорошенко висловлював прохання щодо виконання турецькою стороною взятих перед цим зобов'язань сприяння гетьману в об'єднанні України. На що після аудієнції у Мегмеда ІV Авджи великий візир відповів: невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ і ціла Лівобережна Україна»¹⁴⁶.

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Напередодні султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан Мегмед ІV Авджи. — *Авт.*) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. — *Авт.*) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали»¹⁴⁷. Крім того, представники Мегмеда ІV Авджи під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманату¹⁴⁸. За Бучацькою угодою, до Османів відходило Поділля. Крім того, Річ Посполита відмовилась від Брацлавщини й

південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава (*Panstwo*) Українська має належати козакам у старих кордонах»¹⁴⁹, — зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка перебували Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею.

Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. Згідно з Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами зберігали свою чинність. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. За висловом відомого польського історика З. Вуйціка, починаючи з 1672 р., «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі»¹⁵⁰.

У листопаді 1672 р. український гетьман отримав грамоту-«нісан» від Мегмеда IV Авджи на підтвердження його прав щодо володіння Правобережною Україною в статусі османського підданого¹⁵¹. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру. Султан також особисто вручив П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Урочистий турецький одяг вручили і тридцяти козацьким старшинам¹⁵². Натомість надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися в силу різних причин, серед яких були по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV Авджи в битві з військами Речі Посполитої під Хотиним. Поряд з іншими чинниками, це призводять до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман традиційно повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від османської зверхності й визнання польської протекції¹⁵³.

З початком 1674 р. у П. Дорошенка виникла проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну військ лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звернувся з проханням про допомогу одночасно і до султана, і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над козацькою Україною.

Черговий прихід Мегмеда IV Авджи на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і князя Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня того ж року гетьман був на прийомі у султанському шатрі поблизу Умані. Тут знову султан вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней, а також чергову

булаву. Отже, П. Дорошенко й надалі погоджувався бути володарем частини України від імені цього султана Османської імперії. Невдовзі турки покинули Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі з щойно проголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським. Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України.

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Османської імперії і Речі Посполитої. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами¹⁵⁴. 10 жовтня 1675 р. гетьман П. Дорошенко під військовим тиском склав присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просило царя Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. Та невдовзі, протягом першої половини 1676 р., правобережний володар знову почав відсилати листи до Стамбула із запевненням своєї вірності Мегмеду IV Авджи та проханням про надання військової допомоги проти Польщі.

Григорій Дука та Мегмед IV Авджи

У червні 1681 р. правителем Правобережної України від імені султана Мегмеда IV Авджи став господар Молдавського князівства Григорій (Георге, Юрій) Дука. Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавського господаря є доволі цікавим не лише з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія переконливо засвідчила можливість вітчизняної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України. Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усієї України (а не лише її правобережної частини), а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю — сину волоського господаря С. Кантакузію. Своїх двох синів він волів бачити не інакше, як господарями Молдавського та Волоського князівств.

Очевидно, що ідея стати володарем частини Українського гетьманату виникла в Г. Дуки під час першого Чигиринського походу турецької армії і сформувалася під впливом наступних факторів: участі Дуки як посередника в турецько-польських переговорах 1676 р., де одним з головних було питання про те, хто буде володіти козацькою Україною «від Дніпра до Случі»; відмови від гетьманської булави П. Дорошенка та проголошення «князем-гетьманом»

слабкого Ю. Хмельницького, у маріонетковості якого Дука переконався під час походів на Чигирин у 1677 та 1678 рр.; присутності в турецькому таборі близько десятка претендентів на гетьманський уряд і потенційної готовності султана вибрати когось з них; ознайомлення з внутрішньополітичною ситуацією в Україні протягом 70-х рр. XVII ст., а також налагодження особистих контактів з П. Дорошенком, І. Самойловичем та Ю. Хмельницьким.

Як свідчив молдавський літописець Й. Некульчі, Дука сам домагався в Мегмеда IV Авджи можливості управляти правобережною частиною Українського гетьманату¹⁵⁵. С. Величко писав на початку XVIII ст.: «...повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну в турецького царя за немалу суму»¹⁵⁶. З огляду на те, що перед цим Дука доволі легко міг «купити» в Стамбулі право на володіння придунайськими князівствами¹⁵⁷, можемо припустити аналогічний розвиток подій і стосовно України.

У червні 1681 р. Г. Дука отримав від Мегмеда IV Авджи привілей на право володіння Правобережною Україною. Очевидець тих подій, боярин О. Балабан, повідомляв у листі від 26 червня до Варшави: *«Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські при новій держави одібранні згідно звичаїв Порти»*¹⁵⁸. Таким чином, султан, опираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії в країнах, що їм належали, назначив Г. Дуку своїм намісником у правобережній частині Українського гетьманату («Україні від Дніпра до Случі»), який, згідно з умовами Бахчисарайського миру, мав відійти до володінь Османів. У даному випадку можна також говорити про утворення своєрідної українсько-молдавської персональної унії (союзу). Адже в особі Дуки об'єднувалася влада над Молдавським князівством та Українським гетьманатом з «правого берега» Дніпра. 23 липня 1681 р. Г. Дука прибув до Стамбула. Через чотири дні, 28 липня, він зустрічався з великим візиром Кара-Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV Авджи. Останній вручив господарю «кафтан на підтвердження господарства волоського і при ньому України великі уряди відібравши...»¹⁵⁹. Згідно з хронікою М. Костіна, Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву¹⁶⁰, а ще бунчук і шапку¹⁶¹.

Молдавський господар мав перед султаном обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо й володіти Україною «без жодного трибуту»¹⁶². Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводив ніяких податків на території Правобережжя¹⁶³. Виправдовуючись перед представником царя, Г. Дука говорив про те, як він хотів, щоб Москва віддала Стамбулу цю частину України, і дуже жалкує, що цього не трапилося¹⁶⁴. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз повідомляв своєму імператору, що Дуку призначили управляти «козацьким краєм» задля того, щоб він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султану декілька тисяч козаків для участі у військових діях¹⁶⁵.

Одержавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Г. Дука звертається до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначає наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав «козацьку мову», Івана Дрешича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян або Іван Драгинич, поряд з цим зустрічаються й інші прочитання його прізвища — Грєдиневич, Грєдіновський)¹⁶⁶. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі: «суди згідно звичаїв їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію»¹⁶⁷. Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), а лише намагався відновити притаманний тут суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького.

Другим кроком Г. Дуки в ролі «воєводи і господаря земель Молдавських і України» (саме так він підписував у той час свої листи)¹⁶⁸ після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Перебуваючи в Немирові, Дука видає універсали до полковників, козаків та жителів правобережних полків¹⁶⁹. Закличні універсали Г. Дуки, в яких він оголошував «слободи» (землі, на яких могли селитися та працювати селяни й протягом певного часу не сплачувати за це податків чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як відзначав С. Величко, «ходили в народі» протягом 1682–1683 рр.¹⁷⁰ Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р.¹⁷¹ Універсали хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися головним чином на Лівобережній Україні. Це викликало бурну реакцію її уряду. Однак на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагає людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя в результаті т. зв. «великих згонів», організованих гетьманом Самойловичем у 1679–1680 рр. було переселено на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик виправдовував свої дії тим, що, згідно з положеннями Бахчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі й силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османської імперії¹⁷².

Порушуючи бахчисарайські домовленості, Дука почав відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я — Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Окрім того, він дає наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана І. Драгинича в Немирові, а також починає споруджувати власний палац у с. Циканівка (Циганівка), що над Дністром навпроти молдовських Сорок¹⁷³. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів оселитися разом зі своєю сім'єю¹⁷⁴. Також літописці подають інформацію про те, що Г. Дука «звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в

Брацлавському полку за Богом у містечка Печери знаменитий дім»¹⁷⁵. Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдовським правителем у Могилеві та Ямполі¹⁷⁶.

На жаль, маємо обмаль інформації про політику ставленика Мегмеда IV Авджи в соціально-економічній сфері. Однак можемо стверджувати, що за його наказом І. Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні податки — у 1682 р. той видає універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права збирати грошові збори з торгівельних операцій на території свого полку¹⁷⁷. Можливо, такі ж універсали були направлені й іншим полковникам Правобережної України. Того ж року Дука мав зустріч зі львівським православним єпископом Й. Шумлянським у Немирові¹⁷⁸. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви.

На початку наступного року Дука розпочинає активну дипломатичну діяльність. Він листується з польським королем Яном III Собеським та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. У посланні королю від 12 лютого 1683 р. з Ясс він підіймає питання щодо продовження роботи польсько-турецької комісії з визначення належності прикордонних українських та молдовських територій тому чи іншому монархові¹⁷⁹. Місяцем раніше, 11 січня, «господар Молдавії та України» звертався до Самойловича: «Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків..., з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. — *Авт.*), що там (на Лівобережжі. — *Авт.*) їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями»¹⁸⁰. 3 березня 1683 р. Дука знову звертається до гетьмана і висловлює йому разом з прихильністю свою стурбованість ситуацією, що склалася, крім цього, він повідомляє, що посол від Самойловича, який перебував у нього, з почестями відправлений з Молдавії¹⁸¹.

Влітку–восени 1683 р. Г. Дука, виконуючи другу умову султана щодо його правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн з Туреччиною), бере участь у відомих Віденських подіях — облозі 160-тисячною Османською армією на чолі з великим візиром Кара-Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками на території Угорщини й Словаччини. Польський дослідник Я. Віммер засвідчував, що військові підрозділи, очолювані Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р.¹⁸² Очевидно, володар

Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 5–6-тисячне військо. Серед них було й декілька козацьких полків¹⁸³, які формувалися з українців Правобережжя¹⁸⁴.

Хроніка Сілігдара подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах поблизу австрійської столиці¹⁸⁵. Сілагдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавсько-українських сил у складі османської армії великого візира Кари-Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня 1683 р. — вони знаходилися в тому крилі турецького війська, що перебувало на березі Дунаю¹⁸⁶. Цікаво, що після того, як союзницькі війська Яна ІІІ Собеського 29 жовтня здобули замок в Остригомі, Г. Дука відмовився платити великому візиреві Османської імперії «належного від нього з титулу податку». За це він був ув'язнений турками¹⁸⁷. Та невдовзі після сплати належних грошей його випустили, і він повернувся до своїх володінь, де планував прогнати своїх опонентів — «альтернативного» господаря Ш. Петричейка та гетьмана правобережного Війська Запорозького С. Куницького¹⁸⁸. Після ознайомлення з ситуацією на Правобережній Україні він скаржився Мегмеду ІV Авджи на те, що козаки «відібрали у нього Поділля і Україну»¹⁸⁹.

Іван Самойлович та Мегмед ІV Авджи

У червні 1679 р., відповідаючи на запит московського царя Олексія Михайловича про вибір міжнародного партнера, гетьман лівобережної частини Українського гетьманату І. Самойлович відписував про неприйняття його урядом ідеї російсько-польського союзу та настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією¹⁹⁰. А в розмові з московським послом, дяком Є. Українцевим він говорив, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити»¹⁹¹. Одночасно гетьман відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю проти турків: «...хоча би ми разом з поляками над не приятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі»¹⁹².

І. Самойлович зумів переконати царя Олексія Михайловича у доцільності укладення мирного договору з султаном Мегмедом ІV Авджи. Для укладення миру з Високою Портою (а також Кримським ханством) у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше керівник посольства стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в столичному Батурині, вислухав пропозиції гетьмана щодо конкретного змісту майбутнього договору. Укладення Бахчисарайського миру 1681 р. стало зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації¹⁹³. Однак після отримання в серпні 1682 р. остаточного «списку» І. Самойлович висловив незадоволення його положеннями. Він відверто писав до Москви, що «із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам

дуже досадливо і шкідливо..., що Салтан Турський (Мегмед IV Авджи. — *Авт.*) дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а послы Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити»¹⁹⁴. У той же час посол В. Тяпкін звітувався перед своїм урядом: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й[ого] Ц[арській] В[еличності]... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Салтаном Турським пожалував би В[еликий] Г[осудар] його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Салтана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою»¹⁹⁵.

Аналізуючи зміни до тексту османсько-московського договору 1681 р., внесені Мегмедом IV Авджи під час ратифікації в Стамбулі, І. Самойлович наголошував на тому, що якщо цар буде дозволяти відпускати людей на Правобережну Україну, то Порта визнає це за порушення турецько-російських домовленостей¹⁹⁶. Хвилюючись, що турецький ставленик на Правобережжі Г. Дука переманить до себе багато його підданих, гетьман запропонував цареві терміново змінити дану статтю Бахчисарайського договору. Український правитель подав також на розгляд російського монарха чотири статті, які, на його думку, мали б виправити ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося, що не «обережено» Запорожжя; по-друге, «...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В[ашої] М[илості] державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»; по-третє, гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «послы Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте, Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан Мегмед IV Авджи «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «міцно настояв» на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти¹⁹⁷.

Російський історик І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. український гетьман Самойлович переконував князя В.Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі такого миру, який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя¹⁹⁸. Гетьманський уряд попереджав Москву щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Османською імперією, що обернеться війною проти Росії. Також І. Самойлович повідомляв про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. Крім того, він говорив, що не можна довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від османської армії та відзначав неможливість

швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо¹⁹⁹.

У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укласти мирний договір з польським королем²⁰⁰. Документ, що отримав назву «Статті Івана Самойловича» з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя севським воєводою Л. Неплюєвим. У цих «статтях» пояснювалися причини неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном Мегмедом ІV Авджи (очевидно йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки сповідують іншу віру, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, їх не будуть оберігати і після «вічного миру»; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорозжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови не укладення миру, стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирини; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «вічний мир» з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювала значна кількість українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 14) Річ Посполита не знала великих нападів Османської імперії на свою територію; 15) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти Мегмеда ІV Авджи, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим²⁰¹.

Одночасно гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення «Вічного миру» Московського царства саме з Османською імперією, а не з Річчю Посполитою: 1) султан Мегмед ІV Авджи, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король Людовік ХІV, який є союзником Австрійського цісарства та Польсько-Литовської держави, а також Венеціанської республіки, не виступить разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської Священної ліґи (куди входить і Польща), держави, що входять до неї,

не є єдиними в своїх прагненнях, а також зовсім не бажають успіху австрійському імператору в боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з Високою Портою²⁰².

Незважаючи на таку тверду позицію гетьмана І. Самойловича щодо миру з Османами, московські царі Іван та Петро у 1686 р. все ж таки підписали «Вічний мир», але з противником Мегмеда IV Авджи, польським королем Яном III Собеським. Наступного року Москва підтримала старшинську змову проти незручного своєю відвертою протурецькою політикою гетьмана та його зміщення з посади.

Особливості османської політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Високої Порти забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана Мегмеда IV Авджи можливості за спиною Українського гетьманату вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодій Козацькій державі залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі. Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Б. Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати захисту у Москви. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідної військової допомоги Україні ані в 1651, ані в 1653, ані в 1655 рр., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглисть українського гетьмана турецькому султану. Період з кінця 1640-х і до кінця 1660-х рр., незважаючи на окремі конфліктні роки, серед іншого, вирізнявся більшою співпрацею (головним чином, це виявлялося в укладенні договорів сюзеренно-васального типу) між Українським гетьманатом та Османською імперією й залежним від нього Кримським ханством, Трансільванським, Волоським та Молдавським князівствами. Але такого результату було досягнуто за рахунок відмови від морських і сухопутних військових походів козацького війська до володінь Високої Порти.

Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, почала розглядатися Українським гетьманатом вже не як непримиренний противник, а у якості потенційного протектора/сюзерена, а отже — союзника. Політику лавірування Б. Хмельницького між Туреччиною (за якою, як не дивно, проглядалася «рука» Франції), Польщею (у свою чергу, їй протегували Відень та Ватикан, а також... той самий Париж), Росією та Швецією продовжили його наступники на гетьманській посаді. У зв'язку з цим відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що, якщо у першій половині XVII ст. козацька загроза становила для Османів одну з першочергових проблем, то у другій половині

того ж століття спроби встановити контроль над Україною привели головні східноєвропейські держави — Туреччину, Польщу й Московію — до серйозної конфронтації²⁰³.

Недотримання московським царем Олексієм Михайловичем взятих на себе союзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель України змусили уряд І. Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею. Тим самим формально скасовувалися переяславсько-московські угоди 1654 р., однак, пошуки нового союзерена гетьманським урядом не обмежувалися тільки відносинами з Варшавою — наступник гетьмана Б. Хмельницького уклав договір з Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки з Трансільванським князівством і Кримським ханством, які знаходилися під союзеренітетом Високої Порти. Не очікуючи на впровадження гадяцьких домовленостей, він проводив переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття протекції монархів Австрійської та Османської імперій. Однак складна внутрішньополітична ситуація в країні та наступ російських військ не дали змогу І. Виговському завершити плани свого попередника щодо стабілізації міжнародного становища Українського гетьманату. Протягом кінця 1650-х — кінця 1660 рр. Ю. Хмельницький, П. Тетеря, С. Опара та І. Брюховецький також намагались добитися підтримки султана Мегмеда ІV Авджи та залежних від нього кримських ханів задля утримання своєї влади над правобережною та лівобережною частинами України.

Підписання Річчю Посполитою і Московською державою Андрусівського перемир'я 1667 р. за рахунок поділу Українського гетьманату спонукало його тогочасних зверхників шукати захисту в Османській імперії, яка, на їхню думку, змогла б забезпечити цілісність Козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах тогочасної Європи. Український гетьман П. Дорошенко був змушений визнати протекцію турецького султана, відзначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому випадку їй довелося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства і тієї ж Османської імперії. Визнання П. Дорошенком протягом 1669–1675 рр. васальної залежності від султана Мегмеда ІV Авджи мало на меті порушити плани Польщі реваншуватися за поразки доби Хмельниччини, а також передбачало розірвання мирного договору між Річчю Посполитою та Московським царством задля об'єднання право- і лівобережної частин України під однією булавою. Сам гетьман та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання володарювати так само, як князі Молдавії та Волощини або ж хани Кримського ханства.

Султан Мегмед ІV Авджи, «помилившись» з підтримкою П. Дорошенка, звернувся до призабутої ідеї створення Руського/Українського князівства на чолі з сином Б. Хмельницького Юрієм. Згідно з доступними джерелами, воно було у повній васальній залежності від султана, хоча це, як не дивно, збігалось з прагненням частини козацької старшини не визнавати зверхність ані польського, ані російського монархів задля збереження власних політичних інте-

ресів. Плани Османської імперії у цей час полягали в тому, щоб стабілізувати політичну ситуацію на козацькому Правобережжі, якому відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Східній та Південно-Східній Європі. Під час короткотривалого правління на Правобережній Україні молдавського господаря Г. Дуки після довготривалих війн відбулися певні позитивні зрушення стосовно стабілізації суспільно-політичного життя в регіоні.

Автономістські прагнення українських правителів збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорених Молдавії, Волощини, Трансільванії та частини Угорщини прийшов час і для України. Походи багатотисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 рр. (два перших з них очолював сам Мегмед IV Авджи) на українські землі, з одного боку, передбачали підтримку боротьби гетьманів П. Дорошенка та Ю. Хмельницького проти Польщі та Росії, а з іншого, закінчилися утворенням Кам'янецького єялету на Західному Поділлі, зруйнуванням столиці Козацької держави Чигирин та перетворенням великої частини Правобережної України в «пустинне поле».

Власне облога та взяття 120-тисячним військом Кара Мустафи Чигирин у 1678 р. не лише спонукали цього великого візира Османської імперії до реанімації ідеї завоювання Відня (вперше турки намагалися захопити його ще в 1529 р.), а й стали своєрідною військовою репетицією перед походом османської армії до австрійської столиці. Символічним виглядав той факт, що облога української столиці тривала з 8 липня до 12 серпня, а через п'ять років османське військо майже у тому ж самому складі, що й під Чигирином, штурмувало Відень, знову ж таки починаючи з 8 липня 1683 р., але завершило свої спроби 12 вересня того ж року, тобто витративши для цього на місяць більше, однак так і не оволодівши серцевиною «золотого яблука світу».

Лівобережний гетьманат, який разом з Московською державою спочатку відвоював Чигирин у П. Дорошенка, а потім захищав його від Османів, мав власний погляд на тогочасну міжнародну ситуацію. Гетьман І. Самойлович, виношуючи плани об'єднання право- і лівобережної частин колись єдиної Козацької держави, спонукав свого зверхника — московського царя Федора Олексійовича припинити війну з Високою Портою згідно з Бахчисарайським миром 1681 р. та всіляко перешкоджав Москві помиритися з Річчю Посполитою, що позбавило останню допомоги у війні з Османською імперією. Цей турецько-московський договір, після Журавненського миру 1676 р. між Варшавою і Стамбулом, на короткий час стабілізував ситуацію на українських землях, а також дозволив Високій Порті перегрупувати власні сили й підготуватися до вирішальної сутички з Австрійською імперією за Відень.

Натомість Австрійська імперія, використавши військові сили Речі Посполитої та Українського гетьманату, почала нарощувати свою могутність у Європі. Після погодження Габсбургів на розподіл козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством згідно з Вічним миром 1686 р. (що врахо-

увало прагнення Відня та Ватикану втягнути Москву до війни з Портою), Австрія надійно забезпечила собі південно-східний фронт боротьби з Османами і змогла сконцентрувати свої основні військові сили на Дунаї та Балканах. Військові операції Варшави та Москви, за активною участю козацьких військ з Лівобережної та Правобережної України, відволікали великі сили Османської імперії та Кримського ханства з Балкан та Угорщини, а тому австрійці спромоглися отримати гучні перемоги над військами Мегмеда IV Авджи під Будюю (1686) і Мохачем (1687), що врешті й стало одним з головних приводів для його зміщення з султанського трону під час бунту Яничарського корпусу.

¹ *Костомаров Б.* Богдан Хмельницький, данник Османської порти // Вестник Европы. — Т. 6. — № 12. — 1878. — С. 806–817.

² *Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. 42. — С. 3–19; *Крип'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького // Український археографічний збірник — Вип. 10/11. — 2006. — С. 134–157; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 144/145. — Львів, 1926. — С. 109–140; *Його ж.* Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. — 1928. — Кн. IV. — С. 5–12; *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — № 5. — С. 54–72; *Його ж.* Посольство гетьмана І. Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр. // Східний Світ. — № 1–2. — 1997. — С. 195–202; *Його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Нью-Йорк, 1975. — № 3–4. — С. 23–27; *Петровський М.* З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст. (републікація) // Східний Світ. — № 1–2. — 1997. — С. 206–215; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 177–192; *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 42–47; *Степанков В.* Борьба Украины і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 118–128; *Його ж.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. — К., 2005. — С. 19–24; *Його ж.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 223–234; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. — Част. I: 1654 рік. — Львів, 1996; *Його ж.* Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996; *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 123–164; *Галенко О.* Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. — 1997. — № 1–2. — С. 216–221; *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Марра mundi: Збірник

наукових праць на пошану Я. Дашкевича. — Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. — С. 376–412; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003; *Туранли Ф.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. — Вип. 5/6. — К., 2001. — С. 334–340; *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 581; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. — Praha, 1933.

³ *Федорук Я.* Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницького» // Український археографічний збірник — Вип. 10/11. — К., 2006. — С. 196; *Його ж.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 155–156.

⁴ *Дашкевич Я.* Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — С. 64–65; *Його ж.* Козацтво на Великому кордоні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 20–22. Порівн.: *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів». — С. 376–412.

⁵ Валіде султан Хатідже Турхан (1627(?)–1683) — дружина султана Османської імперії Ібрагіма I (1640–1648). Народилася в Україні, мала ім'я Надія. У 12-річному віці потрапила до татарського полону та була віддана в гарем до султанського палацу Топкани як подарунок для Кісем-султан, матері майбутнього чоловіка. 2 січня 1642 р. народила майбутнього султана Мегмеда IV Авджи. У 1656 р. організувала вбивство Кісем-султан та підтримала сходження на посаду великого візира Мегмеда-паші з роду Кьопрюлю (1656–1661). Мала певний вплив на свого сина. У 1658 р. за її вказівкою розпочали будівництво двох фортець при вході в Дарданели. У 1663–1665 рр. побудувала величну мечеть Єні Валіде Султан Джамі у складі релігійного комплексу (мавзолей, школа, ринок, парк, фонтани) на березі Золотого Рогу, де й була похована в мавзолеї. У цій мечеті в 1693 р. було поховано її сина, а також інших султанів Османської імперії — Мустафу II, Агмеда III, Магмуда I та Османа III. У 1680 р. французький мандрівник Г.-Ж. Грело писав, що Хатідже Турхан була однією з найталановитіших жінок, яка коли-небудь проживала в султанському палаці Топкани (Leslie P. Peirce. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire.* — Oxford, 1993; Lucienne Thys-Senocak, *Ottoman Women Builders.* — Aldershot, 2006; *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. — К., 1998; *Джон Фрилли.* Тайни османського двора. Частная жизнь султанов. — Смоленск, 2004; *Эмеджен Ф.* От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации. — Т. 1. — Москва, 2006).

⁶ *Галенко О.* «Тум» на османському престолі // Україна: хронологія розвитку. — Т. 4. — К., 2009. — С. 314.

⁷ Див.: История Османского государства, общества и цивилизации. — Т. 1. — Москва, 2006.

⁸ *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672–1699 рр. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — Т. 4. — К., 1992. — С. 113–118; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994; *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th Century) / An Annotated edition of «Ahdanes and Other Documents by D. Kołodziejczyk.* — Brill–Lejden–Boston–Köln, 2000.

⁹ Див.: Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура: Сб. статей. — М., 1990; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — Москва, 1998; Ч. 2. — М., 2001.

¹⁰ Чухліб Т. Ставленник турецького султана в Україні молдавський господар Г. Дука (1681–1683 рр.) // Київська старовина. — 2002. — № 4. — С. 126–140.

¹¹ Про політику султана Мегмеда IV Авджи щодо України див.: Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 100–108, 117–120, 143–146, 194–196 та ін.

¹² Див., наприклад: *Rypka J. Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym // Casopis Narodniho Musea. — 1931. — Т. 105. — С. 209–231; Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siecle // Cahiers du Monde russe et sovietique. — 1970. — № 11 (3). — Р. 454–461; Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Arhives // Harvard Ukrainian Studies. — 1984. — Vol. VIII. — № 3/4 (Desember). — Р. 453–472 та ін.*

¹³ Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії... — С. 44–45.

¹⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 103; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 180.

¹⁵ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 177–192.

¹⁶ Цит. за: Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках. — С. 24.

¹⁷ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Кн. 5. — СПб., 1905. — С. 606.

²⁰ Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією. — С. 27–28.

²¹ Даний документ окремими істориками з невідомих причин визнавався недостовірним, хоча аналіз тогочасних аналогічних угод-«капітуляцій» між Османською імперією та іншими країнами, зокрема, Молдавією та Валахією, дозволяє стверджувати про достовірність українсько-османської торгової угоди 1649 р. (Семенова Л. Валахия и Молдавия в системе Османской империи // Славяне и их соседи. — Вып. 8. — М., 1998).

²² Семенова Л. Валахия и Молдавия в системе Османской империи // Славяне и их соседи. — Вып. 8. — Москва. 1998. — С. 25–42.

²³ Собрание государственных грамот и договоров. — Т. III. — Москва, 1822. — С. 444–447; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) — С. 619–622; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Бутич. — К., 1998. — С. 67–70.

²⁴ Там само.

²⁵ Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. — Харків, 2003. — С. 127–141.

²⁶ *Michalowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — С. 554–555; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 93.*

²⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Акты ЮЗР). — Т. VIII. — СПб, 1875. — С. 354; *Прицак Л.* Назв. праця. — С. 130; *Рупка J.* Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym // Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. — Praga, 1928. — S. 346–350.

²⁸ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 139; *Флоря Б.* Назв. праця. — С. 94.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией: Собрание документов в трех томах. — Т. II. — Москва, 1953. — С. 185.

³⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — К., 1996. — С. 54.

³¹ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. — Warszawa, 1959. — S. 331.

³² *Abrachamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, 1990. — Vol. XIV. — № 1–2. — P. 137–138.

³³ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164.

³⁴ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. — Т. II. — Warszawa, 1846. — S. 199.

³⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1954. — С. 143.

³⁶ Документи Богдана Хмельницького. — С. 226.

³⁷ Там само. — С. 233–234.

³⁸ Бібліотека музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ. Краків). — Теки Нарушевича (далі — ТН). — № 146. — Арк. 211–216; Документи Богдана Хмельницького... — С. 266–267.

³⁹ Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących / Przez J. J. Sękowskiego. — Т. I. — Warszawa, 1825. — S. 204–205.

⁴⁰ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 98–99; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — К., 1931 — С. 784, 1545.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 289, 302.

⁴² *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України. — С. 73.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Флоря Б.* Назв. праця. — С. 101.

⁴⁵ Державний архів Львівської області. — Ф. 26 «Львівський університет, р. 1932». — Оп. 4. — Спр. 629: Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654–1655. — Lwów, 1932. — Арк. 82–83.

⁴⁶ *Заборовский Л.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — Москва, 1981. — С. 47.

⁴⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. III. — К., 1898. — С. 193–196.

⁴⁸ *Заборовский Л.* Указ. соч. — С. 137.

⁴⁹ *Рупка J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym. — S. 213–214; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1098–1099; *Заборовский Л.* Указ. соч. — С. 138.

⁵⁰ Архів головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», відділ «Козацький». — № 60; *Рупка J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem

Chmelnickum. — S. 212–214; *Мицик Ю.* Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 115–116; *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum... — С. 23.

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 461–463.

⁵² *Санін Г.* Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Часть 2. — М., 2001. — С. 37.

⁵³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. XIV. — СПб., 1889. — С. 562–564.

⁵⁴ *Грушевський М.* Історія України-Русі. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1164.

⁵⁵ *Крив 'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького. — С. 157.

⁵⁶ *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. — 1999. — № 1. — С. 47.

⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 210.

⁵⁸ *Наріжний С.* Гетьманство Івана Виговського. — [Б. м.], [б. д.] — С. 177.

⁵⁹ Там же. — С. 192.

⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 368–369.

⁶¹ Там же. — Т. IV. — С. 226, 230; Т. XV. — С. 295.

⁶² *Петровський М.* З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку // Східний світ. — К., 2000. — № 1-2'97. — С. 206–215.

⁶³ Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. — Lwów, 1922. — S. 244–245.

⁶⁴ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. — К., 2001. — С. 279.

⁶⁵ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska w Ukrainie na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. — Т. XLV. — Z. 4. — Warszawa, 1954. — S. 626

⁶⁶ *Савчук Н.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 169–171.

⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 121, 123, 125.

⁶⁸ *Савчук Н.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 181.

⁶⁹ Там само. — С. 150.

⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 31.

⁷¹ Там же. — С. 59.

⁷² Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usouae ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 1. — Pars. I. — Kraków, 1880. — S. 492.

⁷³ Бібліотека Національного інституту Осолінських у Вроцлаві, відділ рукописів (далі — БНІО. Вроцлав). — Рукоп. 245. — Арк. 498.

⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 265–266.

⁷⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 152, 156, 157; АГАД. —

Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — Від. II. — № 1657; БМЧ (Краків). — ТН, рукоп. 175. — № 10. — Арк. 97; № 12. — Арк. 103–104.

⁷⁶ Кара Мустафа-паша «Мержифонлю» народився 1634 р. у м. Мержифон за 240 км від Анкари у сім'ї сіпага Ураса Гасан-бея. Виховувався у родині великого візира Мегмеда Кьопрьюлю та одружився на його доньці. У другій половині 1660-х — першій половині 1670-х рр. — заступник (каймакам) великого візира Кьопрьюлю-заде Фазиль Агмеда (сина Мегмеда). У 1672 та 1674 рр. брав участь у походах Османської імперії на Західне Поділля як третій візир. 5 листопада 1676 р. призначений на посаду великого візира. Очолював турецьке військо під час другого Чигиринського походу до України влітку 1678 р. Здійснював контроль за князюванням гетьмана Ю.Хмельницького. За правління Кари Мустафи на посаді великого візира загострилася фінансова криза в Туреччині, а тому він пропонував султану Мегмеду IV компенсувати її за рахунок проведення війн, зокрема, захопити Венецію та Рим і відродити Римську імперію на чолі з Османами (Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. — Kraków, 1973; *Adrahamowicz Z.* Tło polityczne i economiczne wyprawy Wiedeńskiej Kary Mustafy // *Kwartalnik Historyczny.* — Roczn. LXXX. — Warszawa, 1983).

⁷⁷ *Collectanea z dziejopisów tureckich.* — S. 124.

⁷⁸ *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chemielniczenko (Książę kozacki). 1640–1679. — Poznań, 1919. — S. 124.

⁷⁹ БМЧ (Краків). — Рукоп. 175. — № 10. — Арк. 97–98.

⁸⁰ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 304.

⁸¹ Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів (далі — ПАН Курнік). — Од. зб. 387. — Арк. 8; БМЧ (Краків). — ТН, рукоп. 175. — № 12. — Арк. 103–104.

⁸² *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678 / Wyd. F. Pułaski.* — Warszawa, 1907. — S. 10.

⁸³ *Седов П.* Оборона Чигирина в 1677 г. // *Российское государство в XIV–XVII вв.: Сборник статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеяева.* — СПб, 2002. — С. 490–491.

⁸⁴ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). — Ф. 210. — Оп. 12. — № 958. — Арк. 613–619; *Заруба В.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией... — С. 34.

⁸⁵ *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.). — С. 126.

⁸⁶ *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego.* — S. 246.

⁸⁷ Влітку 1678 р. через Дністер здійснила переправу майже 140-тисячна армія Османської імперії на чолі з великим візиром Кара Мустафою. За повідомленнями П. Гордона, її складові підрозділи очолювали: «Імена пашів згідно іншої реляції. Це ті ж, які були під Віднем (у липні–вересні 1683 р. — *Авт.*): Емір-паша Аданський, Хусейн-паша Болуський, Кара Мегмет Візир-паша Діарбекірський, Мустафа Візир-паша Сілістрійський, Халіл-паша Сивашський, Агмет-паша Марашський, Хасан-паша Софійський, Хусейн Візир-паша Дамаський, Хіез ала-паша Текійський, Бекір-паша Алепський, Осман-паша, Хасан-паша Армітський, Ібрагім Арасп Візир-паша Будаїський, Агмет Візир-паша Темешварський, Хайдер-паша Боснійський, Бей Великого Каїра, Шейхогли Агмет-паша Агрійський; крім того, Каплан-паша, Ерцек-паша, Ескішер-паша и Делефер-паша». За кількісним складом до

османської армії входило: 15 тис. яничар и стільки ж сейменів, 15 тис. саперних військ, 30 тис. сіпагів-кінотників, 15 тис. «іншої гвардії», 2 тис. артилеристів, 10 тис. молдаван і волохів, а також 30–40 тис. татар — всього близько 132–142 тис. осіб (Заруба В. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией. — Харьков, 1993; *Davies B. The Second Chigirin Campaign (1678): Late Muscovite Military Power in Transition // The Military and Society in Russia, 1450–1917 / Ed. E. Lohr. — Leiden, 2002).*

⁸⁸ АГАД. Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів». — від II. — № 1657.

⁸⁹ *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego.* — S. 364.

⁹⁰ *Ibid.* — S. 370.

⁹¹ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 276.

⁹² Акты ЗР. — Т. 5. — С. 151–152.

⁹³ *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego...* — S. 403.

⁹⁴ АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 327–328.

⁹⁵ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 156–157; *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chemielniczenko. — S. 137.

⁹⁶ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 157.

⁹⁷ БМЧ (Краків). — Рукоп. 177. — Арк. 953–954.

⁹⁸ АГАД. — Ф. «Архів Радзивілів», від III, кн. 15, № 109; *Maliszewski K.* w polskich gazetach w czasach panowania Jana III Sobieskiego // *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego.* — Wrocław, 1984. — С. 102

⁹⁹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 160.

¹⁰⁰ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 302; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Т. 1. — Львов, 1874. — Т. 1. — С. 576.

¹⁰¹ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 141.

¹⁰² *Газін В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Рукопис дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 123.

¹⁰³ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 416.

¹⁰⁴ Там же. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 427.

¹⁰⁵ *Газін В.* Назв. праця. — С. 128.

¹⁰⁶ *Acta historica.* — Vol. 1. — Pars. 2. — S. 493–494.

¹⁰⁷ *Helsel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry. — Kraków, 1860. — S. 198. *Andrusiak M.* Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665–1671) // *Kwartalnik historyczny.* — R. LI. — Lwów, 1937. — S. 556–561.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 244.

¹⁰⁹ Там же. — С. 49–50.

¹¹⁰ Цит. за: *Majewski W.* Opara Stefan // *Polski Słownik Biograficzny.* — Т. XXIV. — Warszawa, 1979. — S. 113.

¹¹¹ *Majewski W.* Opara Stefan. — S. 113.

¹¹² Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 306–307.

¹¹³ Там же. — Т. V. — С. 300.

¹¹⁴ Там же. — С. 306.

- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 300; *Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza*. — Т. 11. — Warszawa, 1853. — S. 106–107.
- ¹¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 308.
- ¹¹⁸ Там же. — Т. V. — С. 308.
- ¹¹⁹ Там же. — Т. VI. — С. 60.
- ¹²⁰ *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Т. II. — Прага, 1939. — С. 41.
- ¹²¹ *Majewski W.* Opара Stepan. — S. 114.
- ¹²² Цит. за: *Дорошенко Д.* Степан Опара... — С. 40.
- ¹²³ *Флоря Б.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе. — С. 85.
- ¹²⁴ *Hammer J.* Histoire de l'empire Ottoman. — Т. XI. — Paris, 1838. — P. 369, 462.
- ¹²⁵ *Костомаров Н.* Руина. Гетьманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV — СПб., 1905. — С. 114.
- ¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — С. 314.
- ¹²⁷ Там же. — С. 457–458.
- ¹²⁸ *Acta historica*. — Vol. I. — Pars. II. — S. 1027.
- ¹²⁹ *Ibid.*
- ¹³⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 112.
- ¹³¹ *Чухліб Т.* Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — Вип. 3. — К., 2003. — С. 196.
- ¹³² *Dorosenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. — Praga, 1933. — С. 13; *Silihdar Findiklin Mehmed Aga.* Silindar Tarihi. — Istanbul, 1928. — С. 472.
- ¹³³ Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 115.
- ¹³⁴ *Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz.* — Lwów, 1855. — S. 80.
- ¹³⁵ *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszcze.* — Т. 1. — Warszawa, 1773. — S. 225–266; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). — P. 476–489.
- ¹³⁶ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). — P. 146.
- ¹³⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 30–31.
- ¹³⁸ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — С. 211.
- ¹³⁹ *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // Крикун М. Між війною та радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006. — С. 253.
- ¹⁴⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687 рр.) / Упор. І. Бутич. — К. — Львів, 2004. — С. 379–383.
- ¹⁴¹ БМЧ (Краків). — Од. зб. 844. — Арк. 83.
- ¹⁴² *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. — S. 51.
- ¹⁴³ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 259.
- ¹⁴⁴ Цит. за: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. — S. 52.

¹⁴⁵ Acta historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1112.

¹⁴⁶ АКТЫ ЮЗР. — Т. XI. — С. 168; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. — S. 39.

¹⁴⁷ Acta historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1109.

¹⁴⁸ *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... — С. 110.

¹⁴⁹ Бібліотека Національна у Варшаві, відділ мікрофільмів — Ф. 6639 (м-ф. 32423). — № 615; АГАД. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». — № 77/467; Там само. — Ф. «Архів Замоївських». — № 3037. — Арк. 222.

¹⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 116.

¹⁵¹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko. — S. 39–40; *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... — С. 110.

¹⁵² *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // Sdudia i materialy do historii wojskowosci Polskiej. — Т. VII. — Cz. 2. — Warszawa, 1961. — S. 326.

¹⁵³ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. — S. 421.

¹⁵⁴ БНЮ (Вроцлав). — № 355, арк. 19–20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. — Warszawa, 1934. — S. 17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 533–534.

¹⁵⁵ *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 346; *Papacostea V.* Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. — Bucuresti, 1983. — P. 101.

¹⁵⁶ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 289.

¹⁵⁷ Так, наприклад, у 1672 р., після втрати Молдавського князівства, Г. Дука заплатив сілістрійському баші (представнику султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати півтисячі душ ясиру і в результаті цього став господарем Валашського князівства (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 395).

¹⁵⁸ Бібліотека Ягелонського університету у Кракові, відділ рукописів (далі — БЯУ Краків). — Од. зб. 1151. — Арк. 1.18; Documente privitoare la istoria romanilor: In 44 vol. — Vol. V. — Bucuresti, 1900. — S. 135–136.

¹⁵⁹ БЯУ (Краків). — Од. зб. 1151. — Арк. 12; Documente privitoare. — Vol. V. — S. 137.

¹⁶⁰ *Ерemia И.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века: Диссертация ... канд. ист. наук. — Кишинев, 1987. — С. 158.

¹⁶¹ Там же. — С. 159.

¹⁶² БЯУ (Краків). — Од. зб. 1151. — Арк. 19–20; Documente privitoare... — Vol. V. — S. 137.

¹⁶³ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1: 1682–1684. — Спр. 24. — Арк. 69.

¹⁶⁴ Там же. — Арк. 7.

¹⁶⁵ *Ерemia И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 160.

¹⁶⁶ *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964. — С. 342; *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346.

¹⁶⁷ Documente privitoare. — Vol. V. — S. 140–141.

¹⁶⁸ Див., наприклад: АГАД. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — № 47. — Т. 1. — Арк. 130.

¹⁶⁹ Цит. за: *Костомаров Н.* Руїна... — С. 329.

¹⁷⁰ *Величко С.* Літопис. — Т.2. — С. 289.

¹⁷¹ РДАДА. — Ф. 68, 1682. — Спр. 2. — Арк. 2; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3-х томах. — Т. 3. — М., 1970. — С. 351.

¹⁷² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 396.

¹⁷³ *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346; *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 289.

¹⁷⁴ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 167–168.

¹⁷⁵ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 289.

¹⁷⁶ *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 33.

¹⁷⁷ РДАДА. — Ф. 68, 1682. — Спр. 2. — Арк. 2 зв.-3; Исторические связи... — Т. 3. — С. 351.

¹⁷⁸ АГАД. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. III. — Арк. 344.

¹⁷⁹ Там само. — Т. 1. — Арк. 129-130.

¹⁸⁰ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 290.

¹⁸¹ *Еремия И.* Молдавско-русские политические святы... — С. 162.

¹⁸² *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — Warszawa, 1983. — S. 173.

¹⁸³ На жаль, окрім інформації Й. Некульчі, нам не вдалося розшукати джерел, які б подавали більше відомостей про склад, командування та діяльність цих українських полків (Чухліб Т. Чи брали участь українські козаки в битві під Віднем 1683 р.// Українська козацька держава. — Черкаси, 1997. — Вип. 6. — С. 78–94).

¹⁸⁴ *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346–347; *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 160.

¹⁸⁵ Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. — Kraków, 1973. — S. 103.

¹⁸⁶ Ibid. — S. 161.

¹⁸⁷ Ibid. — S. 196.

¹⁸⁸ *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. — К., 2000. — С. 314–322.

¹⁸⁹ *Чухліб Т.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській культурі, історії та національній самосвідомості. — К., 1997. — С. 171–181.

¹⁹⁰ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 2. — Кн. 192. — Арк. 66.

¹⁹¹ Цит. за: *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — Т. 3 — СПб., 1878. — С. 72.

¹⁹² Цит. за: *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — Москва, 1962. — С. 225.

¹⁹³ *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 3. — К., 2003. — С. 349.

¹⁹⁴ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279.

¹⁹⁵ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 261–262.

¹⁹⁶ Там же. — С. 280.

¹⁹⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279–280.

¹⁹⁸ *Греков И.* «Вечный мир» 1686 года: Рукопись дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1950. — С. 392.

¹⁹⁹ *Станіславський В.* Назв. праця. — С. 350–351.

²⁰⁰ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Спр. 224. — Арк. 61–90; *Станіславський В.* Назв. праця. — С. 364–381.

²⁰¹ *Станіславський В.* Назв. праця. — С. 368.

²⁰² Там само.

²⁰³ *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 125. Порівн.: *Чухліб Т.* Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010.

В'ячеслав Станіславський

КРИМСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО СТАМБУЛА ВОСЕНИ 1706 р.

У статті вперше в історіографії описується посольство від кримського правителя до верхівки Османської імперії стосовно переходу підданих царю татар під владу хана, яке мало на меті збудити у Стамбулі войовничі настрої щодо Москви. У часі приїзд посольства співпав зі вступом шведських військ у Саксонію.

Ключові слова: *Кримське ханство, Османська імперія, Російська держава, дипломатичні відносини, Петро Толстой.*

В статье впервые в историографии описывается посольство от крымского правителя к верхушке Османской империи относительно перехода подданных царю татар под власть хана, целью которого было пробудить в Стамбуле воинственные настроения по отношению к Москве. Во времени приезд посольства совпал со вступлением шведских войск в Саксонию.

Ключевые слова: *Крымское ханство, Османская империя, Российское государство, дипломатические отношения, Петр Толстой.*

In this article for the first time in the historiography is described the embassy from Crimean ruler to the highest ranks of the Ottoman empire concerning transition the tsar's tatar subjects under the suzerainty of khan with purpose to awaken military sentiments towards Moscow in Istanbul. At the time this arrival of the embassy coincided with the invasion of Swedish troops to Saxony.

Keywords: *the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, the Russian State, diplomacy, Petro Tolstoi.*

Вивчаючи історію дипломатичних взаємин між Російською державою та Османською імперією у часи так званого Російського походу Карла XII, ми прийшли до висновку, що її верхній рубіж можна пов'язати зі вступом шведського війська до Саксонії та наступним зреченням Августа II корони Речі Посполитої. Завершивши тривалу війну на польських землях, шведський король без опору зайняв Саксонію і розташував свої збройні сили на її землях для поповнення та відпочинку. Певний час політичні кола різних країн намагалися з'ясувати, якими будуть подальші дії Карла XII, проти

кого буде спрямована шведська потуга. Король же прийняв рішення про похід на Москву. Зрозуміло, що підготовка до цього велася на різних рівнях, в тому числі й на дипломатичному. Зокрема, у діях Карла XII та зацікавлених політиків інших країн щодо створення сприятливих обставин для перемоги шведів над царем значне місце займали зусилля, спрямовані на активізацію Стамбула як потенційного противника Російської держави. Якраз у той час, коли шведи ще тільки займали Саксонію, у турецькій столиці з'явилися посланці з Кримського ханства. Їхній приїзд став першим проявом активності Бахчисарая, спрямованої проти Москви, у столиці Османської імперії у період, який тривав до того, як російсько-шведський конфлікт вирішився на полі бою під Полтавою у 1709 р. Про цих посланців стало відомо у дипломатичному представництві Росії у Стамбулі, яке займалося збором інформації про них, ставило питання про цей приїзд на переговорах з представниками Порти, звітувало про свою діяльність перед російським керівництвом.

Отже, 28 серпня 1706 р. війська Карла XII увійшли до Саксонії, 24 вересня у замку Альтранштадт, неподалік від Лейпцига, розпочалися таємні шведсько-саксонські переговори, а мир між сторонами було підписано 13 жовтня. Август II відмовлявся від польської корони на користь Станіслава Лещинського; розривав усі союзи, укладені проти Швеції, насамперед з Росією; зобов'язувався видати усіх, хто зрадив Швеції, зокрема, ліфляндського дворянина Йоганна Рейнгольда фон Паткуля, а також усіх російських воїнів, які знаходилися в Саксонії; повинен був протягом зими виплачувати гроші на утримання шведської армії¹.

У той час верхівка Кримського ханства намагалася вплинути на розвиток турецько-російських взаємин, виходячи при цьому з власних політичних інтересів, про що і буде йти мова у нашій розвідці. А ці інтереси диктувалися обставинами, в котрих опинився Крим. Нагадаємо, що відомий дослідник історії ханства В. Смірнов справедливо вказав на початок XVIII ст., як на рубіж, з якого почалася нова епоха політичного існування цієї держави². Поразка Стамбула у війні з європейською коаліцією вішувала значні неприємності і для ханства. Загроза існувала насамперед з боку Москви, що особливо яскраво проявилось під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. З початком нового століття Росія продовжувала укріплюватися на наближених до кримських володінь теренах. Значними були й втрати для економіки — з укладенням миру Бахчисарай не міг більше сподіватися на отримання данини від Москви, а найважливіше — позбавлявся можливості грабувати та брати ясир в основному на українських землях. Аби з допомогою Стамбула покращити своє становище, Бахчисарай робив постійні спроби розпалити антиросійські настрої у турецькій верхівки, спровокувати конфлікт. З початком збройного протистояння Москви зі Стокгольмом татари побачили можливості відновлення своїх позицій шляхом взаємодії Османів зі шведами у боротьбі зі спільним противником. Зрозуміло, що удар по Росії з Півдня був вельми бажаним і для Карла XII, бо значно збільшив би його шанси на переможне завершення кампанії.

Ситуацію, у яку на той час потрапила сама Москва, можна назвати не тільки складною, а й небезпечною для держави. Нагадаємо, що з завершенням війни з Османською імперією росіяни отримали змогу розв'язати збройний конфлікт проти Швеції. У це протистояння Російська держава вступила у 1700 р. в союзі з саксонським курфюрстом і польським королем Августом II та Данією, прагнучи заволодіти виходом до Балтійського моря. Спочатку в лютому на територію Лівонії ввійшли саксонці, взявши в облогу Ригу, а в березні війська проти союзника Швеції герцогства Гольштейн-Готторпу розвернула Данія. Та вже у серпні остання була змушена погодитися на підписання Травендальського миру, після чого й Август II відійшов від Риги³. Росія ж розпочала війну лише 9 серпня — наступного дня після отримання звістки про укладення миру з турками⁴. Отже, справи одразу склалися для росіян далеко не найкращим чином. Загалом для Росії війна з Швецією стала надзвичайним випробуванням. Цар Петро I був змушений мобілізувати максимум ресурсів країни задля досягнення успіху.

З середини травня 1706 р. російське військо перебувало в Києві, а з середини серпня, з огляду на можливість приходу противника, у місті споруджувалася Печерська фортеця. Коли ж надійшла інформація про відмову шведського короля йти в похід на Росію, Петро I направив частину своїх сил на з'єднання з військами Августа II. Сам цар вирушив на Північ, маючи на меті завоювання Виборга, що, однак, не вдалося здійснити⁵. 18 жовтня 1706 р. відбулася битва при Каліші російсько-саксонсько-польських військ під командуванням Олександра Меншикова та Августа II з шведсько-польськими силами генерала Арвіда Акселя Мардефельта. Спроби Августа II попередити А.А. Мардефельта, аби той не брав участь у битві, зважаючи на таємне укладення Альтранштадтського договору, зазнали невдачі. Російська сторона отримала переконливу перемогу⁶. У результаті битви під Калішем Август II повернув собі владу майже над усією Річчю Посполитою, але на ситуацію в Саксонії це не вплинуло. Тільки витіснення шведів звідти могло врятувати її від розорення у разі протистояння з Карлом XII. Для цього Август II не мав достатніх збройних сил і не отримав їх від царя. Також не виправдалися сподівання на австрійсько-шведський конфлікт. У такій ситуації польський король вирішив прийняти умови Альтранштадтського договору⁷.

З капітуляцією у 1706 р. другого союзника Москви — Августа II царські сили опинилися наодинці у протистоянні з шведським військом. Як показав розвиток подій з початку війни, це протистояння несло надзвичайну загрозу для Москви, могло поставити крапку на усіх намаганнях царя вивести свою країну на рівень розвинутих держав, стати впливовим гравцем у міжнародній політиці. До того ж існувала можливість удару з боку Османської імперії, причому при рішенні Стамбула про розрив мирних відносин з Московією сили Кримського ханства були готові до негайних дій. У такій ситуації початок конфлікту з імперією міг принести катастрофічні наслідки для Російської держави.

Однак Туреччина вичікувала, спостерігаючи за ходом воєнних дій. Така політична позиція була вимушена — країна виснажилась війнами та внутрішніми проблемами. Після поразки під Віднем у 1683 р. в османській історії, за визнанням турецьких вчених, почався «період відступу», а зовнішня політика початку XVIII ст. визначається як «політика нейтралітету»⁸. Як слушно вказала дослідниця С. Орешкова, «в європейській політиці Османської імперії постійна агресивність починає змінюватися очікувальною тактикою, з'являється більше гнучкості, бажання досягнути поставлених цілей дипломатичним шляхом, граючи на протиріччях між європейськими державами»⁹. Тут варто згадати, що за мирними угодами 1699 і 1700 рр. Туреччина мусила поступитися значними територіями на користь Австрії, Венеції, Польщі та Росії, що стало результатом її війн з цими державами у 80–90-х роках XVII ст.¹⁰

Москва ж мусила зважати на можливість нової війни з Османською імперією. Цілком логічним було припускати, що Стамбул захоче скористатися тим, що Росія спрямувала всі сили на війну зі шведами. Аби не допустити виступу Османської імперії проти Російської держави, з 1702 р. у Туреччині діяло постійне російське дипломатичне представництво, яке очолював посол Петро Толстой¹¹.

Осінь 1706 р. принесла російському посольству у Стамбулі клопоти, пов'язані зі спробою Криму здійснити антиросійську акцію. З цією метою Бахчисарай використав звернення татар, які перебували під російською владою, з проханням про переселення у межі Кримського ханства. Уже сама постановка даного питання перед турецьким керівництвом викликала занепокоєння П. Толстого. З'явився зайвий подразник, який спонукав Порту до погіршення взаємин з Москвою. У таких обставинах посол мусив прослідкувати за тим, як це звернення буде сприйняте турками, і у разі появи негативної тенденції зробити спробу завадити її розвитку.

Одразу зауважимо, що це посольство дослідники обійшли увагою, певно, через те, що питання, які були поставлені ним перед Портою, здалися незначними, оскільки вони явно не були пов'язані з дипломатичними діями інших країн, мали локальний характер та, врешті, тому, що посольство не мало успіху. На нашу ж думку, при детальному розгляді політичних взаємин Османської імперії з Російською державою його необхідно враховувати як одну з низки спроб Бахчисарая реалізувати своє прагнення спровокувати війну між обома державами, тим більше, що воно співпало у часі зі вступом Карла XII у Саксонію.

Отже, на початку вересня 1706 р. російський посол отримав відомості щодо політичних заходів кримської верхівки у Стамбулі. Сталося це таким чином — 4 числа від грека-хіотянина Олександра Севастопула до П. Толстого приїхала московська торгова людина Василь Нікітін. Через В. Нікітіна грек запропонував прислати до нього особу, яка знала грецьку мову і якій посол міг довірити секретну інформацію. За її посередництвом О. Севастопул мав ознайомити дипломата з якоюсь важливою справою¹². Того ж дня П. Толстой посилав до О. Севастопула перекладача Олексія Почайнова. Повернувшись, перекладач

розповів, що грек дізнався про приїзд з Криму від хана Гази-Гірея III до Порти мурзи Алея, з яким хан писав, що з Російської держави від татар, які жили поблизу калмиків, а саме від їхнього правителя — Єштек-султана приїхали люди з листами. Єштек-султан просив Гази-Гірея III допомогти його татарам переселитися до Криму, бо він «бажає відомстити кров вітчизняну». Пересилаючи привезені листи, хан просив у Порти дозволу вирушити на допомогу Єштек-султану з певною кількістю кримського війська. Про все це О. Севастопул довідався від згаданого мурзи Алея, якого називав своїм давнім другом¹³. Ситуація була тривожною для російської сторони. Звернення царських підданих потрапляло на добре підготований ґрунт політичних настроїв у ханстві. Зрозуміло, що за виконанням прохання Гази-Гірея III мало слідувати серйозне погіршення взаємин Стамбула з Москвою, чого Крим протягом тривалого часу, використовуючи різноманітні приводи, наполегливо домагався.

Отримавши таку інформацію, П. Толстой звернувся до О. Севастопула з пропозицією добре розізнати про справу та повідомити про це письмово, що грек обіцяв зробити¹⁴. І 6 вересня О. Севастопул надіслав послу листа з додатковою інформацією. Грек писав, що 5 числа мурза Алей ходив до Порти, але відповіді не отримав. Піддані царю татари говорили, що не один Єштек-султан, а й інші султани були готові до виступу. Йшлося про татар, які перебували «на північній стороні астраханській» і яких налічувалося близько 200 тис. Всі вони були готові покинути місця свого тодішнього проживання, але просили, щоб «на другій стороні великої води» їх очікували ханські війська, які б провели цих татар до кримських кордонів¹⁵. Наступного дня, обіцяючи О. Севастопулу нагороду за вже добуті відомості, П. Толстой зазначав, що дуже потрібно дістати списки з оригіналів листів, привезених Алей-мурзою, витрати на що мав компенсувати. Цілком зрозуміла зацікавленість росіянина у цих документах — він слушно називав їх «основою» усієї справи¹⁶. Однак статейний список не згадує про те, що їх вдалося здобути.

11 вересня грек-хіотянин повідомляв послу, що з мурзою Алеєм приїхав султан від Єштек-султана*. Батько прибулого султана колись був наклепником, хотів учинити заколот, і за це цар стратив його разом із дітьми. Живим залишився лише один син, який тоді був дуже малим і якого відвезли подалі. Тепер він подорослішав і повернувся до своїх родичів. Татари, які просилися до Криму, скаржилися на утиски у вірі, зокрема, під час одружень. На момент написання листа О. Севастопулом мурза Алей уже був представлений великому візиру Чорлулу Алі-паші і подав привезені листи, а приїжджий султан у візира не був, за чутками, через хворобу¹⁷. Зрозуміло, що для російського дипломата дуже багато важила інформація про реакцію турецького керівництва на татарське звернення. Адже позиція Порти або могла надати імпульсу розвитку войовничих тенденцій, або поставити на них крапку.

* Далі у статейному списку ця особа згадується також під іменем Єстек-султана.

Звітуючись перед керівництвом, 14 вересня П. Толстой відправив до Москви посланця — останнього козака з чотирьох присланих раніше від І. Мазепи, із зашифрованим листом, який адресувався боярину Федору Головіну. Повідомляючи про приїзд мурзи Алея, посол наводив суттєві подробиці щодо описаної справи, зокрема, про те, що після прийняття привезених листів Чорлулу Аліпаша вчинив нараду з «іншими пашами» і з муфтієм. Причому на цій нараді муфтії говорив, що згідно з їхнім законом татар потрібно прийняти. Загалом переселитися до ханства нібито хотіли астраханські, уфимські татари та каракалпаки. Росіянин зазначав, що ще невідомо, які наслідки матиме ця справа. Сам він намагався таємними заходами стримати турків від небажаних для царської держави дій, а при потребі збирався підняти питання про звернення татар на конференціях. Цікавим є зауваження П. Толстого про те, що він відправив козака з терміновим повідомленням, бо не був упевнений у достовірності того, що царські піддані зверталися до Криму, припускаючи, що усе це було затією Гази-Гірея III. Далі він зазначав, що не міг дізнатися про те, чи дійсно усі згадані татарські народи бажали переселитись з Російської держави, і через те, що Порта тримала справу у великій таємниці. В цілому, незважаючи на висловлені застереження, оцінка ситуації була позитивною — до того часу ніяких ознак загострення взаємин з Росією не з'явилося. Крім того, в ході приватного візиту П. Толстого, який відбувся 10 вересня і під час якого обговорювалася проблема прикордонних конфліктів, великий візир прихильно поставився до нього і схилився до дружніх відносин. Посол нарікав лише на кримських татар, які збурювали ситуацію, хоча до того часу їхні починання були невдалими. Висловлювання П. Толстого на адресу татар були різкими. Росіянин назвав їх «проклятими псами», а їхні донесення «брехливими наклепами»¹⁸.

У цьому донесенні особливу увагу привертає інформація про те, що муфтії висловився за прийняття татар у турецьке підданство. Та, як відомо, висловитися можна по-різному: можна настоювати на своїй позиції, а можна лише її засвідчити, знаючи, що вона не вплине на остаточне рішення. Виходячи з загальної налаштованості турецької верхівки на мир з Росією, ми припускаємо, що муфтії хотів, або й повинен був, як вища духовна особа, виступити за прийняття одновірців, оскільки саме так вимагав Коран. Сумніви ж посла щодо реальності звернення царських підданих до Криму, як показали наступні події, не підтвердилися.

Разом із посланням до Ф. Головіна було відправлено листа і до І. Мазепи. П. Толстой просив гетьмана негайно переслати до Посольського приказу свого листа до боярина, наголошуючи на його важливості. Нічого про приїзд татарських посланців І. Мазепі не повідомлялося. Оцінка стану справ, яка призначалася для українського правителя, була такою — «благоволінням Божим спокій і тиша процвітає», а до царської сторони виявляється «любов непохитна»¹⁹. Чи взагалі отримав український правитель якусь інформацію про кримське посольство — невідомо. Принаймні, можна припустити, що щось міг повідати йому козак-посланець.

18 вересня О. Севастопул прислав послу листа з доповненнями та уточненнями своїх попередніх донесень. Грек писав, що з Російської держави у Крим до хана, а потім і до Стамбула з Алей-мурзою приїхав султан Мурат-Гірей з двадцятьма особами. Мурат-Гірей привіз листи й від інших султанів — «кестеків» (можливо — остяків), каракалпаків та астраханців, усього від шести осіб, які писали про насилля з боку «гяурів»: татарських дружин і дітей робили християнами, забороняли одружуватися без попів тощо. Султани зазначали, що можуть прибути до Інгула, де просили зустріти їх з військами і відвести до визначеного для проживання місця. О. Севастопул інформував, що самих приїжджих турецьке керівництво ще не приймало²⁰.

29 вересня П. Толстой їздив на приватну розмову до великого візира, на якій підняв питання про прибуття підданих Росії татар разом з представником Криму до Стамбула. Не розкриваючи справжнього джерела інформації, посол сказав, що один з його людей зустрів у Константинополі татарина — підданого царя, який розповів цій людині, що приїхав до турецької столиці з царським підданим — з султаном Муратом, усього ж їх прибуло близько 20 осіб. Перед цим татари були у Криму, звідки хан відправив з ними до Порти мурзу Алея. Царські піддані привезли з собою листи від своїх начальників. І нібито ці листи прийняті Портою, а татарам призначено жалування. Пізніше з людиною посла бачилися й інші татари із тих, що приїхали, а говорили по-різному. П. Толстой заявив, що ця справа викликала у нього значне занепокоєння, а саме те, що татари приїхали до Порти невідомо з якої причини, без царського указу та невідомо з якими листами. Особливо дивувало, за словами росіянина, те, що ці татари прийняті Портою, і що їм призначено щоденне жалування, «чому він посол і вірити би не хотів», якби вони самі не сказали про це його людині. П. Толстой зазначав, що думав про те, чи немає у цій справі якогось «лукавства» з боку кримських татар, оскільки вони, не бажаючи жити у мирі, всякими способами намагалися зробити так, щоб заради своєї вигоди замість миру «вчинити сварку» і викликати «криваву війну». А щоб піддані царської величності татарські начальники задумували якесь збурення — цього посол не допускав, оскільки, за його словами, у царській державі хоча й багато татар жило по різних місцях, але їх не ображали, вони мали молитовні будинки, вільно сповідували свою віру, платили дуже малі податки, а деякі й зовсім не платили. Отже й не мали підстав починати якісь заколоти, а до того ж і погодитися між собою не могли через віддаленість та інші причини.

П. Толстой прийшов до висновку, що вся ця справа є обманом з боку кримських татар, які затіяли її задля порушення миру, говорив, що бажає дізнатися про неї від великого візира, щоб мати можливість донести своєму монарху про реальну ситуацію, зауважуючи, що у тому разі, коли напише про те, що почула його людина, то припускає, що підвладні Петру I татари можуть постраждати. А вони могли бути й невинними, оскільки татарин, який приїхав до Порти й називався султаном — явний злочинець, і батько його був покараним на смерть за численні злочини, і рідні брати були страчені за злочини.

Цього ж татарина пощадили через малолітство, а тепер він «природним своїм ремеслом починає промишляти». Російський посол закликав Чорлулу Алі-пашу, щоб він, як «перерозумний зодчий корисних справ», зволив би, уважно розглянувши справу, прислати приїжджих татар до нього; щоб Порта не приділяла уваги їхнім «злочинним, брехливим маренням»; щоб таких «шахраїв і прихильників ворожнечі» винищити, аби через їх «злочинний задум» не постраждали невинні.

На звернення П. Толстого великий візир зазначив, що посол перебуває при султанському дворі вже п'ятий рік і добре знає, що до Порти усякі люди з усього світу можуть вільно приходити. Правдою є те, що до Порти приїхали піддані царя татари — султан Мурат з товаришами. Вони подали йому — Чорлулу Алі-паші, лист від кримського хана та «з слізьми» просили Порту, щоб вона дозволила їм вийти з царської держави до Криму або в інші місця в державі султанової величності. Він же — візир, прочитавши листа від Гази-Гірея III та вислухавши чолобиття, зрозумів, що справа суперечить мирному договору і, не зволікаючи, відповів відмовою на клопотання татар. Їх було наказано посадити у шайку й відправити до Криму, а до хана було надіслано указ, щоб негайно вислав цих татар з ханства. Гази-Гірей III повинен був відказати приїжджим татарам, щоб вони на той час і в майбутньому не сподівалися на прийняття та допомогу від Порти. Сам хан також не мав їх обнадіювати ніякою допомогою та й взагалі надалі задумувати таких справ. Чорлулу Алі-паша запевняв П. Толстого, підтверджуючи іменем султана, у тому, що Порта не піде назустріч клопотанням татар, і мирні договори порушені не будуть. У цьому посол мав завірити царя.

Вислухавши великого візира, росіянин заявив, що такою відповіддю він вдовольняється, але якщо султан Агмед III вирішив непохитно дотримуватися мирного договору, то потрібно підданих царю татар віддати йому — послу, в знак «істинної любові» султана до російського монарха, оскільки ці татари — явні злочинці, бажали ворожнечі і достойні покарання. А якби вони були відпущені у свої краї, то, на думку П. Толстого, не припинили би своєї злочинної діяльності і продовжували би шукати приводу до неприязні. Та відповідь Чорлулу Алі-паші не залишала сподівань на те, що клопотання російського дипломата буде задоволене. Великий візир заявив, що видати татар неможливо, оскільки це суперечить мусульманському закону.

Тоді П. Толстой висловився за те, щоб татар затримали при Порті у в'язниці або під вартою до того часу, поки він сповістить царя про їхні дії і отримає указ, який оголосить турецькому керівництву. Він зауважував, що якщо цих татар не буде в наявності, то при розслідуванні справи можуть безвинно постраждати ті, які перебувають у російських володіннях. А великому візиру потрібно турбуватися про безвинних мусульман, а винних берегти не варто. Та й мусульманський закон велить винних не щадити. На це Чорлулу Алі-паша відказав, що татар затримувати не слід, бо вони за своєю волею приїхали і за своєю волею поїдуть. При цьому він погодився з міркуванням посла, що невинних карати

не личить, зауважив, що це було б гріхом. Також великий візир зазначив, що вважає винними тільки тих татар, які приїжджали до Порти, а ті, які перебували у царському підданстві, про цю справу, за його припущенням, і не знали. На думку Чорлулу Алі-паші, винних потрібно було покарати. Він запропонував, щоб росіяни перейняли приїжджих татар після того, як вони будуть вислані з Криму, і належним чином покарали.

Однак П. Толстой заперечив проти такого способу вирішення проблеми, вважаючи проблематичними питання про те, хто буде переймати відправлених з Криму, та здобуття інформації стосовно того, якою дорогою і у які місця вони поїдуть. Посол вважав за краще надіслати від Порти указ хану, щоб він повелів відправити цих татар з його володінь у певне місце царської держави і передати тамтешнім начальникам. І таким чином злочинці були б покарані відповідно до їхніх провин, а безвинні були б вільні не тільки від покарань, а й від випробувань.

Врешті великий візир вирішив закінчити обговорення даного питання. Він заявив, що неможливо так учинити, щоби Гази-Гірей III відіслав тих татар до Російської держави, а достатньо буде й того, що посол напише до царя, з запевненнями, нібито з вуст самого султана чув, що ці татари не тільки не будуть прийняті у державу Агмеда III, але й найменшої допомоги їм не буде надано. І це рішення він, Чорлулу Алі-паша, затверджує, і так буде й учинено, і щоб посол не мав у цьому ані найменшого сумніву. У відповідь П. Толстой сказав, що так — з запевненнями — і напише Петру I про відповідь великого візира²¹.

Ця зустріч П. Толстого з Чорлулу Алі-пашою мала ключове значення у справі: вона продемонструвала офіційну позицію Росії та Туреччини по відношенню до приїжджих татар; на ній були поставлені та вирішені питання у взаєминах російської та турецької сторін, які виникли навколо приїзду татарського посольства; вона показала загальну атмосферу стану російсько-турецьких взаємин на той час. Хід переговорів не залишає сумнівів у мирній налаштованості турецької верхівки. Керівництво імперії не пішло назустріч проханню татар, які приїхали з Російської держави, у його поєднанні з клопотанням Бахчисарая. Зрозумілою виглядає й позиція великого візира у питанні видачі приїжджих росіянам. Царська сторона мала вдовольнитися головним — політичною позицією Порти. А піти назустріч вимогам посла про видачу татар не мало сенсу. Це було б шкідливим для турецької сторони, адже мало б негативний резонанс як у Криму, так і серед татар, котрі просили про підданство; показало б надмірну поступливість Порти, яка засвідчила б її слабкість перед тиском з боку Москви. І загалом кожна зі сторін поступалася іншій власними інтересами лише у крайньому випадку. Певно, що й П. Толстой, говорячи про видачу, не думав, що це може статися. Проте він ставив всі вимоги, які могли бути поставлені при дружніх взаєминах між державами. Саме так формально, як фіксували мирні домовленості, виглядали ці взаємини. Врешті, це було потрібно й для того, щоб мати на майбутнє додатковий

аргумент про небажання турків враховувати російські інтереси при розгляді інших питань. Зауважимо цікавий момент — у ході розмови великий візир визнав винними перед росіянами приїжджих татар і навіть запропонував, аби їх перехопили при від'їзді з Криму. Схоже, що Чорлулу-Алі паша таким чином зробив спробу продемонструвати поступливість царській стороні, хоча насправді не хотів сприяти затримці татар — він одразу облишив свою пропозицію, коли посол сказав про проблеми її реалізації та висловився за те, аби наказати Гази-Гірею III видати приїжджих татар російській стороні.

Того ж 29 вересня російський посол написав єрусалимському патріарху Досифею — одному зі своїх найбільших помічників, що був зайнятий справою татар, які приїхали з царської держави. Свої враження від зустрічі з Чорлулу Алі-пашою П. Толстой описав так: розмова була достатньою, що турки учинять — невідомо, але великий візир говорив «ласкаво» та «вітав краще, ніж раніше»²². У відповідь Досифей виклав власний погляд на політичну ситуацію та дипломатичні кроки П. Толстого. 1 жовтня від патріарха надійшов лист, у якому повідомлялося, що він детально писав послу про приїжджих, але посланець не зміг доставити листа з тією інформацією. Спочатку Досифей писав, що приїхали не тільки калмики, а й «від Астрахані», а далі наставляв П. Толстого, що посол мав би одразу, як тільки дізнався про татар, писати до нього і радитися з ним. Патріарх зазначав, що якби його запитали, він би порадив не їздити до великого візира і не показувати, що російському дипломату стало про щось відомо. На його думку, треба було зберігати «велике мовчання». Аргументація була такою: по-перше, якщо турки хотіли прийняти татар, то через побачення з П. Толстим не стануть цього робити, а по-друге, раніше турки через страх від царя приймали посла люб'язно, а тепер «вилучили той страх з серця свого» і приймають неприятелів російського монарха. Але так як зробленого уже не повернеш, то надалі Досифей радив не ініціювати переговори з турками. Посол, на його думку, надавав занадто великого значення справі, ніби боявся її наслідків. Патріарх радив при контактах з турками говорити, що раніше до царя приходив син колишнього хана, а тепер черкеси приходили проситися під його владу, але цар їх не прийняв²³.

Досить незрозуміло викладену у статейному списку аргументацію Досифея трактуємо так: перша теза патріарха стосувалася зустрічі представників турецької верхівки з членами татарського посольства, а друга — прийняття цього посольства у Стамбулі. Таку трактовку аргументуємо тим, що зустріч П. Толстого з Чорлулу Алі-пашою могла стати на заваді зустрічі турків з татарськими делегатами, однак не перешкодила б прийняти у підданство, якби рішення про це було прийнято. А у словах про прийняття царських неприятелів у контексті відомої патріарху інформації розуміємо те, що представники посольства були прийняті, а їхні клопотання обговорювалися на найвищому рівні.

Важливим для нас є уточнення, яке П. Толстой навів у відповіді патріарху від 2 жовтня. Посол зазначав, що писав про татар, а не про калмиків, бо останні не приїжджали²⁴. На це 3 жовтня у листі до росіянина Досифей зауважував, що

калмики дійсно не приїжджали, а прислані від Гази-Гірея III татари говорили і про калмиків, і про астраханців. Патріарх радив П. Толстому мати «тихе серце», бо турки «не приймають прохань татарських, ані порад їх вимагають, ані словам їхнім вірять»²⁵. 7 жовтня до Азова поїхав мешканець Ніжина Григорій Миронов. З ним переслався лист до боярина Ф. Головіна, у якому знаходимо деякі деталі до справи про приїзд до Порти татар. П. Толстой писав, що у них були листи від чотирьох начальників, яких називали естеками. Дізнавшись про цей приїзд, посол не став різко апелювати до Порти, оскільки вона виявляла значну схильність до задоволення прохання татар. Особливо ж Порту схиляли до того, щоб прийняти татар як одновірців, муфтій та інші законники. Тому П. Толстой спочатку діяв таємно. Він створив «підгрунття» у султанському, візирському та муфтєвому домах невеликими подарунками, а потім поїхав до Чорлулу Алі-паші для відкритого обговорення справи і в результаті отримав позитивну відповідь. Загалом ситуація стосовно царської сторони була спокійною²⁶.

6 листопада до посла надійшов лист від О. Севастопула з повідомленням про те, що Естек-султана (так у документі) відправили морем²⁷. Очевидно, до цієї інформації вкралася помилка, адже у попередніх даних про приїзд Єштек-султана не йшлося, а грек мав на увазі від'їзд Мурат-султана.

Через два місяці після отримання російським послом перших відомостей про приїзд татарського посольства у Стамбул до П. Толстого надійшла грамота, яка торкалась звернення царських підданих — башкир до верхівки ханства щодо їх поселення на кримських землях. З неї дізнаємося про те, що було відомо російському керівництву, його позицію стосовно проблеми та про настанови, яке воно дало своєму дипломатичному представнику в цій ситуації. З відповіді ж П. Толстого на цю грамоту зрозуміло, що мова йшла про тих же татарських посланців.

Отже, 6 листопада єрусалимський патріарх переслав послу пакет листів з Посольського приказу. У царській грамоті від 29 вересня 1706 р., адресованій П. Толстому, повідомлялося, що до царя надійшла інформація про приїзд до Криму у липні уфимських башкирів — сотника з дев'ятьма людьми. Вони представляли нібито тисячу осіб, які просились про переселення на територію ханства. На це клопотання Гази-Гірей III відповів, що без відома султана їх не прийме, до якого й відправить усіх приїжджих. Посол повинен був пильнувати приїзд цих людей: у тому разі, якби хтось із башкирів з'явився у Царгороді і звернувся до великого візира чи до інших «ближніх людей» щодо підданства, мусив говорити Чорлулу Алі-паші і кому потрібно іншому, щоб тим посланцям не вірили, у підданство не приймали, завдаючи цим шкоди мирному стану, а вислали б їх з Криму та з інших місць, де вони з'являться, у царську сторону. Така позиція представника Росії мала аргументуватися тим, що ці люди втекли, вчинивши багато злочинів, а також тим, що раніше під владу Петра I просилися піддані султана з Білгородської Орди і з ногайців, а він, «заради істинного дотримання мирних договорів», звелів їх не приймати. Так своєю чергою мав

би учинити і Агмед III, аби на обидві сторони завжди була «тиша і добра дружелюбність»²⁸. У інших документах — листах царя від 22 листопада 1706 р. йдеться, зокрема, про те, що за донесенням азовського губернатора І. Толстого, від башкир до Криму були прислані посланці, які мали домагатися у хана прийняття їх «у союз»²⁹.

У відповідь на царську грамоту 11 листопада була відправлена відписка до Посольського приказу, у якій знаходимо досить неочікувану, з огляду на попередній розвиток подій, інформацію. П. Толстой доносив, що Алей-мурза при від'їзді з Константинополя говорив, що хоча великий візир і повелів вислати підданих царю башкир з Криму, але хан їх не вишле. Посол зазначав, що в такому разі це може стати прикладом іншим для переїздив, що може зашкодити мирним угодам. Він вважав, що потрібно наглядати над підвладними царю «бусурманськими народами», аби вони не чинили таких переїздив. Російський дипломат писав і про чутки у турецькій столиці стосовно прохання підданих Порті черкесів про перехід під владу Петра I. Він зауважував, що у тому разі, коли ці чутки правдиві, а хан башкир не вишле, то прийняття черкесів не зашкодить. Це була би рівнозначна відповідь на дії турецької сторони, а пізніше можна було би учинити і розміну. Тільки ж приймати потрібно було лише людей у разі їхнього переїзду, а не поширювати царську владу на територію їхнього проживання³⁰.

Отже, досить несподівано, у ситуації, коли, здавалось би, питання навколо приїзду татарського посольства були з'ясовані і врегульовані, у документі мовиться про прийняття підданих царю татар під владу кримського хана. З відписки зрозуміло, що на висновок про те, що таке прийняття вірогідне, російського посла наштотували слова Алей-мурзи. Рішення Гази-Гірея III не вислати царських підданих П. Толстой вважав ознакою того, що на кримські терени можуть бути прийняті ті спільноти, які ці татари представляли. Підтвердженням серйозності ситуації в її оцінці російським послом стала його пропозиція про прийняття під владу Петра I черкесів як адекватну відповідь туркам. Звернемо увагу й на те, що, відповідаючи на грамоту від 29 вересня, П. Толстой називав тих, хто приїжджав з-під царської влади до турецької столиці, башкирами. Загалом у нас склалося враження, що російський дипломат не мав точних відомостей, кого представляли ці люди. Тому інформація грамоти дещо переорієнтувала його в ідентифікації царських підданих, яких він до цього називав татарами.

Саме тоді, коли турецька верхівка вирішувала питання, пов'язані з татарським посольством, у Стамбулі проявила себе ще одна сила, котра штовхала Османів до війни. Через своє представництво дипломатичну акцію в цьому напрямі здійснив Версаль. Отже, 19 вересня до посла приходив грецький священник Амбросій, який розповів, що 18 числа він був на Галаті і заходив у двір цісарського посланця Йоганна Міхаеля фон Тальмана, оскільки був знайомий з господарем того двору. Дізнавшись, що Амбросій буває в будинку московського посла, цісарський посланець попросив передати П. Толстому пропо-

зицію таємно прислати до нього вірну людину, через яку хотів секретно повідомити про якусь справу³¹.

Того ж дня росіянин відправив до Й.М. фон Тальмана свого лікаря Георгія Полікала. Лікар мав пояснити австрійському представнику, що П. Толстой хотів доручити завдання комусь зі своїх перекладачів, але ці люди не мали права виходити з посольського двору без супроводу яничара, тому таємні контакти здійснювалися за допомогою його — Г. Полікала. Повернувшись, лікар повідомив послу, що, згідно з розповіддю Й.М. фон Тальмана, минулими днями надійшли листи від французького короля до його посла Шарля Ферріоля. Людовік XIV наказував, щоб посол зустрівся з великим візиром і говорив про воєнні успіхи цісарських сил, зауважуючи, що це у певну пору може зашкодити Турецькій державі. Король закликав турецьке керівництво не втрачати придатного часу, аби перемогти цісаря Йосифа I, зважаючи на прохання угорців про допомогу. Якщо ж турки не хотіли починати відкритої війни, то хоча б учинили таємно — дозволили татарам з'єднатися з угорцями, або відправили на допомогу угорцям 8–10 тис. свого війська. Цього б вистачило, щоб «утіснити» цісаря. Ш. Ферріоль мав звернути особливу увагу Чорлулу Алі-паші і на Російську державу, говорячи, що Туреччині вже час розпочинати війну з московським царем, оскільки мир з ним не затверджений і кордони не узгоджені, «і то суть не політика, що залишити одного государя, щоб утіснити другого, як нині чинить цар московський» — підкорив Польщу, «утіснив» Швецію, має під своєю владою «велике місто Кам'янець, яке є ключем татарської землі», до того ж має зв'язки з константинопольськими та іншими греками, валахами, молдованами та багатьма іншими одновірцями. Московський цар, як повинен був говорити французький посол, очікував лише закінчення війни зі шведами і з поляками. Незадовго після цього російські кораблі мали спуститися у Чорне море, а по суші царські війська вирушили б у Крим. Водночас Йосиф I ударив би з іншого боку. Таким чином, існувала небезпека, що нападники могли змусити мусульман швидко відступити у «внутрішню Азію».

Ознайомившись з міркуваннями та пропозиціями французів, Чорлулу Алі-паша відповів, що він мусить дякувати за мудрі поради скільки Людовіку XIV — «щирому приятелю» турків, стільки ж і послу — «мудрому служителю» короля. А далі заявив, що до того часу ані перша, ані друга сторони не спричинилися до розриву мирних взаємин, що турки хочуть вповні дотримуватися миру і сприяти тому, щоб він зберігався у непорушності. Отримавши таку відповідь, Ш. Ферріоль все одно продовжив вживати заходів у інтересах свого короля. Він розіслав листи від себе у султанський дім — до сіягдара (зброєносця султана), кизлар-агаси (головного чорного євнуха султанського двору) та інших осіб, написавши те, що говорив і візиру, маючи на меті, щоб інформація була передана Агмеду III, і щоб про неї дізнався московський посол³². 21 вересня П. Толстой відправляв до цісарського посланця Г. Полікала з вдячністю за відомості щодо дій французького посла та з проханням повідомляти потрібні новини й надалі, за що обіцяв сприяння при потребі зі свого боку³³.

Зауважимо, що підбурювання Людовіком XIV турків до війни мало вагомі причини: з 1704 р. Франція терпіла поразки у боротьбі зі своїми противниками, жорстоких невдач французькі війська зазнали й у 1706 р.³⁴ І не даремно спочатку мова йшла про протистояння з Австрією. З розгортанням збройної боротьби Османської імперії проти австрійців французи могли розраховувати на успіхи у війні за Іспанський спадок, яку вони вели з ворожою коаліцією, куди входила Австрія. Ця ж мета переслідувалася і при підштовхуванні Стамбула до протистояння з Росією: Версаль прагнув якнайшвидшого переможного для Карла XII завершення російсько-шведського конфлікту, що звільнило б шведські війська для спрямування їх проти ворогів Франції. Ось як з цього приводу Ш. Ферріоль писав державному секретарю маркізу де Торсі, який очолював дипломатичну службу Франції: «Коли б шведська армія подужала московську, Францію б урятовано від європейської коаліції»³⁵. Разом з тим потрібно згадати, що надії на вступ Швеції у війну на його боці з'явилися у Людовіка XIV і з вторгненням шведських військ до Саксонії та виявами ворожості Карла XII стосовно австрійського імператора³⁶.

Не маючи даних про зв'язок між приїздом посольства з Бахчисарая та заходами французької дипломатії у Стамбулі, ми все ж не можемо ігнорувати той факт, що ці події відбулися в один і той самий час. А тому припускаємо, що вони могли бути пов'язані між собою. На цю думку наштовхує й те, що ще у березні 1706 р. Ш. Ферріоль подав Порті меморіал, яким Версаль закликав Агмеда III до війни з Росією³⁷, а надалі — уже з весни 1707 р. — дії кримчан та французів, спрямовані на розпалювання антиросійських настроїв у турецькій верхівці, часто були скоординованими.

Та Стамбул не піддався на акції ані з боку Бахчисарая, ані з боку Версаля. Відомо, що турки раділи укладенню Альтранштадтського договору як такого, що послаблював Росію, але все ж продовжували займати вичікувальну позицію. До того ж першочерговим завданням прибічники реваншу серед турецької верхівки вважали повернення не Азова, а Мореї, бо при володінні нею до турецького скарбу надходили значні прибутки³⁸. Нагадаємо, що за турецько-венеціанським Карловицьким договором 1699 р. над Мореєю визнавалася влада Венеції³⁹. Якраз наприкінці 1706 р., коли різко загострились взаємини Швеції з Австрійською імперією, у Стамбулі активізувалось придворне угруповання, яке виступало за війну з Венецією з метою повернення Мореї. Оскільки ж придбання венеціанців за Карловицьким договором гарантувалися Австрією, то спроба турків заволодіти Мореєю мала призвести до їх конфлікту з австрійцями⁴⁰. Таким чином, протистояння з Росією аж ніяк не було на порядку денному у Османській імперії.

Розглянувши політичні події, що розгорнулися навколо приїзду кримського посольства до Стамбула восени 1706 р., ми бачимо, що ця акція Бахчисарая не мала прямих наслідків. Проте вона ще раз нагадала турецькому керівництву про політичні проблеми ханства, через які знову змусила його розглядати питання про взаємини з Російською державою. Напевно, ми повинні пам'ятати

й про те, що відсутність швидкого ефекту від дипломатичних заходів кримського керівництва, а разом з ним і французького уряду, не означає, що їхні дії минули даремно. Вони доносили свою, часто небезпідставну аргументацію до керівництва Османської імперії, живили войовничі настрої у тих, хто прагнув війни. Врешті, їх активність змушені були враховувати й уряди інших країн, чиї дії у тій чи іншій мірі залежали від політики Стамбула.

¹ Павленко Н.И. Петр Великий. — М., 1994. — С. 214.

² Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты. — М., 2005. — Т. 2. — С. 8.

³ Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697–1710 гг.). — Ленинград, 1986. — С. 82–86; Gierowski J.A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). — Kraków, 2001. — S. 243–244.

⁴ Богословский М.М. Петр I: материалы для биографии. — Ленинград, 1948. — Т. 4. — С. 446–447.

⁵ Павленко Н.И. Петр Великий. — С. 211–213.

⁶ Там же. — С. 214–215; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. — М., 2006. — С. 207–209; Северная война 1700–1721 гг.: Сборник документов. — М., 2009. — Т. 1. — С. 290–292.

⁷ Kamiński A. Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltranszadzki 1706–1709. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. — S. 18–19.

⁸ Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — С. 41, 48–49.

⁹ Там же. — С. 48.

¹⁰ Богословский М.М. Петр I: материалы для биографии. — Ленинград, 1946. — Т. 3. — С. 430–432; Павленко Н.И. Петр Великий. — С. 121–124.

¹¹ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. — М., 2008. — С. 345–349.

¹² РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1706. — Спр. 3. — Арк. 314 зв.

¹³ Там само. — Арк. 314 зв.–315.

¹⁴ Там само. — Арк. 315.

¹⁵ Там само. — Арк. 315 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 316.

¹⁷ Там само. — Арк. 321 зв.–322.

¹⁸ Там само. — Арк. 324–326 зв. Адресуючи листи Ф. Головіну, який керував зовнішньою політикою Росії, П. Толстой ще не знав, що боярин помер 30 липня 1706 р. Після нього управління закордонними справами перейшло до Г. Головкина (*Бушкович П.* Петр Великий: борьба за власть, 1671–1725. — СПб., 2008. — С. 255–256.)

¹⁹ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1706. — Спр. 3. — Арк. 326 зв.–327 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 336 зв.–337.

- ²¹ Там само. — Арк. 342 зв.–346 зв.
- ²² Там само. — Арк. 349 зв.–350.
- ²³ Там само. — Арк. 352–353.
- ²⁴ Там само. — Арк. 353–353 зв.
- ²⁵ Там само. — Арк. 354–354 зв.
- ²⁶ Там само. — Арк. 358 зв., 363–365.
- ²⁷ Там само. — Арк. 380–380 зв.
- ²⁸ Там само. — Арк. 374, 375–376 зв.
- ²⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1900. — Т. 4. — С. 452.
- ³⁰ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1706. — Спр. 3. — Арк. 387 зв.–389.
- ³¹ Там само. — Арк. 338 зв.–339.
- ³² Там само. — Арк. 339–341.
- ³³ Там само. — Арк. 341.
- ³⁴ *Борисов Ю.В.* Дипломатия Людовика XIV. — М., 1991. — С. 294–295; *Блюш Ф.* Людовик XIV. — М., 1998. — С. 625–626.
- ³⁵ *Борщак І.* Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами) // Науковий збірник за рік 1928. — К., 1928. — Т. 27. — С. 77–78; *Шутой В.Е.* Позиция Турции в годы Северной войны 1700–1709 гг. // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. — М., 1959. — С. 106–107.
- ³⁶ *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Первого. — М., 1986. — С. 209–210; *Григорьев Б.* Указ. соч. — С. 211–212.
- ³⁷ *Борщак І.* Вказ. праця. — С. 78.
- ³⁸ *Крылова Т.К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки Академии наук СССР. — М., 1959. — № 65. — С. 260.
- ³⁹ *Богословский М.М.* Указ. соч. — Т. 3. — С. 431; *Эмеджен Ф.* От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского мирного договора // История Османского государства, общества и цивилизации. — М., 2006. — Т. 1. — С. 44.
- ⁴⁰ Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.) // Составители и авторы вступительной статьи и примечаний М.Р. Арунова, С.Ф. Орешкова. — М., 1985. — С. 131.

Кирилл Кочегаров

**РОЛЬ ИВАНА МАЗЕПЫ В РУССКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1708 г.:
ПОЕЗДКА ЗГУРЫ СТИЛЕВИЧА
К СЕРАСКЕРУ ЮСУФУ-ПАШЕ**

У статті досліджено роль І. Мазепи в російсько-турецьких дипломатичних відносинах першої половини 1708 р. Історик відкинув тези, що український гетьман проводив системну політику щодо Османської імперії. Він заперечив незалежність контактів І. Мазепи, обґрунтовуючи це відсутністю достатніх документальних свідчень.

Ключові слова: І. Мазепа, Карл XII, Гетьманщина, Османська імперія, дипломатичні відносини.

В статье исследована роль И. Мазепы в российско-турецких дипломатических отношениях первой половины 1708 г. Историк отверг тезисы, что украинский гетман проводил системную политику касательно Османской империи. Он отрицал независимость контактов И. Мазепы, обосновывая это отсутствием достаточных документальных свидетельств.

Ключевые слова: И. Мазепа, Карл XII, Гетманщина, Османская империя, дипломатические отношения.

The article examines the role of Ivan Mazepa in the Russo-Turkish diplomatic relations in the first half of 1708. Historian has rejected the contentions that Ukrainian Hetman conducted a systematic policy concerning the Ottoman Empire. Historian denies independent contacts of Ivan Mazepa, justifying it by the absence of sufficient documentary evidence.

Keywords: I. Mazepa, Charles XII, hetman, the Ottoman Empire, diplomatic relations.

Подготовка похода короля Карла XII на Россию сопровождалась усилиями шведской дипломатии осложнить ее международное положение. Это выражалось не только в стремлении укрепить позиции шведского ставленника Станислава Лещинского в Речи Посполитой, но и в попытках заручиться поддержкой Османской империи. В свою очередь, недопущение ухудшения русско-турецких отношений стало одной из важнейших задач русской дипломатии в 1707–1708 гг.

Гетман Украины к началу XVIII века уже традиционно играл важную роль в реализации внешнеполитического курса русского правительства в отношении Крыма и Османской империи. Причем зачастую это касалось не только пограничных вопросов, но и других, более значимых для России проблем. Одним из примеров подобного вовлечения гетмана И.С. Мазепы в решение ряда важных для русского правительства вопросов в отношениях с Турцией в 1708 г. стала поездка его доверенного лица — грека Згуры Стилевича¹ в Бендеры для переговоров с Юсуфом-пашой — вали (губернатором) или сераскером (главнокомандующим) эялета Силистры, который в тот момент пребывал в Бендерах.

В июле 1707 г. в Константинополь прибыл галицкий стольник Самуэль Гурский, посол Станислава Лещинского. При этом посланник союзной России сандомирской конфедерации — Миколай Милькевич по распоряжению османского правительства был задержан в Яссах (в Константинополь были отправлены привезенные им письма). С. Гурский пытался добиться от Порты посылки на помощь Станиславу Лещинскому татарского войска. В перспективе не исключалось и заключение польско-турецко-шведского союза². По сведениям русского посла в Турции Петра Андреевича Толстого, Порта отвергла предложения С. Гурского, а сам он был «отпущен не честно, можно сказать, что выслан силою». Кроме того, русский дипломат сообщал, что Порта отказалась признать Станислава Лещинского королем Польши³.

Однако П.А. Толстой не знал или недооценил того факта (не сообщив о нем в Россию), что польско-турецко-шведские контакты были продолжены через посредство Юсуфа-паши. Осенью 1707 г. сераскер направил в шведскую ставку Мехмеда-эфенди (Мехмеда-агу), не имевшего официальных полномочий от Порты. На переговорах стороны вновь обсуждали возможность поддержки со стороны Турции Станислава Лещинского. Доставленные Мехмедом-эфенди послания шведско-польской стороны были направлены сераскером в Константинополь. Однако султанское правительство, как и ранее, не решилось нарушать мирный договор с Россией. Тем не менее, весной 1708 г. в Бендеры для продолжения переговоров прибыл коронный кухмистр Станислав Тарло⁴.

По некоторым данным, в ходе переговоров с польско-шведской стороной Мехмед-эфенди заявил, что Порта не может предоставить поддержку Станиславу Лещинскому в форме открытого направления в Польшу вспомогательных войск, поскольку турки не желают в данный момент разрывать мир с Россией. В то же время турецкий дипломат заметил, что султан готов это сделать иным образом, а именно путем отправления к Станиславу татарского войска. Это устное обещание османский дипломат подтвердил, подписав 1 января 1708 г. (н. ст.)^{*} соответствующее письменное обязательство на имя Станислава Лещинского⁵.

^{*} Все даты, кроме особо оговоренных, даны по старому стилю.

По поводу политики Порты в отношении России в 1707 — первой половине 1708 гг. в историографии существуют различные мнения. Суждение Т.К. Крыловой о том, что с весны 1707 г. в Константинополе восторжествовала правящая группировка, выступавшая за мирные отношения с Россией и нейтралитет в русско-шведском противоборстве (при этом автор принимает взгляд П.А. Толстого на миссию Мехмеда-эфенди как осведомительную)⁶, на наш взгляд, несколько упрощенно характеризует внешнюю политику Порты того времени.

Более предпочтительной представляется точка зрения шведского историка С.А. Нильсона, основанная на сообщениях турецкой хроники. Позиция Турции, которую великий везир Чорлулу Али-паша сформулировал в послании Юсуфу-паше, заключалась в следующем. В условиях русско-шведской войны в Константинополе посчитали полезным для Порты укрепить дипломатические отношения с Карлом XII, что должно было, по мнению великого везира, несколько ослабить внешнеполитические позиции России. Юсуф-паша должен был развивать дружеские отношения со шведами от своего имени, однако сераскер пошел в этом дальше, дав Мехмеду-эфенди дипломатические полномочия, что противоречило инструкции великого везира⁷. Предлагал ли Мехмед-эфенди вспомогательные войска для Станислава по инициативе османского правительства или Юсуфа-паши, до конца не ясно. Ниже будет рассмотрена версия, согласно которой турецкий эмиссар действовал по собственной инициативе.

Вне зависимости от того, какие инструкции имел Мехмед-эфенди, и насколько его действия были санкционированы великим везирем или же даже Юсуфом-пашой, очевидно, что хотя в рассматриваемое время Османская империя, по ряду причин, не желала обострения отношений с Россией, это вовсе не означает, что в Константинополе не осознавали, насколько не соответствует османским интересам усиление влияния России на Правобережной Украине и в Причерноморье. Вполне логичным поэтому выглядело желание османов, не вступая в открытый конфликт с Москвой и всячески демонстрируя ей желание соблюдать мир, оказать скрытую поддержку ее противникам — Карлу XII и Станиславу Лещинскому. И если даже османские политики колебались в своих намерениях высылки татарского войска в Польшу (сделано это так и не было), все равно контакты с противниками России являлись для Порты одним из средств влияния на расстановку сил в Восточной Европе и вполне могли рассматриваться, как перспективное направление внешней политики в недалеком будущем. Это подтверждают и многие факты, касающиеся поездки Згуры Стилевича в Бендеры и нашедшие отражение в его реляциях.

О миссии Мехмеда-эфенди в Москве узнали не от П.А. Толстого, а от гетмана И.С. Мазепы. В письме от 7 ноября 1707 г. гетман сообщил об этом начальнику Посольской канцелярии Г.И. Головкину, отмечая, что миссия эта была специально скрыта султанским правительством от русского посла; что Мехмед-эфенди повез письмо от великого везира к литовскому подканцлеру

Станиславу Щуке, а Юсуф-паша направил с ним от своего имени письма к Карлу XII и Станиславу Лещинскому, текст которых якобы получил из Константинополя. Турецкий дипломат должен был воочию убедиться, что шведские войска способны вести войну с Россией, и убедить Станислава и Карла XII, чтобы они не мирились с Петром I «без согласия и ведома» султана. По сообщению из Ясс анонимного гетманского «доброхота», Порты готова начать войну с Россией «или сей приходящей зимы чрез татар, или на весне явственно сами собою», а в Бендерах ведутся масштабные военные приготовления и стягиваются войска. Этот анонимный информатор якобы сам видел письма Юсуф-паши к шведскому королю и его польскому союзнику, «в две мешечках златоглавных заключенные». В поддержку своей информации гетман ссылался и на сведения иерусалимского патриарха Хрисанфа о готовности турок начать с Россией войну зимой или весной, заключив союз с Карлом XII и Станиславом Лещинским⁸.

В декабре 1707 г. встревоженный Петр I, сообщая об этом П.А. Толстому, потребовал от русского посла в Константинополе немедленно еще раз прояснить подробности миссии С. Гурского, разузнать о поездке турецкого эмиссара в Польшу и в связи с этим прозондировать настроения османских правящих кругов касательно войны с Россией⁹.

Однако на все запросы Толстого ему было заявлено, что Мехмед-эфенди ездил с осведомительными целями и никаких официальных полномочий не имел. 14 января 1708 г. на встрече с русским дипломатом реис-эфенди (руководитель османской внешней политики) уверял его в исключительно мирных намерениях Порты в отношении России¹⁰. В послании Г.И. Головкину русский посол заявлял, что анонимный корреспондент Мазепы «приказывал» гетману «не истинну». Подтверждая, что Мехмед-эфенди был действительно направлен в Польшу, Толстой, тем не менее, настаивал, что никаких писем от имени султана или везира с ним не посылалось. Русский посол имел в виду, что ему стало бы обязательно известно о факте составления подобного послания в османской канцелярии. В связи с этим Толстой иронизировал по поводу послания великого везира Али-паши подканцлеру С. А. Щуке: «и когда везирь послал писмо тайно, как же оный корреспондент мог о том познать, будучи в Волоской земле? И может быть, что оный корреспондент самые тайные секреты салтанские и везирские ведает, чего мы здесь отнюдь проведать не можем». Русский дипломат оправдывался, что не сообщил о миссии Мехмеда-эфенди, поскольку не считал, что она каким-то образом направлялась против России и вообще была организована по решению центрального правительства в Константинополе. Мехмед-эфенди, по его мнению, был направлен исключительно с осведомительными целями и не имел полномочий о чем-либо договариваться, разве что делал это по инициативе сераскера. «А что Юсуп-паша чинит пересылки с поляки из Бендеря, мне того ведаť не почему, понеже Бендер отсюду в далнем разстоянии и тамошних дел состояние лутче может быть ведомо гетману и ковалеру господину Мазепе», — признавался П.А. Толс-

той. Он соглашался, что допустил оплошность, не сообщив, с какой грамотой был отправлен из Константинополя С. Гурский, но одновременно оправдывался, что по сведениям, которые он получил позже (самого текста русскому послу достать не удалось), в грамоте «кроме поздравления, ничего не писано».

Уязвленный выговором, полученным от Головкина за то, что не уследил за действиями турецких дипломатов по отношению к шведско-польской стороне, которые несли в себе потенциальную опасность для России, Толстой в своем пространном послании несколько раз говорил об отсутствии каких бы то ни было признаков скорого начала войны со стороны Порты, высказав, правда (не исключено, что для перестраховки), опасения, как бы турки «не послабили татаром», т. е. видимо позволили им совершать набеги на российские владения. Таким образом, Толстой частично подтверждал приводившиеся выше предупреждения гетмана. Он подтвердил и факт строительства крепости в Бендерах, хотя и отрицал размах ведущихся военных приготовлений в части отправки туда артиллерии и людей¹¹. Стоит отметить, что информация о письме великого везира С.А. Щуке не является совсем безосновательной. Шведский историк С.А. Нильсон отмечает, что статс-секретарь Улоф Хермелин в письме от 22 ноября 1707 г. благодарил литовского подканцлера за подготовку прибытия Мехмеда-эфенди¹².

Находясь в Константинополе, русскому послу было трудно отслеживать политику Юсуфа-паши, довольствуясь той информацией, что удавалось собирать в османской столице, при этом зачастую из вторых-третьих рук и с опозданием¹³. Поэтому здесь для русского правительства особое значение приобрела дипломатия гетмана И.С. Мазепы, который имел не только собственные контакты с сераскером Юсуфом-пашой, но и свою сеть осведомителей в Бендерах, а также в Молдавии и Валахии. В отличие от гетмана, П.А. Толстой, например, признавался, что не поддерживает тесных контактов с валашским господарем Константином Брынковяну и валашским стольником Константином Кантакузино¹⁴, тогда как Мазепа, как это будет видно выше, имел с ними контакты. Да и сам Згура Стилевич вел переписку, например, с К. Кантакузино¹⁵.

В феврале 1708 г. Мазепа извещал о полученной им от коронного гетмана Адама Миколая Сенявского информации о том, будто бы турецкий посол, ездивший к Карлу XII и Станиславу Лещинскому, «обещал им именем Порты в помощь по первой весне 40 000 турков, а 60 000 орды, и будто и писмом тую свою ассекурацию подтвердил»¹⁶. В апреле в распоряжении русского правительства оказались известия гетмана, что С. Тарло — посол Станислава в Османскую империю, проехал Яссы. И.С. Мазепа узнал об этом от К. Брынковяну¹⁷.

В апреле И.С. Мазепа и сообщил русскому правительству о появлении С. Тарло в Бендерах, узнав об этом от находившегося в Ягорлыке, в 7 милях от Бендер, своего «губернатора» (так назывался пребывавший там постоянный представитель гетмана¹⁸). В письме Г.И. Головкину гетман отмечал, что корон-

ный кухмистр прибыл в Бендеры «в великой ассистенции, которого сам сераскер паша з яничарами и со всем войском при себе будучом турецком встречал и честно в Бенедр впровадил». Целью миссии С. Тарло было получение для войск Станислава Лещинского помощи в виде татарских отрядов. Необходимость этой помощи польский дипломат обосновывал тем, что Август II, заручившись якобы поддержкой германского императора, собирается вернуться в Польшу, «и если сераскер не даст орды», то Карл XII и Станислав, несмотря на существующие некие договоренности с Портой, вынуждены будут «с Москвою примиритца, понеже будто сама Москва стараетца и просит о покой», сосредоточив все усилия на борьбе с Августом II и императором. Коронный кухмистр убеждал Юсуфа-пашу, что если османы помогут Станиславу и шведскому королю, выслав на соединение с ними татар, то «будто и казаки орде помоществоват будут». Поедет Тарло в Константинополь или нет, информатор гетмана не сообщал¹⁹. Г.И. Головкин дословно пересказал эти сведения в письме Петру I от 5 мая 1708 г.²⁰

Стремление русского правительства получить более подробную информацию о миссии С. Тарло и заодно еще раз проверить сведения, сообщенные П.А. Толстым и гетманским «губернатором» из Ягорлыка, и стали основной причиной посылки Згуры Стилевича в Бендеры.

Другой важной причиной поездки Згуры к сераскеру стало усиление напряженности в отношениях населения приграничных областей России и Турции — между белгородскими и крымскими татарами и ногайцами, с одной стороны, и украинскими и донскими казаками и калмыками — с другой. Юсуф-паша слал в Константинополь жалобы на набеги подданных России — казаков и калмыков и отгон ими скота у белгородских и крымских татар. Во второй половине 1707 — начале 1708 гг. это осложнило положение П.А. Толстого, от которого недовольная Порта требовала компенсации убытков, понесенных подданными султана, а также допуска ее представителей для участия в розыске похищенного²¹. Соответствующие претензии сераскер предъявлял и гетману И.С. Мазепе, который даже жаловался русскому правительству, что Юсуф-паша «повелевает мне то поголовщину платить, то лошадей сыскивать, чиня меня власно стадником или стражем стад их, белгородцких»²². Естественно, что Мазепа, в соответствии с требованиями русского правительства, добивался от запорожцев прекращения набегов. Однако сечевики неизменно заявляли, что не причастны к ним.

В конце 1707 г. И.С. Мазепа направил в Сечь своего посланца Якима Кньша, вновь выговаривая запорожцам за похищение коней, а также за недавно осуществленный отгон более чем трехтысячной отары овец. В ответном послании (сразу после рождественских праздников) Низовое Войско и кошевой Тимофей Фененко заявляли, что краденных коней в Сечи нет, а «тих злодеев и коноводов жадною мерою тут у себе не передержуемо». Что касается овец, то запорожцы и вовсе считали подобные обвинения надуманными, «поневаж все кримские улуси и отара тут около Сечи, взявши з гори от Карачакрану аж до

Белозорки, а от Белозорки до Рогачика и до самой Каиры по над самим Днепром кочуют и ходят и нашему товариству своею працею и мысливством» вредят в промыслах (далее следовал длинный перечень жалоб на «кривди и утиски» от «крымских людей»), и, несмотря на это, казаки не отгоняют у них овец и прочий скот. «Да уже б туда в белгородскую сторону для бырок (овец. — *К.К.*) удавались, тут под боком множество их маючи? Яких бырок не тилко от белгородцов не уганяли, лечь на умислах того не было и во сне не снилос», — иронизировали запорожцы. Они напоминали гетману, что в Сечи запрещены «шкоди и крадежства»²³.

Однако согласно анонимному информатору гетмана, скрывшемуся под инициалами «Г.Р.», все было совсем иначе. В своем послании он сообщал, что тотчас после прочтения в раде писем гетмана, среди казаков начались волнения: «зараз почали старшину скидати да бытися в раде». Неизвестный запорожец писал Мазепе, что сечевики не обращают внимания на его увещевания и требования и конокрады, отогнавшие коней у белгородских татар, чувствуют себя в Сечи превосходно, «а когда рада о чом станет, тогда оны на конь и до крепі (крепости. — *К.К.*) своей в Базавлук, где немало там их обретається». Правда, о похищении овец, по сообщению анонима, «еще тут не пронеслося и еднаго слова»²⁴.

Естественно, что набеги запорожцев на кочевья белгородских татар и ногайцев прекратиться не могли. В апреле 1708 г. в Сечи получили новую грамоту гетмана И.С. Мазепы с обвинениями в угоне у белгородских татар двухсот («полчварта ста») коней. Новый кошевой Константин Гордиенко и Низовое Войско выражали удивление и недоумение по поводу гетманских нареканий, заявляя, что, реагируя на предыдущие требования Мазепы, «тую своеволю з межи себе вывели, искоренили», постановив конокрадов казнить смертью. На заявления белгородских татар, преследовавших угонщиков, что следы их вели якобы в Сечь, запорожцы отвечали, что это всего лишь предположения, поскольку преследователи до Запорожья не доехали. В угонах лошадей они обвиняли своевольные ватаги городских казаков²⁵. Однако вскоре гетман получил уточняющую информацию. Доставленный к нему в Белую Церковь атаман Згарда, ходивший с товариществом на рыбные промыслы, сообщил Мазепе, что видел «своими очима Перебийноса чрез Бог переправуючогося з товариством легкомыслным и своевольным, маючи при себе стаднину белгородских коней, и погнался до Вербового з оною, обзиваючися сечовым товариством, а не знат якого куреня». На соответствующее гетманское письмо в Сечь, запорожцы вместе с К. Гордиенко вновь отвечали, что изгнали «з межи себе своевольных коноводов» (в т.ч. и «плута» Перебийноса, который приносит войску дурную славу), а шайка конокрадов состоит из городских (и в том числе уманских) казаков. Низовое Войско допускало, что к ней вполне могли прибиться и отдельные выходцы из Сечи, снимая с себя ответственность за их действия. «Да и тое не помалу нас Войско Запорожское Низовое оскорбляет, что городовіе здавна злодейством бадаючися люде кому где в

чом колвек учинят шкоду, то велможност ваша все до нас пишете», — подводили итог сечевики²⁶. Еще в декабре 1707 г. И.С. Мазепа, сообщая Г.И. Головкину о жалобах Юсуфа-паши на отгон трехтысячной отары овец и предпринятых им в связи с этим мерах, сетовал: «всеу труждаюся, понеже воровство тое между запорожцами не искореняется и не умалается». Также Мазепа жаловался на уманских казаков, заявляя, что они «едного ж духа и нрава з запорожцами»²⁷.

Таким образом, истинная цель поездки Згуры к Юсуфу-паше состояла в сборе информации о его контактах со шведами и представителями Станислава Лещинского. Решение пограничных проблем должно было послужить в данном случае прикрытием, хотя, безусловно, вопрос этот также имел вполне реальное значение в двусторонних отношениях России и Османской империи. В послании Г.И. Головкину Мазепа обещал по возвращении Згуры сообщить, что в Бендерах «делают и выробляют» С. Тарло и сопровождающий его шведский дипломат²⁸. Именно так и характеризовал миссию Згуры руководитель Посольской канцелярии в письме Петру I²⁹.

О миссии Згуры Стилевича повествуют две реляции. Основная озаглавлена, как «Реляция от мене, Згуры Стилевича, за поворотом моим из Бендер от Юсуф сераскера паши силистрийского чиненая по указу ясневелможного его милости пана гетмана Войск Запорожских и кавалера в Белой Церкви мая 30 року 1708»³⁰. Ее дополняет «Особная от менеж, Згуры Стилевича, реляция, року и дня выжей описанного, в Белой Церкви чиненая»³¹. Если первая последовательно излагает основные события поездки грека в Бендеры, то вторая более подробно описывает наиболее важные встречи и переговоры, а также содержит информацию, собранную Згурой по интересовавшим гетмана и русское правительством вопросам.

28 апреля 1708 г. Згура выехал из Белой Церкви и прибыл в Бендеры 4 мая. 6 мая состоялась его встреча с Юсуфом-пашой, который «в привете своем явил себе мне сердитым барзо и гневливым». Однако «упоминок» и письмо И.С. Мазепы принял, выслушав и краткую речь посланца с поздравлением от имени гетмана. Згура отмечал, что Юсуф-паша «почтил мене тым местцем, на яком и прежде садил, когда перед тым до его бывалем присылан, то есть велел на зидлику сести, а сам, сидя по обыкновению на земли, почал публице при звыйклой своей многолюдной ассистенции выговорувати так».

Первая аудиенция была целиком посвящена пограничной проблеме. «Что то за мир? — восклицал паша. — Что за суседская приянь межи нами? Когда от початку постановленных пактов непрестанные стороне нашой от вас чинятся шкоды». «Шкоды» сводились к отгонам казаками у татар коней и рогатого скота, общее число которого, по подсчетам татарско-турецкой стороны, составило более 20 тыс. голов, а так же нападениям на купцов, проезжавших из владений Порты во владения русского царя. Все это, заявлял паша, «деется против мирных договоров межи монархами утвержденных, так и приязнь, чрез пакта состоявшаяся (имелся ввиду Константинопольский мирный договор

1700 г. — К.К.), не без вонпливости и подзору у нас зостае». Поэтому необходимым условием установления действительно мирных и дружеских отношений между Россией и Портой является вознаграждение всего понесенного турецко-татарской стороной ущерба, резюмировал сераскер («Если справедливость належитая и нагорода за все шкоды нашим людям учинится от вас, то в тот час правдивый будет мир и приязнь совершенная»).

Предваряя обычные возражения русско-украинской стороны о невозможности воспрепятствовать действиям «своевольных» казачьих ватаг, сераскер выразил готовность турецко-татарской стороны самостоятельно наказать виновных, потребовав выдать письменное разрешение с обязательством России и гетмана не защищать «своевольников»³².

В ответ на предыдущие попытки И.С. Мазепы отвести от запорожцев вину за набеги на татарские владения («скажете вы, что меж запорожцами злодеев на машь и вымовляете их з того»), Юсуф-паша напомнил Згуре, что некоторое время назад по приказу гетмана турецко-татарской стороне были возвращены кони, отогнанные «у татар наших» и обнаруженные в Сечи. При этом сераскер не преминул заметить, что, хотя в соответствующем письме И.С. Мазепы речь шла о 260 конях, татарам на руки было передано только 240. «Знатно вместо десятины тые недоставаючие двадцят коней у себе удержалисте», — возмутился он.

На этом аудиенция закончилась. Паша отпустил Згуру, «велми сердито фукаючи, до господы, отложивши прочее до далшого розговору». Он состоялся 15 мая «по полудню», поскольку с утра Юсуф-паша был занят переговорами «с послом противной стороны» — коронным кухмистром С. Тарло³³.

Время между первой и второй аудиенциями Згура посвятил сбору информации о польско-шведско-турецких контактах, которая изложена им в «Особной реляции».

В Бендерах Згура застал троих посланцев «от стороны противной». Один из них — Ян Рушковский, летичевский ловчий³⁴, был послан сторонником Станислава Лещинского, киевским воеводой Юзефом Потоцким, «дякуючи паше за тое, что за его пашиным указом и позволением помянутого воеводы киевского дети и субстанция в Сочаве у Волощине в целости знайдуется». В знак благодарности Рушковский вез в подарок паше «карету з шестма фрызами». 7 мая он был отпущен из Бендер. «Если что мел за собою болше тот посланец, не знать», — отмечал Згура.

Два других — уже упоминавшийся С. Тарло и неназванный по имени шведский дипломат, которые находились в Бендерах, ожидая указа от Порты на проезд в османскую столицу, как они желали, или об отпуске их из Бендер. Особенно, по свидетельству Згуры, они ждали «обещанного именем Порты» Мехмедом-эфенди «королю шведскому и Лещинскому суккурсу»³⁵.

Помимо вышеуказанных дипломатов, в Бендерах находился и венгерский посол, который, по сведениям грека, «толко з приятельским отозвом был прислан»³⁶.

14 мая в Бендеры приехал «посланец» коронного стражника Стефана Потоцкого «з авизиями от Полщи». И в речи посланца, и в доставленном им письме «залецано Станеслава, а на ясневелможного его милость пана гетмана запорожского заношено жалобу, что от суккурсу козацкого в Полщи обиды и разорения чинятся»³⁷.

Еще 8 мая Згуру посетил («за позволением» Юсуфа-паши) некий Дзяун-мурза. «Велми доброхотным и зичливым к особе ясневелможного его милости пана гетмана запорожского являлся предо мною», — сообщал украинский дипломат. Грек в своей реляции не описывает конкретное содержание разговора, и, видимо, встреча ограничилась церемониальным обменом любезностями. Более содержательная беседа должна была состояться, по всей видимости, в ходе второй встречи, о которой договорились Згура и Дзяун-мурза. Однако она не состоялась, поскольку последний внезапно уехал из Бендер, получив известие, «же его татаре 17 человека, ездячи в степу за звером, зъехавшися з козаками завелися, где двох татар в смерть убито, двох живцем взято, инших ранено, а други, поутекавши, дали знат ему Дзяун-мурзе». Юсуфу-паше мурза сообщил, что поедет «в погоню за тыми козаками, взявши орды з полторы тысячи», собираясь преследовать нападавших, даже если они двинутся в Сечь. Если же казаки укрылись бы в украинских городах, Дзяун-паша выразил решимость ехать к самому гетману И.С. Мазепе³⁸.

Находясь в Бендерах, Згура «частокротне» встречался с резидентами валахского и молдавского господарей при сераскере, «катории суть люде доброй совести христианской, доброхотни и прихилни до мене были». Они подтвердили Згуре уже известный факт посольства С. Гурского в Константинополь, отметив при этом, что Порта через его посредство выразила свое дружественное отношение к Станиславу Лещинскому, «меючи его за приятеля и узнаючи за короля полского». Сам же Лещинский якобы «на документ приязни субмитовался (т. е. согласился. — К.К.) Порте, так все тое ненарушане заховат и потвердит, о чомколвек отец его от Августа и Речи Посполитой полской з Портою трактовал³⁹, яко и приятелское познанеся Порты з шведом учинить». Мехмед-эфенди был отправлен с санкции Порты «через посредствие пашы силистрийского на все тое учинит ответ Лещинскому, бо и тот Лещинского посел, первой у сераскера мусил быт, ниж у Порты станул».

После отпуска С. Гурского из Константинополя был направлен указ Юсуфу-паше, «дабы он послал якого справного, годного и поуфалого особу до Лещинского». Сераскер «зараз ... в тропы за Лещинского послом отпущенным, выправил реиза своего Мегмет Афенди до Лещинского, з тым, что Порта узнает его за короля полского, поздоровляет того королевского достоинства, отзываючися с приязню, а о взаимную просит, предречоных трактатов так же додержати обовязуется и взывает до корреспонденции взаимной, обещаючи всяким желанием неотмовное чинити доволство и совершенство». В отношении Карла XII Мехмед-эфенди должен был декларировать удовлетворение Порты по поводу установления двусторонних отношений («А до шведа в

особном листе самый комплемент изобразуючи тое: же Порта з приязнию озывается и рада тому, что з таким монархою до познания пришла»).

По сведениям Згуры, сам Мехмед-эфенди «над годность свою был приимован вдячне у Станислава и частокротные мевали з собою конференции». При этом посланец сераскера «чрез увесь час, колко там бавился ... завше если не у самого Лещинского, то у партизантов тамошних трактаментами и конверсациями упражнялся». Более того, Мехмед-эфенди три раза встречался со шведскими представителями: «при отданю листа, другой раз на конференции, а третий раз при одобранню экспедиции». Он обещал Станиславу «все справити у Порты, чога бы колвек потребовал», при условии что польская сторона направит посла в Константинополь «з прошением», уверяя: «же Порта готова прошений их слухати и оным задосит чинити, особливе в даню суккурсу». Результатом этого и стало направление в Бендеры коронного кухмистра С. Тарло и «шведа якогось, упоминаючися обещанного суккурсу ордою против нашей стороны».

Шведская сторона поддержала дипломатию Лещинского при османском дворе в ее стремлении получить обещанную османами помощь. От имени Карла XII Мехмеду-эфенди было заявлено, что «если Порта Лещинскому суккурс сеей зимы даст, то и я, мовит, целе при Божией помощи надеюся на московской столицы зимоват, токмо мне в том препятием великим Станислав есть, которого не утвердивши якбы належало на троне, не покоривши противных ему поляков, не могу того теперь доказать». «А если Порта в том Лещинскому не высведчит учинити, — передавал Згура планы шведского короля, — то я, мовит, як колвек з Москвою расправлюся и до згоды прийду, не нарушаючи приязни моей к Порте, толко ж сама Порта нехай тое уважит, який конец тому после будет, понеже и сама Порта тое добре знает: який москаль приятель, и як близкий он сосед есть»⁴⁰.

За цветистыми оборотами реляции гетманского дипломата (конкретизировавшими более ранние сведения, сообщавшиеся И.С. Мазепой) кроется, по сути, то же содержание, что и в турецких и шведских источниках, на основе которых описывал переговоры Мехмеда-эфенди С.А. Нильсон: заинтересованность Карла XII в поддержке Портой Станислава, как важный фактор успешных действий шведов против русских⁴¹.

Однако когда Мехмед-эфенди, возвратившись из Польши в Бендеры к силистрийскому паше, «объявил о послу Лещинского, идучом до Порты просити суккурсу, и что он упевнял тым суккурсом», паша выразил недовольство, что он, «не меючи злецена, упевнял и отослал до Порты Реиза Афенды⁴² з донесенем поселства его». Однако тот за свою миссию в Константинополе якобы «был похвален и по обыкновению тамошнем почтен и каф[т]аном одягнен». Великий везир, впрочем, «указу ... до сераскера на все тое велел ... ждати потол, покол он же вейзирь акт свой веселный отправит, бо женился чи з сестрою солтановою, или з племенницею». Паша соответственно задержал в Бендерах польского и шведского посланников.

Еще в бытность Згуры в Бендерах туда прибыл курьер из Константинополя, сообщивший, что Мехмед-эфенди отпущен из османской столицы с указом к сераскеру, однако о содержании его греку разузнать не удалось.

По сведениям, собранным гетманским дипломатом, в Константинополе «по веселю вейзира» трижды «заседала рада у Порты», при этом «на раде той постановлено, будто войну начать, толко нихто не знает, против кого».

Резиденты валашского и молдавского господарей, ссылаясь на информацию, полученную «от ближайших у двору сераскерова особ», сообщили Згуре, что «непрременно дадут вскоре суккурс противной стороне ордою», но не смогли назвать точное число татарского войска, которое будет направлено в Польшу. По их словам, польский и шведский представители прибыли в Бендеры, будучи уверенны, что Порта не откажет им в обещанной Мехмед-эфенди помощи⁴³.

15 мая состоялась вторая встреча Згуры и Юсуфа-паши. На этот раз «явил себе мне он паша ласкавшим и приветлившим, ниж первой при одобранию листа», — отмечал Згура в своей реляции. Кроме того, в этот раз встреча прошла с глазу на глаз. Юсуф-паша «казал всем своим выступити», после чего просил Згуру «о прощение, что первым разом принял мене необыкло з гневом, вымовляючися, что тое принужден был чинит для предстоящих ему паше под тот час многих мурз и аг турецких, котории всегда [мовит] мне докучают, скорбят за великие себе починеные и чинячиесе шкоды и примовляют явно, что я за ними не стою, стараня о награждении прилежного не прилагаю, и от одомщения их удержую, котрое певне будет, если вскоре их неудоволстуете, понеже они с всею Ордою Белагородскою и Нагайскою заносили до Порты супплеку о тых шкодах, которая вашему послови от Порты отдана, а от посла до вас послана с писмом его». «Однак и по той Орды Белагородской и Нагайской супплике, и по отписке посла вашего, жадное уконтентование укривжонным не учинилося от вас, овшем им далее, тым болшые от своеволцев умножаются злодейства», — подводил Юсуф-паша итог обсуждению пограничных проблем между Россией и Османской империей.

Уловка турецкого дипломата, оправдывавшегося за резкий прием, и переговоры с глазу на глаз предвещали обсуждение более значительных внешне-политических проблем, нежели пограничные ссоры и конфликты. Юсуф-паша начал с предложения Згуре встретится с находящимися в Бендерах тремя «послами ляцкими» (имелся в виду С. Тарло, сопровождавший его представитель Швеции и, видимо, посланец С. Потоцкого): «хорошо б тебе з ними повидатца и познатца, бо люде барзо политичныи и розумныи, а я тебе того не з[а]бороняю».

Далее Юсуф-паша сформулировал отношение Порты к вмешательству России в дела Речи Посполитой: «не належало б цареви вашему мешатися межи поляков и межи Августа, з чого великое зло и крайнее разорение Полще уросло». Сераскер занял недвусмысленную прошведскую позицию, «похваляючи шведа», по выражению Згуры: «швед Августа, врага, своего, по жела-

нию поляков, з Полщы выгнал, войском своим розумне радит, которое з платы его багодарно, ничего з скарбов своих не утратил и Полще мало шкоды бытностью своею в оной учинил». В своей пространной речи Юсуф-паша обратился к истокам Северной войны, считая, что польский король и саксонский курфюрст Август напал на Швецию, атаковав Ригу, «не меючи жадной причины до зачатя з королем шведским войны». Он оправдывал действия польской оппозиции Августу, который начал войну со Швецией, несмотря на существование шведско-польского вечного мира, без «соизволения и совету» Речи Посполитой. Поэтому, делал вывод сераскер, «швед и над неприятелем своим Августом без ущербу своего войска доказал, чогу хотел, и поляком по их желанию досит учинил», свергнув Августа с престола. «А яко швед против наступления Августового неправедного праведную оборонительную войну зачал и тепер оную провадит, так и Бог ему помогает, что всюду выиграет и неприятели пред ним утекают», — заключал Юсуф-паша. «А ваш царь, — продолжал он, — неналежне в тое умешался, чим и себе великий убыток и утрату учинил, и Полще руину нанесл».

Охарактеризовав таким образом политику основных участников Северной войны, Юсуф-паша перешел к роли гетмана И.С. Мазепы. «Чому гетман ваш, яко человек благоразумный и в[о] всем всесовершенно искусный, — говорил сераскер, — о чом и мы добре знаемо, до того як чуемо, же царь его любит, не постареется и не потрафит в тое, дабы государя з шведом до згоды привел»⁴⁴.

Эта позиция Юсуфа-паши вполне согласовывалась со взглядами, которые он выразил в письме коронному гетману А.М. Сенявскому, написанному примерно в то же время. Оно стало известно русской дипломатии через посредство молдавского господаря Михаила Раковицы и гетмана И.С. Мазепы. Сераскер отвергал претензии коронного гетмана относительно пропуска в Константинополь С. Гурского и признания Станислава Лещинского королем. Более того, он выражал недовольство возможным возвращением в Польшу Августа II вопреки, как он считал, Альтранштадтскому миру (тексты которого «по всему свету суть разосланы»), и даже недвусмысленно намекал на возможность поддержки в этом случае Станислава отрядами татар и ногайцев⁴⁵.

Заявлениям Юсуфа-паши относительно внешней политики России вторил и крымский хан Каплан-Гирей. В конце 1707 г. в Бахчисарае побывало запорожское посольство «с листом войсковым»: атаман и значный товарищ Щербиновского куреня Гринько и трое казаков. Эти дипломатические контакты не свелись лишь к обычным для двусторонних отношений Крыма и Сечи проблемам пограничных конфликтов. В ответной грамоте, врученной послам от имени хана каймакамом, отмечалось: «не треба бы вашему московскому царю тиснотися куда не треба, в Волощину, да утискаца там и под себе обращать». На это якобы жаловался каймакаму побывавший в Крыму некий молдавский староста, просивший, чтобы его имя было сохранено в тайне. Устами каймакама Каплан-Гирей грозил запорожцам: если «царь ваш» в Молдавию «утручатися не понехал, то и мы позседаем на конь», чтобы «своею ханскою

рукою дати поратунок Волощине, понеже царь ваш туда тручается, куда ему не належит»⁴⁶.

На второй встрече со Згурой Юсуф-паша также уделил внимание частным вопросам русско-османских отношений, которые, судя по его эмоциональным высказываниям, сильно волновали Порту.

Прежде всего сераскер выразил недовольство обхождением российских властей с османскими послами. Турецкого дипломата Мустафу-агу, прибывшего в Москву в феврале 1704 г., продержали в России больше года, причем длительное время он жил в Новгороде фактически под домашним арестом⁴⁷. В связи с этим сераскер заявил, что Мустафу-агу «не токмо з обыклою честию, которая от всех монархов Порте дается, не приятно на Москве, но и в далекую сторону оного запроважено и там его за так тесный и крепкий караул засажено, что не токмо людей, но и света Божего з людми своими не могл выдети». Отпущен восвояси посол был также «без всякого удоволствования». Нового дипломата — некоего капычи-агу (по видимому, это должность, а не имя), прибывшего в Азов с жалобами на «шкоды», учиненные тамошними жителями крымским татарам, также «удержано не знат для чого, и ни наперед, ни [на]зад от Азова не пускают». В отличие от России, Порты, заявлял паша, «шкоды, починенные там чрез наших», возместила «от мала до велика»⁴⁸.

На встрече не осталось без внимания и т. н. дело «иконников», осложнившее отношения России и Порты в начале 1708 г. Торговля иконами издавна занимала заметное место в культурных и экономических связях России и балканских славян⁴. По сведениям П.А. Толстого, в Софии несколько торговцев иконами были объявлены лазутчиками и арестованы. Дело получило такую огласку, что великий везир Чорлулу Али-паша якобы даже готов был объявить войну России, но все спасло отсутствие в тот момент у Порты в достаточном количестве боеспособных войск. Тем не менее, молдавскому и валашскому господарям, а также в Белград и Темешвар были направлены распоряжения строго следить за «иконниками», прибывающими из России. В результате в Галаце было конфисковано около 500 икон. Т.К. Крылова обратила внимание, что начало дела «иконников» совпало по времени с возвращением в Константинополь Мехмеда-эфенди⁵⁰.

«В том явная есть московская неправда и неприязнь ку Порте, — заявлял паша Згуре, — что люде их прокрадаются за Дунай скрытыми дорогами, а найпаче до Сербии и Булгарии, будто для продаванья икон, а в самой речи для внутряго замешанья панства турецкого». Они якобы «сербов и болгаров подмвлиют на бунт против солтана». Юсуф-паша выражал недоумение, как они «прокрадаются туда за Дунай и яким путем ездят, поневаж три токмо тракты з панства вашого до нашего определены: один на Азов, другой на Бендерь, а третий на Очаков». По его словам, в связи с этим сераскер получил выговор от Порты, которая писала ему, «страфуючи, что ты, мовит, там за стражник на пограничю от Очакова аж до Белиграда, и чого ты там пилнуешь, поневаж купцов московских з иконами всюда в нашем панстве повно, а ты того

не перестерегаешь». Паша сообщил Згуре, что в Софии некий «гаур московский» — торговец иконами — «говорил противные слова на возмущение народа нашего». Когда об этом узнал софийский паша, то приказал схватить «иконника», однако сыскать его не удалось. Паша доложил об этом в Константинополь, и султан приказал искать возмутителя спокойствия по всей империи. При этом, сообщил Згуре Юсуф-паша, «и когда одного искано, найдено со сто таких же иконников», среди которых четырех поймано на территории, подведомственной ему самому, в Исакче. Все четверо по приказу из Константинополя были отпущены восвояси, а иконы конфискованы и отосланы в османскую столицу.

Подводя итог, Юсуф-паша заключил: «Тыи убо гаурский люде ... не для промыслов своих, но для проведуваня о поведениях наших турецких и для возмущения народа на бунт ездят тайными дорогами, чокобы чинити в приязни застаючим не годилося». Беседу Згуры и Юсуфа-паши прервал ханский наместник Ели-Агаси, после чего паша велел греку отправляться на постоянный двор⁵¹.

Дело «иконников» имело дальнейшее продолжение. В конце августа 1708 г. этот вопрос обсуждался на встрече П.А. Толстого и великого везира Чорлулу Али-паши. Везир отказал на просьбы русского посла освободить задержанных торговцев иконами. Он заявил, что их наплыв во владения Порты вызывает у султанского правительства серьезные подозрения, не направлены ли иконы в дар от царя балканским славянам. Чорлулу Али-паша заявил, что арест «иконников» был совершенно необходим якобы с целью предотвращения новой русско-турецкой войны⁵².

19 мая состоялась прощальная («приватне») встреча гетманского дипломата и турецкого главнокомандующего Силистры, на которой Юсуф-паша повторял все то, о чем заявлял в предыдущие дни, особенно заостряя внимание на необходимости возмещения убытков, нанесенных белгородским татарам и ногайцам набегами казаков и других пограничных жителей России. Сераскер просил передать своему «приятелю» И.С. Мазепе, что если этого не случится, ему трудно будет удержать их от желания отомстить обидчикам и ответным набегом вознаградить себя за «шкоды». Возвращаясь к своим заявлениям, сделанным на первой встрече, Юсуф-паша предлагал, что если гетман не может найти управу на своевольников, то пусть выдаст на его имя специальное письмо, что «татаром волно будет без нарушения мирных договоров свои кривды нагородити и одомстити». «Знайдемо мы и сами своих виновайцов, хот бы посеред Сечи албо и где индей», — грозил он⁵³.

Наконец, «на остаток, при самом отпуску» гетманского посланца Юсуф-паша заявил греку, что С. Тарло, находящийся здесь, в Бендерах, неоднократно просил его организовать встречу со Згурой. Сераскер настаивал на этом свидании, несмотря на то, что Згура, по его собственному свидетельству, «пред ним пашею отмовлялся, что мне жадного дела до посла полского нет и неприлично мне у его яко у противного нашей стороне быть». Юсуф-паша

убеждал грека, что «в том противности ниякой не будет, когда до его заедешь по дорозе». Кроме того, тот несомненно может сообщить гетманскому посланцу интересные сведения «до донесения». В конце концов Згура, по его собственным словам, «по многом убо отговориваню ... моем муселем на прилежный совет пашин соизволити». Юсуф-паша придал Згуре «тарзимана и яничарского хоружого з караулом, чтоб мене, — как отмечается в реляции, — до посла польского запровадили»⁵⁴.

В «Особной реляции» Згура отмечает, что он поинтересовался у тарзимана, можно ли о цели визита польского и шведского дипломатов спросить у Юсуфа-паши, на что турок ответил: «будто вы и сами не знаете того». Он сначала пообещал раскрыть греку цели прибытия посланников Станислава и Карла XII, но «потом, замолчавши, повторил тые слова: для чого, мовит, и казат, и сам догадаешся зачим приехали и чого им треба»⁵⁵.

Польский посол встретил грека церемониальным вопросом о здоровье гетмана И.С. Мазепы, а затем спросил о цели визита Згуры к силистрийскому паше. Грек ответил, что для «успокоения заводов соседских». Тогда поляк поинтересовался, «для чого его милость пан гетман з войском под Белою Церквою стоит, и если там далее будет стоят, или вглубь Полщы пойдет»? Згура ответил: «для отпору всякому неприятелеви, когда будет якое наступление, а вглубь Полщы чаю пойдет, токмо ожидает, пока войска все стягнутся до боку его милости». Напоследок польский посол спросил, почему И.С. Мазепа задержал у себя посланного к нему еще в 1705 г. от Станислава Лещинского пана Францишка Вольского с инструкцией, «самоу его милости и целой Украине полезною», и уже три года как держит в темнице «против всенародного обыкновения». Посол рассыпался в комплиментах Мазепе, говоря, что «сам его милость пан гетман, яко человек разумный, искусный и политичный, добре знает, что посла нигде ни секут, ни рубают, но всюду по всех панствах волный приезд и отъезд меет». Он просил отпустить Вольского, «если его милости не до уподобаня тое поселство и инструкция». Напоследок польский дипломат заявил, что по поручению своего короля Станислава должен был писать о некоторых делах гетману, но опасается, что курьера встретит участь Ф. Вольского⁵⁶. С. Тарло вскоре действительно направил Мазепе письмо с призывом перейти под власть Станислава Лещинского и Речи Посполитой. Письмо это, а также текст своего ответа на него гетман переслал Г.И. Головкину⁵⁷.

Факт посредничества Юсуфа-паши в организации встречи Згуры и С. Тарло заслуживает особого внимания. Не зная о слухах, что И.С. Мазепа готов поддержать Станислава Лещинского, сераскер не мог. Такой вариант развития событий вполне отвечал интересам Порты, и вполне логично, что Юсуф-паша был готов подействовать этому. Не исключено, что он согласился организовать встречу и по просьбе С. Тарло.

Помочь прояснить данные обстоятельства, а также выяснить, обсуждались каким-либо образом вопросы сотрудничества против России на встрече грека

и польского дипломата, могли бы соответствующие документы (если они вообще сохранились), исходившие от самого коронного кухмистра. Вполне возможно, что И.С. Мазепа, опасаясь раскрытия его связей со Станиславом, запретил Згуре вести подобные переговоры. В пользу этого говорит то, что в реляции вообще был зафиксирован факт свидания Згуры и Тарло, в ходе которого последний недвусмысленно намекал на актуальность предыдущих предложений гетману от Станислава Лещинского. О том, что гетман в данный момент стремился свести к минимуму сотрудничество с польско-шведской стороной, свидетельствует и информирование им русского правительства об уже упоминавшемся письме С. Тарло. Вместе с тем, зная, насколько тонкую дипломатическую игру вел Мазепа с польско-шведской стороной, трудно придти к однозначному заключению на основе имеющихся фактов.

В ходе одной из встреч Юсуф-паша также сообщил Згуре, что этой весной он получил от Порты указ, «абы конечно сего лета фортецу в Бендере старался скончити». Чтобы выполнить это распоряжение, паше пришлось увеличить количество занятых на крепостных работах людей и «прилежней пилювати ... о совершении тоей фортецы». Згура свидетельствовал, что Юсуф-паша ежедневно лично наблюдает за строительством, «опрочь недели и пятницы, бо в неделю наши христиане (котории сами толко на деле том находятяся) не робят, а пятницу по биссурманском своем звычайу обсервуют, не бывает на деле он, паша».

Юсуф-паша интересовался у Згуры, завершены ли работы по укреплению Печерской крепости возле Киева и правда ли, что «уделано в фортеции Печерской такий тайный по-под землею проход, яким можно з фортецы по-под водою на другую сторону Днепра пройти». Згура, согласно его реляции, ответил: «что може тое и так быть, токмо я о том секрете не ведаю»⁵⁸. Любопытство Юсуфа-паши не было праздным. К. Кантакузино сообщал Г.И. Головкину еще 13 декабря 1707 г., что толчком к укреплению Бендер и других пограничных крепостей послужили фортификационные работы «в Киеве и по иным пограничным местам чинящиеся»⁵⁹. Вне зависимости от того, правда это или нет, все это свидетельствует, как внимательно следили в Константинополе за любыми шагами по укреплению позиций России на южном направлении.

Уже по прибытии в Белую Церковь и написании своих реляций, Згура устно сообщил И.С. Мазепе дополнительные сведения, полученные им от резидентов валашского и молдавского господарей. Грек поведал гетману, что в прошедший великий пост к Юсуфу-паше «тайно» приезжали два казака из Уманского полка с письмом «не знат от кого». О содержании письма резидентам узнать не удалось. Казаки гостили у сераскера несколько недель, отправившись восвояси после Пасхи. Кроме того, резиденты обещали Згуре выведать, с какими инструкциями вернется из Константинополя Мехмед-эфенди, попросив грека, чтобы за «известительным письмом» были присланы люди «волоской породы» к «губернатору» гетмана в Ягорлык⁶⁰.

Реляции Згуры были пересланы в Посольскую канцелярию и привлекли серьезное внимание русского правительства. Из них по распоряжению

Г.И. Головкина были составлены выписки «елико мочно кратко» и посланы царю. «А не послать, государь, не посмели, для того что ис того видитца некоторая опасность от турок, что надлежит перестерегать», — объяснял свой шаг Головкин. Он предлагал предпринять соответствующий демарш в Константинополе. П.А. Толстой должен был сообщить османскому правительству, что царю не только известно о «пересылках частых» османской и польско-шведской сторон и о миссии С. Тарло, но и о слухах, что Порта якобы намеревается оказать Карлу XII и Станиславу Лещинскому помощь татарскими войсками. В связи с этим русский посол мог сказать, что Петр, конечно, не верит этому, но, тем не менее, относится к таким сведениям «не без подозрения», и потребовать от султанского правительства соответствующего официального заявления, «ибо с стороны вашего величества ничего противного мирному постановлению не показывается, дабы противу того и ваше величество мог поступки свои предвосприять». Толстому следовало убеждать Порту, что цель шведских подстрекательств — побудить царя заключить мир с Карлом XII, и Россия действительно может в случае нападения татар принять мирные предложения противника, который якобы ищет мира через посредство Франции и императора. «И сие б они разсудили, какое следование ис того (остаться в конфликте один на один с Россией. — К.К.) может произойти. А мнится, государь, нам, что иногда турки от того поодумаются», — подводил итог начальник Посольской канцелярии⁶¹.

И после возвращения Згуры гетман И.С. Мазепа продолжал тщательный сбор информации о миссии С. Тарло и информировал обо всем русское правительство, получая сведения «от добрых и поуфалих приятелей при сераскиру пребывающих»⁶².

Молдавский и валашский дипломаты сдержали свое слово. В июне «резиденты добрых приятелей и корреспондентов», как называл их Мазепа, «по обязательству своем, перед Згурою утвержденном», сообщили гетману, что Тарло «всуе труждался и ничего враждебному своему желанию помыслного не получил, понеже Порта на войну ... не резолвовалася и отказала, что сего року не может она ни з ким войны начинат». Татарской помощи польскому послу также «не дано, отговориваючися тым, что хан с крымскою и белгородскою ордою пойшол на черкесов бунтовщиков своих», однако якобы на будущее лето Порта таки обещала начать войну с Россией⁶³. Позднее гетман сообщал, что узнал от «добрых приятелей из Бендер» о приостановке похода крымцев на Кабарду. Ссылаясь на рассуждения своих информаторов, Мазепа предполагал, что, возможно, это связано с изменившейся позицией Порты в отношении миссии С. Тарло, который до сих пор удерживался в турецких владениях⁶⁴. Нельзя не видеть здесь намек на то, что османы решились-таки оказать помощь Станиславу Лещинскому. Эти соображения высказал Мазепа и в письме к А.Д. Меншикову, высланному в начале июля, где также информировал его о перипетиях миссии коронного кухмистра⁶⁵. Слухи о возможном начале в будущем году Портой войны против России сообщались и валашским господарем⁶⁶.

Некоторое время спустя, в распоряжении И.С. Мазепы оказалась «Реляция посланника волоского о Тарле кухмистре коронном, в обозе под Паволочю ... чиненая» 22 июля 1708 г.⁶⁷, переправленная им русскому правительству⁶⁸.

В реляции молдавского дипломата подтверждалось, что Юсуф-паша отпустил С. Тарло «ни з чим». При отпуске он призвал «в намет свой на очную ставку» с польским дипломатом и Мехмеда-эфенди, которого «жестокими словами ... перед кухмистром коронным укорал для чого бы дерзал без указу Порты и без его пашиного ведома обещат Станиславу на суккурсе орду и ассекурацию на тое дават». Мехмет-эфенди якобы ответил, что сам Станислав Лещинский «убедил его тайным прощением своим, дабы о том суккурсе ассекурацию на писме ему дал, которого бы, хотя Порты и не соизволит на тот суккурсе и не позволит оный дат, могл лутче партизантов своих при себе удержат, а противных устрашит и к своей стороне привлечь». Кроме того, турецкий дипломат напомнил сераскеру о часто слышанных от него словах, «что з его царским величеством мирные договоры не крепки и вскоре оные разорятся, понеже непрестанные от донцов кубанской орде, а от запорожцев и городских казаков крымской, наипачеже белгородской ордам непрестанные чинятца обиды и разорения, а справедливости и награждения за оные никогда не могут получить». «В надежду тых ... слов», — оправдывался Мехмед-эфенди, он и решил дать Станиславу пресловутое письменное обязательство о высылке на помощь татарского войска.

В ответ Юсуф-паша, «разгневавшись», велел Мехмеду-эфенди выйти из шатра, после чего еще долго совещался с С. Тарло с глазу на глаз. После этой беседы коронный кухмистр покинул Бендеры, но не один, а в сопровождении ханского посла, некоего Анги, который, как отмечалось в реляции, «есть з дому Ширинских, породы в панстве крымском высокой и первойшой по ханах, який дом великую там силу имеет и полномощен есть ханов низлагати и наставляти, без которых совету и соизволения во всех порядках и замыслах хан крымский ничего не может самовластнее чинити и постановляти».

Прощаясь с С. Тарло, Юсуф-паша, тем не менее, «обнадежил» его, что посол крымского хана имеет «полную мочь» на переговоры со Станиславом Лещинским и направляется «за ведомом и волею Порты», поэтому сам польско-крымский договор, если он будет заключен, не только хан примет, но и подтвердит султан. «Издревле таковое обыкновение, — объяснял своему собеседнику сераскер, — что короле полские свои и Речи Посполитой интереса через хана Порте доношивали и через его резолюцию от Порты отбирали»⁶⁹.

О сношениях Крымского ханства со Станиславом Лещинским и Карлом XII в указанное время нам практически ничего не известно⁷⁰. Учитывая, что крымские татары также выражали недовольство русской активностью в Причерноморье (не важно, по собственной инициативе или по указке Порты), то шведско-польско-крымские контакты были вполне возможны. Иерусалимский патриарх Хрисанф сообщал Г.И. Головкину в январе 1708 г. о том, что, будучи в Яссах (известно его письмо, высланное оттуда от 28 сентября 1707 г.⁷¹), он

видел проезжавшего через город крымского посла (человек «знатный», по свидетельству патриарха). Однако тот не смог достичь расположения шведской армии, то ли потому, что не пропустили сандомирские конфедераты, то ли потому, что узнал, что она находится слишком далеко для него — в Великой Польше⁷². Об отправке посланца крымского хана Сеферсех-мурзы к Станиславу Лещинскому и Карлу XII И.С. Мазепе сообщали К. Брынковяну и К. Кантакузино в конце 1707 г.⁷³ Однако шведско-польско-крымские отношения, по всей видимости, не получили дальнейшего развития в связи с крупным поражением крымских татар от черкес в сентябре 1708 г. (сам поход начался весной)⁷⁴, что на некоторое время снизило их внешнеполитическую активность. Уже после бегства И.С. Мазепы в шведский лагерь прибывшие 8 ноября из Сечи купцы поведали, что «войны» со стороны Крымского ханства не будет из-за разгрома крымского войска кабардинцами. Об этом Г.И. Головкину сообщил ахтырский полковник Федор Осипов⁷⁵.

Прибывший в июле 1708 г. в гетманский лагерь под Павлочыю молдавский посланник также поведал, что проезжая Сороку, видел задержавшегося там коронного кухмистра и ханского посла в сопровождении двадцати конных татар. Местный «пиркалаб» (староста) сообщил представителю молдавского господаря, что в течение 12 дней он «всякое доволство в провиантах ... чинил» для польского посла и сопровождавших его лиц, после чего отказал им в предоставлении провизии и прочих припасов, предложив покупать все за свои «гроши» «для настоящей в земле волоской тяжести и крайней людей убогих нищеты». Недовольный С. Тарло заявил, что пребывание в Польше турецкого посла обошлось правительству Станислава Лещинского в немалую сумму, не считая подарков для Мехмеда-эфенди и сераскера, а теперь «жалеют для его малого кошту для прокормления поты, пока не получит от принципала своего к возвращению указу». Коронный кухмистр пригрозил, что если в Сороке его откажут снабжать провиантом, то он вернется в Бендеры, так как «ему без указу станиславового ехат нелзя и под сее время опасно трактом через Полщу»⁷⁶. Уже в сентябре в инструкции Станиславу Понятовскому, представителю Станислава Лещинского при Карле XII, отмечалось, что С. Тарло находится во владениях Порты вплоть до дальнейших распоряжений, хотя он и выехал из Бендер, «видя, что над ним смеются» и отказываются дать татарское войско, которое «предполагалось направить против царя», хотя Порта и не против нападения крымских татар на Азов⁷⁷.

Помимо Згуры, молдавской и валашской дипломатий, гетман получил информацию о контактах сераскера с представителями Карла XII и Станислава Лещинского и от польской стороны. Троцкий воевода Михал Казимеж Котёл прислал И.С. Мазепе «до перестороги» известия «в копии певного якогось листа»⁷⁸. В документе, датированном 11 мая 1708 г. (н.ст.), некий аноним сообщал, что вчера, посетив некоего господина, также не названного, встретил там Гурского (по всей видимости, именно он ездил послом от Станислава Лещинского в Константинополь в 1707 г.). Гурский рассказал ему, что направ-

ляется из ставки Лещинского к С. Тарло в Бендеры. Он опроверг слухи, что коронный кухмистр должен был ехать в Константинополь, и уточнил, что Тарло послан в Бендеры не только как посол, но и для командования тем татарским войском, которое, как рассчитывала польская сторона, будет ему предоставлено в количестве 20 тыс. чел. Порта якобы посмотрит на это сквозь пальцы, поскольку при татарах не будет никого из султанов, ни тем более хана: «to ma być na kształt swawolnej kupy». Они выступят в поход под предлогом мести казакам за похищенных у них коней. По планам польской стороны, «za tałymi wodami» (после того, как просохнут дороги, т. е., видимо, имелась в виду ранняя весна 1708 г., однако в мае этот срок уже явно миновал) татары должны будут собраться на Буджаке, а затем вместе с коронным кухмистром идти на Днестр, где издать универсал, обращенный к гетману Мазепе, «żeby się deklarował jak się ma przeciwko królowi Stanisławowi». Если Мазепа откажется поддержать Лещинского, то крымские татары должны будут наступать на гетмана со стороны Азова, а литовское войско вместе с самим Станиславом и шведскими силами генерала Адама Людвига Лёвенгаупта двигаться на Волынь. Здесь с ними должен будет соединиться С. Тарло с татарами. Сообщая об этих планах, Гурский уверил собеседника, что «Jmp Mazepa jedno rozumie z nimi i zapewnie się deklarował Stanisławowi», поэтому Тарло лучше бы издать другой универсал, обращенный к представителям Сандомирской конфедерации, и в случае их отказа признать законного короля «na wojsko koronne rójść i znosić jako nieposłusznych królowi». В конце письма анонимный информатор добавил, что господин, которому он нанес визит, обещал его тотчас проинформировать, как скоро татарские войска в поддержку Лещинского выступят и куда направятся. Он надеялся получить свежие известия от выехавшего в Бендеры Гурского, который по прибытии туда должен был немедленно выслать с посланиями двух своих людей⁷⁹. Известие о том, что Мазепа готов поддержать Станислава Лещинского, не было уникальным. Сам гетман пересылал подобные слухи в Москву, снабжая соответствующими комментариями⁸⁰.

О результатах миссии Мехмеда-эфенди сообщил русскому правительству и П. А. Толстой. Он вновь утверждал, что Порта отказалась идти на ухудшения отношений с Россией ради поддержки Станислава Лещинского и Карла XII. Известен был Толстому и факт прибытия в Бендеры С. Тарло. Однако представители османских правящих кругов хором заявляли русскому послу, что Порта проигнорировала все предложения коронного кухмистра. Т. К. Крылова, которая исследовала статейный список Толстого, отмечала, что русский посол узнал о результатах миссии Мехмеда-эфенди «значительно позже», после его возвращения в Константинополь⁸¹. В конце июля 1708 г. Толстой писал Г.И. Головкину, что Юсуфу-паше велено было ответить коронному кухмистру следующее: «что де Порта с поляки имеет любовь, которую де всегда содержать изволяет, а со шведами де любви иметь не отрицается», но татарское войско, о котором просит польский дипломат, прислано ему не будет⁸². И хотя подробностей польско-шведско-турецких переговоров в Бендерах весной —

летом 1708 г. П.А. Толстой знать не мог, в его письме, как представляется, получила отражение позиция Османской империи, обозначившаяся еще год назад, летом 1707 г. Таким образом, русский посол косвенно подтверждал правильность тех опасений, которые возникли у русского правительства в конце 1707 г. в связи с донесениями И.С. Мазепы.

* * *

Информация о дипломатических контактах на польско-османском пограничье, которые велись через сераскера Юсуфа-пашу, поступала в распоряжение русского правительства через посредство гетмана Мазепы, дополняя и уточняя сведения, которые пересылал в Посольскую канцелярию П.А. Толстой, а также валахский и молдавский господа и их приближенные.

Гетман не только занимал важное место в системе информирования центрального правительства о состоянии турецко-татарских дел, но и выполнял другие ответственные поручения. В феврале 1708 г. для П.А. Толстого в Константинополь были отправлены лисьи, а также соболиные меха стоимостью в 5 тыс. руб.⁸³ Доставка была поручена И.С. Мазепе. При этом гетман советовал не посылать ценный груз через Молдавию, поскольку сераскер Юсуф-паша запретил пропускать через Яссы подобные товары, требуя, чтобы все шло через Бендеры, где он мог бы самолично подвергнуть их контролю, «как стражник пограничный». По мнению гетмана, «общий наш неприятель сераскер всячески тщится и подговаривает Порту против нас на войну», поэтому Юсуф-паша наверняка потребует меха задержать «и по времени отпустит, когда уже (чего не дай Боже) злomu своему намерению помыслное что от Порты на противную сторону получит». «Найпаче же идется мне о высочайший гонор монарший, который лутче нежели зеницу ока блюду», — уверял он Г.И. Головкина. Поэтому Мазепа предложил послать меха в обход, через Валахию и Бухарест, не сомневаясь, что тамошний господарь переправит Толстому все в целости и сохранности⁸⁴. С мехами в Валахию выехал человек гетмана, который успешно доставил их до места назначения⁸⁵, откуда груз благополучно прибыл в Константинополь⁸⁶. Через И.С. Мазепу шел обмен пленных русских и турок. В начале 1708 г. П.А. Толстой сообщал, что русского пленника, которого ему передали турки, он отправит к гетману⁸⁷. Примерно тогда же царь распорядился освободить и вернуть в Порту 30 человек пленных турок и татар из Санкт-Петербурга, переправив их туда через И.С. Мазепу⁸⁸. Вскоре они были доставлены в Киев, и гетман ждал окончательных распоряжений по отправке их к Юсуфу-паше⁸⁹. Через Мазепу шла в Посольскую канцелярию и корреспонденция П.А. Толстого⁹⁰. Гетман даже сообщал собственные сведения о внутривосточном положении в Османской империи⁹¹. Уведомляя Головкина о пересылке очередного пакета писем Толстому, Мазепа сообщал, что будет писать о победе при Лесной «к доброжелательным корреспондентам в волоскую и муляжскую земли пространно», а посланцу, который поедет с письмами, прикажет, чтобы «в пути даже до самого Константинополя о той победе

оглашал»⁹². Именно гетману было поручено в 1708 г. передать царское жалование иерусалимскому патриарху, молдавскому и валашскому господарям, Михаилу и Константину Кантакузино⁹³.

Вопрос о характере информации о польских и турецких делах, которую поставлял русскому правительству И.С. Мазепа, уже ставился в литературе в связи с последующим переходом гетмана на сторону шведского короля Карла XII. Н.И. Костомаров, который упоминал о поездке Згуры в Бендеры, считал, что тот «впоследствии явился одним из участников измены гетмана, а потому, вероятно, доставляя пугливые реляции, на самом деле ездил к сераскиру вовсе не с такими полезными для царя видами, как о нем показывал гетман в своих донесениях Головкину»⁹⁴. Однако вместе с тем, оценивая сведения, доставленные Мазепой русскому правительству о турецко-польско-шведских контактах второй половины 1707 г., исследователь считал их «важными» и не выражал сомнений, что они могли быть как-либо превратно перетолкованы в гетманской канцелярии⁹⁵. Скорее всего историк не изучал реляций Згуры, а судил о них на основе письма Г.И. Головкина царю Петру (что следует и из примечания)⁹⁶. Тем более, что донесения И.С. Мазепы, связанные с миссией Згуры, имели скорее успокоительный для русского правительства, нежели «пугливый» характер, сообщая о неудаче миссии С. Тарло и отвлечении сил крымского хана на борьбу с Кабардой.

В другом своем произведении Н.И. Костомаров уже заявлял, что Згура был в курсе намерения гетмана перейти на шведскую сторону и в связи с этим «исполнял такие поручения, о которых сам не посмел бы нигде заикнуться». Поэтому историк сомневался в правдивости сообщений Мазепы, что поездка Згуры к Юсуфу-паше совершена была «в видах пользы для московского правительства», и предполагал, что в связи с тем, что «в это время Мазепа уже был окончательно готов встречать в Украине врагов Петра, то очень может быть, что Згура у сераскира исправлял от Мазепы поручения, полезные более для шведского короля, чем для русского царя»⁹⁷. Недавно С.О. Павленко фактически поддержал это мнение, выразив уверенность, что Згура Стилевич готовил почву для сотрудничества с османами в деле «освобождения Украины»⁹⁸.

Автор популярного жизнеописания П.А. Толстого — Н.И. Павленко, противопоставляя сообщения центральному правительству, исходившие от Мазепы (главным образом письмо от 7 ноября 1707 г.) и русских дипломатов при западноевропейских дворах, сведениям, которые слал в Посольскую канцелярию П.А. Толстой (преувеличенно названы автором «взаимоисключающими»), целиком становится на сторону последнего, поддержав фактически позицию Т.К. Крыловой. Более того, историк считал, что Мазепа, возможно, был причастен к провокации, «искусно» организованной шведско-польской дипломатией, а вышеуказанное письмо могло являться «частью коварного плана изменника». И хотя Н.И. Павленко признает, что прямых данных для подобных заключений нет, тем не менее, по его мнению, достаточно косвенных доказательств: заинтересованности гетмана в русско-турецкой войне (отнюдь

не бесспорной) и подтверждения Мазепой своих сведений со ссылкой на иерусалимского патриарха Хрисанфа (также не выдерживающее критики, как будет показано ниже)⁹⁹. Эта версия получила недавно отражение в статье В.В. Станиславского, посвященной турецкой дипломатии И.С. Мазепы после октября 1708 г. Автор в связи с этим обратил внимание на давно известные историкам материалы доноса Василия Дрозденко. В этом доносе, поданном на гетмана царскому правительству в начале 1708 г., отмечалось, что в прошлом году Мазепа посылал к Станиславу Лещинскому своего посланника с письмом, которое было зачитано в присутствии «бусурманского посланца» (Мехмеда-эфенди?). В письме заявлялось о готовности казаков вместе с крымскими татарами, шведами и поляками выступить против русского царя¹⁰⁰.

Немало усилий потратил на доказательство существования антироссийских контактов И.С. Мазепы с османскими властями В.Е. Шутой, считавший, что «интриги гетмана в Крыму и Турции имели довольно долгую историю». В доказательство этого тезиса историк ссылался на донос В.Л. Кочубея и И.И. Искры. Кроме того, он привел свидетельство дипломата петровской эпохи князя Б.И. Куракина, что и до 1708 г. «много факций от Мазепы было как в Крым и в Белгородскую орду, так и в Царьград, чтобы турки и татары мир разорвали с его величеством царским». В качестве конкретного примера В.Е. Шутой без достаточных на то оснований приводит как раз миссию Згуры Стилевича к Юсуфу-паше весной 1708 г.¹⁰¹

Следует сразу отметить, что донос В.Л. Кочубея и И.И. Искры действительно содержит ряд туманных намеков на некие сепаратные (т.е. осуществлявшиеся без ведома царского правительства) контакты И.С. Мазепы с Крымом и Турцией «ни для чего болше, тилко для того, щоб прити ему (Мазепе. — К.К.) з ними в знаемость и поуфалость, жебы коликолвек, получивши себе час способный, могл их зажити до своее услуги», подобно гетману И.Е. Выговскому¹⁰². Однако конкретных свидетельств Кочубей и Искра привести не могли. Более того, они сообщали, что в 1707 г. И.С. Мазепа жаловался жене Кочубея на плохие отношения с турецко-татарской стороной. «То трудность, що Орды нам неповольны», — говорил он, заявляя, что на некую его просьбу о помощи хан ответил отказом. Сетовал гетман на плохие отношения не только с ханом, но и с сераскером Юсуфом-пашой («а до паши селистрийского, сераскера як много посылаем, не получаю жадное надеи»; возможно, именно поэтому в 1708 г. гетман часто характеризовал его, как «недоброхота») и в связи с этим предлагал «дело свое зачати» с другой стороной, в которой доносчики усматривали Станислава Лещинского¹⁰³. При этом Мазепа не терял надежды, что татары будут ему «вскоре потребнии»¹⁰⁴.

Что же касается автора «Гистории о царе Петре Алексеевиче» Б.И. Куракина, то он, как и все последующие историографы, исходил из априорного положения, суть которого состояла в автоматической экстраполяции содержания сношений И.С. Мазепы («изменнических» либо в целях «освобождения» Украины, не имеет значения) с Крымом и Портой после октября 1708 г. на

предшествовавший период. Между тем, в настоящее время существует лишь небольшое число косвенных свидетельств в подтверждение этой гипотезы, и, главным образом, это свидетельства Кочубея и Искры. На основании этого мы с уверенностью можем предположить лишь то, что политические концепции И.С. Мазепы 1707–1708 гг., безусловно, оказывали влияние на его позицию в системе русско-османских и русско-крымских отношений.

С.А. Нильсон не обнаружил каких-либо данных о факте присутствия Мехмеда-эфенди на аудиенции посланца И.С. Мазепы у Станислава Лещинского, зато приводит массу свидетельств о распространении шведской пропагандой сведений о готовности гетмана выступить на стороне Карла XII и Порты против русских (донос В. Дрозденко был шведскому историку неизвестен). Так, в декабре 1707 г. французский дипломатический агент при ставке Карла XII сообщал, что Мехмед-эфенди обещал шведам поддержку турок и казаков Мазепы, а также предложил Станиславу двадцатитысячное татарское войско для борьбы со сторонниками короля Августа II. Ю. Сёдерьелм, впрочем, в письме к шведскому посланнику в Гааге отмечал, что не верит, чтобы казаки склонились под власть Станислава, а турки пришли к нему на помощь¹⁰⁵. В мае 1708 г. в письмах шведских политиков и дипломатов вновь появляются пропагандистские констатации общего характера о готовности казаков И.С. Мазепы выступить на стороне шведов и Станислава¹⁰⁶.

Было ли связано это с поездкой Згуры в Бендеры и его секретными переговорами с Юсуфом-пашой, по понятным причинам не попавшими в реляции? Ю. Сёдерьелм, сообщая своему брату в мае 1708 г. о антироссийских настроениях казаков, далее пересказывает текст письма сераскера гетману Мазепе о недовольстве турецко-татарской стороны миром с Россией из-за постоянных набегов российских подданных (тех же самых казаков) на татарские владения, с требованиями возмещения убытков. Юсуф-паша заявлял, что в противном случае ему будет трудно удержать татар от мести, и это неминуемо приведет к крупному конфликту¹⁰⁷. С.А. Нильсон на основе того, что содержание этого письма стало известно в ставке шведского короля, делает вполне логичный вывод о продолжавшихся турецко-шведских контактах и после завершения миссии Мехмеда-эфенди¹⁰⁸. Шведский историк, однако, не был достаточно осведомлен о миссии С. Тарло, которого сопровождал неизвестный по имени шведский представитель, и не мог поэтому предположить, что письмо это, скорее всего, попало в шведскую полевую канцелярию через посредство этих дипломатов¹⁰⁹.

Получается, таким образом, что С. Тарло и его шведский коллега знали лишь об официальной причине визита Згуры в Бендеры. Свидетельств, что заявления шведской пропаганды (которая, по мнению С.А. Нильсона, часто выдавала желаемое за действительное¹¹⁰) о готовности казаков поддержать Карла XII и Станислава Лещинского имели прямую связь с миссией украинского дипломата, в нашем распоряжении нет. Предположение, что Юсуф-паша не сообщил С. Тарло и его шведскому коллеге о соответствующих пере-

говорах со Згурой, противоречит всей логике действий турецкой дипломатии вообще, и сераскера в частности, в отношениях с польско-шведской стороной.

Возвратимся теперь к событиям осени-зимы 1707–1708 гг. Письмо И.С. Мазепы от 7 ноября следует анализировать в контексте позиции гетмана в обширной системе связей России не столько с Портой, сколько с вассальными ей Молдавией и Валахией, а также с балканскими христианами. Связи эти были прочными и существовали не одну сотню лет. С концом XVII века, когда Россия активизировала южное направление своей внешней политики, они укрепились. Не только Молдавия и Валахия, но и христиане Балкан нередко выражали надежды на помощь России в освобождении от османской власти; жалование из русской казны получали представители православной церкви этих земель и крупные вельможи. В связи с этим и русское правительство, и гетман И.С. Мазепа, как подданный православного царя, получали информацию из схожих источников. Г.И. Головкин, например, (в отличие от П.А. Толстого, что далеко не лучшим образом характеризует его деятельность в Константинополе¹¹¹) поддерживал сношения с валашским господарем К. Брынковяну, молдавским М. Раковицей, валашским стольником К. Кантакузино и др.¹¹², а также коронным гетманом А.М. Сенявским, информировавшим русскую сторону в т. ч. и о турецких делах¹¹³. При этом переписка с ними велась через гетмана¹¹⁴, однако нередко указанные корреспонденты сообщали И.С. Мазепе свои сведения напрямую, подразумевая, что гетман передаст их русскому правительству¹¹⁵. Курьеры из Молдавии и Валахии приезжали в Москву и минуя гетманский двор в Батурине¹¹⁶. В этих условиях у Мазепы было очень мало возможностей для маневра в плане манипуляции получаемыми данными с турецкой границы и организации каких-то провокаций, направленных против интересов России. Следует отметить, что после бегства Мазепы в шведский лагерь и молдавский, и валашский господарь сразу же отмежевались от поступка гетмана, подтвердив свою верность прежним сношениям с русским государством¹¹⁷.

После получения письма И.С. Мазепы от 7 ноября 1707 г. Г.И. Головкин по распоряжению Петра I¹¹⁸ направил соответствующий запрос не только П.А. Толстому, но и К. Брынковяну¹¹⁹, и Константину и Михаилу Кантакузино¹²⁰, и иерусалимскому патриарху Хрисанфу¹²¹. Валашский государь опровергал возможность приготовлений Порты к войне, ссылаясь на отсутствие необходимой активизации всей османской военно-бюрократической системы в рамках империи, но подтверждал факт строительства крепости в Бендерах, добавляя, впрочем, что турки всегда полны враждебности в отношении христиан. Мехмед-эфенди, по его мнению, был послан в Польшу с осведомительными целями¹²². Ему вторил К. Кантакузино¹²³.

Что касается патриарха Хрисанфа, то он еще 28 сентября (из Ясс) писал Головкину, что турки притворяются в своем желании пребывать с царем в мире, и, не имея возможности начать сейчас войну «ради междуусобных их брани», сделают это при первом удобном случае. Головкин, выражая ему благодарность

за информацию, отмечал, что подтверждения о военных приготовлениях Порты в Бендерах и турецко-шведско-польских контактах Посольская канцелярия имеет и «из иных стран», и просил в дальнейшем сообщать обо всех подобных вестях¹²⁵. На этот запрос канцлера (т.е. уже по поводу сообщений Мазепы), Хрисанф ответил, что Порты ждет только удобного момента, чтобы выступить против России, признавая в тоже время, что «ныне не видитца явного приготовления», о котором должно быть объявлено за год (здесь патриарх вторил К. Брынковяну). Хотя турки, считал Хрисанф, заняли в целом выжидательную позицию по отношению к русско-шведскому противоборству, тем не менее, они не перестают укреплять пограничные с Россией крепости и вполне могут дать позволение на набег татарам¹²⁶.

Сравнение этих свидетельств с письмом гетмана от 7 ноября позволяет усомниться в его провокационности. Во-первых, Мазепа был далеко не одинок в своих предупреждениях, и то, что его информация особенно привлекла внимание русского правительства, свидетельствовало о высоком доверии к гетману как к «эксперту» по турецко-татарским делам; во-вторых, в Бендерах действительно велись укрепительные работы, и туда были посланы войска (и хотя масштабы этого вполне могли быть Мазепой преувеличены, тем не менее, это не означает, что мы можем безоговорочно верить опровергавшему размах этих военных приготовлений П.А. Толстому, который находился на значительном расстоянии от Бендер), и в том, что в совокупности с миссией Мехмеда-эфенди это спровоцировало слухи о войне, нет ничего удивительного и уникального; в-третьих, как это уже отмечалось выше, связь подканцлера С.А. Щуки с посольством Мехмеда-эфенди также нельзя отвергнуть совершенно. Наконец, в четвертых, русское правительство, как это видно из уже рассматривавшегося письма Петра I П.А. Толстому, интересовали в первую очередь дипломатические сношения Порты с Карлом XII и Станиславом Лещинским и уже потом связанные с этим слухи о турецких военных приготовлениях¹²⁷. Именно так царь трактовал суть проблемы в письме А.Д. Меншикову: «Для турков заноситца *отвсюды* (курсив мой. — К.К.), а паче от гетмана Мазепы». Далее Петр сообщал, что с целью получения более подробной информации направил к гетману посланца, который, возвратившись, подтвердил, что «подлинно ага поехал к Шведу и к Лещинскому», но от Юсуфа-паши, а не от султана. «И рассуждаю я, — продолжал царь, — что оныя (турки. — К.К.) не зачнут, разве, от чего сохрани, Боже, какой злой случай нам в шведской войне будет; однакож то истинное, что оныя сватаютца меж себя»¹²⁸. То есть, возможность начала русско-турецкой войны царь отвергал, но шведско-турецкие контакты антироссийской направленности справедливо допускал. Точно также характеризовал позицию царя английский посол в России Чарльз Витворт, отмечая, что сведения о враждебности Порты приходят из разных источников («from several hands»)¹²⁹.

Любопытно, что уже скоро И.С. Мазепа частично дезавуировал свои сведения о близящейся войне с Портой. Головкин в письме Петру от 21 ноября

1707 г., сообщая о полученном донесении П.А. Толстого, в котором тот «не пишет, милостию Вышняго, никакого страха от турок и что пребывать намерены с вашим величеством в покое», комментировал это так: «и тако противно прежним ведомостям, от гетмана Мазепы и отинуда (т. е. из других источников. — К.К.) разглашенным, о чем и гетман со удивлением к нам пишет (курсив мой. — К.К.)»¹³⁰. А в письме Головкину от 10 декабря 1707 г. Мазепа уже пересказывал сообщение стольника К. Кантакузино об отсутствии военных приготовлений у Порты и приводил его мнение, что Мехмед-эфенди, хотя и послан от имени Юсуфа-паши, но, тем не менее, не без ведома Порты (что соответствовало истине)¹³¹. В самом конце декабря факт посылки Мехмеда-эфенди подтвердил союзник России коронный гетман А.М. Сенявский, и Головкин, уведомляя об этом царя, предлагал дать указания Толстому заявить соответствующий протест при османском дворе¹³². А британский посол в России Чарльз Витворт сообщал в своем донесении в конце 1707 г. о получении находящимся в Минске резидентом трансильванского князя Ференца II Ракоци известий от своего принципала о намерениях Порты объявить войну России. В качестве доказательства курьер привез даже некие оригинальные документы, в т. ч. и подтверждавшие факт миссии Мехмеда-эфенди¹³³.

К этому стоит добавить также, что даже автор версии о «провокации» Н.И. Павленко признавал, что о контактах Порты со Станиславом Лещинским и Карлом XII «трубила вся западноевропейская печать»¹³⁴, а С.А. Нильсон приводит немало фактических подтверждений распространения шведской стороной этой информации при европейских дворах¹³⁵.

Историкам давно уже известно свидетельство Йорана Нордберга о предложениях Мазепы Станиславу Лещинскому, сделанных через гетманского посланца в октябре 1707 г. Гетман предлагал совместное выступление против России, однако Карл XII посчитал соединение с казаками преждевременным¹³⁶. Возникает соблазн предположить, что «провокационное письмо» от 7 ноября связано с этими событиями. Однако при этом сразу появляется несколько вопросов. Если к этому числу Мазепа знал о результатах миссии своего агента, то зачем тогда было форсировать события и раньше времени пугать русское правительство угрозой войны? И опровергать свои же слова менее чем через месяц? Если же гетман еще не получил информации о пребывании своего посланца в шведской ставке, то в таком случае его поспешные действия тем более выглядят странными для такого опытного политика. Единственная правдоподобная версия, которая может быть в связи с этим высказана, заключается в том, что в начале ноября Мазепа уже обладал некоей предварительной информацией о в целом благосклонном отношении шведского двора к переходу казаков на сторону Карла XII и Станислава Лещинского и поэтому решил несколько раздуть циркулировавшие слухи об обострении русско-османских отношений в надежде, что само соединение со шведами скоро наступит. Но затем, получив уточняющие сведения, что сам переход гетмана под власть шведского короля и его польского ставленника решено отложить, Мазепа

немедленно смягчил свои заявления о готовности Порты начать войну с Россией. Такая гипотеза, построенная на очень шатких основаниях, имеет, впрочем, даже меньше прав на существование, нежели утверждение, что гетман лишь добросовестно передавал русскому правительству собранную информацию и стал жертвой слухов, спровоцированных военными приготовлениями в Бендерах и других приграничных районах, как и многие другие дипломаты и корреспонденты русского двора. И не только потому, что она практически не выбивалась из контекста тех сведений, которые поступали Г.И. Головкину из других источников (Мазепу можно обвинить только единственно в том, что он, намеренно или нет, но несколько сгустил краски), но и потому, что не имела никаких последствий для политики русского правительства, за исключением вполне справедливого выговора П.А. Толстому за его легкомысленное отношение к миссиям С. Гурского и Мехмеда-эфенди (см. об этом выше). На что мог рассчитывать гетман, затеяв приписанную ему Н.И. Павленко провокацию? На то, что, как предположил автор, русское правительство перебросило бы часть войск на южные границы? Но Петр никогда бы не сделал этого, не проверив по другим каналам данной информации и не убедившись в действительном масштабе турецкой опасности, что признает и сам Н.И. Павленко¹³⁷. Разве не мог не знать этого гетман, искушенный политик, посвященный во многие тайны русской дипломатии? В той системе дипломатических контактов России с Портой, частью которой был сам Мазепа, действительно, серьезная дезинформация сразу бы вышла на поверхность, не принеся гетману никаких выгод, а только снизив к нему доверие со стороны русского правительства (и это учитывая, что на Мазепу и так поступало немало доносов).

Вместе с тем мы не можем окончательно отвергнуть тезис, что между письмом гетмана от 7 ноября и поездкой его агента в шведскую ставку, также как между заявлениями шведских сановников о готовности казаков выступить на стороне Карла XII в мае 1708 г. и поездкой Згуры к Юсуфу-паше могла существовать некая связь. Однако делать на такой слабой основе выводы об участии гетмана в пресловутой польско-шведской «провокации» нельзя. Прояснить этот вопрос можно будет лишь с введением в оборот новых источников, проливающих свет на эту проблему, в т. ч. турецких и польских.

Таким образом, на основе имеющихся на сегодняшний момент данных, нет оснований говорить о существовании самостоятельной, независимой от России и системной политики гетмана Мазепы в отношении Османской империи в рассматриваемое время. Донос Кочубея и Искры дает возможность осторожно предположить, что гетманом осуществлялись отдельные акции подобного характера ранее, однако за период конца 1707 — октября 1708 г. в нашем распоряжении нет ничего, кроме упоминавшегося уже выше факта из доноса В. Дрозденко. Однако и он не является прямым свидетельством попыток неизвестного чернеца, который привез письмо Мазепы к Станиславу Лещинскому, установить контакты с Мехмедом-эфенди.

Рассмотренные выше реляции Згуры и другие документы тем более не дают в наше распоряжение фактов в подтверждение этих предположений (уже хотя бы потому, что составлены они были именно для русского правительства), но зато логично укладываются в общий контекст русско-турецких отношений. Ничего не говорит о сношениях И.С. Мазепы с турками в 1708 г. и такой осведомленный свидетель, как Филипп Орлик¹³⁸. Да и сам Мазепа, обращаясь в 1709 г. к Юсуфу-паше, ни словом не вспоминал о каких-то имевших место ранее контактах антироссийского характера, хотя момент для этого был более чем подходящий¹³⁹.

Все это, как уже отмечалось выше, не исключает, что в своих донесениях русскому правительству о ситуации на границе с Османской империей вообще, и о поездке Згуры в Бендеры в частности, И.С. Мазепа мог расставлять акценты таким образом, чтобы настроить царя и его окружение в нужном для себя ритме касательно некоторых вопросов тактического характера. Так, например, не желая высылать казацкие войска в помощь коронному гетману А.М. Сенявскому, Мазепа ссылался, в том числе, на турецко-татарскую опасность и враждебное отношение к России сераскера Юсуфа-паши¹⁴⁰.

Кроме этого, существует свидетельство, не вполне ясное, о недовольстве русского правительства разноречивостью присылаемых гетманом сведений с турецкого пограничья. «Известихся подлинного донесения, — писал Мазепа Головкину в июне 1708 г., — что у двору его царского величества оглашается, будто я до когось писал и уведомлял, что Порта сеей настоящей кампании противной стороне турецким войском суккурс учинит, о чом я ни до кого не писал, то никогда в ведомостях тых, якие вашей велможности доношу, не рознствую, яко и недавно в един сенс и до вашей велможности, и там где з оказии прилучилося, писал о Тарле...». Далее повторялась уже в целом известная из предыдущих посланий гетмана информация о миссии коронного кухмистра¹⁴¹. Трудно заключить, был ли этот инцидент недоразумением или сознательной попыткой Мазепы дезинформировать кого-то из царского окружения.

Конечно, нельзя отрицать, что превратно толковать поступавшие к нему сведения гетман мог, в том числе и в связи с его тайными контактами со Станиславом Лещинским. Однако отсюда далеко до прямых сношений с турками. Информация Мазепы была не свободна от слухов и преувеличений. Но в каждом конкретном случае трудно однозначно судить, добросовестно ли гетман передавал русскому правительству собранные им данные или же как-то интерпретировал их в своих целях. Преувеличенными можно назвать, в частности, известия о военных приготовлениях османов в конце 1707 г. При этом, впрочем, стоит заметить, что подобные слухи (особенно о татарских набегах) часто кружили на русско- и польско-турецком пограничье и время от времени сообщались в Москву не только гетманом, но и христианами — выходцами из владений Османской империи. Порой они могли быть спровоцированы и реальными военно-подготовительными акциями Порты, масштаб которых

преувеличивался. Работы по укреплению крепостей и усилению военного присутствия османов в Причерноморье велись, начиная с 1705 г.¹⁴², а в начале 1707 г. турки стали стягивать к границам с Россией дополнительные войска и строить новую крепость в Бендерах¹⁴³.

В этих условиях любые слухи о возможном начале боевых действий Порты против России вызывали вполне обоснованную тревогу русского правительства и требовали немедленной проверки. Курьезный случай произошел около 1705 г. с П.А. Толстым, которому иерусалимский патриарх Досифей сообщил о скором начале русско-турецкой войны и о планировавшемся османами обыске в доме русского посла. «Я в то время все письма потребные пожег, о которых после (когда слухи о войне оказались ложными. — *К.К.*) велми раскаялся», — сетовал посол¹⁴⁴. В сравнении с ноябрьскими сообщениями Мазепы, информация патриарха кажется гораздо более «провокационной», хотя бы потому, что привела к уничтожению важной дипломатической корреспонденции.

Еще одной естественной причиной, препятствовавшей установлению доверительных отношений между гетманом и османской стороной в лице сераскера Юсуфа-паши (что подтверждается и доносом Кочубея и Искры), были обострившиеся как раз на рубеже 1707–1708 гг. пограничные конфликты, виной которым были формально подвластные же гетману сечевые и уманские казаки. Между тем, трения политического и иного характера между Сечью и гетманом ограничивали его возможности влиять на внешнюю и внутреннюю политику Запорожья.

Однако в основном сведения реляций Згуры Стилевича и других, связанных с его миссией документов, как представляется, отвечали реальным фактам, давая в руки русских правящих кругов ценные и важные сведения. Подробности о миссии Мехмеда-эфенди, сообщавшиеся И.С. Мазепой, подтверждаются другими источниками. Кроме того, заявления Юсуфа-паши о недовольстве Порты вмешательством России в польские дела и ее военным присутствием на Правобережной Украине подтверждаются политическим шагами Османской империи после Полтавской битвы и событиями разразившейся в 1711 г. русско-турецкой войны¹⁴⁵.

В целом поездка Згуры к сераскеру Юсуфу-паше весной 1708 г. сыграла важную роль в сборе русской дипломатией информации о подозрительных, с ее точки зрения, турецко-шведско-польских контактах и свидетельствовала об активной вовлеченности украинского гетмана в русско-турецкие отношения. Одновременно это препятствовало Мазепе развивать самостоятельные контакты антироссийского характера с Портой и Крымом.

¹ См. о нем: *Костомаров Н.И.* Мазепинцы // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — СПб., 1885. — С. 602–603; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 144–145. С.О. Павленко считает, что

Згура происходил из нежинских греков, отмечая наличие у него двора в Нежине. В октябре 1708 г. И.С. Мазепа отмечал, что «в самом городе Нежине люди все смиренные купецкие», среди которых больше половины греков и волохов (РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. Д. 3а. — Л. 615 об.).

² *Крылова Т.К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки. — Т. 65. — М., 1959. — С. 262–263; *Kamiński A.* Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadskim 1706–1709. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. — С. 70–71; *Lisowski J.* Quelques remarques sur la mission de Mehmed Aga en Pologne (1707) // *Folia Orientalia*. — 1959. — № 1. — С. 50–51.

³ П.А. Толстой — П.П. Шафирову. 13 августа 1707 г. Константинополь // Письма и бумаги императора Петра Великого (Далее — ПБИБВ). — Т. 6: (июль–декабрь 1707). — СПб., 1912. — С. 492–493; П.А. Толстой — Г.И. Головкину. 10 сентября 1707 г. Константинополь // Там же. — С. 493–494.

⁴ *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — С. 54–55; *Nilsson S.A.* De svensk-tyrkiska förbindelserna före Poltava // *Scandia*. — 1953–1954. — Bd. 21. — Н. 2. — С. 122–136; *Крылова Т.К.* Русская дипломатия... С. 263, 267, 269–270; *Геровский Ю.А.* Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. — М., 1959. — С. 36; *Lisowski J.* Op. cit. S. 51–56. Шведский историк С.А. Нильсон писал о шведско-турецких контактах только на основе шведских и турецких источников и потому из неточных заявлений кабинет-секретаря Ю. Сёдеръелма сделал ошибочный вывод о нахождении в Крыму шведского представителя, которым был поляк (*Nilsson S.A.* Op. cit. S. 134–136). Речь, конечно же, идет о мисси С. Тарло, о которой С.А. Нильсон не знал. В.Е. Шутой ошибочно переносит миссию С. Гурского на лето 1708 г. (*Шутой В.Е.* Позиция Турции в годы Северной войны 1700–1709 гг. // Полтавская победа... — С. 120–121).

⁵ *Lisowski J.* Op. cit. — С. 56; *Nilsson S.A.* Op. cit. S. 126–131. С.А. Нильсон не упоминает о письменных обязательствах Мехмеда-эфенди. См. также: *Костомаров Н.И.* Мазепа // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — СПб., 1885. — С. 322–323; *Шутой В.Е.* Позиция Турции... — С. 126–127; *Орешкова С.Ф.* Указ. соч. — С. 55.

⁶ *Крылова Т.К.* Русская дипломатия... — С. 260–262, 266–267, 269–270. Более кратко русско-османских отношений в 1707–1708 гг. исследовательница касалась также в своей ранней статье (*Крылова Т.К.* Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки. — Т. 10. — М., 1941. — С. 268–270).

⁷ *Nilsson S.A.* Op. cit. — С. 124–127. Шведский историк также приводит точки зрения других исследователей на эту проблему (*Ibid.* — С. 133–134). Неустойчивость отношений России и Порты в предполтавский период, когда периодически возникали слухи о войне, отмечал и В.Е. Шутой [Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / Перевод, введение и примечание В.Е. Шутого. — М., 1977. — С. 3–4; *Шутой В.Е.* Позиция Турции... — С. 126).

⁸ ПБИБВ. — Т. 6. — С. 495–496.

⁹ Там же. — С. 179.

¹⁰ *Крылова Т.К.* Русская дипломатия... — С. 265–267; *Орешкова С.Ф.* Указ. соч. — С. 54.

¹¹ П.А. Толстой — Г.И. Головкину. 29 января 1708 г. Константинополь // ПБИБВ. — Т. 6. — С. 497–507.

¹² Nilsson S.A. Op. cit. — S. 131. Письмо датировано в соответствии с т. н. шведским стилем, опережавшим старый стиль на 1 день.

¹³ Так, например, основную информацию об отношениях Юсуфа-паши с поляками и шведами П.А. Толстой получил от драгомана Порты А. Маврокордато (Шкарлата). Об этом он упоминает в своем письме, но текст прилагавшейся к нему записки Шкарлата не опубликован (ПБИПВ. — Т. 6. — С. 506). Также ему удалось встретиться с прибывшим в Константинополь представителем Юсуфа-паши, однако тот, конечно же, уверял, что Мехмед-эфенди был направлен исключительно по распоряжению сераскера и в ответ на просьбы польской стороны с осведомительными целями (Там же. — С. 507). Наконец, позднее русский дипломат наладил контакты и с самим Мехмедом-эфенди, однако дало ли это в его распоряжение какие-то ценные сведения, неясно (*Крылова Т.К.* Русская дипломатия... — С. 269).

¹⁴ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 501.

¹⁵ Г.И. Головкин — Петру I. 9 мая 1708 г. Витебск // Там же. — Т. 7. — Вып. 2. — М. — Л., 1946. — С. 773.

¹⁶ И.С. Мазепа — Петру I. 27 февраля 1708 г. Фастов // Там же. — Т. 7. — Вып. 1. — Петроград, 1918. — С. 348.

¹⁷ Г.И. Головкин — Петру I. 18 апреля 1708 г. Витебск // Там же. — С. 526.

¹⁸ Важность Ягорлыка как пункта, постоянно находясь в котором, представители гетмана могли собирать важную информацию о турецко-польских контактах и политике Порты, И.С. Мазепа отмечал особо (*Таурова-Яковлева Т.Г.* Мазепа. — М., 2007. — С. 204. У автора название искажено: «Яллгорлик»).

¹⁹ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. Постскрипtum. [апрель 1708 г.]. Б.м. — РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 525–525 об.

²⁰ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 759. В.Е. Шутой ошибочно назвал автором письма Долгорукого (инициалы не указаны). Ссылка на «Письма и бумаги...» в его статье также дана неправильно (*Шутой В.Е.* Позиция Турции... — С. 119).

²¹ *Крылова Т.К.* Русская дипломатия... — С. 263–264, 267. См. также: П.А. Толстой — Г.И. Головкину. 20 февраля 1708 г. Константинополь // ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 529.

²² ПБИПВ. — Т. 6. — С. 495.

²³ Кошевой Т. Фененко и Низовое Войско Запорожское — И.С. Мазепе. 4 января 1708 г. «3 коша». — РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 424–425. Тимофей Фененко в январе — начале февраля был сменен кошевым Константином Гордиенко, первое известное письмо от которого датировано 11 февраля (Там же. — Л. 407). Это позволяет внести дополнения и уточнения в существующий перечень кошевых атаманов (Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ–Запоріжжя, 2006. — С. 312–313).

²⁴ Г.Р. — И.С. Мазепе. 4 января 1708 г. Сечь. — Там же. — Л. 430–431. По сообщению информатора, среди конокрадов «чолнейшими сут сии: Петро Грицко Деребера и Хведор куреня Величковского, Корнус — Калниболотского, Ерко — Корсунского, Семен Буток — Сергиевского, Андрей Щербына — Батуринского, два брата Бацманов — Тимошовского, которые самим поводом были до того коней белгородских занятия». Кроме того, со слов своего духовного отца Ипполита, Г.Р. писал, что когда у Ипполита собралась в честь Рождества сечевая старшина, один знатный казак из Платнировского куреня — Михаил Чалый сказал, что он «еще, мовит, колис заграет москалеви у дудку, да будет и гетман скакаты, тилко еще пождемо мало», но был прерван остальными товарищами. Это лишний раз

свидетельствует, что на Сечи гетмана И.С. Мазепу воспринимали как проводника российской политики в отношении Низового Войска.

²⁵ К. Гордиенко и Низовое Войско Запорожское — И.С. Мазепе. 20 апреля 1708 г. «3 коша». — Там же. — Л. 389 — 389 об.

²⁶ К. Гордиенко и Низовое Войско Запорожское — И.С. Мазепе. 12 мая 1708 г. «3 коша». — Там же. — Л. 382 — 382 об. Ватага Перебийноса отличалась особенной активностью в 1708 г. В недатированной цедуле (видимо, относится к лету 1708 г.) Мазепа сообщал о жалобах Юсуфа-паши на отгон казаками Перебийноса у белгородских татар 340 голов скота (Там же. — Л. 468). Примерно тогда же, по информации гетмана, «давний разбойник» Перебийнос, собрав отряд из более чем 500 чел., стоял на р. Ингул «в одном крепком месцу», при этом в районе Буга также собралось «в крепкий також де местца на килка сот блиско тысячи гултяйства», видимо, остатки булавицев. Гетман предупредил о появлении этих ватаг сераскера Юсуфа-пашу (Там же. — Л. 549). См. также: *Костомаров Н.И. Мазепа...* — С. 419.

²⁷ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 445–446.

²⁸ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 532. Недатированная цедула.

²⁹ Г.И. Головкин — Петру I. 9 июня 1708 г. Витебск // ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 824.

³⁰ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 363–371 об.

³¹ Там же. — Л. 372–377 об.

³² Там же. — Л. 363–364 об. «А если пишете и поведаете вы, что не ваши нашей стороне шкоды чинят и говорите, же не можете, як ветра в полю своеволцов не знат яких, по диких степах изследовати и вынайти, а запорожцы вас не слухают, то дайте нам на писме позволене, чтоб нам волно было самым таковых гултаев повстягати от своеволи, и что вы их боронити не будете. А мы сами тую своеволю повстягнемо и кожного такого своеволца где колвек, хочь и на Запорожю знайдемо. Гдыж мы и перед сым хотели сами отмщение учинить запорожцам за розбите купцов подданных наших, толко вы и в тот час не допустили нам того исполнять».

³³ Там же. — Л. 364 об.–365. В одной из недатированных цедул И.С. Мазепы отмечалось, что от Низового Войска и кошевого прислано в Чигирин 240 коней из 700, похищенных у белгородских татар. Мазепа сообщал Г.И. Головкину, что коней отправил в Бендеры с обязательством разыскать и остальных, а в Сечь послал письмо, требуя их возвращения, поскольку Юсуф-паша «не будет доволен присылкою 240 коней, но станет о досталное число упоминатца» (Там же. — Л. 568). Таким образом, либо писарь, составлявший письмо И.С. Мазепы для сераскера, совершил ошибку, вписав неправильное число коней, либо Юсуф-паша намеренно искажал суть дела, чтобы оказать давление на гетманского посланца.

³⁴ Я. Рушковский, видимо, неоднократно использовался киевским воеводой для сношений с Юсуфом-пашой. См. о нем также: *Lisowski J. Op. cit.* — S. 53. — Прим. 1.

³⁵ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 372–372 об.

³⁶ Там же. — Л. 373.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же. — Л. 373–373 об.

³⁹ Речь идет о посольстве в Османскую империю Рафала Лещинского в 1700 г., который, среди прочего, пытался не допустить заключения русско-турецкого мира (*Konopczyński W. Polska a Turcja 1683–1792.* — Warszawa, 1936. — S. 50–51).

⁴⁰ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 373 об.–376.

⁴¹ *Nilsson S.A.* Op. cit. — S. 125–129.

⁴² Здесь и везде в реляции, а также других документах, вышедших от гетмана И.С. Мазепы, Мехмед-эфенди именуется именно так.

⁴³ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 376–377.

⁴⁴ Там же. — Л. 365–367 об.

⁴⁵ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 826–828.

⁴⁶ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 422–422 об. Перевод грамоты послан И.С. Мазепе анонимным информатором Г.Р.

⁴⁷ *Устрялов Н.Г.* История царствования Петра Великого. — Т. 4. — Ч. 1: Битва под Нарвой и начало побед. — СПб., 1863. — С. 324–329.

⁴⁸ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 367 об.–368.

⁴⁹ *Рогов А.И.* Культурные связи России с балканскими странами в первой половине XVII в. // Связи России с народами Балканского полуострова (первая половина XVII в.). — М., 1990. — С. 126–130.

⁵⁰ *Крылова Т.К.* Русская дипломатия... — С. 268–269. См. также: К. Брыньковяну — Г.И. Головкину. 23 марта 1708 г. Б.м. // Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в трех томах. — Т. 3: 1673–1711. — С. 286–287.

⁵¹ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 368–369.

⁵² *Крылова Т.К.* Русская дипломатия... — С. 268–269.

⁵³ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 369 об.–370. «Бо я хотя и приятель естем, однак и человек смертелный, и если мене з сего уряду низложат, албо и голову на оном здиймут, то по старому и по мне хто будет, не оставит упоминатися о тые шкоды, и по смерти моей за недоброго мене поминатимут, же не умелем за моего уряду целости их охороняти», — говорил Юсуф-паша.

⁵⁴ Там же. — Л. 370–370 об.

⁵⁵ Там же. — Л. 372 об.

⁵⁶ Там же. — Л. 370 об.–371 об. О миссии Ф. Вольского см.: *Костомаров Н.И.* Мазепа... — С. 277–278, 356–357; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышом-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2: 1691–1722. — С. 48–51; Основа. — 1862. — № 10. [Отд. IX]. — С. 2.

⁵⁷ *Костомаров Н.И.* Мазепа... — С. 355–357. И.С. Мазепа отмечал, что на «прелестное и пашквилное» письмо С. Тарло «отписал вдвое» и, испрашивая разрешения на отправку ответа коронному кухмистру, жаловался, что «без корреспонденции жадной многии враги клеветцут и вымышляют тое, чого и в уме моем никогда не постояло и не было». По поводу Ф. Вольского гетман сообщал, что «тот уже и противником ни на что не здастся и не угоден будет, понеже болше от году великою болезнию объят лежит, чи то от крепкого вязения и тесноты или от инной якой вредительной немощи, однако от кайданов и от крепкого караулу не свободен» (И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 3 июля 1708 г. «З обозу». — РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 706–708).

⁵⁸ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 377–377 об.

⁵⁹ Исторические связи... — Т. 3. — С. 373.

⁶⁰ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 543. Недатированная цедула.

⁶¹ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 824–825.

⁶² И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 13 июня 1708 г. Белая Церковь. — РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 689–689 об. Гетман сообщал, что С. Тарло все еще не покинул османских пределов.

⁶³ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 19 июня 1708 г. «З обоу от Торгана». — Там же. — Л. 693–693 об. Пересказывая сообщения информаторов, Мазепа отмечал, что Порта не может начать в этом году войну «для того, что у турецком государстве издревле такое обыкновение, что когда хотят на кого возвигнут военное оружие, то на тое приуготовляютца чрез целый год и ферманы свои на приуготовление к походу посылают до пашей далечайших ... и не тайно тое чинят, но явственно, оглашая причины еуропейским государством, для яких мирные договоры хотят раздрушит и в войну вступят» (Там же).

⁶⁴ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 3 июля 1708 г. «З обоу». Постскрипtum. — Там же. — Л. 706–706 об. Объяснение приостановки похода крымцев было довольно курьезное: «когда услышали черкесы, что хан к ним намерен ити со всею ордою крымскою и белгородскою, тогда выбрав что наилутчих девок и хлопцов, послали до солтана турецкого с ними своих послов, чолом бия, дабы хану дани обыклой не дваваат, по тому, что они черкесы тепер приняли веру бусурманскую, а Алкоран Махометов бесурманом дани дваваат возбраняет». В ответ султан якобы послал свой фирман хану, велел ему отменить поход и не брать с черкес дани. Сведения эти, впрочем, не были совершенно беспочвенными. В современной событиям турецкой хронике сообщается, что, с целью отсрочить поход крымских татар, кабардинцы начали с ними переговоры, предложив им некоторое количество невольников в качестве выкупа. При этом они действительно апеллировали к утверждению в Кабарде ислама и нормам шариата, которые запрещают мусульманам брать в невольники единоверцев (*Кушхабиев А.В.* Некоторые аспекты кабардинско-крымской войны 1707–1708 гг. // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. — Нальчик, 2008. — С. 180; *Сокуров В.Н.* Канжальская битва и ее отражение в кабардинском фольклоре // Актуальные вопросы кабардино-балкарской фольклористики и литературоведения. — Нальчик, 1986. — С. 56). Сходство этих двух известий несомненно.

⁶⁵ *Шутой В.Е.* Позиция Турции... — С. 119–120.

⁶⁶ К. Брынковяну — Г.И. Головкину. 23 марта 1708 г. Б.м. // Исторические связи... — Т. 3. — С. 287.

⁶⁷ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 461–462 об.

⁶⁸ О посылке реляции гетман сообщал Г.И. Головкину в письме от 28 июля 1708 г. («З обоу з под К[иева]»). — Там же. — Л. 736 об.

⁶⁹ Там же. — Л. 461–462.

⁷⁰ Ср.: *Возгрин В.Е.* Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. — Вып. 29. — Таллин, 1985. — С. 70. По мнению автора, союз с ханством стал актуальным для Швеции весной 1708 г., свидетельством чему стала посылка некоего «поверенного» шведского короля в Крым. Хан якобы «тепло» встретил его и немедленно начал готовиться к походу. Трудно судить, насколько правдоподобны эти сведения, поскольку В.Е. Возгрин не указал своих источников. Возможно, в основе их

лежат уже упоминавшиеся заявления шведских сановников касательно миссии С. Тарло или же сведения о посольстве О.В. Клинковштрёма, состоявшегося, по-видимому, не ранее 1709 г. (*Воззрин В.Е.* Материалы по шведско-крымским отношениям в XVI–XVIII вв. в Архиве ЛОИИ СССР АН СССР // *Вспомогательные исторические дисциплины.* — Т. 9. — Л., 1978. — С. 326–327).

⁷¹ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 475.

⁷² Патриарх Хрисанф — Г.И. Головкину 13 января 1708 г. Бухарест // Там же. — С. 483. Ханский посол, возвращаясь обратно через Яссы, еще застал там патриарха.

⁷³ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 10 декабря 1708 г. Батурин // Там же. — Т. 6. — С. 444, 446–447. Видимо, о нем упоминал и патриарх Хрисанф, т. к. гетман в письме отмечал, что патриарх еще, возможно, не покинул Яссы.

⁷⁴ Канжальская битва и политическая история Кабарды...; См. также: *Бгажноков Б.Х.* Как Каплан-Гирей «погубил» Мазепу // *Родина.* — 2008. — № 11. — С. 48–49. Не совсем ясно, на основании каких данных автор делает вывод, что «в тайне от турецкого султана, по настоянию визиря Чорлылы Али-паши, крымский хан вел переговоры с Мазепой, обещая соединиться с ним, как только шведский король Карл XII вступит в Украину» (Там же. — С. 49).

⁷⁵ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 567.

⁷⁶ Там же. — Л. 462–462 об.

⁷⁷ Труды императорского Русского военно-исторического общества. — Т. 1: Документы Северной войны. Полтавский период (июль–октябрь 1708 г.). — СПб., 1909. — С. 209. На этот источник обращал внимание В.Е. Шутой (*Шутой В.Е.* Позиция Турции... — С. 120).

⁷⁸ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. Недатированная цедула. — РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 622.

⁷⁹ «Copia listu pewnego». 11 мая 1708 г. (н. ст.). — Там же. — Л. 448–448 об. В присланной гетманом вместе с этим письмом рукописной газетке (Там же. — Л. 622), озаглавленной «Od Dniestra z Raszkowa», сообщалось, что Юсуф-паша принял польского и шведского представителей очень любезно, хотя и не пропустил их в Константинополь. Сераскер разбил для них свои шатры, при этом шведский дипломат получил богатые дары от имени султана: «meczet ze srebra robiony bardzo misternie, wanna srebrna złocista i kredens szczyrozłoty do kawy». Шведский король якобы обещал выплачивать жалование отряду татар численностью в несколько тысяч человек в течение 11 дней (Там же. — Л. 447–447 об.).

⁸⁰ *Костомаров Н.И.* Мазепа... — С. 345–346.

⁸¹ *Крылова Т.К.* Русская дипломатия... — С. 269 — 270. Мнение исследовательницы, что неудача миссии С. Тарло была очередным успехом П.А. Толстого, представляется несколько преувеличенным.

⁸² Канжальская битва и политическая история Кабарды... — С. 335.

⁸³ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 270; Там же. — Вып. 2. — С. 757.

⁸⁴ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 523–523 об. (недатированный постскрипtum), 627 (недатированная цедула).

⁸⁵ Там же. — Л. 555. Недатированная цедула.

⁸⁶ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. Б.д., б.м. Получено в Мигновичах (недалеко от Смоленска) 5 сентября 1708 г. — Там же. — Л. 765–766 об.

⁸⁷ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 505.

⁸⁸ Там же. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 529–530. См. также: РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. Д. 3а. — Л. 765–765 об.

⁸⁹ РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 591. Недатированная цедула.

⁹⁰ Там же. — Л. 585, 730, 760, 782–782 об.; Исторические связи... — Т. 3. — С. 286; ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 526.

⁹¹ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 10 июля 1708 г. «3 обозу от Борщагувки». — РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 712–713. На основе известий «от добрых приятелей и зычливых корреспондентов» гетман сообщал о болезни султана оспой. После выздоровления он «впал в фебру малинкгну» и «mordus cadus». В преддверии скорой смерти султана (даже в случае выздоровления его уже считали не способным править) при османском дворе обсуждались кандидатуры возможных преемников. Великий везир Чорлулу Алипаша хотел возвести на престол девятилетнего племянника правящего султана и одновременно своего шурина. Другая «партия» — «большая и сильнейшая» выступала за двоюродного тридцативосьмилетнего брата султана, сына Мехмеда IV, при котором в 1672 г. был взят Каменец-Подольский.

⁹² И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 11 октября 1708 г. Салтыкова Девица. — Там же. — Л. 649–651 об.

⁹³ Там же. — Л. 577.

⁹⁴ Костомаров Н.И. Мазепа... — С. 354–355.

⁹⁵ Там же. — С. 322–323. Видимо, имелось в виду письмо Мазепы от 7 ноября 1707 г.

⁹⁶ Там же. — С. 354.

⁹⁷ Костомаров Н.И. Мазепинцы... — С. 603.

⁹⁸ Павленко С. Назв. праця. — С. 145.

⁹⁹ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. — М., 1988. — С. 164–169. В своих рассуждениях о «изменнических» планах И.С. Мазепы автор упускает из виду им же отмеченный факт совпадения информации гетмана со сведениями, полученными от русских представителей в европейских столицах.

¹⁰⁰ Станіславський В.В. Иван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Укр. іст. журн. — 2008. — № 5. — С. 39. Утверждение В.Е. Шутого, что этим посланником был Згура, — явное недоразумение (Турция накануне... — С. 9; Шутой В.Е. Позиция Турции... — С. 128).

¹⁰¹ Шутой В.Е. Позиция Турции... — С. 121. Текст источника цитируется по данной работе.

¹⁰² Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 103–104.

¹⁰³ Там же. — С. 104–105.

¹⁰⁴ Там же. — С. 107.

¹⁰⁵ Nilsson S.A. Op. cit. — S. 129–130.

¹⁰⁶ Ibid. — S. 134–135.

¹⁰⁷ Ibid. — S. 134.

¹⁰⁸ Ibid. — S. 136.

¹⁰⁹ Письмо Ю. Сёдеръелма совершенно правильно связал с миссией С. Тарло В.Е. Шутой. (См.: Шутой В.Е. Позиция Турции... — С. 118).

¹¹⁰ Nilsson S.A. Op. cit. — S. 135.

¹¹¹ Интересна в этой связи следующая сентенция П.А. Толстого, высказанная им в письме в августе 1706 г.: «проклятые волохи беспрестанно к Порте пишут, веселя ее, будто рати великого государя вконец побеждены шведами, и от этого турки еще больше гордятся» (*Соловьев С.М.* Сочинения. — Кн. 8. — М., 1993. — С. 159).

¹¹² *Семенова Л.Е.* Русско-валашские отношения в конце XVII — начале XVIII в. — М., 1969. — С. 68 и след.; Исторические связи... — Т. 3. — С. 139 и след.; *Кочубинский А.* Сношения России при Петре Первом с южными славянами и румунами. — М., 1872. — С. 20–21.

¹¹³ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 580; Там же. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 306–307.

¹¹⁴ 10 декабря 1707 г. И.С. Мазепа сообщал Г.И. Головкину, что переслал его письма К. Брынковяну, резиденту господаря при османском дворе, патриарху Хрисанфу, и одновременно пересказывал сведения, полученные от валашского господаря и К. Кантакузино (ПБИПВ. — Т. 6. — С. 444, 446–447); ПБИПВ. — Т. 8. — Вып. 2. — М.–Л., 1951. — С. 757; РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 585, 782–782 об.; *Семенова Л.Е.* Указ. соч. — С. 90.

¹¹⁵ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 340. В 1708 г. молдавский господарь М. Раковица обещал гетману «соблюдать дружескую и тайную корреспонденцию», сообщал в письме о претензиях коронного гетмана А.М. Сенявского к сераскеру Юсуфу-паше по поводу признания королем Польши Станислава Лещинского и пересылал ответное письмо турецкого губернатора «для донесения августейшему императору», т.е. царю (Там же. — Вып. 2. — С. 825–828).

¹¹⁶ *Семенова Л.Е.* Указ. соч. — С. 86–100; ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 270.

¹¹⁷ М. Раковица — Г.И. Головкину. 4 декабря 1708 г. Б.м. // Исторические связи... — Т. 3. — С. 297. «Безмерно опечалился я о измене и побеге к шведам гетмана Мазепы, и во удивление пришел, ведая царскую к нему милость и благодетельства, а он за благодарение явился второй Иуда», — писал молдавский господарь. Это же следует и из соответствующих посланий К. Брынковяну и К. Кантакузино (*Семенова Л.Е.* Указ. соч. — С. 101–102; Исторические связи... — Т. 3. — С. 307–309), а также письма Г.И. Головкина — К. Брынковяну от 12 января 1709 г. (Исторические связи... — Т. 3. — С. 301–302).

¹¹⁸ Петр I — Г.И. Головкину. 6 декабря 1707 г. Б.м. // ПБИПВ. — Т. 6. — С. 177. «От гетмана зело странные ведомости о турецком начинании слышим», — писал царь. Г.И. Головкин Петру I. 13 декабря 1707 г. Минск (Там же. — С. 485–486).

¹¹⁹ Г.И. Головкин — К. Брынковяну. 19 ноября 1708 г. Минск // Исторические связи... — Т. 3. — С. 268–270.

¹²⁰ Г.И. Головкин — Петру I. 13 декабря 1707 г. Минск // ПБИПВ. — Т. 6. — С. 485–486; Исторические связи... — Т. 3. — С. 373.

¹²¹ Г.И. Головкин — патриарху Хрисанфу. 19 ноября 1708 г. Минск // ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 478–479.

¹²² К. Брынковяну — Г.И. Головкину. 14 января 1708 г. Б.м. // Исторические связи... — Т. 3. С. 277–279.

¹²³ Исторические связи... — Т. 3. — С. 373–374. Ср.: *Семенова Л.Е.* Указ. соч. — С. 99–100.

¹²⁴ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 469.

¹²⁵ Г.И. Головкин — патриарху Хрисанфу. 19 ноября 1708 г. Минск // Там же. — С. 478–479.

¹²⁶ Патриарх Хрисанф — Г.И. Головкину. 13 января 1708 г. Бухарест // Там же. — С. 481–482.

¹²⁷ Там же. — Т. 6. — С. 179. В обратном нас убеждает скорее эмоциональное январское письмо П.А. Толстого — Г.И. Головкину, где тот несколько раз повторял тезис об отсутствии опасности нападения Порты на Россию (Там же. — С. 497–506).

¹²⁸ Там же. — С. 196. Важность сведений о польско-турецко-шведских контактах для русского правительства подтверждается и включением их в промеморию, составленную в январе 1708 г. для отпускувшегося из России посланца Августа II. В ней заявлялось, что скорейшее вступление Августа с войсками в Речь Посполитую положило бы конец контактам Порты с Карлом XII и Станиславом Лещинским, которые могут завершиться союзом против России (Там же. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 281).

¹²⁹ Сборник Императорского Русского исторического общества (Далее — СИРИО). — СПб., 1884. — Т. 39. — С. 452.

¹³⁰ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 516–517.

¹³¹ Там же. — С. 446–447. Об отсутствии каких-либо воинственных намерений у Порты, кроме возможной провокации шведами и сторонниками Станислава Лещинского татарского набега, сообщал гетман (со ссылкой валашского господаря) и в апреле 1708 г. (Там же. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 526).

¹³² Г.И. Головкин — Петру I. 30 декабря 1707 г. Минск // Там же. — Т. 6. — С. 580.

¹³³ СИРИО. — Т. 39. — С. 444. В следующем донесении Ч. Витворт отмечал, что о намерении турок начать с Россией войну «снова» (т. е. повторно) сообщал И.С. Мазепа (Там же. — С. 445). Возможно, эта информация дошла до англичанина с опозданием. На эти факты обращал внимание В.Е. Шутой (*Шутой В.Е. Позиция Турции...* — С. 127–128).

¹³⁴ Павленко Н.И. Указ. соч. — С. 166.

¹³⁵ Nilsson S.A. Op. cit. — S. 129–132.

¹³⁶ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Київ–Полтава, 1995. — С. 146–147.

¹³⁷ Павленко Н.И. Указ. соч. — С. 169.

¹³⁸ Основа. — 1862. — № 10. [Отд. IX]. — С. 1–28.

¹³⁹ *Станіславський В.В.* Назв. праця. С. 47–48. Автор опубликовал его пересказ, который удалось добыть П.А. Толстому. См. также изложение письма Мазепы в донесении австрийского посланника в Константинополе И.М. Тальмана от 18 июня 1709 г. (Турция накануне... — С. 42).

¹⁴⁰ Костомаров Н.И. Мазепа... — С. 342–343; РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. — Л. 477 (недатированный постскриптум), 479 (недатированная цедула).

¹⁴¹ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 23 июня 1708 г. «З обоу от Тетиева над речкою Росю». — РГАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1708 г. — Д. 3а. Л. 695–695 об. В письме гетман уточнял, что С. Тарло приезжал «не характером поселства, но коммендером до сераскера ... для одобраня декларованного в противную сторону от посла турецкого суккурсу, который и за приездом Тарловым обещали белгородскою ордою учинит и ему Тарлу ... вручит».

¹⁴² Орешкова С.Ф. Указ. соч. — С. 53–54.

¹⁴³ Крылова Т.К. Русская дипломатия... — С. 261.

¹⁴⁴ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 501. Что касается ссылок И.С. Мазепы на патриарха Хрисанфа по поводу скорого начала русско-турецкой войны, то П.А. Толстой недоуменно заявлял, что патриарх не только «никогда мне не единые ведомости не подал», но еще и сам в своих письмах просит вестей о политике Порты (Там же. — С. 501).

¹⁴⁵ *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.). — М., 1990. — С. 44 и след.

Владислав Грибовский, Дмитрий Сень

**ФРОНТИРНЫЕ ЭЛИТЫ И ПРОБЛЕМА
СТАБИЛИЗАЦИИ ГРАНИЦ РОССИЙСКОЙ
И ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЙ В ПЕРВОЙ
ТРЕТИ XVIII в.: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
КУБАНСКОГО СЕРАСКЕРА БАХТЫ-ГИРЕЯ**

У статті розглядається діяльність кубанського сераскера Бахти-Гирея як одного з найвпливовіших представників фронтірних еліт, котрі протидіяли процесові стабілізації кордонів Російської та Османської імперій у першій третині XVIII ст.

Ключові слова: фронтір, Кримське ханство, Кубань, ногайці, калмики, запорозьке козацтво.

В статье рассматривается деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея как одного из влиятельных представителей фронтірных элит, которые противодействовали процессу стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.

Ключевые слова: фронтір, Крымское ханство, Кубань, ногайцы, калмыки, запорожское казачество.

The article examines Kuban serasker Bakhty-Giray's activity as one of the most influential representative of frontier elites, who counteracting the process of regulation of borders between the Russian and Ottoman Empires in the first third of the XVIII century.

Keywords: Frontier, the Crimean khanate, Kuban, the Nogais, the Kalmyks, the Zaporozhian Cossacks.

В условиях современного развития гуманитарного знания исследование фронтірных пространств и разработка нового инструментария для их изучения позволили выйти на новый уровень понимания процессов, разворачивавшихся на степном пограничье Российской и Османской империй на протяжении XVIII в.¹ Особое место в этом тематическом комплексе занимает пограничье Крымского ханства, в его польском, запорожском, донском и кавказском сегментах, а также элиты Крымского ханства, входившие в то или иное взаимоотношение с элитами локальных обществ, находящихся по ту сторону границы.

Крымское ханство на протяжении веков оказывало мощное влияние на восточноевропейский регион, а порой даже и Османскую империю. В науке не прекращаются споры о самостоятельности внешней политики Крыма. Можно говорить о существовании здесь двух основных традиций. Первая восходит к трудам В.Д. Смирнова², утверждавшего о существовании полной зависимости Бахчисарая от Стамбула, другая — к исследованиям А.А. Новосельского, выделившего в политике ханства «две тенденции: одну — связанную с выполнением вассальных обязательств перед Портой, другую — вытекавшую из стремления крымских феодалов противопоставить себя Турции, стать на путь самостоятельной политики и даже борьбы с Османской империей»³.

Конструктивная дискуссия вокруг дилеммы о полу-самостоятельности или полной несамостоятельности Крымского ханства вряд ли возможна, поскольку в свете современных научных знаний отчетливо видно как плотное включение государства Гиреев в *Rax Ottomanica*, так и наличие центростремительного потенциала в Крыму, опирающегося на политическое наследие Чингизидов. Исследование механизмов реализации внутренней и внешней политики Крымского ханства невозможно без обращения к истории формирования его элит, оседавших не только в Крыму, но и на Кубани, этой важной и проблемной части владений Гиреев. Отдельные опыты обращения в этой проблематике уже имеются⁴, причем «крымским элитам» специалисты уделяли гораздо больше внимания. К изучению влияния региональных представителей фамилии Гиреев (в т. ч. и глав региональной власти — сераскеров) на политическую жизнь ханства ученые приступают лишь в последние годы⁵.

Между тем, именно эти представители династии Гиреев часто оказывались возмутителями спокойствия в ханстве, пытались самостоятельно вершить политику в регионе, позволяли себе не подчиняться приказам из Бахчисарая и периодически вступали в конфронтацию с правящими ханами. С одной стороны, такие конфликты порождали сложности внутриклановых отношений между Гиреями. С другой, в них втягивались новые актёры — Россия, Османская империя, Калмыцкое ханство, Кабарда, черкесы, казаки. Для всестороннего исследования процессов внутри- и внешнеполитического характера в Крыму необходимо, таким образом, изучать расстановку сил в ханстве, зачастую представлявшую собой более сложную конфигурацию, нежели противостояние в формате: правящие ханы — *versus* — *hjljdfz pyfnm* (Ширины etc). При этом сам В.Д. Смирнов писал о том, «что и без того сложные условия сохранения за собой власти... ханами еще более усложнялись такими неровными и фальшивыми отношениями их к подвластным им народам, обитавшим вне Крымского полуострова. А все вместе взятое — не вполне выясненные географические и политические отношения ханства к Порте, беспокойный и строптивый дух татарских мурз и вообще ногайского населения, ненадежность подданства черкесских племен — представляло мудреную задачу для хана, которому надо было согласовать все эти разнородные элементы, чтобы сохранить равновесие собственного положения»⁶.

При изучении политики Крымского ханства авторы считают возможным отказаться от взгляда, согласно которому ее главные характеристики почти неизбежно трактуются сквозь призму истории Османской империи. Такая точка зрения постоянно присутствует на страницах классической работы В.Д. Смирнова. Так, например, ученый утверждал: «Со смертью Селим-Герая хана (в 1704 г. — *Авт.*) можно считать окончившимся еще один период в истории... ханства. Целых два столетия прошли в жизни этого татарского государства совершенно даром (выделено нами. — *Авт.*): служа интересам ... Порты без видимой выгоды для своей собственной страны, вассальные ... ханы убивали все силы народа на непрерывные войны в политических видах Турции...»⁷. Напротив, в ханстве развивается искусство, архитектура, собственная практика историописания, а местные элиты испытывают воздействие не только мусульманской культуры Османской империи, но и модернизационных тенденций Западной Европы, в т. ч. Франции⁸. Остаются нерешенными в полной мере такие вопросы, как претензии Крыма на наследие Джучидов, конфессиональная политика Гиреев и судьбы христианства (старообрядчества) на территории ханства, история славян в Крыму и на Кубани, включая модернизацию взглядов ханов на «казачий вопрос» и казаков, как своих возможных подданных⁹. Не получили пока должного развития такие темы, как «женщины дома Гиреев»; история социэтнической группы хануко и связей Крымского ханства с Кавказом; наконец, «человека второго плана в истории» (к их числу мы относим султана Бахты-Гирея) и антропологического взгляда на феномен истории Крымского ханства.

Один из перспективных подходов, позволяющих учитывать логику поведения (в т. ч. субъективную логику) самых различных участников политических и иных процессов на территории Крымского ханства, — это ситуационный подход, предполагающий отказ от концентрации на каком-то одном участнике (династии Гиреев как абстрактной целостности) и смещение фокуса «с актёров (т. е. участников событий; не путать с иной семантику слова в украинском языке. — *Авт.*) как таковых именно на процесс их взаимодействия и выявления ... их поведения и реакций на обстоятельства и действия других актёров. Появляется возможность увидеть разные «правды» разных актёров и групп»¹⁰. «Кубанские Гиреи» и «Гиреи без трона» в этом отношении — замечательный объект для актуального исследования.

Не менее актуальная проблема истории Крымского ханства связана с изучением географии Большой границы («Великий кордон» украинской историографии) и фронтирных сообществ Восточной Европы. Исследование Большой границы сравнительно недавно стало находить очертания своей предметной области и выделило доступные (в виду наличной источниковой базы и актуализированного круга смежных вопросов) для проработки сегменты. Но даже фрагментарное освещение истории фронтирных образований дало основание для вполне убедительной констатации самостоятельной модели поведения их элит, имеющей внутреннюю логику и мотивацию, не всегда совпа-

дающую с логикой и мотивацией элит гинтерланда, т. е. территории, непосредственно контролируемой центральной властью, по отношению к которой фронтир выступал отдаленной и слабо управляемой периферией. Более того, возникли основания для утверждений о том, что фронтирные общества выступают не только объектом, находящимся в том или ином подчинении у центральной власти, но и субъектом, существенно корректирующим политику своего сюзерена.

В начале XVIII в. Россия и Османская империя предприняли первую попытку разграничения своих владений в северо-причерноморском и западно-кавказском регионах, а в соответствии с этим — провести четкое обозначение границ, обеспечить их неприкосновенность и привести поведение пограничных обществ в соответствие с новой моделью отношений между империями. Это явилось следствием изменения баланса сил в Центрально-Восточной Европе, обусловленного общим спадом военно-политической активности Османской империи, неуклонно падающим суверенитетом Речи Посполитой и усилением России. Изменилась пограничная политика Османской империи, произошел радикальный переход от освященной джихадом экспансии к оборонительной стратегии. Содержанием новой политики Порты стало строительство пограничных крепостей, переговорные процессы и четко установленные границы¹¹. После заключения Карловицкого мира 1699 г., санкционировавшего первые территориальные потери Турции, Крым оказался в большей зависимости от турецкой власти «в деле сохранения своей территориальной целостности, что дало Блистательной Порте большие возможности для вмешательства во внутренние дела ханства»¹². Рубеж XVII–XVIII вв. стал переломным этапом в истории Крымского ханства, временем тревожных перемен. Недаром крупнейший исследователь его истории В.Д. Смирнов увязал последнее правление прославившегося своими победами хана Селим-Гирея (1703–1704 гг.) с началом длительного упадка крымско-татарского государства¹³.

Порта все чаще смиряла «воинственные порывы» своих подданных; после Бахчисарайского договора (1681 г.) турки-османы оттеснили ханство от решения вопросов, связанных с Москвой¹⁴. Действия султанского Дивана по реализации Константинопольского договора 1700 г. (в числе прочих решений ограничивавшего татарские набеги на российские территории и ликвидировавшего «поминки») вызвали серьезные возражения в Крыму, выразившиеся в мятеже хана Девлет-Гирея II¹⁵, сосланного затем на о. Родос. На состояние непростых отношений между сюзереном и вассалом влияли и другие участники: например, Речь Посполитая в 1684 г. даже предложила Крыму отделиться от Порты¹⁶. Примерно в это же время Бахчисарай начинает терять свои позиции среди ногайцев Буджака и Аккермана, недовольных свертыванием набегов. Более того, как замечает С.Ф. Орешкова, «Правобережная Украина, фактически уступленная тогда Османской империи и Польшей, и Россией, была отдана в управление не крымскому хану, а молдавскому господарю»¹⁷. На наш взгляд, тенденция к усилению контроля Стамбула над Бахчисараем усугубилась в

начале XVIII в., когда, в связи с ростом могущества России, Восточная Европа стала занимать гораздо большее место во внешней политике Османской империи. Стремительное ослабление Польши лишало смысла дальнейшее сохранение стратегии выравнивания баланса сил, которой на протяжении нескольких столетий придерживалось Крымское ханство и Османская империя. Поэтому Порта отказалась от традиционного посредничества Крыма в восточноевропейских делах и начала напрямую взаимодействовать с крепнущим Российским государством, пытаясь поддерживать ослабевающий суверенитет Польши¹⁸.

Константинопольский мирный договор 1700 г. обозначил становление новой модели отношений России и Османской империи. Его 5-я статья засвидетельствовала стремление обеих сторон устранить напряженность в пограничной зоне, 8-я статья предусматривала наказания за «набеги и неприятельства», самовольно осуществленные подданными обеих держав. Решение пограничных споров вменялось в обязанность «на рубежах сущим губернаторам и крымским ханам и калгам и нарядынам и иным салтанам». Отдельно оговаривалось, чтобы «татарские народы и орды... Оттоманскому государству повиновались и покорялись сим статьям мирным, с совершенным и непопущенным хранением»¹⁹. Наряду с этим, аннулировались основания для притязаний Крымского ханства на суверенитет над русскими и украинскими землями, руководствуясь которыми, Крым требовал выплаты дани и осуществлял набеги. Порта, тем самым, вывела российские и польские дела из числа прерогатив крымских ханов и установила прямые (без крымского посредничества) отношения с русским и польским правительствами²⁰. Другим важным нововведением стала демаркация границы и ее обозначение «явными знаками». В октябре 1704 г. произошло разграничение земель в Прикубанье по р. Ея и в районе Азова; год спустя российско-турецкая комиссия проложила пограничную линию в среднем течении Южного Буга до правого берега Днепра, а также на левобережье Днепра²¹. Прямым следствием стабилизации границ стала фиксация подданства причерноморских и поволжских ногайцев. Кочевники были лишены возможности осуществлять самовольные миграции и спонтанно менять подданство; отныне обе империи обязались не принимать подданных одной из договорных сторон. На этом основании в 1701 г. украинский гетман И. Мазепа отказался содействовать в предоставлении русского подданства буджацким ногайцам, восставшим против Крыма. Мотивация была следующая: «у великого государя с султаном турецким и ханом крымским постановлен мир... и им (т. е. буджаковцам. — *Авт.*) следовало предлагать о подданстве в военное время»²².

Граница между Российским государством и Османской империей, представлявшая собой на протяжении предыдущих столетий многослойный, растянутый на сотни километров в ширину и населенный разноэтничным конгломератом буфер-фронт, в начале XVIII в. приобрела очертания линейности: четкую маркировку, упорядоченное подданство пограничного населения и

юридическую регламентацию его поведения, закрепленную как во внутренних актах обеих империй, так и в принятых ими договорных обязательствах по отношению к другим государствам. Тем самым, по терминологии Д. Замятина, происходит переструктурирование границ азиатского типа (понимаемое как большая барьерная территория, полоса между государствами, слагающаяся со сплетения разнородных, остаточных местных и региональных властных структур, огромная геополитическая чересполосица²³) в границы европейского типа, регулируемых международными нормативно-правовыми актами.

Именно в этот момент население степного порубежья, находящееся по обе стороны Большой границы, практически впервые осознало близость своих целей. Союзы фронтальных обществ распространяются на немыслимую ранее территорию. Возникают более чем ситуативные альянсы между аристократическими группировками Крымского и Калмыцкого ханств, родовой знатью ногайских орд и адыго-черкесскими потестарными образованиями, включавшими в свою орбиту казацьи сообщества — украинских гетманских, запорожских и некрасовских казаков, и даже такие далеко отстоящие от фронта политические формации, как польская группировка С. Лещинского и шведские войска Карла XII.

Авторы вписывают проблематику статьи в контекст еще одной важной проблемы — о механизмах управления «окраинными владениями» в Крымском ханстве²⁴. Речь идет о мало разработанной в науке проблеме — каким образом местные элиты влияли на межгосударственные отношения, в частности — на процесс управления Российской и Османской империями своими новыми границами. В научной литературе представлены отдельные попытки рассмотрения обозначенного круга вопросов, в частности об отношении крымских²⁵, калмыцких²⁶, ногайских²⁷ элит, запорожских²⁸ и гетманских казаков к стабилизации русско-турецкой границы. Интересы этих столь разнородных сил совпали, как минимум, в одном очень конкретном пункте: в их общей обеспеченности усилением российской экспансии, охватившей, в частности, степную периферию. Кроме того, фронтальные общества не могли согласиться с намерением Османов оградиться стабильной границей от европейских соседей и сосредоточиться на решении внутренних проблем своего пораженного кризисом государства. Но при этом остается почти неисследованным вопрос о месте в этой сложной комбинации кубанского султана Бахты-Гирея, игравшего в ней далеко не последнюю роль. В данной статье авторы видят своей задачей освещение этой малоизученной проблемы, концентрируя внимание на выяснении масштабов, ресурсов, социальной базы и мотивации деятельности названного представителя династии Гиреев.

Бахты-Гирей упоминается в большинстве крупных исследований по истории Крымского ханства XVIII в.²⁹ Но зачастую он рассматривается как мятежник, который своей якобы хаотической активностью создавал неудобства для своих сюзеренов, пользуясь удаленностью кубанского региона от Стамбула и Бахчисарая. Пока недоказанным, хотя заслуживающим отдельного изучения,

является вопрос о претензиях Бахты-Гирея на ханский престол³⁰. Отсутствие должного внимания большинства специалистов к причинам, вызвавшим усиление Бахты-Гирея, породило, среди прочего, путаницу в определении его статуса — ученые называют его то нурадыном (нуреддин), то сераскером³¹. Заслуживает внимания вывод О.Г. Санина, который пишет, что вокруг Бахты-Гирея группировались многие татарские мурзы, сторонники разрыва мирных отношений с Россией и продолжения политики военных набегов³². Можно согласиться с новаторским суждением В.В. Батырова о том, что при рассмотрении личности Бахты-Гирея и создаваемых им политических «альянсов» необходимо учитывать значение символических оценок этого человека, даваемых ему современниками. А они порой были весьма высоки, например, со стороны калмыков³³.

Достаточно даже беглого ознакомления с источниками, чтобы убедиться, насколько сильно влиял Бахты-Гирей на отношения России и Османской империи во втором и третьем десятилетиях XVIII в.; то или иное действие, предпринятое им, имело для обеих империй непредсказуемые, часто — нежелательные последствия, которые могли возникнуть на любом участке границ — от Северного Кавказа до центральных районов Украины. Комплекс мер, предпринимаемых российским правительством для противодействия Бахты-Гирею, охватывал все порубежье — от Киевской до Астраханской губерний. Точно также Стамбул и Бахчисарай блокировали активизацию деятельности Бахты-Гирея как непосредственно на Прикубанье, так и в отдаленном от этого региона Буджаке. Россия и Османская империя обнаружили общую заинтересованность в нейтрализации кубанского «смутьяна». Выступив как дестабилизатор ситуации на северокавказском порубежье (или территории Кавказского узла — по терминологии А. Рибера³⁴), этот представитель династии Гиреев был крайне опасен как самостоятельный игрок, выдвинувшийся на волне созревшего в Крымском ханстве недовольства стабилизацией русско-турецкой границы. Бахты-Гирей выстраивал свою систему сдержек и противовесов среди фронтирных элит, мало соотнося свои действия с целями османских и крымских правителей.

Османские султаны в целом были последовательны в выполнении взятых на себя обязательств запретить татарские набеги на российские владения и обязывали крымских ханов наказывать своих подданных за попытки их продолжения. Но одних лишь султанских запретов и дипломатических демаршей русского правительства было недостаточно для демонтажа многовековой практики, существовавшей на степном порубежье. Империи начинают договариваться с фронтирными элитами. Весной 1706 г. в Азове состоялась комиссия по рассмотрению вопроса о нападениях кубанских ногайцев на российские территории³⁵. В апреле того же года в османской крепости Ачувев российские представители во главе с К. Рудеевым подписали соглашение с ачувевским пашей и кубанскими мурзами о прекращении набегов. Примечательной деталью этого соглашения было требование, предусматривавшее компенсацию,

которую должна выплатить виновная сторона за каждого взятого пленного (ясыря) или угнанную лошадь и т. п. в 20-кратном размере³⁶. Но население степного порубежья, естественно, не могло перестроиться столь решительными темпами, как того требовали империи. Зрело недовольство действиями российского правительства на Запорожье и на Дону; соответственно, новый курс Порты вызвал неприятие у османских и крымских подданных, которые так или иначе были причастны к набегам и работоторговле, начиная от ногайцев, крымских мурз и заканчивая турецкими янычарами.

Противодействие попыткам межевания границ было заметно еще при подписании Бахчисарайского договора 1681 г. с Россией, когда отказались от шерти крымские карачи-беи³⁷. После заключения Константинопольского мира 1700 г. наиболее непримиримыми противниками демаркации границ выступили запорожские казаки, крымские татары, ногайцы и даже турецкие янычары, также вовлеченные в наезднические предприятия. Крымско-татарские и ногайские мурзы постоянно требовали от хана санкции на продолжение набегов, тот был вынужден с подобной просьбой обращаться к султану, мотивируя тем, что невозможно «прокормить» подвластные орды без грабежа северных соседей, на что, естественно, получал отказ. Между Запорожской Сечью и Бахчисараем наметилось сближение. В 1703 г. царь Петр I требовал, чтобы в комиссию по размежеванию границ не допускались крымские татары и ногайцы, чтобы они, сговорившись с запорожцами, не сорвали весь ход разграничения³⁸. В итоге демаркация границ в Северном Причерноморье произошла только в октябре 1705 г., тогда как со стороны Кубани и Азова (в силу меньшего противодействия) граница была обозначена годом раньше³⁹.

Возникновение линейных границ бросало вызов всему традиционному укладу, комплексу связей и отношений, издавна существовавших на степном порубежье. Задекларированная Портой новая модель отношений с христианскими державами вызвала серьезные возражения в Крыму⁴⁰. В период с 1708 по 1713 гг. во главе крымской фронды находился хан Девлет-Гирей, который добивался от Стамбула разрешения продолжить набег на российские территории и, в конце концов, приложил максимум усилий к объявлению Портой войны России в 1710 г.⁴¹ Конечно же, этот хан во многом действовал с оглядкой на интересы крымской знати. Противодействие Ширинов, Сулешовых, Мансуров могло простираться вплоть до свержения тех ханов, которые были слишком ретивыми исполнителями воли турецкого султана. Так случилось в 1724 г., когда крымские беи и мурзы во главе с Джан-Темиром Ширинским подняли мятеж, свергли хана Сеадет-Гирея III и избрали на престол брата Девлета — Каплан-Гирея⁴². Хан Девлет-Гирей стал едва ли не главным координатором действий разнородных антироссийских сил, оказавшихся после разгрома в Полтавской битве в причерноморских владениях Османов и сосредоточившихся возле Бендер. Примечательно, что во время избрания гетманом Украины в изгнании П. Орлика (5 апреля 1710 г.) в Бендерах находился сын Девлета — Бахты-Гирей, в то время сераскер-султан Кубанской орды. К тому

же атаман И. Некрасов, выведший после поражения восстания К. Булавина часть донских казаков на Кубань под власть Крыма⁴³, отправил в Бендеры к Бахты-Гирею своего сына для поздравления Орлика⁴⁴.

Недовольство населения фронта навязанным извне регламентом, серия восстаний ногайцев и крымских татар, переход запорожцев в крымское подданство, а главное — чрезмерное усиление России, нанесшей поражение шведским и украинским войскам под Полтавой, явились совокупностью факторов, которые (среди прочих причин) вынудили Стамбул временно отказаться от политики стабилизации границ и объявить войну Москве. Под нажимом Девлет-Гирея турецкий султан санкционировал зимний поход 1711 г. в Украину. Состав участников этого похода⁴⁵ демонстрирует широкий спектр мотиваций, сфокусировавшихся в одной общей задаче — вернуть status quo, существовавший до Полтавской битвы. Было бы неверным полагать, что элиты фронтальных обществ и обыгрывающий их запросы хан Девлет-Гирей, в отличие от шведов, поляков и сторонников Мазепы, вообще не имели политических целей, а только довольствовались возможностью в очередной раз поживиться за счет земледельческих районов Украины. В отношении Степи экспансия России осуществлялась посредством создания «засечных черт», крепостей, впоследствии — укрепленных линий, что очень хорошо понимали в Крыму уже в XVI в. Поэтому главной задачей Девлет-Гирея было уничтожение российских крепостей, находящихся вблизи от степного порубежья, а также воронежских верфей, поскольку строящиеся на них и спускающиеся по Дону корабли создавали непосредственную угрозу безопасности Крыма. Исход зимней кампании 1711 г. известен: основные цели организаторов похода не были достигнуты, большинство российских пограничных крепостей выдержали приступ, а ногайцы и крымские татары ограничились заурядным грабежом и опустошением Правобережной Украины⁴⁶. Безуспешным был и поход в Слободскую Украину: кубанские войска Бахты-Гирея, которые следовали для соединения с Девлет-Гиреем, были задержаны калмыцким ханом Аюкой⁴⁷, из-за чего Девлет-Гирей, достигнув Харькова, был вынужден, избегая столкновения с крупными силами русских, повернуть назад.

Позиции Девлет-Гирея пошатнулись. И произошло это не потому, что поход оказался неудачным, а дальнейшие действия крымских войск против российской армии малоэффективными, но скорее из-за желания Порты вернуться к политике мирных отношений с Россией и изоляции от европейских дел. Но, как оказалось, вопреки эпатажным выходкам и символическим демонстрациям⁴⁸, Девлет-Гирей не был принципиальным противником России. Предвидя скорое смещение с ханского престола, в начале 1712 г. он послал в Петербург своего конфиденциального представителя, который назвался ротмистром волошским Александром Давыденко. Ему было поручено объявить о том, что «хан сам хочет быти в подданстве у его царского величества, и орды Крымская и Белогороцкая будут с ним». А причина такого намерения, мол, исходила из того, что «их (т. е. ханов. — *Авт.*) часто салтан переменяет и

туркам головы всегда рубят, чего и он боится»⁴⁹. Однако зондирование возможности перехода под российский протекторат не имело для Девлет-Гирея желаемых последствий: российское правительство не предоставило ему никаких гарантий; в 1713 г. он был смещен.

Неудачный для России Прутский поход Петра I не изменил наметившейся тенденции стабилизации границ в Северном Причерноморье. Прутский мирный договор 1711 г., несмотря на территориальные потери России, подтвердил основные принципы Константинопольского мира в вопросах демаркации границы, фиксации подданства пограничного населения, запрета подданным обеих держав, в частности «народам татарским», грабить порубежье⁵⁰. Охваченная внутренним кризисом и янычарскими мятежами, Османская империя нуждалась в стабильных границах, будучи не в состоянии продолжать экспансию в европейском направлении. Хан Каплан-Гирей (1713–1716), возведенный после смещения Девлета на крымский престол, особое внимание уделял тому, чтобы устранить напряженность на границах с Россией и Речью Посполитой⁵¹, и попытался переориентировать неизбежно выплескиваемую наездническую энергию своих подданных на подчинение адыгских народов Северного Кавказа. В русле этой политики кубанский регион попадает в совершенно иной контекст по отношению к Северному Причерноморью, где процесс становления линейных границ получил более-менее четкие основания.

Прикубанье в первое десятилетие XVIII в. практически оставалось на периферии процессов стабилизации границы. Работа российско-турецкой комиссии по разграничению владений обеих империй проходила с меньшим противодействием местного населения, чем, как мы указывали выше, в случае с Запорожьем. Впрочем, здесь противодействие имело и меньший смысл. Кубанская орда, традиционно выступая в качестве буфера, отделявшего Крым от подчиненного России Калмыцкого ханства, находилась в номинальном подчинении у крымского хана и слабо контролировалась его сераскер-султаном. Управлять ситуацией в этом отдаленном от Крыма регионе (учитывая менее развитую систему коммуникаций, нежели в северо-причерноморских степях) можно было не иначе, как используя традиционный способ поддержания авторитета верховной власти в кочевнических сообществах — посредством проведения масштабных и успешных набегов. Кстати, это испытанное средство в очередной раз использовал Хаджи Селим-Гирей во время своего последнего пребывания на ханском престоле (1703–1704 гг.): он организовал набег на Царицын, Пензу, Симбирск и Саратов. Причем калмыки, обязавшиеся перед русским правительством охранять степное порубежье, не оказали кубанцам существенного противодействия⁵². Несмотря на запреты и угрозы ханского двора, кубанские кочевники продолжали осуществлять набеги на русские окраины. Впрочем, сменяющие один другого крымские ханы, рискуя окончательно потерять управление отдаленными территориями, не проявляли особой настойчивости в сдерживании своих воинственных подданных. Попытки крымских чиновников найти виновных в осуществлении

кубанцами набегов на российские владения зачастую просто имитировались. Работа пограничной комиссии, проводившейся весной 1706 г. в Азове и Ачуеве, оказалась безрезультатной по понятным причинам, а именно — из-за отсутствия заинтересованности ханских властей обострять отношения с кубанскими элитами. Заключенное во время комиссии соглашение не действовало. Летом 1706 г. кубанцы напали на Азов, разграбили близлежащие донские городки и опустошили калмыцкие улусы. Российское правительство отреагировало на это требованием немедленного исполнения Портой взятых на себя договорных обязательств и возмещения убытка. Нужно отметить, что это требование возымело действие: в сентябре следующего года в Азов снова прибыли турецкие и крымские представители, доставив 129 пленных и 62 лошади. Но, в свою очередь, Порта имела все основания требовать от России возмещения ущерба своим подданным, причиненного нападениями донских казаков и калмыков, уведших у крымцев больше 12 тыс. лошадей и взявших в плен 146 чел.⁵³. Таким образом, претензии российского правительства могли очень легко блокироваться аналогичными аргументами крымских и турецких властей.

Итак, кубанцы почти беспрепятственно продолжали набеги на российские территории, а с другой стороны, между Кубанской ордой, Войском Донским и Калмыцким ханством оставалась в действии традиционная для фронта система отношений. Причем Калмыкия так же слабо контролировалась российским правительством, как и Кубань ханской администрацией. Как заметил В.Т. Тепкеев, «если отношения Калмыцкого ханства с Крымом были мирными, то это было не всегда так и в отношении Кубани»⁵⁴. На протяжении всей первой трети XVIII в. на Северо-Западном Кавказе неизменно продолжала существовать обширная фронтальная зона.

В ходе военных действий 1711 г. российское правительство задалось целью полного уничтожения Кубанской орды, пользуясь тем, что основная часть ее боеспособного населения принимала участие в Прутской кампании⁵⁵. В конце августа — в начале сентября команда российских войск и 20 тыс. калмыков под началом астраханского губернатора П.М. Апраксина нанесла сокрушительный удар по кубанцам⁵⁶. Существенное содействие русским оказали кабардинцы, разгромившие отряды нурадын-султана и не допустившие присоединения к кубанцам других ногайцев, кочевавших в верховьях Кубани⁵⁷. Бахты-Гирей, возглавив тогда объединенные силы кубанцев, потерпел сокрушительное поражение при р. Чале (в 50 верстах от р. Кубани) в сентябре 1711 г. Русско-калмыцкие войска методично уничтожали ногайские улусы на Кубани «для самага [их] оскудения»; более 16 тыс. кубанских ногайцев было убито и около 22 тыс. взято в плен калмыками. Кроме того, военная добыча калмыков составила 2 тыс. голов верблюдов, 40 тыс. лошадей, почти 200 тыс. голов крупного рогатого скота⁵⁸. Таким образом, в результате похода П.М. Апраксина Прикубанье превратилось в опустошенный регион.

После смещения в 1713 г. с ханского престола своего отца, Девлет-Гирея, Бахты-Гирей, как свидетельствуют кабардинские источники, «на Кубани сал-

таном учинился собою»⁵⁹, т. е. без назначения на сераскерскую должность новым крымским ханом. С этого момента начинается его самостоятельная деятельность в крае, непредсказуемость которой дала основания называть его Дели-султаном. Это прозвище европейские исследователи склонны переводить, как «бешенный, безумный султан»⁶⁰, хотя, по всей видимости, его современники — крымские татары, ногайцы, калмыки и др. — вкладывали в него совершенно другой смысл. Например, Халим-Гирей в своей летописи «Розовый куст ханов», говорит о «Бахт Гирее» как о прославившемся в народе под прозвищем «Джихан Дели» и тут же обозначает царя Петра I как Дели Петро (в переводе на русский язык К. Усеинова — «шалльной Петр») ⁶¹. К тому же, таким же «шалльным» («дели») назван хан Крым-Гирей (1758–1764, 1768–1769)⁶². Халим-Гирей проясняет вопрос о статусе Бахты-Гирея: он был старшим сыном Девлет-Гирея; после того, как его отец вторично занял престол (февраль-март 1709 г.), Бахты-Гирей был назначен нурадыном, а после конфликта Девлета со своим калгой Саадет-Гиреем, последний был смещен, а Бахты стал калгой-султаном⁶³. В.Д. Смирнов, как нам представляется, наиболее правильно реконструирует общую канву событий — в 1713 г., после смещения с престола своего отца, Бахты-Гирей удалился в Черкесию, куда к нему вскоре через «Таманский перевоз» попал «прежний нур-эд-дин Бегадыр-Герай»⁶⁴.

Снова оказавшись на Северо-Западном Кавказе, Бахты-Гирей в первую очередь добивался подчинения кубанских ногайцев. Не будучи сдержанным какими-либо обязательствами — ни в отношении Бахчисарая, ни Стамбула, он начинает действовать по собственному усмотрению, стараясь максимально увеличить свое влияние в регионе. Мы не имеем достаточных оснований для того, чтобы определить его деятельность как сепаратизм по отношению к Крымскому ханству: отделение Кубани от власти Бахчисарая никогда не было заявлено им, как определенная цель. Нам известен лишь один случай, когда во время усобицы, возникшей в Калмыкии после смерти хана Аюки, Бахты-Гирей предлагал калмыцким тайшам выйти из подчинения России и перейти на Северный Кавказ, где совместно с ногайцами и кабардинцами создать «некое государство»⁶⁵. Но этот проект был скорее ситуативной комбинацией, чем последовательно реализуемой программой деятельности. Вероятно, Бахты-Гирей не оставлял надежду на то, что при благоприятном стечении обстоятельств сможет занять ханский престол в Крыму, используя при этом свое влияние на Кубани. Пребывание в статусе нурадина и, возможно, калги формально давало ему на это право. Отметим, что четыре десятилетия спустя реализацию подобного сценария продемонстрировал Крым-Гирей: в 1758 г. он воспользовался восстанием ногайцев, которые избрали его ханом; тем самым, он вынудил Порту санкционировать свое «самовластное» восшествие на крымский престол⁶⁶.

Бахты-Гирей разграбил улусы кубанских мурз, которые заявили о лояльности к правящему хану Каплан-Гирею (1713–1716 гг.), и начал истребление знати родовых ответвлений кубанских ногайцев — касай-улу и каспулат-улу.

Поддержку Бахты-Гирею составили ногайские поколения Орак-оглу во главе с мурзами Арслан-беем (бием), Юсуфом и Сумахом⁶⁷. Следующей задачей была необходимость увеличить количество населения Прикубанья, опустошенного походом П.М. Апраксина. Бахты-Гирей попытался решить такую проблему путем насильственного переселения ногайцев с калмыцких и российских территорий. С 1713 г. начинается серия кровопролитных столкновений отрядов Бахты-Гирея с калмыками⁶⁸. В начале 1715 г. он совершил набег в калмыцкие кочевья под Астраханью, разгромил войска хана Аюки, который потерял убитыми больше 3 тыс. чел., и разграбил его ставку⁶⁹. Из Калмыкии были выведены 1220 кибиток юртовских татар, а также других ногайцев, кочевавших в низовьях Волги; на Кубань переведены улусы Эль-мурзы и Султан-Мамбет-мурзы Тинбаевых в количестве около 1 тыс. кибиток. Из Аюкиных владений были выведены все едисанцы и джембуйлуковцы в количестве 10300 кибиток⁷⁰. Таким образом, «улус» Бахты-Гирея на Кубани увеличился более чем на 60 тыс. человек. Активные действия султана все серьезнее беспокоят Россию; недаром после известного разгрома калмыков хан Аюка, обер-комендант Астрахани М.И. Чириков и кн. А. Бекович-Черкасский направили на Кубань калмыцких владельцев с дворянином К. Ворониным. В результате непростых переговоров с Бахты-Гиреем посланцы «мирное постановление учинили и Коран меж себя целовали в том, чтоб оному Бахты-Гирею Салтану от них калмык отъехав и впредь войны не чинить»⁷¹.

Взаимоотношения Бахты-Гирея с калмыками складывались под влиянием междоусобной борьбы, созревавшей в Калмыцком ханстве. Престарелый хан Аюка с трудом удерживал контроль в Калмыкии. Но и Бахты-Гирей также находился в весьма затруднительном положении. В 1716 г. часть едисанцев и джембуйлуковцев захватили кабардинцы и передали их калмыкам⁷². В то же время против Бахты-Гирея выступил крымский калга Менгли Гирей-султан, к которому присоединились китаи-кипчакские мурзы⁷³. В свою очередь, их поддержали проживающие на Кубани казаки-некрасовцы, также недовольные самовластием Дели-султана⁷⁴. Скорее всего, к организации вооруженного восстания китаи-кипчаков против Дели-султана оказался причастен хан Каплан-Гирей, явно обеспокоенный амбициями своего племянника⁷⁵. Во время вооруженных столкновений калге удалось перевести часть едисанцев и джембуйлуковцев «в самой Крым и к Днепру»⁷⁶. В.Д. Смирнов явно переоценил степень успеха миссии Менгли-Гирея, когда писал, что калге удалось «переловить бунтовщиков и убийц и учинить над ними расправу»⁷⁷. Тогда Бахты-Гирей заключает соглашение с Аюкой, пообещав ему вернуть едисанцев и джембуйлуковцев в обмен на помощь в борьбе с китаи-кипчаками. В начале 1717 г. сын Аюки, Чакдоржап, двинулся на Кубань, разгромил китаи-кипчакские улусы и, согласно договоренности, вывел с Кубани едисанцев и джембуйлуковцев⁷⁸. Кроме них Бахты-Гирей передал Чакдоржапу «также и некрасовских всех казаков з женами и з детми... Толко-де он сам, Некрасов, с легкими людьми с сорокью ушел горы»⁷⁹. Чакдоржап послал в погоню за ним

двух своих сыновей «да Назарова сына Доржю». Чакдоржапа, видимо, устраивала перспектива политического сотрудничества с Бахты-Гиреем, возможно, этим был продиктован его отказ на предложение кабардинцев напасть на Дели-султана⁸⁰. Кроме того, он оставил Бахты-Гирею 170 калмыков, которые оказали ему содействие в проведении масштабного набега на Пензенский и Симбирский уезды. Сам же Аюка, также связанный тайным уговором, не оказал ему ни малейшего противодействия⁸¹. Отписки казанского губернатора П.С. Салтыкова Петру I от 14 февраля 1717 г. (по сведениям астраханского обер-коменданта Чирикова от 12 февраля того же года) позволяют уточнить, что Чакдоржап лично виделся с Бахты-Гиреем «по сю сторону Кубани в урочище Кубанском городке Мажоре»⁸².

Нельзя согласиться с мнением В.Т. Тепкеева о том, что активизация деятельности Бахты-Гирея на Кубани «заставила калмыков искать более тесные связи с Россией»⁸³. Уже рассмотренные выше события вынуждают нас к обратному выводу. По сути дела, Аюка и Чакдоржап вели в отношении своего российского сюзерена двойную дипломатию. С одной стороны, в условиях созревания нового витка усобиц в Калмыцком ханстве стареющему Аюке поддержка России была более чем желательна. С другой стороны, «ничейное» подданство Бахты-Гирея было отличным прикрытием для продолжения набегов на российские окраины, которые и в начале XVIII в. оставались обычной практикой калмыцкой аристократии. К тому же примирение с Бахты-Гиреем не давало возможности противникам усиления ханской власти в Калмыкии использовать его в своих интересах. Не лишен был двойных стандартов и сам Бахты-Гирей; русское правительство допускало мысль о возможности его перехода в царское подданство. Обер-коменданту Астрахани был послан указ, предусматривавший в случае, если Дели-султан пожелает быть под рукой Петра I и кочевать близ Астрахани, обходиться с ним ласково⁸⁴.

Мощный набег войск Бахты-Гирея на Воронежскую, Казанскую и Нижегородскую губернии состоялся летом 1717 г. Из донесения Петра Салтыкова от 8 августа 1717 г. известно, что Бахты-Гирей со своим братом и тремя султанами, «в собрании их и с вором бунтовщиком Некрасовым не дошед Царицына», остановились верстах в трех у речки Елшайки⁸⁵. Другой источник, впрочем, свидетельствует, что в походе участвовали братья Бахты-Гирея — Аджи-Гирей, Белги-Гирей и Инам-Гирей⁸⁶. Состав участников похода Бахты-Гирея был крайне пестрым: «тех кубанцев в собрание многое множество, также-де есть с ними и русские. И от тех неприятельских людей в Нижнем Ломове собрався, грацкие и уездные люди сидят в осаде»⁸⁷. В войске, помимо этого, были представлены бешлеи, присланные азовским пашой, калмыки хана Аюки, а также «вор и бунтовщик» Игнат Некрасов⁸⁸. Последний убеждал Бахты-Гирея в том, чтобы идти на Царицын, другие участники набега настаивали, чтоб было избрано направление «для разорения сел и деревень вверх...», а также на Пензу и Тамбов. Из грамоты Петра I на Дон от 3 сентября 1717 г. становится известно, что, согласно известий из российских губерний,

Бахты-Гирей собрался с «другими солтаны тысяч в пятнадцати, и с ними же турки и азовские бешлей-черкасы и изменник Игошка Некрасов с воровским казаки пришли по оные губернии (Казанскую, Нижегородскую, Воронежскую. — *Авт.*), в розных уездах села и деревни жгут и разоряют, а людей бьют и в полон берут»⁸⁹. Подчеркнем, что, хотя татарские набеги и были весьма обыденным явлением российской действительности еще и в середине XVIII в., этот набег помнили долго. Так, в частности, в 1736 г., при составлении росписи набегов татар, турок и «других народов» на российские земли, в письме вице-канцлера А.И. Остермана великому визирю речь зашла и о набеге Бахты-Гирея, который многие города «до основания разорил... и землям... на многие миллионы убытку приключил»⁹⁰.

Не приходится сомневаться в хорошей организации этого нападения. Впереди войска кубанцы «посылали шпионов, которые и сообщали им о состоянии тех мест, куда потом следовало направиться для грабежа». Российская сторона оказалась явно не готовой к отражению набега, несмотря на то, что еще в июле 1717 г. царицынский комендант Беклемишев предупредил казанского губернатора П. Салтыкова о намерении кубанцев идти «под государевы города вплоть до Симбирска». Но в итоге набег оказался полной неожиданностью для местных властей, которые не предприняли никаких мер предосторожности или защиты. Весьма показательное происхождение одного из шпионов Бахты-Гирея — М. Афанасьева, проводившего войска султана известными только ему дорогами между Доном и Волгой. Сам он бывший рекрут, бежавший с двумя товарищами в Астрахань, а оттуда на Кубань «для воровства»⁹¹.

Российское правительство, давно уже не сталкивавшееся со столь крупным по масштабу разрушений набегом, сделало надлежащие выводы. Когда группировка Бахты-Гирея, отягощенная добычей, направлялась на Кубань, её между Волгой и Доном, в урочище на р. «Бедерле» (точнее, Бердии, притоке Иловли) настигли донские казаки, руководимые В. Фроловым. 11 августа 1717 г. (имеется и другая дата — 19 августа, что наиболее вероятно) произошла ожесточенная битва, в ходе которой, по разным данным, удалось отбить от 1000 до 1500 российских пленных, уничтожив до 500 кубанцев⁹². Среди кубанцев, сообщали донцы, было 200 некрасовцев, 200 калмыков хана Аюки, азовские «бешлей». Содействие донцам в разгроме Бахты-Гирея оказали войска из Воронежской губернии и слободских полков (Изюмского, Харьковского, Острогожского, по половине состава каждого их этих полков), а также отряды из стоящих там армейских драгунских полков⁹³. Битва длилась до полудня, «оных неприятелей многое число они Войском Донским побиили до смерти и отбили у них русского полону разных городов мужеска и женска полу, старых и средних и молодых, младенцов с тысячу человек»⁹⁴. Событиям набега и разгрому Бахты-Гирея в урочище на р. Бердии посвящена царская грамота на Дон от 3 сентября 1717 г. — Войско Донское «похвалялось» за разгром противника⁹⁵. А 16 ноября того же года, обращаясь к донским казакам в новой

грамоте, Петр I хотя и повторяет похвальные слова, но расставляет акценты по-новому — казакам надлежит иметь крепкую «осторожность» от неприятелей. В особой готовности донцам следовало быть в связи с приготовлениями всё того же Бахты-Гирея напасть на российские города, а возможно, предупредить царь, и на казачьи городки⁹⁶.

Естественно, Бахты-Гирей ходил под «российские города без повеления салтана турецкого», не послушав также «отвратного повеления» азовского паши. Его самостоятельность и самоуправство, дестабилизировавшие границы Османской империи и России, не могло не раздражать Порту. Еще в начале 1717 г., назначая в Крым нового хана Сеадет-Гирея, Порта велела ему положить конец действиям Дели-султана, на которого жаловался российский посол⁹⁷. Но в то же время, Дели-султан был очень привлекательной фигурой для тех политических сил Крымского ханства (собственно и не только Крыма), которые противодействовали столь убыточному для них процессу стабилизации границ. Вот почему в составе участников, кроме ногайцев Кубани, находились еще калмыки, пребывающие под российским протекторатом, беглые из России, а также бешлеи из турецких крепостей. Тем не менее, несмотря на то, что Бахты-Гирей оставался «человеком без подданства» («казаком», как говорили в тюркском мире XVI в.), российское правительство не остановилось перед вынесением ноты протеста Турции. Из некоторых официальных документов следует, что Петр I приказал «послать к салтану турецкому об учиненном сего 1717 году впадении в земли его... кубанского Бахти-Гирея Дели-Салтана с кубанцы и некрасовцы и другими людьми и о причиненном от них подданным его Царского Величества разорении и гибели с требованием о надлежащей сатисфакции»⁹⁸. Для этого царь приказал организовать сбор сведений канцелярией Сената для отправки в Посольскую канцелярию. Сведения были собраны, например, по доношениям из Воронежской, Казанской и других губерний⁹⁹.

Поражение не остановило Дели-султана. 30 октября 1717 г. появляется сообщение о подготовке Бахты-Гиреем очередного набега на донские городки — «мстя за то, что вы (донцы. — *Авт.*) в нынешнем его приходе ходили на него войною и с ним бились и на бою убили брата его родного»¹⁰⁰. Бежавшие в октябре 1717 г. из Азова на Дон два «бешлей-татарина» рассказали о том, что Бахты-Гирей «велит лошадей кормных беречь и татар никуда не отпускает и хочет-де подозвать с собою темиргорских и бестенейских (темиргеовцев и бесленеевцев. — *Авт.*) черкес и воров некрасовцов казаков и кубанских всех татар и, взяв с собою пушек, первым зимним путем иттить под Черкасской и под верховые их... городки всеконечно для разорения»¹⁰¹. Исходя из этих сообщений, Петр I распорядился принять меры к предотвращению очередного вторжения, приказав «бригадиру... Гаврилу Кропотову с 4 драгунскими полками для охранения от впадения их, кубанцов, идти за Пензу и вам, Войску Донскому, послать к нему... добрых... казаков 500..., а самим вам всем войском быть во всякой готовности и смотреть и разведывать, что ежели... тот... Бахты-

Гирей-Дели салтан с кубанцы намерены будут впадение чинить... и вам их... до того не допускать»¹⁰².

О том, что этот набег все же состоялся, узнаем из письма на Дон от 13 марта 1718 г. хана Саадет-Гирея¹⁰³. Хан имел все основания для выражения своего недовольства действиями непокорного султана; он пишет о Бахты-Гирее как об изменнике, «который изменил ему и [турецкому] султану и самовольно чинит набеги и... ныне как оной под вашим городом Черкасским быв, напал (25 января 1718 г. — *Авт.*), и ясырей ваших и богаж ваш, взяв, прибыл, о том мы известились недавно»¹⁰⁴. Далее хан сообщал о запрете всем своим подданным воспользоваться взятой добычей — «и от вас взятые вещи, богаж и ясыри паки назад возвратить»¹⁰⁵.

В Государственном архиве Ростовской области нам удалось обнаружить известия о подробностях этого нападения¹⁰⁶. Как оказалось, Бахты-Гирей напал на Черкасский городок за два часа до рассвета (в том же документе он опять фигурирует, как «Дели-салтан», что само по себе примечательно). Состав «кубанской орды» насчитывал тогда 10 тыс. человек, предводитель которых под Черкасском «за протокою пустил пожар, и приступал неприятельски, и мыслил, как бы взять ему Черкасской». Донцы упорно оборонялись, отстреливаясь из пушек и «мелкого ружья». Столица Войска Донского выстояла, но кубанцы все же сильно ограбили прилегающие территории.

Обратим внимание, что Бахты-Гирей, действуя на обширном пространстве Причерноморья и Кавказа, пытается искать союзников не только в ногайцах и калмыках. Несомненно, что в многоугольнике его военно-политических амбиций и интересов находилась и Кабарда, о чем подробнее речь пойдет ниже. Пока же отметим, что действия султана вызывали активную реакцию со стороны кабардинских элит, встревоженных тем, чтобы Россия не обвинила их в сношениях с Дели-султаном. Так, в письме кн. А. Мисостова от 5 декабря 1718 г. Петру I указано, что «в нынешнем году Бахты-Гирей нас к себе призывал для набегов в российские государства, и мы ему в том отказали и сказали, что мы вам, великому государю, поддались и ему служим и не нарушим слов своих и шерта. И он нам грозил и сказал, как де ваших государевых людей будут разорять и похищать, потом и вас будут разорять, и увижу от кого вам споможение будет. И мы, надеясь на вас, великого государя, ответствовали ему, что дай бог вам, великому государю, здравствовать, и от вас никогда не опасаемся»¹⁰⁷. Князья также заявляли, что никто из кабардинцев не стал участвовать в набеггах, организованных Бахты-Гиреем. Более того, о том, какое значение придавали князья нейтрализации султана, говорит тот факт, что, прослышав о готовящемся нападении его войск на Черкасск, они «намерены были и желали на него, Бахты-Гирея, и на войско его, и на юрты напасть и по возможности разорить, жен и детей пленить»¹⁰⁸. Обращает на себя внимание и та активность, с которой кабардинцы, преследуя свои интересы, пытались вбить клин в альянс Чакдоржапа с Бахты-Гиреем, предлагая молодому лидеру калмыков вместе с ними напасть на кубанцев в начале 1718 г. Красноречивое

молчание Чакдоржапа при соответствующей встрече с Ислам-беком Мисос-товым, считаем, говорит само за себя¹⁰⁹. Западная Черкесия также не осталась вне зоны контактов Бахты-Гирея с «черкесским миром», хотя, как можно полагать, крутой нрав султана и там вызывал недовольство и даже страх. Недаром, предполагая поимку Дели-султана, кабардинские князья сообщали, что черкесы, живущие «в Хатукае да в Жаду», которым Бахты-Гирей «отчасти верит», сообщали, что «ежели он, Бахты-Гирей, к ним приедет, чтоб его поймали или им, черкесским князьям, ведомость подали. И когда то учинится, в таком случае могут (в тексте «мугут». — *Авт.*) они, князи черкаские, в том его царскому величеству службу свою показать и его, Бахты-Гирея, поймать»¹¹⁰. Таким образом, еще в 1718 г. могла быть проведена операция по поимке Бахты-Гирея, причем, ее возможные участники — кабардинские князья — четко представляли себе ценность такого пленника для Российской короны. Не понаслышке знали о Бахты-Гирее и на Восточном Кавказе — в Эндери, правители которого также пытались привлечь его к выяснению «межродственных» отношений¹¹¹. А в 1719 г. кабардинским князьям через их посланца к царю Петру I Султан-Алия было передано, чтобы они «ни по каким перезывам и обещаниям вора Бахты-Гирея Дели-Салтана и иных таких к противным замыслам не приставали. Но и когда о каких противностях на подданных его величества уведают, давали знать в Астрахань и на Терке камендантом, за что и впредь его царского величества милость к ним будет»¹¹². Кабардинцам, кроме того, недвусмысленно дали понять желательность поимки Бахты-Гирея и передачи его «в руки его царскому величеству», чем покажут они «в том к его величеству свою верность, [и] получают от его царского величества милость и жалованье».

Между тем события развивались по нарастающей — Крым все больше не устраивала такая активность непокорного султана. Из Кабарды в Санкт-Петербург пришли сведения, весьма точно отражающие специфику тогдашнего положения Бахты-Гирея: «Понеже Бахты-Гирей Дели-Салтан на Кубани салтаном учинился собою, и крымские ханы не хотят того, чтоб он тамо был, и возможно чаять, что он по николиком времени с Кубани выбит будет, а в Крым не поедет»¹¹³. Столкновение войск хана Саадет-Гирея III с мятежным султаном произошло в 1718 г. В мае на Кубань из Большой Кабарды прибыл сын крымского хана — Селим-Гирей, направляясь к Тамани и Темрюку. Начался сбор дополнительных сил из Крыма, Керчи и других мест — черкесов, турок, казаков И. Некрасова¹¹⁴. Решающий бой состоялся на р. Кубани «у перевозу Мамет-Пиреева». Бахты-Гирей, при котором находилось 3000 татар, был разбит и бежал в верховья Кубани¹¹⁵. По сведениям за весну 1718 г., принципиально подтверждающим другие данные, «из Большой Кабарды Крымского хана сын Сели[м] Гирей на Кубань собрал из Крыму из Керчи и адинские черкесы и и городовые и Темрюкские турки и вор Игнашка Некрасов... чинили бой с Бахты Гиреем. Он Бахты в малолюдстве збежал в горы»¹¹⁶.

После этого в улусах стали поговаривать, что победитель Селим-Гирей намерен всю кубанскую орду «гнать в Крым». Вообще, отношения Бахты-

Гирея и Саадет-Гирея, его племянника, были крайне сложными. Еще в конце 1720 г. хан был готов назначить Бахты-Гирея во главе «кубанской орды», определенной им к новому походу¹¹⁷. Весной 1721 г., когда хан выступил в очередной поход на Кабарду и находился одно время на реке Лабее, то «брат ево калга-салтан на реке Оропе (Урупе. — *Авт.*), а нурадин-султан с Бахта-Гиреем расположились на реке Кубани»¹¹⁸. Интересно, что в этом документе султан Бахты-Гирей не фигурирует как нурадын. Имя же нурадына, фигурирующего в документе, пока неизвестно, при этом можно отметить, что В.В. Батыров относит время лишения Бахты-Гирея этого титула к осени 1723 г., когда за убийство нескольких китаи-кипчакских мурз он был отстранен от власти Саадет-Гирем III, назначившим новым нурадыном своего сына — Салаат-Гирея; при этом сам Бахты-Гирей почему-то остался в Копыле¹¹⁹. В контексте всей предыдущей истории отношений Саадет-Гирея с Бахта-Гиреем (на которые влияла заинтересованность Порты в нейтрализации Дели-султана, о чем хану Саадет-Гирею было отчетливо дано понять) сообщение о лишении Бахты-Гирея нурадынства представляется нам крайне сомнительным.

Подчеркнем, что управлять, или хотя бы договариваться с Кубанской ордой было непросто; репрессии Бахты-Гирея по отношению к мурзам начались после его ссоры с «татарами» в 1773 г., во время которой те убили младшего брата Дели-султана, а тот в ответ — нескольких кипчакских мурз¹²⁰. В том же 1723 г. (летом?) кубанские мурзы убили одного из сыновей крымского хана, о чем Бахты-Гирей, при всей неприязни к дяде, не преминул ему донести¹²¹. Хан тогда направил на Кубань нурадином¹²² другого своего сына, на что мурзы отреагировали просто — они откочевали к Азову. Хотя постоянной ударной группировки у Бахты-Гирея не было, он умело использовал свое влияние, проявляя талант военачальника. Дели-султан, подчеркнем, уверенно чувствовал себя не только в калмыцких степях, на Кубани, но и в Закубанье. Так, в декабре 1723 г. он пребывал «за Кубаном при речке Битле, а войска-де при нем... нет и орда кубанская посполучеркесами, кои называются Атыюк-Улу... кочует за Кубаном же, только де есть от него Салтана... орде приказ, дабы они лошадей своих кормили и к походу были бы в готовности»¹²³. А летом того же 1723 г. Бахты-Гирей пребывал «за рекою Кубанью под горами при Черкеских жилищах»¹²⁴. Еще один пример, подтверждающий незаурядность личности Бахты-Гирея: в декабре хан Саадет-Гирей отправил к нему гонца с сообщением, что по приказу султана были посланы «от двора его» комиссары на съезд с российскими же комиссарами. Смысл послания к мятежному султану раскрывается в следующем: «ежели... при той комиссии буде несогласно и покажется к разрыву мира, и тогда-б оный Бахтыгирей... с Кубанскою ордою всемерно с Российскими подданными воизымел войну»¹²⁵. Политика двойных стандартов крымского двора в отношении Бахты-Гирея прослеживается еще и в том, что нурадын-султан, двоюродный брат Дели-султана, принимал его периодически в Копыле¹²⁶, о чем, несомненно, было известно в Бахчисарае. Сам Бахты-Гирей также был готов к ситуативным компромиссам с дядей — например, отдав в

1723 г., согласно ханскому повелению, несколько казаков, очевидно, российских подданных¹²⁷.

Для противодействия набегам неутомимого Бахты-Гирея российское правительство принимает решение (конечно, имелись и другие основания для такого шага¹²⁸) построить Царицынскую линию укреплений. Ее возведение длилось на протяжении 1718–1720 гг. Она состояла из земляного рва, вала и 4 крепостей, снабженных сильными гарнизонами¹²⁹. Были также предприняты дополнительные меры, направленные на удержание кочевников-ногайцев на российской территории и на противодействие их миграций на Кубань. В 1721 г. Петр I приказал астраханскому губернатору А. Волынскому, чтобы «джетысаны и джембуилуки все были раскосованы врознь по всем колмыцким улусам»¹³⁰. Выполнение царского указа губернатор поручил полковнику Беклемишеву. Но получилось так, что в распределении ногайских семей по калмыцким улусам не был заинтересован сын Аюки, Чакдоржап, который все больше превращался в единоличного правителя Калмыкии. Будучи женатым на ногайке Хандазе, он состоял в родственных отношениях с ногайскими мурзами и пользовался их поддержкой. Кроме того, он контролировал сбор налогов с ногайцев¹³¹. Но в феврале 1722 г. Чакдоржап умер, оставив завещание, согласно которого ногайцев следовало разделить между семью его сыновьями. Два года спустя умер и престарелый хан Аюка. В Калмыкии разразилась новая волна усобиц¹³², приведшая к очередному периоду дестабилизации ситуации на порубежье. Ногайцы стали массово откочевывать на Кубань к Бахты-Гирею.

Крымские ханы старались как можно скорее отправлять их в Крым, дабы не допускать чрезмерного усиления Бахты-Гирея¹³³. Для этого на Кубань в 1723 г. был направлен нурадын-султан с 5-тысячным войском. Но крымцам удалось переправить через Тамань только ногайцев кипчакского эля и около тысячи едисанцев. От кипчаков отошли китаи, которые вместе с едисанцами и джембуйлуковцами в общем количестве до 10 тыс. кибиток откочевали к Азову. Таким образом, по сообщению А. Волынского, Бахты-Гирей остался в местечке Копыла «вне силы»¹³⁴. Неслучайно вскоре Бахты-Гирей стал уговаривать отошедших к Азову китаи-кипчаков вернуться на Кубань, «обнадеживая их, что он им никакого зла не учинит. И в том им обещается присягою, на что-де они склоняютца»¹³⁵. Известно, что осенью 1724 г. в причерноморскую степь «с салтаном Бахтигереем прешло нагайцев тысяч с семь с женами и детьми»¹³⁶. Побег ногайцев от калмыков продолжались и в 1725 г.¹³⁷

Вскоре Дели-султан поддержал мятеж крымских мурз во главе с могущественным Джан-Темиром (Тимуром) Ширинским против хана Саадет-Гирея, выступив затем и против другого своего дяди — Менгли-Гирея II (1724–1730 гг.), уже назначенного ханом из Стамбула¹³⁸. И в этот раз мятежный султан решил привлечь калмыков для борьбы с новым крымским ханом — он просит военной помощи у Дондук-Омбо, Дондук-Даши и ханши Дармы-Балы. И снова ногайцы, как в 1717 г., становятся разменной картой в планах Бахты-Гирея — он обещает калмыкам вернуть оставшуюся часть едисанцев и джембуйлуков¹³⁹.

Спасаясь от ареста, мятежный Джан-Темир Ширинский бежал во второй половине 1725 г. на Кубань к Бахты-Гирею, куда вскоре выступил и сам хан. Это происшествие вызвало обеспокоенность в Стамбуле, причем Порты поставила в известность о нем российского посланника¹⁴⁰ и начала подготовку масштабной акции против Бахты-Гирея, отправив специально для этого новую партию янычар в Азов¹⁴¹. Обращает на себя внимание мнение некоторых наблюдателей о готовности Бахты-Гирея с «Ширинбеем и с его партизанами» нанести удар по Крыму¹⁴². История контактов обоих лидеров — тема перспективная и важная для объяснения резонанса, оказанного поступком Джан-Темира на состояние крымско-османских и даже осmano-российских отношений. Недаром документы фиксируют пребывание Бахты-Гирея в Крыму в ноябре 1724 г. — «в Вохнищах», в местности на речке Солгирь между Бахчисараем и Карасу-Базаром. Примечательно, что в трактовке турок-османов действия Бахты-Гирея и ширинского бея рассматриваются как бунт против Оттоманской Порты. Показательно, что Порты ставит в известность об этом Россию. Оперативно на Дон была отправлена императорская грамота от 3 ноября 1725 г., в которой выражалась серьезная обеспокоенность по поводу охраны пограничных территорий. Любопытно, что в грамоте четко прослеживается нежелание России допустить соединения Бахты-Гирея и Джан-Темира Ширинского с калмыками, а также требование к донцам оперативно информировать о действиях «бунтовщиков» Военную коллегию.

В итоге войска Бахты-Гирея и Джан-Темира были разбиты, а их предводители бежали в Малую Кабарду¹⁴³. Не вполне ясно, о том ли случае повествует другой документ, датированный 22 марта 1726 г., где указано, что после разгрома Бахты-Гирей и Джан-Темир скрывались в «горах во владениях Абазинских черкес», когда на Кубани в должности сераскера утвердился Сали (Салаат?)-Гирей, сын Саадет-Гирея¹⁴⁴. Интересно заметить — российские власти пытались тогда играть на противоречиях в доме Гиреев — пробуя соблазнить мятежников — Бахты-Гирея и его «гостя» из Крыма возможностью перехода в российское подданство. Между тем, посланец от российского правительства, отправленный с данной миссией, не смог найти тогда ни Джан-Темира, ни самого Бахты-Гирея. Еще раз подчеркнем авторскую мысль — фигура и действия одного человека — Бахты-Гирея — теперь уже не человека «второго плана в истории», а ставшего «первым», стали оказывать серьезное дестабилизирующее воздействие (с позиций обеих империй) на состояние региональной безопасности и даже (в определенной степени!) на состояние межгосударственных отношений. Можно уверенно говорить о том, что такое воздействие ощущалось на громадном пространстве, в котором выделялись три узловых и болезненных (для всех главных игроков на Кавказе и смежных с ним землях — России, Крымского ханства, Османской империи) локуса — Кабарда, Калмыцкое ханство и Западный Кавказ — Правобережная Кубань и Черкесия.

Несколько слов об участии Бахты-Гирея в «кабардинских делах», поскольку вопрос о Кабарде — применительно к состоянию «кавказской политики»

как России, так Гиреев и Османов — был едва ли не определяющим еще в первой половине XVIII в. Многолетняя борьба баксанской и кашкатауской «партий» за лидерство в Кабарде служила причиной вовлечения крымцев в междоусобную войну. Весьма симптоматично, что «баксанцы» моделируют свою систему родственных связей с Гиреями. В частности, И. Мисостов присягнул Сеадет-Гирею и породнился с ним, выдав замуж свою дочь за его племянника — кубанского сераскера Салих-Гирея¹⁴⁵. Через некоторое время А. Кайтукин, один из лидеров т. н. «прорусской (кашкатауской) партии», не получив должной поддержки от России, также счёл для себя возможным прибегнуть к крымскому фактору поддержки... в лице Бахты-Гирея. Таким образом, личность и ресурсы султана рассматривались частью кабардинских князей в качестве весьма серьезного политического и боевого противовеса устремлениям своих противников. Примечательно, что тот же А. Кайтукин открыто писал российским респондентам в 1725 г. о привлечении им Бахты-Гирея к разгрому Мисостовых из «баксанской партии»¹⁴⁶. Военный союз был скреплен семейными узами — А. Кайтукин выдал замуж за султана свою дочь, а тот отдал Кайтукину, в свою очередь, — сына¹⁴⁷ (на воспитание?). С другой стороны, тот же А. Кайтукин заключил союз с «ханом» Девлет-Гиреем, скрепив его браком одной из своих дочерей с младшим его сыном — Арслан-Гиреем¹⁴⁸. В сложившейся ситуации обращает на себя внимание тот факт, что, несмотря на принуждение кабардинцев Кайтукиным и Дели-султаном к признанию власти правящего хана Менгли-Гирея, налицо еще один аспект оказываемого на них давления — отправиться жить на Кубань¹⁴⁹. Здесь явно видна «рука» самого Бахты-Гирея, никогда не забывавшего о пополнении своей собственной ресурсной базы. В самом начале 1720-х гг. Бахты-Гирей принял участие в походе на Кабарду войск крымского хана Саадет-Гирея¹⁵⁰. Осенью 1723 г. Бахты-Гирей был замечен в Кабарде в качестве «разящего меча» «Арасланбека Татархана Кайсыма Бекова», который «ввел» султана с тем, чтобы «прочих князей искоренить, а ему быть владетельным князем и за то Бахты Гирею... обещает со всякого двора по два ясыря»¹⁵¹. Позднее Бахты-Гирей также причинял немало неприятностей своим противникам. Например, в челобитной кабардинских князей «Хотокчука-Бега» и «Ислам-Бега» Мисостовых на имя Петра I находим: «Мы на поле в кошах стояли, как ваш, так и наш неприятель Бахтагирей-Солтан приехал с калмыцкими и напал на Хотокчуку-Бега, из ево конских табунов 1000 лошадей отогнал»¹⁵².

В начале 1726 г. Дели-султан вновь вступает в борьбу за власть на Кубани, вновь прибегнув к помощи калмыков. Оппозиционно настроенные к наместнику ханства Церен-Дондуку калмыцкие тайши находили там прибежище, нападая оттуда вместе с ногайцами Бахты-Гирея на турецкие владения и укрываясь от преследования пограничной турецко-крымской администрации в российских владениях. Так, только в 1726 г. калмыки совершили с Бахты-Гиреем несколько нападений на османский Азов¹⁵³. В феврале 1727 г. российскому резиденту в Стамбуле И.И. Неплюеву пришлось выслушивать, как

указывает А.В. Цюрюмов, «крепкие турецкие выговоры о калмыцких делах». Особенно турки негодовали из-за союза калмыков с Бахты-Гиреем, а также из-за захвата калмыками посла Осман-мирзы Аги, который вез письмо из Стамбула в Азов¹⁵⁴. Императорской грамотой от 15 февраля 1727 г. Церен-Дондуку в числе прочих указаний запрещалось поддерживать Бахты-Гирея.

Бахты-Гирей умело вмешивался и во внутрикалмыцкие усобицы: так, в 1726 г. султан объединился с самим Церен-Дондуком и направился громить донские городки, а также калмыков «Четеря и Досанга Петра тайши», покинувших Калмыцкое ханство и откочевавших на Дон¹⁵⁵. Порта, рассматривая калмыков как подданных России, требовала от царского правительства усмирить бунтовщиков, угрожая санкционировать татарские набеги. В свою очередь, и Россия была встревожена затянувшейся нестабильностью на Кубани, из-за которой осложнялся контроль за южными границами и куда постоянно откочевывали подвластные ей кочевники. Летом 1727 г. для переговоров с Бахты-Гиреем был отправлен подполковник Беклемишев, которому поручалось склонить кубанского бунтовщика к союзу с Россией, пообещав ему военную помощь в борьбе за крымский престол. В противном случае русскому агенту было предписано найти способ лишить Дели-султана жизни. Впрочем, ни с тем, ни с другим заданием Беклемишев не справился¹⁵⁶. Заслуживает внимания многообразие форм и методов, при помощи каких российские власти стремились добиться усмирения либо нейтрализации султана Бахты-Гирея — от переманивания его на службу до организации наемного убийства. В частности, соответствующая заинтересованность выражена в указе от 17 ноября 1726 г. императрицы Екатерины II и Верховного тайного совета «О призывании» Бахты-Гирея и Джан-Темира Ширинского¹⁵⁷.

В то же время подвластные Церен-Дондуку тайши стали готовить поход на Кубань, чтобы вернуть едисанцев и джембуйлуковцев в свои кочевья. Русское правительство, связанное мирным договором с Портой, прислало к ним полковника И.И. Бахметева, чтобы отговорить их от подобного намерения. Кроме того, он имел также дополнительное поручение устранить Бахты-Гирея. С таким же поручением прибыл на Дон и генерал-майор Тараканов, который действовал через донских казаков и донских калмыков. Но все попытки устранить Бахты-Гирея оказались тщетными, поскольку калмыцкие тайши, в том числе и Церен-Дондук, были заинтересованы в сохранении нестабильности на Кубани — это позволяло им безнаказанно грабить российско-турецкое порубежье, прибегая к услугам Бахты-Гирея¹⁵⁸. Кроме того, возможен и такой аспект причин «приязни» калмыков по отношению к Дели-султану: их правители симпатизировали ему как воину, о котором ходили легенды на Кавказе, а Дондук-Даши считал за честь быть его названным братом¹⁵⁹.

Наместник Калмыцкого ханства Церен-Дондук принял его предложение напасть на Кубань, однако поход сорвался — спасаясь от преследования Салаат-Гирея, Бахты-Гирей бежал в Абазинские горы. Примечательно, что калмыки не нашли общего языка с Салаат-Гиреем, который не принял их

условий о возвращении на Волгу едисанцев и джембуйлукцев. Летом 1726 г. Бахты-Гирей вышел из Абазинских гор к реке Кок-Айгор и направился к Волге на соединение с калмыками¹⁶⁰. Эта весть встревожила Салаат-Гирея, направившего послов в калмыцкие улусы. Поддержанный калмыками в очередной раз, Бахты-Гирей напал вскоре на Азов, предложив при этом Салаат-Гирею заключить мир. Но Салаат-Гирей решил покончить с Бахты-Гиреем и двинулся в марте 1727 г. в поход на калмыков, который в итоге провалился. Напротив, действуя при поддержке именно калмыков, Бахты-Гирей стал угрожать Салаат-Гирею перейти к военным действиям, если тот с ним не помирится. Вскоре после этого султан добровольно взял на себя обязательства по охране границы России от набегов кубанцев¹⁶¹.

Вместе с тем вновь появилась информация о претензиях Бахты-Гирея на ханский престол, занимаемый тогда Менгли-Гиреем. Так, Дондук-даши сообщал подполковнику и саратовскому воеводе Беклемишеву о намерении султана завоевать кубанцев при поддержке калмыков, а затем захватить Крым и стать новым ханом¹⁶². Кубань, впрочем, интересовала Бахты-Гирея прежде всего, и в конце 1727 г. он уговаривает калмыков организовать новый поход. Заодно он жестко заявил кубанским татарам, что, если те хотят воевать с ним, «тоб в том стояли, а буде хотят поддаться под владение его, то-б о том дали ему знать»¹⁶³. Хатаи-кипчаки, которых сам он, как метко зафиксировал один документ той эпохи, «почитал своими», между прочим, были готовы признать власть Бахты-Гирея. Последний умело пользуется противоречиями местного кочевого общества (включая едисанцев, салтаноульцев, енбулуков) для части представителей которого он — несомненный авторитет¹⁶⁴. Понимал он и особую заинтересованность калмыков в обретении дополнительного контингента воинов в лице кубанцев, поскольку слухи о готовящемся нападении на них России и Османской империи не могли их не беспокоить. Россия попыталась тогда воспрепятствовать походу Бахты-Гирея и калмыков на Кубань — недаром Беклемишев направил соответствующие письма наместнику ханства Церен-Дондуку и ханше Дарме-Бале¹⁶⁵. Особенно подполковника возмутило ответное заявление калмыков, что при встрече его с Бахты-Гиреем якобы велись разговоры о том, что Дели-султан «Его Императорскому Величеству и им калмыкам друг...».

В 1728 г., заручившись поддержкой калмыков (недаром Церен-Дондук говорил нарочному Салаат-Гирею о том, что он пришел на Кубань поставить Бахты-Гирея султаном) и кочевавших на Кубани ногайцев (в частности едисанцев), Дели-султан заключил своеобразный договор с кубанским сераскером Салаат-Гиреем — «одному противу другаго не воевать». Примечательно, что переговоры соперники вели на расстоянии, «через пересылку»¹⁶⁶. Сложилась, на наш взгляд, крайне своеобразная для Крымского ханства ситуация, когда официальный представитель хана, сераскер, был вынужден официально уступить часть своих властных полномочий. Туркам в какой-то мере удалось опередить приход Дели-султана и калмыков и вовремя перевести едисанцев и

джембулуковцев «через Крым... в Белгородскую орду, дабы их калмыки не взяли к себе по прежнему на Волгу или б они собою к ним не ушли»¹⁶⁷. Единственной опорой Бахты-Гирея оказались некоторые мурзы Кубанской орды и калмыки. В частности, «протекцию» султана признали все те же хатаикипчаки и едисанцы, присягнувшие ему. Обращает на себя внимание факт заботы Бахты-Гирея о своих постоянных, пожалуй, союзниках — калмыках, вновь поддержавших его в борьбе за власть. Так, предполагая нападение войск Салаат-Гирея на калмыцкие улусы, дели-султан даже уговаривал их, снабдив продуктами, вернуться, что вскоре и произошло. «И тако они владельцы с ним утвердяся присягами возвратились к своим улусам, а при нем Бакты-гирее оставили Яманова родственника зайсанга Череня Отхаева (который и прежде бывал при нем) и командированных... Калмык 450 человек...»¹⁶⁸. Одному из очевидцев своего возвращения в улусы измученные калмыки с гордостью сообщили, что они «пользу получили, Бахты-Гирей остался на Кубани действительным султаном»¹⁶⁹. Очередное возвращение Дели-султана на Кубань в качестве ее фактического правителя вызвало оживленную переписку встревоженных представителей российских властей¹⁷⁰. Интересно, что крымский хан Менгли-Гирей не выступил против калмыков, ограничившись соответствующим письменным требованием к киевскому губернатору кн. Трубецкому¹⁷¹. Менгли-Гирей был вынужден примириться с Бахты-Гиреем.

Салаат-Гирей, уступая Бахты-Гирею, бежал в горы, вероятно, в Черкесию. Часть сераскерского войска тогда составили черкесы, едисанцы, запорожцы — «всего тысяч с десять и вора Игнатки Некрасова сын Мишка с донскими воровским казаками во шти... стах человеках»¹⁷². Переменчивая фортуна вскоре, однако, отвернулась от самого Бахты-Гирея — и теперь уже он был вынужден после описанных выше событий бежать в горы всего с шестью воинами¹⁷³. Впрочем, какое-то время после победы над Салаат-Гиреем султан продолжал находиться в Копыле, по данным В.В. Батырова, со своим тестем Азамат-Мурзою и отрядом из 1 тыс. калмыков¹⁷⁴. Интересно, что, согласно других вышеприведенных сведений, тестем Бахты-Гирея в середине 1720-х гг. являлся кабардинский князь А. Кайтукин. Вероятно, при более тщательном изучении вопроса может выясниться, что многоженство Дели-султана (если оно имело место в действительности) также может быть отнесено к числу примеров его политической дальновидности и умения выстраивать изоциренные комбинации альянсов из фронтальных элит.

Кавказ сыграл роковую роль в жизни Бахты-Гирея. Источники расходятся в описании подробностей гибели «бешеного султана». В. Бакунин отмечал в свое время, что Бахты-Гирей погиб во время похода против баксанских кабардинцев (1729 г.)¹⁷⁵. Современные специалисты также указывают Кабарду местом гибели Бахты-Гирея: «Весной 1729 г. крымские войска во главе с сераскиром Имеат-Гиреем, его братом Бахты-Гиреем и А. Кайтукиным вторглись в Кабарду, но после двухдневных боев потерпели сокрушительное поражение. В сражении погибли оба султана»¹⁷⁶. Наконец, в ноте России,

представленной Порте в июле 1750 г., сообщалось, что крымский хан Арслан-Гирей по-прежнему требует возмещения от кабардинцев «за кровь» своего брата Бахты-Гирея, убитого ими «во время крымского набега в Кабарду еще в 1729 г.»¹⁷⁷. Недаром в «листе» кабардинских князей от 22 августа 1731 г. (написанным по весьма серьезному поводу, с упоминанием о службе кабардинцев России со времен Ивана Грозного, с просьбой о помощи против нападающих врагов и пр.) нашлось место и для упоминания истории, когда «сераскер султан з Бахты-Гирей салтаном с войском приходил, и паки от нас они разбиты; и сераскер салтан з Бахты-Гирей салтаном до смерти убиты»¹⁷⁸.

Известия о гибели Бахты-Гирея вызвали бурную и вместе с тем различную реакцию у современников — при правящих дворах и администрациях разного уровня. Например, оно, как указывает авторитетный источник Сейид-Мухаммед Риза, было с радостью воспринято в Стамбуле¹⁷⁹. Дондук-Омбо, напротив, стал «зело печален». Согласно сведений, поступивших в Военную коллегию, обстоятельства гибели султана выглядели следующим образом. Весной 1729 г. Бахты-Гирей с небольшим отрядом отправился к темиргоевцам — «для взятъя от них обыкновенной дани, которые-де черкесы давали ему... в дань тысячу ясырей»¹⁸⁰. Ночью черкесы напали на его лагерь и убили вместе с братом, кубанским сераскером¹⁸¹. Согласно этой трактовке, данное событие встревожило азовского пашу, отправившего своих посланцев в Черкесию. Посланцы подтвердили гибель обоих султанов от рук «Темиргонских Черкесов», узнав, что их тела копыльские татары взяли доставить «для ведома в Крым»¹⁸². В итоге азовский паша «публиковал всенародно» сообщения об этом «убивстве». Не отрицая историчности сведений о месте гибели Дели-султана в Кабарде, отметим лишь, что интерпретационные версии, какими бы они ни были, лишний раз свидетельствуют о масштабе личности мятежного и мятущегося султана, и после своей смерти не забытого современниками.

Таким образом, на протяжении почти всей первой трети XVIII в. Бахты-Гирей оказывал противодействие становлению линейных границ между Российской и Османской империями, удерживая их в состоянии фронтального пространства. Следуя логике аргументов А. Рибера¹⁸³, подчеркнем, что концепция и эволюция линейных границ всегда играли важную роль в создании идеологий и институциональных структур, т. е. внутренних измерений государства. А поскольку способность империй управлять своими границами является одним из факторов их долговечности, то совершенно очевидна масштабность тех угроз, которые несла обеим империям деятельность Бахты-Гирея, выстраивавшего собственные схемы отношений с кочевыми народами Кубани и Поволжья, традиционный уклад жизни которых был немыслим вне фронтального пространства причерноморской степи и кавказского узла.

¹ *Каппелер А.* Южный и восточный фронт России в XVI-XVII веках // *Ab imperio*. — 2003. — № 1; *Boeck B.J.* Ahfting Boundaries on the Don Steppe Frontier: Cossacks, Empires and

Nomads to 1739: Thesis of Doctor of Philosophy in history Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 2002; *Rieber A.* Frontiers In History // International Encyclopedia of the Social Sciences. — Oxford, 2001; *Barret Th.M.* At the Edge of Empire. The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700–1860. — Boulder, 1999; Frontiers In Question. Eurasian Borderlands. 1700–1700 / Ed. by D. Power, N.L. — Standen, 1999.

² *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты: В 2-х т. — М., 2005.

³ *Греков И.Б.* К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI–XVII вв. (по данным Э. Челеби) // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979. — С. 302.

⁴ *Inalcik H.* Khan and the Tribal Aristocracy: the Crimean Khanate under Sahib Giray I // Harvard Ukrainian Studies. — 1981. — № 10. — P. 445–466; *Veinstein G.* La revolte des mirsa tatars contre le khan. 1724–1725 // Cahiers du monde kusse et sovietique. — Sorbonne, 1971. — Vo1. 12. — №. 3. — P. 327–338.

⁵ *Батыров В.В.* Кубанский правитель Бахты-Гирей Салтан во взаимоотношениях с Калмыцким и Крымским ханствами // Сарепта: Историко-этнографический вестник. — Волгоград, 2006; Итоги XXXVII Международного конгресса востоковедов (ICANAS-2004) и перспективы развития востоковедения в астраханском крае: Расширенное заседание Совета по научной работе Астраханской областной б-ки им. Н.К. Крупской 27 сентября 2004 г. // Астраханское востоковедение. — Астрахань, 2006. — Вып. 1; *Грибовский В.В.* Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40–60-е годы XVIII в.) // Тюркологический сборник. 2007–2008: История и культура тюркских народов России и сопредельных стран. — М., 2009. — С. 67–97.

⁶ *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... — С. 271.

⁷ Там же. — С. 494.

⁸ *Яacobсон А.Л.* Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. — М., 1964. — С. 139–149.

⁹ Освещение ряда сюжетов см.: *Бережков М.* Русские пленники и невольники в Крыму // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). — Одесса, 1888. — Т. 2; *Боук Б.М.* К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. — 2001. — № 4; *Мильчев В.* Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // История українського козацтва: Нариси у 2 томах — К., 2006. — Т. 1; *Сень Д.В.* Крымское ханство и казачество в последней четверти XVII — начале XVIII века: отношения в контексте международной политики (на примере донских и запорожских казаков) // 350-lescie unii hadziackiej (1658–2008). — Warszawa, 2008; Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. — начало XVIII в.). — Ростов-на-Дону, 2009.

¹⁰ *Миллер А.И.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. — М., 2006. — С. 29.

¹¹ *Рибер А.* Сравнивая континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей. — М., 2004. — С. 58.

¹² *Сомель С.А.* Османская империя: местные элиты и механизмы их интеграции // Российская империя в сравнительной перспективе. — С. 185.

¹³ *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... — С. 491, 496.

¹⁴ См. важное в этом отношении мнение Г.А. Санина о недостаточном внимании специалистов к изучению вопроса о попытках Крымского ханства добиться большей самостоятельности от Порты в XVII в. Впрочем, от более решительных оценок в поле соответствующей дискуссии историк воздержался (*Санин Г.А.* Некоторые проблемы истории Крымского ханства в XVII в. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — Симферополь, 1993. — Вып. III. — С. 225–227.).

¹⁵ *Санин О.Г.* Антисултанская борьба в Крыму в начале XVIII в. и ее влияние на русско-крымские отношения // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — Вып. III. — С. 275–279.

¹⁶ *Артамонов В.А.* Очаги военной силы украинского народа в конце XVI — начале XVIII в. // *Белоруссия и Украина: История и культура.* Ежегодник 2003. — М., 2003. — С. 65.

¹⁷ *Орешикова С.Ф.* Османская империя и Россия в свете их геополитического разграничения // *Вопросы истории.* — 2005. — № 3. — С. 37.

¹⁸ *Геровский Ю.* Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // *Россия, Польша и Причерноморье в XV — начале XVIII вв.: Сб. статей.* — М., 1979. — С. 344–375.

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. 4: (1700–1712 гг.). — С. 68–70.

²⁰ *Иналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // *Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.).* — К., 1995. — С. 128–129.

²¹ ПСЗ. — Т. 4. — С. 324–325; *Тепкеев В.Т.* Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке (1700–1771 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. — М., 2005. — С. 31; *Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА).* Запоріжжя, 2004. — С. 7–10.

²² *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 356.

²³ *Замятин Д.Н.* Русские в Центральной Азии во второй половине XIX века: стратегии репрезентации и интерпретации историко-географических образов границ // *Восток. Афро-азиатские общества: история и современность.* — М., 2002. — № 1. — С. 53.

²⁴ *Грибовский В.В.* Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40–60-е годы XVIII в.) // *Тюркологический сборник.* — М., 2009. — С. 73–80.

²⁵ *Санин О.Г.* Внутренняя борьба в Крыму 1700–1703 гг. и ее влияние на русско-крымские отношения // *Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции 23–28 сентября 1991 г.* — Симферополь, 1991.

²⁶ Итоги XXXVII Международного конгресса востоковедов (ICANAS-2004) и перспективы развития востоковедения в астраханском крае: Расширенное заседание Совета по научной работе Астраханской областной б-ки им. Н.К. Крупской 27 сентября 2004 г. // *Астраханское востоковедение.* — Вып. 1.

²⁷ *Грибовський В.* Формування локальної групи причорноморських ногайців // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — К., 2004. — Вып. 4. — С. 279–306; *Его же.* Запорозжці і ногайці в контексті Великого Кордону // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослід-*

ного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. — Нікополь–Запоріжжя, 2005. — Вип. 1. — С. 95–131.

²⁸ *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 6–15.

²⁹ *Hammer J.* Geschichte der Chane der Krim unter der osmanischen Herrschaft. — Vienne, 1856. — P. 197; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... — С. 44. В.Д. Смирнов, в частности, говорит о «шайке» Бахты-Гирея, изображая его изворотливым человеком, который «продолжал время от времени творить смуты, то делая вид покорности хану Крымскому, то соединяясь с калмыками, чтобы совершать насилия над мусульманскими обитателями кубанских поселений».

³⁰ *Михайлов А.А.* Кабарда в военной истории России первой половины XVIII века // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века: Исследования и материалы. — Нальчик, 2008. — С. 61.

³¹ *Цюрюмов А.В.* Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. — Элиста, 2007. — С. 134, 138.

³² *Санин О.Г.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1996. — С. 259.

³³ *Батыров В.В.* Кубанский правитель Бахты-Гирей Салтан во взаимоотношениях с Калмыцким и Крымским ханствами // Сарепта: Историко-этнографический вестник. — Волгоград, 2006. — Вып. 2. — С. 43, 50.

³⁴ *Рибер А.* Сравнивая континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе. — С. 56.

³⁵ *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII века. — М., 1971. — С. 36, 69.

³⁶ *Тепкеев В.Т.* Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке... — С. 31.

³⁷ *Хартахай Ф.* Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — 1866. — Т. 1. Июнь. — С. 227.

³⁸ *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством ... — С. 6. См. также: Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА). — С. 9–12.

³⁹ *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения... — С. 36.

⁴⁰ *Санин О.Г.* Антисултанская борьба в Крыму в начале XVIII в. и ее влияние на русско-крымские отношения // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Вып. III. — С. 275–279.

⁴¹ *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения... — С. 69, 78–79; *Sutton R.* The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1700–1714). — London, 1953. — P. 28.

⁴² *Veinstein G.* La revolte des mirsa tatars contre le khan. 1724–1725 // Cahiers du monde kusse et sovietique. — Sorbonne, 1971. — Vol. 12. — №. 3. — P. 327–338. См. также: *Пейссонель III.* Записка о Малой Татарии / Пер. с фр. В.Х. Лотошниковой, вступ. ст., прим. и ком. В. Грибовского. — Днепропетровск, 2009. — С. 14.

⁴³ *Сень Д.В.* «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: Исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. — конец 1920-х гг.). — Краснодар, 2002.

⁴⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007. — С. 736.

⁴⁵ *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). — М., 1990. — С. 52.

⁴⁶ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 80.

⁴⁷ *Тепкеев В.Т.* Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке... — С. 39.

⁴⁸ В середине XVIII в. французский консул в Крыму Ш. де Пейссонель воспроизвел рассказы современников о поведении Девлет-Гирея после заключения Прутского мира: в Андрианополе, где находился султанский двор, Девлет получил от султана разрешение возвращаться в Крым, но, садясь на коня, одну ногу занес в стремя, а другую держал на камне приступка. «Султан спросил у него о причине, мешающей ему отправиться в дорогу, и хан ответил, что не сядет до тех пор на лошадь, пока ему не принесут головы Балтаджи-Мех[мед]-паши, великого везира, к которому он питал ненависть со времени [заключения] мира на Пруте» (*Пейссонель Ш.* Записка о Малой Татарии. — С. 14).

⁴⁹ Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф. 123. — Оп. 4. 1712 г. — Д. 1. — Л. 2, 3.

⁵⁰ ПСЗ. — Т 4. — С. 714–716, 824–829.

⁵¹ В качестве примера урегулирования пограничных отношений Каплан-Гиреем можно привести его ярлык, данный подчиненным ему запорожцам: «многократно лядская сторона за великие кривди, от Войска вашего починенные..., до нас, панства Крымского, позивала», претендуя на сумму 700 кесей «за шляхтичев, за жидов и за хрестиянских людей». Хан обязал запорожцев выплатить лишь 15 кесей, причем эти деньги под присмотром ханских властей были переданы польским представителям (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — К., 1998. — Т. 1. — С. 48–49).

⁵² *Тепкеев В.Т.* Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке... — С. 28.

⁵³ Там же. — С. 32.

⁵⁴ Там же. — С. 25.

⁵⁵ Там же. — С. 40.

⁵⁶ *Бранденбург Н.* Кубанский поход 1711 года // Военный сборник. — Кн. 3. Март. — 1867. — С. 29–41 (отделение II).

⁵⁷ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв.: Документы и материалы в двух томах. — М., 1957. — Т. 2. — С. 6–10.

⁵⁸ *Бранденбург Н.* Указ. соч. — С. 38–40.

⁵⁹ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. ... — Т. 2. — С. 19.

⁶⁰ *Howorth Henry H.* History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Part II. The so-called Tartars of Russia and Central Asia. — London, 1880. — Division I. — P. 75.

⁶¹ Халим Гирай-султан. Розовый куст ханов или история Крыма / Транскрипция, перевод переложения А. Ильми. — Симферополь, 2008. — С. 115.

⁶² Там же. — С. 157.

⁶³ Там же. — С. 114.

⁶⁴ *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. — М., 2005. — С. 29.

⁶⁵ *Тепкеев В.Т.* Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке... — С. 64–65.

⁶⁶ Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2008. — Вип. 8. — С. 154–155.

⁶⁷ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). — Одесса, 1889. — Т. 15. — С. 178.

⁶⁸ Тепкеев В.Т. Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке... — С. 42–45.

⁶⁹ Там же. — С. 48.

⁷⁰ Архив внешней политики Российской империи (далее — АВПРИ). — Ф. 127. — Оп. 1. — 1754 г. — Д. 1. — Л. 3 об., 4–6.

⁷¹ Батыров В.В. Указ. соч. — С. 38.

⁷² Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв... — Т. 2. — С. 16.

⁷³ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... — С. 178.

⁷⁴ Батыров В.В. Указ. соч. — С. 39.

⁷⁵ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты.. — С. 29.

⁷⁶ АВПРИ. — Ф. 127. — Оп. 1. 1754 г. — Д. 1. — Л. 6.

⁷⁷ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... — С. 29.

⁷⁸ Описание калмыцких народов, а особливо из них Торгаутского и поступок их ханов и владельцев, сочиненное статским советником Васильем Бакуниным, 1761 года // Красный архив. Исторический журнал. — М., 1939. — Т. 3 (94). — С. 202.

⁷⁹ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1717 г. — Д. 4. — Л. 1 об.

⁸⁰ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв... — Т. 2. — С. 19.

⁸¹ Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. — Т. 3 (94). — С. 202.

⁸² РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1717 г. — Д. 4. — Л. 1.

⁸³ Тепкеев В.Т. Калмыцко-крымские отношения в период с 1710 по 1715 гг. — С. 39.

⁸⁴ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1717 г. — Д. 4. — Л. 2.

⁸⁵ Там же. — Л. 15.

⁸⁶ Гераклитов А.А. История Саратовского края в XVI–XVII вв. — Саратов, 1923. — С. 322.

⁸⁷ Там же. — Л. 18.

⁸⁸ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1717 г. — Д. 4. — Л. 15 об.

⁸⁹ Государственный архив Ростовской области (далее — ГАРО). — Ф. 55. — Оп. 1. — Д. 1471. — Л. 3.

⁹⁰ РГАДА. — Ф. 177. — Оп. 1. 1736 г. — Д. 101 в. — Л. 41–41 об.

⁹¹ Гераклитов А.А. Указ. соч. — С. 323.

⁹² РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1717 г. — Д. 4. — Л. 93 об.–94, 96, 102–103; ГАРО. — Ф. 55. — Оп. 1. — Д. 1471. — Л. 44; Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А. Лишиным (далее — Акты Лишина). — Новочеркасск, 1891. — Т. 1. — С. 280.

⁹³ ГАРО. — Ф. 55. — Оп. 1. — Д. 1471. — Л. 3.

⁹⁴ Там же. — Л. 94.

- ⁹⁵ Акты Лишина. — Т. 1. — С. 278–279.
- ⁹⁶ Там же. — С. 280.
- ⁹⁷ *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты... — С. 33.
- ⁹⁸ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. 1717 г. — Д. 4. — Л. 39.
- ⁹⁹ Там же. — Л. 42–56 и др.
- ¹⁰⁰ Акты Лишина. — Т. 1. — С. 280.
- ¹⁰¹ ГАРО. — Ф. 55. — Оп. 1. — Д. 1471. — Л. 31, 32.
- ¹⁰² Акты Лишина. — Т. 1. — С. 280.
- ¹⁰³ Саадет (Сеадет)-Гирей III правил в 1717–1724 гг. (См.: *Лэн-Пуль С.* Мусульманские династии. — М., 2004. — С. 169).
- ¹⁰⁴ ГАРО. — Ф. 55. — Оп. 1. — Д. 1473. — Л. 41.
- ¹⁰⁵ Там же. — Л. 42.
- ¹⁰⁶ Там же. — Л. 2–3.
- ¹⁰⁷ Из письма А. Мисостова и др. кабардинских князей Петру I // РГАДА. — Ф. 115. Кабардинские дела. — 1717 г. — Д. 6. — Л. 1–4.
- ¹⁰⁸ РГАДА. — Ф. 115. — Оп. 1. 1718 г. — Д. 1. — Л. 27.
- ¹⁰⁹ Там же.
- ¹¹⁰ Из расспросных речей в Посольском приказе кабардинского посла Султан-Али Абашеева // РГАДА. Ф. 115. — Оп. 1. 1718 г. — Д. 1. — Л. 26–28 об.
- ¹¹¹ АВПРИ. — Ф. 77. — 1722 г. — Д. 23. Из письма эндереевского владельца Салтан-Махмуда Петру I. — Л. 9–12.
- ¹¹² РГАДА. — Ф. 115. — Оп. 1. 1718 г. — Д. 2. — Л. 38.
- ¹¹³ Из расспросных речей в Посольском приказе кабардинского посла Султан-Али Абашеева // РГАДА. — Ф. 115. — Оп. 1. 1718 г. — Д. 1. — Л. 26–28 об.
- ¹¹⁴ ГАРО. — Ф. 55. — Оп. 1. — Д. 1473. — Л. 53.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ РГАДА. — Ф. 111. — Кн. 23. — Л. 888.
- ¹¹⁷ АВПРИ. — Ф. 115. — Оп. 1. — 1720 г. — Д. 1. — Л. 71.
- ¹¹⁸ *Фидарова Р.З.* Противоборство княжеских коалиций в Кабарде и роль внешних факторов в его обострении (1720–1725) // Исторический вестник. — Нальчик, 2007. — Вып. 5. — С. 38.
- ¹¹⁹ *Батыров В.В.* Указ. соч. — С. 40.
- ¹²⁰ *Фелицын Е.Д.* Сборник архивных документов, относящихся к истории Кубанского казачьего войска и Кубанской области. — Екатеринодар, 1904. — Т. 1. — С. 6; Российский государственный военно-исторический архив (далее — РГВИА). — Ф. 20. — Оп. 1/47. — Д. 3. — Л. 206.
- ¹²¹ *Фелицын Е.Д.* Сборник архивных документов... — С. 7.
- ¹²² Там же. — С. 7. Данное свидетельство служит еще одним подтверждением несостоятельности мнения В. В. Батырова о нурадынстве Бахты-Гирея.
- ¹²³ Там же. — С. 3.
- ¹²⁴ Там же. — С. 7.

- ¹²⁵ Там же. — С. 3.
- ¹²⁶ Там же. — С. 7.
- ¹²⁷ РГВИА. — Ф. 20. — Оп. 1/47. — Д. 3. — Л. 108.
- ¹²⁸ *Лавринова Т.И.* Царицынская линия: история строительства в 1718–1720 гг. и первые годы существования.: Дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 1990.
- ¹²⁹ *Кирилов И.К.* Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977. — С. 232
- ¹³⁰ АВПРИ. — Ф. 127. — Оп. 1. 1754 г. — Д. 1. — Л. 4 об.
- ¹³¹ Там же.
- ¹³² Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. — С. 204–205.
- ¹³³ Пленные из Крыма, «вышедшие» на российскую сторону, показали 11 сентября 1723 г. в Бахмутской канцелярии о слухах насчет движения «во время жатвы хлеба» из Крыма через Тавань «орды» великой», направлявшейся на Кубань «на Бахты Гирей Салтана» (РГВИА. — Ф. 20. — Оп. 1/47. — Д. 3. — Л. 179 об.). Вероятно, в большей степени Бахчисарай был тогда озабочен ликвидацией общей напряженности на Кубани и «смирением» кубанцев (РГВИА. — Ф. 20. — Оп. 1/47. — Д. 3. — Л. 199 об.).
- ¹³⁴ *Кочекаев Б.-А.Б.* Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. — Алма-Ата, 1988. — С. 133.
- ¹³⁵ РГВИА. — Ф. 20. — Оп. 1/47. — Д. 3. — Л. 206.
- ¹³⁶ *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1110.
- ¹³⁷ *Курбанов А.В.* Ставропольские туркмены: Историко-этнографические очерки. — СПб., 1995. — С. 25.
- ¹³⁸ *Батыров В.В.* Указ. соч. — С. 41.
- ¹³⁹ Там же. — С. 41.
- ¹⁴⁰ *Фелицын Е.Д.* Сборник архивных документов... — С. 9.
- ¹⁴¹ Там же. — С. 9–10.
- ¹⁴² Там же. — С. 10–11.
- ¹⁴³ *Батыров В.В.* Указ. соч. — С. 42.
- ¹⁴⁴ *Фелицын Е.Д.* Сборник архивных документов... — С. 12.
- ¹⁴⁵ Адыгская (Черкесская) энциклопедия. — М., 2006. — С. 198, 200.
- ¹⁴⁶ Канжальская битва и политическая история Кабарды... — С. 373.
- ¹⁴⁷ Там же. — С. 374.
- ¹⁴⁸ *Фидарова Р.З.* Указ. соч. — С. 40.
- ¹⁴⁹ Канжальская битва и политическая история Кабарды... — С. 374.
- ¹⁵⁰ *Жемухов С.Н.* Кабардино-крымская война 1720–1721 гг. и ее историческое значение // Канжальская битва и политическая история Кабарды... — С. 268.
- ¹⁵¹ *Фелицын Е.Д.* Сборник архивных документов... — С. 5.
- ¹⁵² История Кабардино-Балкарии в трудах Г.А. Кокиева: Сборник статей и документов. — Нальчик, 2005. — С. 68.
- ¹⁵³ *Цюрюмов А.В.* Калмыцкое ханство в составе России... — С. 202.
- ¹⁵⁴ Там же.

- ¹⁵⁵ Фелицын Е. Д. Сборник архивных документов... — С. 4.
- ¹⁵⁶ Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. — С. 204–205, 227–229.
- ¹⁵⁷ Батыров В.В. Указ. соч. — С. 46.
- ¹⁵⁸ Там же.
- ¹⁵⁹ Там же. — С. 43.
- ¹⁶⁰ Там же. — С. 43–44.
- ¹⁶¹ Там же. — С. 47.
- ¹⁶² Там же. — С. 48.
- ¹⁶³ Фелицын Е.Д. Сборник архивных документов... — С. 22.
- ¹⁶⁴ Там же. — С. 28.
- ¹⁶⁵ Там же. — С. 31.
- ¹⁶⁶ Там же. — С. 36.
- ¹⁶⁷ Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. — С. 204–205, 229; АВПРИ. — Ф. 127. Ногайские дела. — Оп. 1. — 1754 г. — Д. 1. — Л. 5 об.
- ¹⁶⁸ Фелицын Е.Д. Сборник архивных документов... — С. 36.
- ¹⁶⁹ Батыров В.В. Указ. соч. — С. 50.
- ¹⁷⁰ Фелицын Е.Д. Сборник архивных документов... — С. 37.
- ¹⁷¹ Цюрюмов А.В. Калмыцкое ханство в составе России... — С. 203.
- ¹⁷² Фелицын Е.Д. Сборник архивных документов... — С. 38.
- ¹⁷³ Там же. — С. 39.
- ¹⁷⁴ Батыров В.В. Указ. соч. — С. 50.
- ¹⁷⁵ Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. — С. 231–232.
- ¹⁷⁶ Адыгская (Черкесская) энциклопедия... — С. 200. Сам А. Кайтукин после такого разгрома «паки с крымским войском в Крым ушел».
- ¹⁷⁷ Якубова И.И. «Кабардинский вопрос» в русско-турецких отношениях в середине XVIII в. // Исторический вестник. — Нальчик, 2005. — Вып. 2. — С. 116.
- ¹⁷⁸ АВПРИ. — Ф. 115. — 1731–1732 гг. — Д. 2. — Л. 113.
- ¹⁷⁹ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты... — С. 45.
- ¹⁸⁰ Фелицын Е.Д. Сборник архивных документов... — С. 49.
- ¹⁸¹ Там же.
- ¹⁸² Там же. — С. 49.
- ¹⁸³ Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей. — Казань, 2004. — С. 200.

Світлана Андрєєва

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕКЛАДАЧІВ КОЛЕГІЇ
ІНОЗЕМНИХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПІВДЕННИХ КОРДОНАХ
ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ В ЧАСИ
НОВОЇ СІЧІ**

В даному дослідженні розглянуто діяльність перекладачів Колегії іноземних справ, що перебували з 1754 р. на Микитиному, південному форпості Запорізьких Вольностей. Їх завданнями були видача закордонних паспортів та забезпечення перекладу сполучень між Кошем, Кримським ханством, ногайськими ордами, османською адміністраціями. Діяльність російських перекладачів була складовою контролю з боку Російської імперії прикордонного режиму та обмеження запорізько-кримських зв'язків.

Ключові слова: *Нова Запорізька Січ, Кримське ханство, ногайські орди, Російська імперія, Османська імперія, кордон, взаємовідносини, Колегія іноземних справ.*

В данном исследовании рассмотрена деятельность переводчиков Коллегии иностранных дел, находившихся с 1754 г. на Никитином, южном форпосте Запорожских Вольностей. Их функциями были выдача заграничных паспортов и обеспечение перевода соединений между Кошем, Крымским ханством, ногайскими ордами, османскими администрациями. Деятельность русских переводчиков была составной контроля со стороны Российской империи пограничного режима и ограничения запорожско-крымских связей.

Ключевые слова: *Новая Запорожская Сечь, Крымское ханство, ногайские орды. Российская империя, Османская империя, граница, взаимоотношения, Коллегия иностранных дел.*

In this study it has viewed the activity of College of Foreign Affairs' translators since 1754, who had been in Mykytyno, southern outpost of Zaporozhian Liberties. Their objectives were to issue passports and entertaining connections between the Kish, the Crimean Khanate, Nogai hordes and the Ottoman authorities. The activity of Russian translators was the part of control the border regime by the Russian Empire and restrictions of the Zaporozhian—Crimean relations.

Keywords: the Zaporozhian (New) Sich, the Crimean Khanate, Nogai Hordes, the Russian Empire, the Osman Empire, frontier, relationships, the College of Foreign Affairs.

Геополітичне положення Запорожжя на межі турецько-татарських володінь та на перехресті торгівельних шляхів, жваві запорозько-татарські торгівельні контакти і військові конфлікти, значна мобільність населення зумовили аморфність і «прозорість» традиційних запорозько-татарських кордонів. В часи Нової Січі (1734–1775 рр.), коли Російська та певною мірою Османська імперії намагалися поширити на територію Південної України свій адміністративний вплив відповідно з моделями, застосовуваними у відносинах Росії та Війська Запорозького, а також Кримського ханства з ногайськими ордами, виявляється тенденція до впровадження усталеної прикордонної служби, контрольованого пропускнуго режиму та регламентації прикордонних контактів.

Відносини між підданцями Туреччини та Росії протягом 1739–1768 рр. регулював Белградський трактат 1739 р., на виконання статей якого були спрямовані в регіоні Північного Причорномор'я зовнішньополітичні зусилля Криму і Запорожжя. Дипломатична діяльність Запорожжя та Кримського ханства проходила в межах відведеної компетенції та з дозволу і під контролем протекторів — відповідно Російської та Османської імперій. Водночас автономний політичний статус та міжнародна діяльність Січі, що виявлялася у взаєминах з польською прикордонною адміністрацією, Кримським ханством та окремими ногайськими ордами, турецькими Очаковом, Хотиним, Аккерманом тощо, дозволяли Кошу реалізовувати власні зовнішньополітичні інтереси, організувати господарське життя та вирішувати конфлікти на південному прикордонні.

В цьому плані велике значення мало містечко Микитине (зараз територія м. Нікополь Дніпропетровської обл.) як найпівденніший прикордонний форпост, де за часів Нової Січі, крім запорозької команди та місцевих мешканців, перебували російська воєнна команда та карантин, виконували різноманітні функціональні обов'язки російські перекладачі з Колегії іноземних справ. Останнім відводився в основному контроль над дипломатичним листуванням Коша з Кримом та за виїжджаючими до Криму з Січі або через Січ, що займало не останнє місце в комплексі заходів російської центральної влади, спрямованих на обмеження зовнішньополітичних аспектів запорозької автономії.

Різнманітна діяльність російських перекладачів в Микитиному відбилася в чисельних публікаціях джерел з історії Нової Січі — академічному виданні Архіву Коша Нової Запорозької Січі¹; підбірці документів з запорозького архіву у праці А. Скальковського², документальній збірці Д. Яворницького³. Значне коло матеріалів Київської губернської канцелярії, безпосереднього начальства Запорожжя у прикордонних справах, введено в науковий обіг А. Андрієвським⁴

та М. Тищенком⁵. Безпосередньо діяльність представників Колегії іноземних справ представлена в публікаціях документальних комплексів колезького архіву⁶. Звіти та проекти перекладачів про розвиток торгівельних відносин Причорномор'я давно стали підґрунтям для вивчення реалій і перспектив російсько-турецької торгівлі XVIII ст. та внутрішньої історії Нової Січі⁷.

Однак в цілому порушена нами проблема в науковій літературі висвітлена фрагментарно, вона не становила предмету окремого дослідження в комплексі всіх напрямів роботи російських перекладачів в умовах запорозько-татарського прикордоння. Відмітимо нашу ранню студію, в якій зроблено спробу встановлення повного списку та хронології перебування російських перекладачів в Микитиному⁸, та статті І. Синяка, що розкривають основні напрями діяльності та функціональні обов'язки запорозьких товмачів, військових товмачів та перекладачів, в тому числі і в зв'язку із роботою російських перекладачів⁹. Метою даного дослідження є аналіз загального соціокультурного та вузьковідомчого контекстів діяльності перекладачів Колегії іноземних справ, виявлення всього спектру їх професійних та особистих інтересів на Запорожжі. Ключовим у виявленні сутності їх праці є, на нашу думку, розуміння її як феномену, що виник за умови посередництва в запорозько-татарських взаєминах.

Основа дослідження, крім опублікованих матеріалів, склали Архів Коша Нової Запорозької Січі та архівні зібрання, фондоутворювачами яких стали основні відомства Російської імперії (Сенат та сенатські установи, Військова колегія, Колегія іноземних справ тощо).

При Київській губернській канцелярії за наказом Колегії іноземних справ (КІС) з 1723 р. було впроваджено штат товмачів (перекладачів) для зв'язку із російськими резидентами в Стамбулі. Їх набирали переважно з козаків, які звільнилися з полону і знали мови¹⁰. Надалі в разі потреби до Київської губернської канцелярії з КІС командували колезьких перекладачів.

Поява російських перекладачів в Микитиному пов'язана з наказом Колегії іноземних справ від 31 липня 1753 р. про заборону підданцям імперії, в тому числі і запорожцям, виїжджати в Крим та турецькі провінції без білетів, виданих російськими установами. Відповідно, для оформлення цих білетів Київська губернська канцелярія 27 жовтня 1754 р. відкомандувала на Микитинську заставу перекладача Колегії іноземних справ Федора Семенова¹¹. Він був знавцем східних мов, а також грецької¹².

Ф. Семенов в Микитиному перебував з листопада 1754 — у 1755 рр. для видачі закордонних білетів для проїзду по Дніпру і Бугу. В спеціальних паспортах турецькою чітко прописувалося, з чим і куди їхала особа. Це стосувалося всіх виїжджаючих та повертаючихся з території Османської імперії купців, промисловиків, подорожуючих¹³. Навіть запорожцям-розвідникам належало виписувати такі паспорти¹⁴. Запорожці, однак, уникали брати «печатные билеты» і їздили за звичаєм на промисли з паспортами від Коша. Також попервах не хотіли визнавати нові паспорти і татари¹⁵. Тому зрозуміло, що особа посадовця не викликала симпатій у запорожців, які ретельно слідкували за

збільшенням російської присутності в регіоні і намагалися приховувати реальний стан справ на Січі.

Найголовніше, з появою російського перекладача в Микитиному змінився механізм контролю за кореспонденцією Коша з південними сусідами. Раніше передбачалося, що листи татарської сторони нерозпечатаними будуть відправлятися з Січі в Київ, там перекладатися і з відповідними рекомендаціями повертатися на Січ. На основі отриманих рекомендацій Кіш вже давав відповіді. Для вирішення складних питань ці листи разом з рапортами київських генерал-губернаторів відправлялися до Петербурга, і вже звідти відповідали безпосередньо в Крим, або таки через Кіш. Для прискорення справ перекладачі надсилалися з Києва до Кременчука, а потім і на Січ (саме в Микитине). Після перекладу в Микитиному оригінали також поверталися в Кіш, а завірені копії надсилалися в Київ. Це повинно було забезпечити прискорене вирішення прикордонних проблем¹⁶.

Також разом із І. Синяком зазначимо, що російські перекладачі в Микитиному, крім перекладу кореспонденції російською, в окремих випадках на місці робили і зворотній переклад¹⁷.

Ф. Семенов постачав в Київську губернську канцелярію відомості про обсяги, асортимент та шляхи запорозької торгівлі з Кримом та турецькими областями, транзитної та двосторонньої¹⁸. Однак, запорожці намагалися приховувати від російських посадовців інформацію, та і місцем постійного перебування Ф. Семенова було Микитине, а не Січ. Так, обурення запорожців викликав поданий 1755 р. Ф. Семеновим план будівництва в Микитиному пристані для морських кораблів, а згодом митниці та карантину. Вони справедливо передбачали зменшення прибутків Війська¹⁹.

Діяльність представників української політичної еміграції — братів Мировичів, Нахимовського та інших — завжди була під увагою різних імперських структур, але останні кілька років про них було мало відомостей²⁰. Навесні 1755 р., відправлений в Крим в інших справах, Ф. Семенов сповіщав київського віце-губернатора І. Костюріна, що в Бахчисараї перебувають «мазепинці» (йдеться конкретно про Ф. Мировича та Ф. Нахимовського, які тоді знаходилися в Криму). Начебто, вони мають зв'язки з поляками, поляки засилають своїх агітаторів на Січ, а в цілому планується схилити Запорожжя в кримську протекцію²¹.

Ф. Семенов вказував, що інформацію про емігрантів серед запорожців поширили запорозькі товмачі, яких залучали раніше в офіційні поїздки, і тому для «сохранения таких секретов» надалі треба брати в Крим тільки київських перекладачів. Більш того, він дозволив собі робити певні політичні висновки про недостатній статус політемігрантів при ханському дворі і відсутність у Ф. Мировича та Ф. Нахимовського офіційної акредитації від Польщі. Цим спростовувалися дані інших інформаторів — «... сие дело ни что, толко сплетни запорожского толмача»²². Така подача інформації начальству могла становити загрозу для запорожців, в середовищі і серед політичної еліти яких

в часи Нової Січі продовжувала відігравати певну роль так звана «прокримська партія» (за визначенням О. Рябініна-Скляревського²³), критично налаштована щодо російського протекторату.

Не порозумівся Ф.Семенов і з кошовим, бо чітко дотримувався субординації, а за невеликі послуги очікував значних преференцій²⁴. Його обіцяли замінити і підшукували кандидатуру знавця турецької, щоб правильно заповнювати білети²⁵.

1756 р. Сенат врешті призначив в Микитине прапорщика Франца Гайдачія²⁶. Надалі Ф. Семенова зустрічаємо на посаді перекладача в складі гарнізонної канцелярії фортеці Св. Єлизавети (принаймні, є дані за 1762 р.)²⁷.

12 березня 1758 р. замість померлого Ф. Гайдачія в Микитине призначено Іллю Муратова²⁸. Він скоро стає відомим серед посадовців як знавець кримських, ногайських та турецьких справ. 1760 р. його призначено перекладачем в запорозько-татарську прикордонну комісію для розгляду взаємних скарг²⁹.

1760 р. з Києва на Січ на допомогу Муратову вирішили направити Василя Рубанова та капітана Костя Юрьєва³⁰. Кость (Костянтин) Юрьєв за рекомендацією російського резидента в Стамбулі О. Вешнякова служив перекладачем в Київській губернській канцелярії з 1745 р.³¹ І. Муратова планувалося перевести до Києва у зв'язку із виїздом до Московської контори КІС київського перекладача.

Також зустрічаємо в Архіві Коша відомості про Василя Петровича, перекладача з турецької, який отримав атестат від Коша 4 вересня 1761 р. В ньому немає точних відомостей про статус та походження особи, але зазначено, що з 1759 р. він перебував на Січі в «інтересних надобностях ... по знанню турецького языка»³². В колезьких документах така особа не значиться.

В березні 1761 р. в Микитине призначено К. Юрьєва³³. Дістався він місця нової служби лише в червні, Кіш повинен був йому «чинить всякое испоможение»³⁴. Але вже восени Кіш кілька разів скаржився в Київ, що Юрьєв не спроможний виконувати свою роботу, бо хворіє, і солевозам по кілька днів не видаються закордонні паспорти, гальмується робота комісії по розгляду запорозько-татарських претензій. В грудні кілька ханських листів Кіш змушений був відправити в Київ для перекладу³⁵.

Тоді 21 грудня 1761 р. в Микитине призначено В.Рубанова, але дістався він місця служби за кілька місяців³⁶. Знов Кіш переправляв листи для перекладу в Київ, де перекладачем був Олександр Равич³⁷. У вересні того ж року виявилася нестача бланків білетів (для закордонних паспортів), і Рубанов змушений був підлаштовувати вже використані для заповнення від'їжджаючим. Затримка великої партії бланків (1000) штук була провиною кошового³⁸.

В. Рубанов мав певні труднощі з перекладом арабських слів³⁹, а також ногайських і татарських⁴⁰. Перекладач просив в Коші зробити спеціальний «гаман» і обгортати листи в «клеенку», щоб вони в дорозі не пошкоджувалися від води, бо йому важко їх читати⁴¹.

1761 р. І. Муратову запропоновано повернутися на Січ, хоча він вже отримав призначення до Астрахані і став до роботи⁴². І. Муратов вирушив за новим призначенням, а наприкінці 1762 р. В. Рубанова переведено до Києва. Але в Микитине знов було переведено Ф. Семенова.

Останній постійно хворів, байдикував і чинив утиски запорожцям і всім подорожуючим. Переклади він робив невчасно і взагалі радив кошовому відсилати їх в Київ⁴³. 21 липня 1764 р. в Кіш було подано скаргу від проїжджаючих купців на Ф. Семенова, що він бере з кожного воза по 10 коп. і в разі несплати затримує в карантині⁴⁴. Тому Кіш просив під свою відповідальність взагалі ліквідувати практику видачі закордонних паспортів і перебування перекладачів в Микитиному, так як це завдає тільки шкоду торгівлі, а прикордонних конфліктів з татарами менше не стало⁴⁵.

Натомість Колегія іноземних справ запропонувала підшукати перекладача із запорожців. В грудні 1764 р. за рекомендацією Коша призначено замість померлого Ф. Семенова козака Андрія Дмитрієва (Костянтинова; Кантаржія), який добре знав мови і проявив себе під час комісії для вирішення взаємних запорозько-татарських претензій; добрі рекомендації йому дали і російські комісари в комісії⁴⁶. Та А. Дмитрієв тільки заповнював паспорти, а підписував їх перебуваючий при Микитинській заставі з російської воєнної команди капітан Кривцов⁴⁷.

Щодо біографії Андрія Дмитрієва, то він походженням козак Сумського слобідського полку, на Запорозжжі займав різні посади, після повернення з Микитиноного стає перекладачем Військової канцелярії, з 1768 р. переходить на службу до Київської губернської канцелярії. Перебуваючи на російській службі, не розривав зв'язків із Запорозжжям⁴⁸.

За достойну службу отримали від Коша атестати перекладачі В. Рубанов⁴⁹, І. Муратов⁵⁰, К. Юр'єв (є згадка в анотації до Спр. 8 Архіву Коша Нової Запорозької Січі⁵¹). Ще один перекладач Колегії іноземних справ Михайло Архіпов не тільки отримав атестат, а й був зарахований козаком до одного з куренів (березень 1772 р.)⁵².

Фахові перекладачі з турецької цілеспрямовано готувалися КІС з 1740-х рр. в російській місії в Стамбулі. По завершенню підготовки вони отримували посаду «актуаріуса». Для підвищення професіоналізму їх відсиляли перекладачами на митниці. Набування досвіду перекладів російськими канцеляристами відбувалося в Київській губернській канцелярії (на думку О. Галенка, саме за допомогою козацьких консультантів та інформаторів)⁵³. Неоціненний досвід знання мов отримали російські перекладачі під час роботи на Січі, в спілкуванні з запорожцями та татарами та в консульській місії Олександра Нікіфорова в Криму (кінець 1763 — початок 1765 рр.). Так, таку «науку» пройшов В. Рубанов — він перебував перекладачем в консульській місії О. Нікіфорова в Бахчисараї 1764 р., але прохав увільнити його від обов'язків за приватними обставинами⁵⁴.

І. Муратов походив з татарських касимовських мурз, сам вивчив турецьку. Служив в Сенаті, Колегії іноземних справ перекладачем. У 1758–1760 рр.

перебував у Січі, де за роботу з закордонною агентурою отримав підвищення в чині. Потім мав особливе доручення при полковнику Юнгеру в комісії по розслідуванню запорозько-татарських претензій⁵. 1761 р. був відряджений до Астрахані і Кізляру, потім повернувся в Київську генерал-губернаторську канцелярію⁵⁶. У 1764–1767 рр. служив І. Муратов при астраханькому губернаторі, а потім знов був переведений до Києва⁵⁷.

На думку запорожців, кращим перекладачем був І. Муратов, вони кілька разів просили повернути його на Запорожжя. Але зміни в кар'єрі та оплаті праці Муратова, навпаки, відбувалися повільніше від інших перекладачів відомства, росіян за походженням, про що він неодноразово подавав «прошення»⁵⁸. Дослужився І. Муратов до колезького асесора⁵⁹.

При перебуванні в Микитиному перекладачі Колегії іноземних справ отримували жалування по 250–300 крб. на рік, а також гроші на переїзд⁶⁰.

Російські перекладачі в Микитиному безпосередньо підлягали київському генерал-губернатору, але рапортували і напряду в Колегію іноземних справ, а також російському воєнному командуванню на Україні. Всі перекладачі КІС, як і офіцери воєнних команд на Запорожжі, спостерігали і шпигували як за імовірним противником — татарами, ногайцями, турками та іншими підданцями султана та кримського хана, так і за запорожцями і малоросіянами, в цілому за ситуацією в прикордонні, мали своїх інформаторів, розпитували проїжджаючих. Нерідко вони конкурували на місці з начальниками воєнних команд. Так, І. Муратов та начальник російської воєнної команди Я. Сотніков 1760 р. довго не могли розібратися з пріоритетами, але потім спільними зусиллями розслідували питання запорозько-татарських конфліктів, хоча кожен доповідав своєму відомству (відповідно в Колегію іноземних справ та Військову колегію)⁶¹.

Російські перекладачі в Микитиному знаходилися в складних прикордонних умовах і змушені були, крім своїх основних обов'язків, перебирати на себе і непередбачені функції. Так, вони приймали скарги від потерпілих в дорозі як з татарської, так і запорозької сторони кордону, завіряли своїми підписами розписки в торгівельних справах і поверненні пограбованого, входили в зносини з запорозькою адміністрацією в місцевих справах (кошовим, шафарем і писарем Микитиноного перевозу) і татарськими прикордонними начальниками, а також в усне спілкування з подорожуючими кримськими підданцями та кочуючими ногайцями, залучалися до загальної боротьби з гайдамацтвом та пограбуваннями в регіоні тощо. Така ситуація впливала з особливих умов прикордоння і ролі в регіоні Микитиноного, великого значення перекладачів КІС у запорозько-татарських взаєминах на місці. Також мала значення і східна політична традиція ролі перекладачів (драгоманів) у вирішенні важливих політичних, господарських, адміністративних справ.

Діяльність перекладачів в Микитиному диктувалася загальною тенденцією зростання централізації та бюрократизації всього апарату управління абсолютної монархії, строгої регламентації функціональних обов'язків всіх під-

розділів управління та посад чиновників. Зовнішньополітичне відомство Російської імперії відчувало брак спеціалістів, особливо із знанням мов, але в порівнянні з іншими державними структурами його службовці мали більш високий рівень загальної підготовки⁶². Це дозволяло їм не тільки виконувати свої безпосередні обов'язки, а й звертатися до відповідних відомств імперії з проектами розвитку торгівлі, судноплавства та будівництва по Дніпру, висловлювати свої пропозиції по освоєнню запорозьких земель та розвитку регіону в цілому.

Контроль і обмеження з боку російської влади вносили чимало проблем у спілкування Січі з кримською та османською владами, в тому числі і незручності, пов'язані з перекладом документів, написаних османо-турецькою мовою. В середині XVIII ст. запорозька канцелярія втрачала досвід і кадри перекладачів та україно-турецьку двомовність часів протекторату Криму над Січчю, а російська імперська ще не мала ані того, ані іншого.

Запорозьких товмачів для виконання функцій колезьких перекладачів не залучали з принципових питань. Вони виконували переклади для діловодства Коша, обслуговували комісії по розгляду татарських скарг, супроводжували російських кур'єрів і офіційних представників київських губернаторів в Криму (причому найчастіше вони не офішували знання мов, тобто займалися розвідкою під офіційним прикриттям). Тільки найдовіреніші особи з числа запорожців виконували важливі завдання, але врешті-решт таких переманювали в російську службу.

Власне запорожці, що спілкувалися з південними сусідами, перебували в Криму в різних справах іноді роками, знали татарську та інші мови переважно на побутовому рівні. Таким чином, штучний мовний бар'єр, що російська влада поставила між запорожцями і татарами в офіційному спілкуванні, сприяв дезінтеграції запорозької і татарської спільнот.

Таким чином, діяльність перекладачів Колегії іноземних справ в Микитиному була багатогранною, включала в себе і зовнішньополітичні, і розвідувальні завдання. Вони стояли в охороні інтересів дипломатичного та воєнного укріплення Російської імперії в регіоні, спостерігали ситуацію як на прикордонні, так і на Запорожжі. Також в умовах запорозько-татарського прикордоння російські перекладачі змушені були перебирати на себе деякі адміністративні функції і ставали не тільки посередниками, а й учасниками запорозько-татарських відносин.

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (далі — АКНЗС). — Т. 1. — К., 1998; Т. 3. — К., 2003; Т. 4. — К., 2006.

² Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.

³ *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков: В 2-х томах. — Т. 2. — Владимир, 1903.

⁴ [Андриевский А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. XIV. — Одесса, 1886. — С. 283–719; Киевские толмачи (А. Андр.) // Киевская старина. — 1889. — Т. XXV. — С. 586–594 та ін.

⁵ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — Т. 2. — К., 1928. — С. 31–48.

⁶ *Уляницький В.А.* Исторический очерк русских консульств за границей // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. — Вып. 6. — М., 1899. — С. LXXXI–CDLXXIV; *Андреева С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Вып. 7. — Запоріжжя, 2003. — С. 7–34.

⁷ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. — С. 13–14; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. — К., 1961. — С. 284 та ін.

⁸ *Андреева С.С.* Російські перекладачі в Микитиному в часи Нової Запорозької Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. — Вып. 1. — Нікополь–Запоріжжя, 2005. — С. 134–138.

⁹ *Синяк І.Л.* Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. — Вып. 2. — Нікополь–Дніпропетровськ, 2005. — С. 94–99; *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі // Покликання: Зб. праць на пошану професора о. Юрія Мицика. — К., 2009. — С. 317–330.

¹⁰ Киевские толмачи (А. Андр.) ... — С. 586.

¹¹ АKNЗС. — Т. 3. — С. 615–619.

¹² Киевские толмачи ... — С. 593.

¹³ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. ... — С. 32–38.

¹⁴ АKNЗС. — Т. 4. — С. 21–23, 27–28, 75 та ін.

¹⁵ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. ... — С. 25–26.

¹⁶ *Андреева С.С.* Дипломатичні зносини Запорозької Нової Січі з Кримським ханством // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Вып. XXVI. — Запоріжжя, 2009. — С. 105.

¹⁷ *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі ... — С. 325.

¹⁸ [Андриевский А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 622.

¹⁹ Там само. — С. 626–628.

²⁰ Российский государственный архив давних актов (далі — РГАДА). — Ф. 13: Дела о Малороссии. — Д. 45: О малороссиянах Иване Мировиче и Нахимовском, бежавших из России и действовавших во вред интересам ее, также об эmissаре Мустафе-аге, которого считали за Мировича. 1749–1756. — Арк. 33.

²¹ Там же. — Арк. 81 зв., 88.

- ²² [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 603.
- ²³ *Рябинін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинін-Скляревський: матеріали к біографії. — Одесса-Київ, 2000. — С. 83–178.
- ²⁴ Див, наприклад: АKNЗС. — Т. 4. — С. 43, 457.
- ²⁵ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 614–615.
- ²⁶ РГАДА. — Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. — Оп. 113: Опись дел Секретной экспедиции Сената. — Д. 395: Об определении переводчиком на Никитинский перевоз Франца Гайдачия. 1756.
- ²⁷ Канцелярія Новосербського корпусу // Джерела з історії Південної України. — Т. 7. — Запоріжжя, 2005. — С. 76–77.
- ²⁸ *Эварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков ... — С. 1843–1844.
- ²⁹ Архив внешней политики Российской империи (далі — АВПРИ). — Ф. 123: Сношения России с Крымом. — Оп. 1. 1758. — № 3; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАУК). — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3506: Донесення кошового Білицького про надіслання вказівок відносно призначення представників від Коша в комісію з едісанськими татарами; про призначення актуаріуса Никитинської застави Муратова перекладачем під час переговорів. 17 червня 1760 р. — Арк. 1.
- ³⁰ АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1760. — № 2; *Эварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков ... — С. 1846–1848.
- ³¹ Киевские толмачи ... — С. 593.
- ³² АKNЗС. — Т. 1. — С. 508.
- ³³ ЦДІАУК. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3720: Справа про відрядження на Никитино Юрьева на заміну Муратову. 23 травня–27 вересня 1761 р. — Арк. 1–19.
- ³⁴ ЦДІАУК. — Ф. 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Оп. 1. — Спр. 101: Дело о присилаемых на Никитинску заставу переводчиках, 1761 году заведенное. № 13. 1761–1764 рр. — Арк. 1–4.
- ³⁵ Там само. — Арк. 6–16.
- ³⁶ Там само. — Арк. 21–22, 31, 36.
- ³⁷ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137: Справа про торговельні та інші стосунки з Кримом. 1762–1763 рр. — Арк. 15, 31.
- ³⁸ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 26–27.
- ³⁹ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 661.
- ⁴⁰ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 28–29; Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 67, 83–84.
- ⁴¹ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 61.
- ⁴² АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1761. — № 1–2; *Эварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 2. — С. 1840–1849.
- ⁴³ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 140: Справа про прикордонні стосунки з Кримом після з'їздів комісії 1763 р. 1763–1764 рр. — Арк. 31.
- ⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 163: Листування з депутатами від Війська Запорозького в Комісії з Кримом про організацію роботи і розгляд взаємних претензій Запоріжжя і Криму. 1764 р. — Арк. 1–1зв.

- ⁴⁵ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 30–32.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 33–36.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 37.
- ⁴⁸ *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі... — С. 326–327.
- ⁴⁹ АKNЗС. — Т. 1. — С. 557–558.
- ⁵⁰ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 664.
- ⁵¹ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713–1776. — Вид. 2-ге, доп. і випр. — К., 1994. — С. 27.
- ⁵² *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі... — С. 326.
- ⁵³ *Галенко О.* Про діловодні переклади з османо-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їхнього археографічного опрацювання // АKNЗС. — Т. 2. — С. 24–25.
- ⁵⁴ АВПРИ. — Ф. 89: Сношения России с Турцией. — Оп. 8. — Т. II. — Спр. 1 160: Донесения Никифорова. Сентябрь–декабрь 1764 г. — Арк. 22.
- ⁵⁵ *Андрєєва С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії ... — С. 31.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1764; 1767. — № 1.
- ⁵⁸ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 663–664; *Андрєєва С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії ... — С. 31; АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1762. — № 1; 1764; 1774. — № 1.
- ⁵⁹ АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1778. — № 1.
- ⁶⁰ *Андрєєва С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії ... — С. 31–32.
- ⁶¹ Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 20: Секретная экспедиция Военной коллегии. — Оп. 1. — Спр. 1165: Указы Сената и переписка о намерениях крымского хана напасть на запорожцев и Новую Сербию. Обращения крымского хана. 1756–1760. — Арк. 268–272.
- ⁶² *Троїцький С.М.* Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 398–406; *Турилова С.Л.* Руководство внешней политикой России // История внешней политики России. XVIII век (От Семилетней войны до войн России против Наполеона). — Вып. 4. — М., 2000. — С. 256–257.

Олена Бачинська

**ТУРЕЦЬКЕ ТА ТАТАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
БУДЖАКА: ПОХОДЖЕННЯ, ШЛЯХИ
МІГРАЦІЙ, ДЕМОГРАФІЯ, ЗОВНІШНІСТЬ
(90-ті рр. XVIII — початок XIX ст.)**

У статті на основі архівних документів розглядається процес переселення на територію сучасного Українського Придунав'я (південно-західна частина сучасної Одеської області) турецько-татарського населення, яке через російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. залишило місця свого проживання (зокрема, місто-фортецю Ізмаїл). З'ясовуються особливості міграційних шляхів, соціальне та територіальне походження цього населення, господарські заняття, склад сімей, демографія, зовнішній вигляд та ономастика.

Ключові слова: турецько-татарське населення, Ізмаїл, Буджак, Комунальне підприємство «Ізмаїльський архів», російсько-турецька війна.

В статье на основе архивных документов рассматривается процесс переселения на территорию современного Украинского Придунавья (юго-западная часть современной Одесской области) турецко-татарского населения, которое через русско-турецкую войну 1806–1812 гг. оставило места проживания (в частности город-крепость Измаил). Выясняются особенности миграционных путей, социальное и территориальное происхождение этого населения, хозяйственные занятия, состав семей, демография, внешний вид и ономастика.

Ключевые слова: турецко-татарское население, Измаил, Буджак, Коммунальное предприятие «Измаильский архив», русско-турецкая война.

The article analyzes according to archival documents the process of migration to the territory of modern Ukrainian Danube region (the southwestern part of modern Odessa oblast) of Turkish-Tatar population, who by the Russian-Turkish war of 1806–1812 had left their place of residence (including town-fortress Ismail). It is determinate the features of the migratory routes, social and territorial origin of this population, economic features, family structure, demography, appearance, and onomastics.

Keywords: Turkish-Tatar population, Ismail, Budzhak, the Communal organization «Ismail archive», the Russian-Turkish war.

Територія Буджака в XV ст. підпадає під владу Османської імперії. З цього часу впродовж XVI — початку XIX ст. її можна визначати як міжетнічну контактну зону, що в своєму історичному розвитку пережила чимало подій, пов'язаних зі зміною етнічного і соціального складу населення. З XVI ст. на рівнину між Аккерманською і Кілійською райями почали переселятися ногайські племена, які кочували раніше в степах нижнього Подніпров'я і Побужжя. До кінця XVI ст. ними був заселений майже весь степ і сформована Буджацька (Білгородська) орда. Вона складалася із різних ногайських племен і являла собою переважно їх територіальне об'єднання, перебувала в залежності від Кримського ханства. У фортецях-містах — Кілії і Білгороді (Аккермані), Тігіні (Бендерах), Смілі (Ізмаїлі), Рені (Томарові) — розміщувались великі турецькі військові залоги під головуванням пашів, які здійснювали й адміністративне управління прилеглими до міст райями (райони з християнським населенням). Після російсько-турецьких війн кінця XVIII — початку XIX ст., коли кордон між Російською і Османською імперіями був установлений по р. Дунай, спостерігаємо міграційні процеси в Буджаку і сусідніх територіях. Це зрозуміло, адже під час воєнних дій населення мало, в першу чергу, зберегти життя, і лише після цього поставало питання про подальше існування в політичному просторі нової держави — Російської. Особливо складне становище було у «турків», які проживали у фортецях. Більшість турецьких родин, як відомо, переселялась в інші райони Османської імперії. Незначна частина залишалась як колоністи або полонені, розвиваючи торгівлю півдня України. Історія формування та існування турецьких міських громад і колоній на території півдня України і Буджака наприкінці XVIII — у XIX ст. представлена досить фрагментарно — це обмежені статистичні дані та довідкові статті¹. З одного боку, такий стан пояснюється тим, що наявні джерела періоду турецького панування надзвичайно різноманітні, з іншого — російські джерела, які широко використовуються у науці, належать до більш пізнього хронологічного часу².

На жаль, стан документів не завжди дає можливість провести повне дослідження. Чи не вперше певний відсоток татарського населення був зафіксований у місті-фортеці Бендерах за переписом на травень 1807 р., який склав керуючий колишніми турецькими маєтками в Бендерській, Аккерманській, Кілійській райях і в усій Бессарабії генерал-майор Катаржі. За його даними, в місті нараховувалось 369 господарів з власними будинками, орієнтовно 1845 осіб. З них молдовани склали 26,5%, росіяни — 13,9%, українці — 12%, євреї — 20,6%, цигани — 10,8%, татари — 9,4%, вірмени — 3,5% і болгари — 3,3%³.

Перші більш-менш вичерпні відомості про чисельність і склад населення іншого міста-фортеці Аккермана припадають на жовтень 1808 р., коли була складена «Перепись находящихся в Аккермане на жительстве обывателям с показанием каких наций и чем пропитание имеют». Однак, як це не дивно, «турків» або «татар» в місті «Перепись» не фіксує. Не зафіксував турецького

населення аналогічний до аккерманського перепису в місті-фортеці Кілія, складений комендантом Лавровим у липні 1808 р. Ймовірно, потрібно враховувати ті серйозні зміни в міському житті, які були викликані виходом з фортеці у жовтні 1806 р. турецької залози. Втім, кількість міських жителів турецького, а тим більше ногайсько-татарського походження була, можливо, незначною. У листопаді 1775 р. П.О. Румянцев у листі до князя Долгорукого зазначав, що «в Аккермані жодного татарина не проживає, а лише в тутешній околиці, у містечку Татарбунари»⁴. Д. Кантемир також засвідчував, наприклад, що в Рені (Томарово), важливому торговому центрі, який знаходився при злитті Прута з Дунаєм, немає жодного турка⁵.

На відміну від згаданих укріплень, доволі повна інформація про «корінних» жителів та переселенців міститься у списках міста-фортеці Ізмаїл. Склад населення, наведений у документах, дає змогу визначити час, темпи та шляхи заселення не лише самого міста, але й усього навколишнього регіону. Вони уточнюють місця походження, міграції, демографію турецьких родин, зовнішні прикмети турків-господарів. Ономастику чудово ілюструють прізвища й імена, записані російським чиновником за усними свідченнями і тогочасною вимовою жителів, а не за стандартами російської мови. У такий спосіб він зафіксував, як саме вони себе іменували. Крім того, запропонований матеріал дає можливість відзначити досить цікавий момент повернення жителів-турків у місто-фортецю Ізмаїл під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр.

Згадані документи являють собою формулярні списки жителів фортеці та міста Ізмаїл, складені протягом 1810–1811 рр. ізмаїльською поліцією⁶. До них занесено тих, хто був жителем міста або претендував на це, відгукуючись на заклик ізмаїльського градоначальника генерал-лейтенанта С.О. Тучкова. Всі вони отримували дозвіл оселятися в місті-фортеці з формулюванням «під нагляд поліції». Приток тих, хто бажав оселитися в Ізмаїлі, розпочався 22 жовтня 1809 р. (до вересня фортеця знаходилась в облозі), і вже з листопада того року до серпня 1812 р. стати жителями міста претендувало близько 2456 чоловіків, 1967 жінок і 124 родини (останні без визначення структури). Зауважимо, що як окремі одиниці у формулярних списках могли фігурувати і родини, і одинаки обох статей.

З усіх записаних на поселення близько 10% при опитуванні показали, що проживали в Ізмаїлі «здавна», однак з початком російсько-турецької війни втекли з міста, інші вважалися такими, що прийшли сюди на поселення вперше, тобто були «сторонніми». При цьому 25% «сторонніх» родин опинилися в Молдавії та Бессарабії протягом 1770–1805 рр., а більшість перейшла вже під час війни — 75%. Вихідці власне з території Молдавії та Придунав'я склали всього 30%, інші були з різних регіонів України, Росії, Білорусії, Польщі, Туреччини, Австрії.

За документами можна визначити етнічний склад населення у 1338 з 1420 формулярних списках: 455 — українці (34% від загальної кількості), 455 (34%) — молдовани, 140 (10,3%) — турки, 72 (5,5%) — некрасівці⁷, 59 (4,5%) — росіяни,

43 (3%) — пилипони⁸, 56 (4,2%) — вірмени, 36 (2,7%) — болгари, 16 (1,3%) — євреї, 7 (0,5%) — греки, цигани⁹ та поляки (тут і далі всі підрахунки авторські). Зауважимо, що найбільш імовірно, що в документах під терміном «турки» могли записувати не лише етнічне турецьке населення, а мусульман взагалі.

З 140 формулярних списків турецького населення повні родини склали 96 одиниць, вдівці і вдови — 29 (21,4%, з них без дітей — 9), неодружені хлопці і «девка сирота» — 15 (10,7%). Складні родини становили — 48 (34,3%), характерною рисою для них була наявність одружених братів і синів, неодружених братів і сестер шлюбного віку (29) або матерів (17). У двох родинках спостерігаємо запис про одруженого і неодруженого «шурина його (господаря) дружини». Цікавим й водночас не зовсім зрозумілим є наступний випадок. У родині Ібіша Бербери 60 років, крім «жени його» Нефізе 20 років, двох синів Єміна 10 років і Лавтіва (вірно — Латів) 1,5 року, трьох дочок від 7 до 4 років, відзначена ще «родная его женщина» Фадіма 70 років. Припущення про те, хто вона така, можуть бути різними. Матері чи сестри у попередніх і наступних формулярах визначались дуже чітко, тому вона могла бути родичкою іншого коліна або другою дружиною¹⁰. Деякі інші формуляри також наводять на думку про наявність у одного господаря декількох дружин. В складних родинках, як правило, дружини синів господаря чітко записувались відразу після своїх чоловіків, але зустрічаються випадки без фіксації того, чиєю саме була ще одна дружина — господаря чи сина. Так, наприклад, в одному із списків читаємо: Аліль Абдула 50 років, дружина Айше 40 років, син Ібраам (Ібраїм?) 25 років, Агамет 8 років, мати 60 років, дружина Фатьма 25 років, дочка Фад 11 років¹¹. Водночас в інших випадках фіксоване наступне: Агмет 50 років, дружина Ава, син Мустафа 14 років, дочка Фадме 7 років, син Міомет 30 років, дружина Аше 20 років, син Амін 13 років¹².

Важливим моментом є наявність у родинках неодружених синів і дочок шлюбного віку від 12 до 35 років — 39 і 20 відповідно. Різниця між шлюбними партнерами, яка становить в середньому від 5 до 9 років, складає 34,7% а від 10 до 15 років — 42%. Найбільший розрив між шлюбними партнерами — 40 років (в родині згаданого вище Ібіша Бербери). Наймолодшою парою було подружжя Смаїла 20 років і його дружини Імне 15 років з сином Асманом одного року, дочкою Імне двох років та з записаною з ними другою дружиною або сестрою Афізе 12 років¹³. Найстаршою парою можна вважати подружжя з Ізмаїла Селі Кірак Лукчі 95 років і його дружину Міярям 90 років¹⁴.

У 140 формулярних списках нараховується 264 (48,2%) чоловіків і 284 (51,8%) жінки. Населення мало значний репродуктивний потенціал: 15–20 років — 17%, 21–30 років — 16,2%, 31–40 років — 15,3%; активна у соціально-господарському плані група від 21–50 років становила 41%.

Переселенці здебільшого проживали раніше в містах-фортецях правого берегу Дунаю, зокрема, Руцуку (60), Бабадазі (13), Римнику (11), Браїлі (2), Сілістрі (1), Гірсово (1) та інших населених пунктах (31), і протягом березня–червня 1811 р. вирішили перейти на поселення до Ізмаїла, причому в червні

переселялись лише турецькі вдови з Рущука. Цікаво, що п'ять родин із-за Дунаю виявили бажання надалі переселитися в Крим.

Дві родини з м. Фокшани та с. Гасан-Аспаге перейшли жити в Ізмаїл близько 1806 р., а родина Меомета Дікіджі з м. Терабузаїне — близько 1796 р. Частина населення мала постійне проживання в Ізмаїлі (12,5%), а з появою у ньому паші Пеглевана¹⁵ або російської армії перейшла за Дунай і протягом березня 1811 р. поверталась назад. Зокрема, Ахмед Мустафа, 35 років, переходив на поселення в Ізмаїл разом з дружиною, дітьми та матір'ю з фортеці Бабадаг, мав «смугляве обличчя, світлорусяве волосся, очі сірі, ніс продовгуватий, ріст середній, голів бороду»; неодружений Брегам Керимли, також був з цієї ж фортеці; Асан Бойрактар, 60 років та Юля Бойрактар, 30 років, з родинами проживали в Ізмаїлі здавна, а після взяття фортеці російською армією вийшли за Дунай у фортецю Рущук¹⁶.

Визначити соціальний склад турецького населення практично неможливо, адже на відміну від інших етнічних груп вони не визначали ані свій статус, ані професію. Лише деяка опосередкована інформація вказує на майнове положення родини або рід занять господаря. Так, ізмаїльський житель Гасан Перваги з родиною утримували двох слуг — Устима 25 років й Агмета 20 років¹⁷. Ономастика дає можливість припустити, яким був характер їхньої діяльності. Наприклад, деякі жителі Рущука виявилися записаними під прізвищами, сформованими за професійною ознакою: Юбіша Бербер (тур. «бербер» — перукар), [Ібіт] Сапожник, Омер Башмачник, Меміш Бойрактар (тур. «байрактар» — прапорonosець) з братами Аметом, Меометом і Османом, Дервіш Ширульник (тур. «дервіш» — той, хто виготовляє ляльок), Меомет і Мустафа Гальванджи (тур. «гальванджи» — кондитер), Меомет Баликчі (тур. «баликчі» — рибак). В даному випадку можна припустити, що той, хто фіксував дані переселенців, не зовсім розумів, що саме він записував, і тому як прізвища були засвідчені ремісничі спеціальності.

Інколи зафіксовані як прізвища дані могли вказувати на територіальне походження — Джелая Кримський, Ібрагім і Брегам Керимли (киримли — кримський), Магмет Смаїловський тощо. Ізмаїльський житель, записаний як Арнаут Асан, ймовірно, міг бути просто мусульманином, однак не турком за походженням¹⁸. В деяких випадках у списках визначалася етнічна належність дружини: у Абдули Усіна з с. Фокшани дружина записана, як «Катерина из молдаван» з дочкою Марією¹⁹. Зауважимо, що зазвичай тим, хто переходив до мусульманства з інших конфесій, давали імена Абдула, тому можливо чоловік Катерини міг бути і не етнічним турком.

Матеріали ономастики, що зберегли формулярні списки, свідчать про те, що ідентифікація переселенців складалась з подвійної системи — імені та прізвища. Серед прізвищ деякі були записані відповідно до російської традиції — Османов, Сапожников. Найчастіше серед чоловічих імен вживались — Асан / Усан (ймовірно, невірно записане ім'я — Хасан), Амет / гамет / Гамет / Огмет (ймовірно, — Ахмед), Меомет / Мемет / Мегамет / Мегмет (ймовірно, —

Магомет), Мамут / Могумут (ймовірно, — Махмуд), Усейн (ймовірно, — Хусейн), Осман, Рашид, Мустафа, Галіль, Гасан; серед жіночих імен — Фатьма / Фате / Фадьма / Фадма, Азізе / Хафізе / Хатізе / Хатіже / Фатіже, Айше / Аше, Авва / Гава / Хава. Особливості мали деякі записи, в яких господарі родин повідомляли ім'я свого батька, наприклад, «Суруджу оглу Ібраїм» (Ібраїм син Суруджі), «Суруджу оглу Меомет», «Судію Олу Олі», «Судію олу Сабулла» (Судіє — жіноче ім'я, Сабулла — Абдула), «Ахча Олу Ісуїн», «Кокон олу Огмет».

Зовнішність переселенців описувалась як особливі прикмети і досить загально. При цьому такі описи складали лише для господарів-чоловіків. Всього в документах зазначені прикмети 80 чоловіків. З них витікає, що обличчя мігрантів здебільшого було «смуглявим» (44), «чистим» (12), в інших випадках — «рябувате», «худорляве», «біле», «мале», «сухувате», «продовгувате» та «старообразне». Очі «сірі» (39), «карі» (21), «чорні» (17) та «жовті». Ніс — «продовгуватий» (38) та «гострий» (28), серед інших варіантів — «широкий», «курносий», «безносу», «довгоносий», «покляк», «кривий», «пристойний». Волосся «світлорусяве», «русяве», «темнорусяве», «чорнувате», «сиве», «біляве». Серед прикмет зовнішності зазначались інколи борода і вуса. Зросту переселенці були «немалого» (34), «середнього» (26), «невеликого», «великого», «посереднього».

Таким чином, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у місті-фортеці Ізмаїл проживало населення, що в російських документах йменувалось «турки», хоча під таким терміном могли записувати мусульман взагалі. Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. це населення мало визначити своє подальше місце проживання; заклик російських чиновників до оселення у місті зумовив повернення не лише ізмаїльських «турків», але й залучив мігрантів з міст-фортець правого берегу Дунаю. Наявна документальна база дозволила проілюструвати родинний стан «турків» — жителів фортець, описати зовнішність й ономастику.

* * *

Пропонуємо до уваги фрагмент одного з проаналізованих вище документів, що публікується вперше, популярним методом, зі збереження мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери «і» та «ѣ» замінені відповідними літерами «и» та «е». Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

У наведеному нижче фрагменті три останні колонки повинні були містити інформацію: «Чем имеет проживание?», «В каком доме живет?», «Куда выбыл на жительство или куда оставлен?», в оригіналі вони не заповнені. Враховуючи це, при публікації документа ці колонки знято.

Формулярное описание прибывших в здешнюю крепость на жительство турков к рапорту № 730 июня дня 1811 ^{го} года						
№	Имена и прозвания	лета		лета		
1	Мемиш Боирактар	40	жена гава	30	лицем смугловат глаза кари нос остр росту нема - лого	Прежде сего жительство имел в рущюке отколь пришел 1811 ^{го} июня 10 ^{го} дня на жительство в крепость Измаил?
			сын рашит	6		
			дочь аше	5		
			мать авиш	70		
			брат ево осман	30		
2	Амет Боирактар	35	жена Иляна	30	лицем смугловат глаза кари нос остр росту нема - лого	Жителсто имел по вышесказан - ному
			дочь Зюкиш	10		
			нефеля	7		
			Весиля	3		
			Брат меомет	35		
			жена анфе	30		
			сын ибраам	8		
			дочь аише	10		
3	Емин Боирактар	40	жена Зелга	35	лицем смугловат глаза кари нос продолговат росту немалого	Прежде сего жительство имел в броилове а потом перешел в рущюк а сего 1811 ^{го} июня 10 ^{го} дня на жительство в здешнюю крепость
			дочь фадма	1		
			мать Юлсун	60		
4	[Юля] Бои - рактар	30	жена айше	25	лицем смугловат глаза черны нос продолговат росту немалого	Прежнее жительство было в здешней крепости по прибытии российской армии вышел в рущюк где и проживал а сего 1811 ^{го} июня 10 ^{го} дня возвра - тился на жительство в здешнюю же крепость
			сын рашит	6		
			Усиин	3		
5	Асан Боирактар	60	жена Гаине	45	лицем смугловат глаза серы нос продолговат росту немалого	Жительство имел по вышеска - занному?
			дочь айше	12		
6	Осман Боирактар	55	жена афифе	35	лицем смугловат глаза черны кур - нос росту нема - лого	Прежде сего жительство имел в рущюке а сего 1811 ^{го} июня 10 ^{го} дня прибыл на жительство в здешнюю крепость!
			сын мустофа	14		
			Ибраим	4		
7	Фикзула [Шишма]	70	жена Фадма	50	лицем смугловат глаза серы нос продолговат росту немалого	Прежде было жительство в из - маиле а поприбытии россий - ской армии вышел в рущюк где и проживал а сего 1811 ^{го} июня 10 ^{го} дня возвратился в здешнюю крепость!
			дочь айше	10		
			зейнет	4		
8	Арнаут Асан	30	жена Хави	25	лицем смугловат глаза серы нос остр бороды не бреет росту не - малого	Жительство имел по вышеска - занному?
			сын [имам]	2		
			дочь гава	8		
			айше	3		
9	Кара Агмет	60	вдов		лицем смугловат глаза серы нос остр росту сред - него	Жительство имел в рущюке а сего 1811 ^{го} июня 10 ^{го} дня при - был на жительство в здешнюю крепость?
			сын меомет	9		
			дочь азизе	2		

ТУРЕЦЬКЕ ТА ТАТАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ БУДЖАКА...

10	Гальван - джи мео - мет	50	жена авиш	35	лицем смугловат глаза серы нос продолговат росту среднего	Жителство имел по вышеска - занному?
			сын амиш	14		
			дервиш	6		
			дочь еминоль	13		
11	Гальваджи мустафа	40	жена афизе	35	лицем смугловат глаза серы нос продолговат росту среднего	
			дочь [.....]	11		
12	Нальнбан Усен	45	жена аше	40	лицем смугловат глаза серы нос продолговат росту среднего	Жителство имел Всилистре асего 1811 ^{то} июня 10 ^{то} дня при - шел на жителство в крепость Измаил!
			сын Смаил	3		
			дочь Яметула	16		
			[У...уль]	9		
13	Фензу меомет	32	жена афизе	25	лицем худощав глаза серы нос продолговат росту большего	Жителство имел в рущюке асего 1811 ^{то} июня 10 ^{то} дня при - был на жителство в здешнюю крепость?
			сын агмет	11		
			измаил	8		
			дочь азизе	2		
14	Мустофа Тобак	28	жена Фадма	20	лицем чист глаза черны нос про - долговат росту немалого	Прежде было жителство в из - маиле а поприбытии российской армии вышел в рущюк где и проживал асего 1811 ^{то} июня 10 ^{то} дня возвратился в здеш - нюю крепость!
			дочь Евля	9		
			зейнет	1		
			брат алга	2		
15	Исем Табак	25	жена зелга	20	лицем худощав глаза серы нос продолговат росту немалого	Жителство имели по вышеска - занному в Измаиле
			дочь шелфа	2		
			мать шага	50		
16	Гасан Якмякчи	46	жена Яметуль	35	лицем рябоват глаза черны нос остр росту боль - шаго	
			сын [...]	8		
			мать [...]	55		
17	Смаил [Гашматин]	40	жена [.....]	30	лицем чист глаза черны нос остр росту большего	
			дочь [.....]	3		
			сестра [хатиже]	55		
18	Амет Боша	50	жена Фадма	45	лицем смугловат крив росту не - большого	
			сын Меомет	16		
			дочь Ямиш	3		
19	Момут Саги	60	жена [Замиш]	50	лицем бел глаза черные нос остр росту немалого	
20	[И...к] Темал	45	жена Рукуш	30	лицем [...] нос остр росту сред - него	

Комунальна установа «Ізмаїльський архів». — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 90 зв.-99.

¹ Тимченко В.М., Кухар-Онишко Н.О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури півдня України та Криму // Проблеми історії України XIX — початку

XX ст. — К., 2006. — Вип. XII. — С. 126–135; Терновка: Документи и материалы по истории (1792–1822 гг.) / Сост. Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. — Одесса, 2004. — Т. 1.

² Дані, наведені в монографії В.И. Жукова «Города Бессарабии. 1812–1861 гг. (Очерки социально-экономического развития)» (Кишинев, 1964. — 250 с.) по Аккерману й інших містах Південної Бессарабії, відносяться до більш пізнього часу. Теж саме стосується публікацій: Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившейся ... с 1822 по 1828 год. — Аккерман, 1899. — 523 с.; Статистическое описание Бессарабии или казенного Буджака. 1817 г. // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ. ІР). — Ф. V (Одеське товариство історії та старожитностей). — Спр. 668; Статистическое описание Бессарабии. 1828–1831 гг. / Сост. И. Батянов // НБУ. ІР. — Ф. V. — Спр. 669 та інші.

³ Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 14209 (Головний штаб Молдавської (Дунайської) армії). — Оп. 165, зв. 32. — Спр. 41. — Ч.1. — Арк. 10.

⁴ Архив военно-походной канцелярии графа П.А. Румянцева-Задунайского // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1866. — Кн. 1. — Ч. III. — С. 75.

⁵ *Кантемир Д.* Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя. — М., 1789. — С. 51.

⁶ Тут і далі посилення на інформацію зі справ Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (далі — КУ «ІА»). — Ф. 514 (Ізмаїльське міське поліцейське управління. 1812–1856 рр.). — Оп. 1. — Спр. 3–4.

⁷ Некрасівці — донські козаки-старообрядці, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавіна і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань. В 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується, і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось російське, переважно селянське, старообрядницьке населення.

⁸ Російське, переважно селянське, старообрядницьке населення, в придунайському регіоні назване липованським або пилипонським.

⁹ Болгари, греки та цигани представлені незначними громадами через втрату тієї частини справи, де записувались саме їх дані (КУ «ІА»). — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 1).

¹⁰ КУ «ІА». — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 48 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 42 зв. (№ 67).

¹² Там само. — Спр. 4. — Арк. 35 зв.–51 (№ 63).

¹³ Там само. — Арк. 35 зв.–51 (№ 51).

¹⁴ Там само. — Арк. 90 зв.–99 (№ 22).

¹⁵ Ібрагім Пеглеван (Пегліван, Пехліван — від *peglevan*, що з тур. означає «борець», його ж називали «сміливець»), двобунчужний паша, вихідець з Польщі, ізмаїльський паша на початку XIX ст.

¹⁶ КУ «ІА». — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 90 зв.–92.

¹⁷ КУ «ІА». — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 90 зв.–97 (№ 21).

¹⁸ Там само. — Арк. 90 зв.–97 (№ 8).

¹⁹ Там само. — Спр. 3. — Арк. 58 зв.–59 (№ 96).

Розділ II
**Історіографія
та джерелознавство**

Володимир Пилипенко

**УЯВНА ВІЙНА З РЕАЛЬНИМ ВОРОГОМ:
ПЛАНИ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ
З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ
У ПУБЛІЦИСТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
СЕРЕДИНИ XVI — СЕРЕДИНИ XVII ст.**

В статті на основі політичної публіцистики Речі Посполитої середини XVI — середини XVII ст. розглядаються плани можливої війни з Османською імперією. Визначаються їх специфічні та загальні риси.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, політична публіцистика, політична думка, війна.

В статье рассматриваются планы возможной войны с Османской империей на основе политической публицистики Речи Посполитой середины XVI — середины XVII вв. Определяются их специфические и общие черты.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Османская империя, политическая публицистика, политическая мысль, война.

The article is dedicated to the possible plans of war with the Ottoman Empire on the bases of political journalism of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the middle of XVI — the middle of XVII cc. Their special and general features are determined.

Keywords: the Polish–Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, political journalism, political ideas, war.

Польська політична публіцистика кінця XVI — першої половини XVII ст. відбивала головні зовнішньо- та внутрішньополітичні проблеми об'єднаної польсько-литовської держави. Беззаперечно, до таких належала і проблема постійної турецько-татарської загрози та можливої війни Речі Посполитої з Османською імперією. Загалом «турецьке» питання було одним з головних, разом з проблемами екзорбітації прав та реформування законодавства, у польській політичній думці XVI–XVII ст. Явище антитурецької літератури, яка отримала назву «турчиків», не було польським «винаходом». Майже всі європейські держави були втягнуті у боротьбу, активну або пасивну, з Османською імперією, що і відобразилось у тогочасній літературі¹.

В польській антитурецькій літературі існував комплекс повторюваних сюжетів, які постійно використовували автори. Дана розвідка є спробою детальнішого розгляду одного з таких сюжетів, а саме: планів уявної польсько-турецької війни, як її витворили в своїй уяві деякі автори кінця XVI — першої половини XVII ст. Для прикладу ми обрали твори Мацея Стрийковського, Петра Грабовського, Миколая Хабельського та анонімний текст 1622 року. Хронологічно перший текст від останнього відділяє майже півстоліття, два королі та польсько-турецька війна 1620–1621 років, яка спочатку продемонструвала майже повну неготовність польського війська до ведення воєнних дій, а потім вселила в душі польських політиків і письменників беззастережну віру в майбутні перемоги польської зброї.

Першим з авторів, які нас цікавлять, є Мацей Стрийковський. В своїй коротенькій брошурці 1575 року «O wolności Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego [...]» він виклав проект війни проти Османської імперії. Книга була написана під впливом вражень від подорожі до Стамбула у складі великої польської делегації. Автор звернув увагу на те, що Польща не готова протистояти турецьким і татарським атакам. Цю думку він уклав в уста турецького паші, який обіцяв султану за 15 тижнів «взяти Польщу руками», бо «там нема замків і міст до оборони». Одночасно Стрийковський звертає увагу читачів на те, що ворог вже наблизився до кордону держави: «Вже на кордоні поганці зайняли оборону, // І всі дунайські береги турок опанував». З огляду на такі обставини, Стрийковський закликає готуватись до війни ще за часів миру: «Та щаслива держава, яка в часи покою // Розмірковує і готує приладдя до бою»² (далі сторінка оригінального тексту буде вказуватись у квадратних дужках) і не чекає «щоб перед тобою дітей турки вбивали // Дружин, дівчат без сорому гвалтували». Для боротьби з Османською імперією автор пропонував створити європейську християнську коаліцію: «Домовились би разом всі володарі християнські // Як починати війну з тим ворогом поганським» [s. F4]. Стрийковський включав до коаліції майже всі європейські монархії, незважаючи на внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини участі цих держав у спільній війні. Таким чином, до одного грона союзників потрапили Іспанія і Нідерланди, Франція і Англія, Неаполь і Сицилія, Шотландія, Швеція, Данія, Португалія та інші. Об'єднавчим фактором, на думку Стрийковського, мало бути те, що «всі ми держави християнські». Автор навіть розробив план наступу на Османську імперію. Стрийковський пропонує нападати трьома фронтами. Першим мав стати удар через Середземне море, який Венеція та Іспанія нанесуть на Єгипет, а звідти підуть до Дарданелл, завойовуючи дорогою різні «замочки». Стрийковський розраховував на допомогу місцевого населення, більшість якого становлять греки та італійці (*Grekwie z Włochami osiedlie*), які відразу розпочнуть внутрішню війну проти турків. Згідно проекту наступу, німці, чехи і хорвати повинні були атакувати ворога з Угорщини і просуватись до Боснії, поляки ж і литовці — через Валахію і Муль'яни підуть до Болгарії і захоплять берег Дунаю — це другий фланг [s. GV]. Третім напря-

мом удару мало стати Чорне море, а головною силою — московський цар. Він мав захопити Азов і Танаїсом (Доном) дійти до Кафи і султанської столиці.

Окрім такого загального «ескізу» наступу об'єднаного християнського війська, Стрийковський пропонував захопити конкретні міста. До таких відносились Яси і Хотин, Васлули (Wasluly), до яких можна дійти за три дні від Хотина. Звідти — день переходу до Бершад і шість днів — до Бухаресту. Згідно інформації автора, Бухарест не має надійної оборони, тому його буде легко захопити. Так же легко мало пасти Джурджево. Після захоплення всіх цих міст дорога до Константинополя буде відкрита.

Іншим автором кінця XVI ст., який писав про війну з турками, є Петро Грабовський. Свій план він виклав у творі «Zdanie syna koronnego [...]». Перш за все, автор визначив стратегічне становище Речі Посполитої, і воно, на його думку, було невдалим, бо «від турків нас (поляків. — В.П.) не захищають ні гори, ні вода. ... Дунай вже в турецьких руках, а Кам'янець — голова нашої оборони — туркам як дрібничка»³. Також ксьондз вказав на те, що турки надійно зміцнили свою сторону кордону, а поляки — ні. Наступним етапом аналітичних спостережень Грабовського стало порівняння військ обох держав, і воно знову було не на користь Польщі: посполите рушення, яке має бути головною силою в обороні держави, не готове до війни з військом султана, натомість турецьке військо дисципліноване, вимуштруване, добре організоване і значно чисельніше [s. 11–12]. Вихід з такої ситуації Грабовський бачить у приєднанні Польщі до Священної Ліги. Використовуючи сучасну термінологію, автор «Zdania syna koronnego» бачив у Лізі систему колективної безпеки.

Логічним продовженням закликів приєднання до Ліги є рекомендації щодо її діяльності. Автор спроектував склад об'єднаного війська Ліги. На його думку, духовні особи та курляндський і прусський князі повинні виставити до війська райтарів, прусська та інфлянтська шляхта самі будуть райтарами в цьому війську, всі інші, хто приєднається до війська, будуть гусарами або козаками, міщани ж виставлятимуть піших стрільців [s. 70]. Разом із іспанцями, італійцями, німцями, французами та слов'янськими народами, що перебувають у складі Османської імперії (в тиранському ярмі, в мусульманській неволі), польське військо розпочне війну з ворогом. Тож Грабовський планував, що поляки разом з молдаванами і волохами займуть Перекоп і тим самим залишать турків «без однієї руки» — татар. Наступною наступальною операцією мало стати форсування Дунаю, після чого польське військо мало б «пряму дорогу до Константинополя». Побачивши такі вдалі дії, до поляків приєднаються Сербія, Боснія, Дакія, Болгарія, «бо вони найближче до польської корони і мовою, і вольностями». Паралельно наступальним діям польського війська на суші українські козаки будуть стримувати турецький флот на морі і утримувати блокаду турецької столиці. Угорщину займуть союзники, а турецькі приморські краї — іспанці. Цікаво, що автор передбачав участь у антитурецькій війні не лише європейських народів: «у Азії і Африці теж піднімуться вороги турків: перси, грузини, друзи, араби, копти, вірмени». Згадка про близькосхідні народи

та розділення їх між собою, наприклад, на друзів і арабів є цікавим свідченням поширення в Польщі кінця XVI ст. знань про Схід та його мешканців.

Грабовський постулює Польщу як одну з головних християнських держав Європи, без якої не можна вдало боротись з турками, заявляючи, що «без поляків жодної Ліги бути не може». Перевагами Польщі є географічне положення, зацікавленість у створенні Ліги та можливість знайти спільну мову з іншими слов'янськими народами швидше, ніж це зроблять німці [s. 15–17].

Одним з найцікавіших авторів з-поміж тих, хто писав про турецьку небезпеку та агітував за війну проти Османської імперії на початку XVII ст., був Миколай Хабельський. Його обставини життя маловідомі, дослідники навіть не знають точних років життя і послуговуються умовними: кінець XVI — початок XVII ст. Майже все, що знають про Хабельського, почерпнуто з «перших вуст» — він сам про себе писав у своїх творах. В молодості автор якийсь час провів у Європі, займався військовою службою. За невизначених обставин потрапив до турків у полон, де, найімовірніше, служив у артилерії. «Справжнім дивом» 1613 року повернувся до Польщі, де зайнявся активною пропагандою війни з Османською імперією⁴.

Мабуть, за точність інформації, яку Хабельський подає у творах, польський історик Богдан Барановський називав його найобізнанішим автором з тих, хто підбурював польське суспільство до війни з Османською імперією⁵.

Хабельський є автором двох невеличких брошур на теми турецької небезпеки: «Pobudka Narodów Chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego [...]» та «Sposób rządu koronnego u gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być [...]», які видавались разом 1615 року. Першу з них Станіслав Тарновський — відомий знавець старопольської літератури — охарактеризував як «фантастичний, але красивий план коаліції», другу ж назвав менш фантастичною і прагматичною⁶. У присвяті Жигмунду III автор виклав власне бачення необхідності польсько-турецької війни. Найбільший натиск Хабельський робив на релігійній боротьбі. Стимулом для написання твору, який би побудив християнських володарів на чолі з польським монархом розпочати Священну війну, за словами автора, були «визволення святих місць з поганських рук, кров невинних християн, які потерпають від неволі, звільнення християн з неволі». Бувший турецький в'язень не бачив іншого кандидата на роль лідера християн, окрім Жигмунда, який прославив своє ім'я перемогами над ворогами: «Iuż Nalewajko wniewierz obrócony, // Iuż Michaielo w Włóbech zniszczony, // Ledwie za Morze Karzeł vbeđł z boiu. // Szukał rokoiu»⁷.

Після похвал королю Хабельський перейшов до викладу, за характерною Барановського, плану війни з Портою, який відрізнявся від «шаблонних поглядів». Відразу автор закликає читачів вірити його порадам, бо «Бог мені вбогому турецькому в'язню показав багато поганських міст і я бачив їх оборону» [s. B]. Так, Хабельський стверджує, що за часи свого перебування у володінні різних турецьких вельмож постійно видивлявся способів до більш

ефективного наступу на Османську імперію. Згідно з власними спостереженнями, Хабельський проводить думку, що Османська імперія не має достатньо міцної оборонної системи, адже «вся оборона на берегах моря і кордонах, а тим часом між морями Чорним та Білим оборони нема, бо ворога біля себе не чують» [s. V]. В цьому автор бачить велику перевагу Польщі і слабкість турків, бо «турки з трьох сторін прикриті морем, а з четвертої — горами і ворога біля себе не чують», чим варто скористатись християнам. Автор розраховує на те, що християни вдарять першими і відразу по всіх напрямках — «з такою атакою мала б імперія впасти». Християнському війську слід наступати з трьох флангів, щоб «ворог був оточений страхом з усіх сторін» [s. BV], бо «турки воюють лише на один фронт» [s. CV]. Планувалось, що німці будуть наступати через Угорщину до Болгарії і Боснії, а поляки нападуть через Валахію. До планованої коаліції християнських держав мали увійти поляки, німці, угорці, серби, болгары, австрійці, іспанці, французи та Ватикан. Очевидно, що таку коаліцію мав очолювати найдостойніший з монархів — тобто Жигмунд III. Цікавою є ремарка автора щодо «сумісності» військ різних держав. Так, за його спостереженнями, німці і угорці не люблять один одного і не завжди допомагають в битвах, тому краще, щоб угорці наступали разом з поляками⁸. Причому, автор досить поблажливо, як для агітаційного тексту, ставився до тих, хто не захоче приєднатись до спільної війни з турками, він їх просто пропонував відпустити. Іншим же вказував на «божі знаки»: нібито поки Польща воювала з турками, в країні все було гаразд, а тільки-но перестала, «почались епідемії і рокоші, які спустошать край» [s. B2V].

Автор радив «зайняти певні місця на високих горах та при визначених ріках і мати багато стрільби, то навіть все військо турецьке звідти не вирветься» [s. B3V]. Від Дунаю до Чорного моря він не бачив перешкод для просування війська, бо там живе мало турків і то в основному у містах, а землі заселені християнами.

Початково Хабельський планував, що поляки разом з угорцями зможуть зібрати 100-тисячне військо, німці виставлять до зброї 60 тисяч. «П'ятою колоною» християнської коаліції мали стати християни, які мешкають в Османській імперії, — як раби, так і вільні. «У кожному турецькому домі християнські невольники... Майже у кожному місті знайдеться християнська вулиця», — і всіх їх хотів задіяти у війні Хабельський. Збільшення війська вдвічі пророкував автор після того, як до нього приєднуються всі охочі від Греції до Персії. Розраховував автор й на те, що частина турецького війська перейде на сторону християн [s. C].

Автор не бачив перешкод об'єднаній християнській армії на шляху до перемоги над мусульманами і зі своєю досвіду давав поради, як краще діяти, щоб швидко перемогти ворога. За словами Хабельського, християнське військо не зустріне опору до самого Константинополя, та і саму столицю захопити дуже просто, адже місто «ніе обронне», за виключенням султанського палацу [s. BV]. Автор попереджав, що в палаці султана багато гармат і іншої «стрільби», він

оточений ровом і мурами. Загалом Хабельський кілька разів у тексті повторював, що не варто штурмувати міста і фортеці, в тому числі і Константинополь. Маленькі міста не оборонятимуться, а захопити великі допоможуть місцеві християнські в'язні, які краще знають місцевість.

Перед облогою Константинополя слід захопити порт, щоб перекрити шляхи постачання міста. Хабельський пропонував залишити лише Kalipski (Галіопольський?) порт, а решту — знищити. Від Константинополя війська слід розпустити до інших портів, і тут у пригоді мають стати місцеві християни, які добре орієнтуються в державі.

Далі автор викладає перелік міст, які потрібно захопити, і дає поради, як до них дійти. За два дні маршу від Константинополя є місто, прикрите горами і морем (автор не називає його), там слід залишити 10 тисяч війська. Звідти за три години будуть міста Аязмат, Паргамон та Андрумет. Ці міста оточені християнськими селами і навряд створять перешкоду війську. Потім слід відправитись до купецького міста Балкесеру, в якому очікуватиме велика здобич. Хабельський пропонує захопити ще два купецьких міста — Барсу і Карвасар. Лише награвованого в Карвасарі, за оцінками нашого автора, вистачило б, щоб оплатити 100-тисячне військо на три роки. Після захоплення перерахованих міст війська слід відправити до Анатолії.

Після взяття Константинополя християнське військо повинно піти до Єрусалиму і звільнити його, адже це — святе місто. Військо, яке звільнятиме Єрусалим, складатиметься з 30 тисяч німецьких рейтарів та 50 тисяч піших стрільців. Іспанський, шотландський та датський королі, війська папи римського та італійських держав до Єрусалиму будуть йти морем. Самого «Святого міста» штурмувати не доведеться, адже воно зовсім не має оборонних споруд, і його легко можна буде захопити. Але щоб забезпечити Єрусалим від майбутніх небезпек, у ньому залишиться половина війська, а решта буде продовжувати переслідувати розбитих турків «*czyniąc rozruch y strach po wszech krainach Bisurmańskich*». Війна закінчиться тим, що поганців бог «*rozproby iako list suchy z drzewa lecacy*» [s. D2].

В результаті перемоги над турками на відвойованих землях створять християнське королівство і поділять його на частини для управління європейськими монархами. Всі монархи будуть жити в мирі і при потребі збиратись на сейми у Константинополі [s. D3V]. Цесарський трон не буде спадковим, до нього обиратимуть почергово одного з 12 володарів християнських королівств, що утворяться на відвойованих землях.

Слід відмітити, що «*Pobudka Narodów Chrześcijańskich*», маючи ряд спільних рис з антитурецькою літературою початку XVII ст., відзначається і суттєвими відмінностями. Так, Хабельський пропонує завоювати територію, що займає Османська імперія, і створити на ній нову християнську державу, в той час як більшість побудок закликають лише розбити військо Порти. В «Побудці» автор наводить цікаві дані про географію мусульманських країн, визначає кращі шляхи сполучення, вказує точні стратегічні пункти для ударів

по турецькому війську. Цього немає в більшості інших творів такого жанру, і це, в свою чергу, робить «Pobudku Narodów Chrześcijańskich» дуже схожою на «Записки яничара», які є твором іншого турецькою в'язня, що зробив собі кар'єру у турецькому війську, але, незважаючи на це, бажав поразки турків від християн. Для цього автор «Записок яничара», як і Хабельський, ділився з читачами своїми знаннями географії Османської імперії, слабких місць турецького війська, радив як краще організувати наступ на Константинополь тощо.

Ще одним твором, в якому читачеві пропонувався проект антитурецької війни, була анонімна «Perspektiwa na upatrzzenie sposobów woіowania krajów nieprzysiacol Krzyza Swietego, y nawalenia snadnego tyranstwa poganskiego [...]»⁹, видана у Познані 1622 року. Це — черговий твір про Османську імперію, в якому інформація подається «з перших вуст», — автор називає себе бувшим турецьким в'язнем. За роки полону він «завжди бачив багато способів, як напасти і завоювати поган...». «Пишу, — зазначав він, — щоб побудити Польщу до тієї справи ... щоб сила і міць тієї семиголової бестії була повністю знищена і нанівець обернута, і наша Річ Посполита несмертельну славу здобула» [s. A].

Розмірковуючи про можливу війну християн з мусульманами, автор доходить передбачуваного висновку, що християни обов'язково переможуть, він бачить це в священних книгах, зокрема, у «Апокаліпсисі» Іоанна, який передбачає загибель семиголової бестії — Османської імперії, у трактуванні анонімного автора. Для перемоги християнському війську необхідно відразу напасти на Єгипет та арабські землі, адже саме звідти турки отримують більшість свого прибутку. А так як швидко допомогти цим землям турки не зможуть, бо сушею це займе багато часу, а море візьмуть під контроль флоти християнських країн, Османська імперія неодмінно програє. Автор пропонує об'єднаному християнському війську два можливі шляхи наступу. Перший — на Анатолію. Він описує Анатолію, як територію, не захищену військом, адже там немає небезпеки від ворога, заселена вона, в основному, ремісниками і купцями, які не зможуть чинити опору наступаючому війську. До того ж, там багато християнських в'язнів і рабів, які обов'язково приєднаються до війська. Другий шлях наступу — через Дунай до слов'янських народів, які перебувають у залежності від турків. Причому автор застерігає від погоні за турками, які втікатимуть від війська до Константинополя, адже так завжди можна попастися на якусь хитрість, які дуже добре знають турки. На думку автора, краще стати табором у Сербії і дочекатись, доки до війська приєднаються всі балканські слов'яни та задунайські князівства.

Таке військо повинно без жодних перешкод захопити Константинополь. Автор, як і Хабельський в «Sposobie rządu koronnego», говорить, що султанська столиця слабо захищена, на відміну від султанського палацу (це може бути навіть пряме запозичення з Хабельського), а після завоювання столиці імперії християни зможуть повернути собі і Єрусалим. Таким чином, збудуться про-

роцтва у священних книгах, передбачення астрологів султану Мураду, і Річ Посполита «здобуде собі немертну славу».

Можемо констатувати, що «*Perspectiwa na uparzenie sposobów woіowania*» — ще один утопічний проект боротьби об'єднаного християнства з мусульманським світом, який виник на хвилі піднесення загальноєвропейських антитурецьких настроїв після перемоги польського війська під Хотиним.

Як бачимо, проекти наступальної війни проти Османської імперії не є поодинокими в публіцистичному дискурсі Речі Посполитої. На нашу думку, їх головним призначенням була пропаганда Польщі як держави-оборонця європейських країн від турків. Такі проекти мали відігравати свою пропагандистську роль не лише в кордонах Речі Посполитої. Значна кількість творів перекладалась іноземними мовами, особливо латиною, що робило їх загальнодоступними для читаючої публіки всієї Європи. Не дивно, що таке поєднання пропагандистських зусиль королівської канцелярії та політичних публіцистів дало свої результати, і в Європі почало ширитись уявлення про Польське Королівство / Річ Посполиту як про передмур'я християнства / Європи. Примітно, що паралельно з уявленням про Корону, як про *antemurale cristianitatis*, існувала і протилежна оцінка діяльності Кракова / Варшави, особливо в італійській та венеціанській історіографії. Так, наприкінці XVI ст. італійський історик Дж.Б. Адріані писав: король не хоче робити з турка ворога, коли утримує з тим народом мир. Трохи пізніше до такого ж висновку дійшли історики Боччаліні та Валеро¹⁰.

Цікавим видається порівняння «паперових» (кабінетних) проектів публіцистів та, за великим рахунком, теж кабінетних, але максимально зорієнтованих на реалізацію планів антитурецької війни Владислава IV. Як відомо, всі починання короля були зупинені категоричною заборонаю сейму розпочинати війну та наймати військо. Але король встиг докладно викласти свої плани особам, яким довіряв і на підтримку яких розраховував. Так, в квітні 1646 року нунцій де Торрес долучив до свого звіту для апостольської столиці листа короля з проектом наступальної війни проти Османської імперії. Король планував відкрити проти турків три фронти. Перший — атака польського і московського військ з двох флангів на Крим. Другий — об'єднане військо дунайських князівств форсує Дунай і просувається вглиб турецьких територій. Третім фронтом мали стати постійні виправи козаків на Чорне море, які «зв'яжуть» турецький флот, тим самим унеможливлять швидке перегрупування турецьких військ. Тогочасні звіти послів європейських держав у Польщі по різному визначають кількість проектованого війська, як польського, так і союзників: від 30 до 300 тисяч. Сам король планував стати на чолі 30-тисячного війська (12 тисяч піхоти, 18 тисяч кінного). Також Владислав розраховував, що об'єднане військо отримає масову підтримку християн Османської імперії. В посольських звітах навіть зазначено хронологію королівської виправи проти турків. Згідно цих планів, король мав виїхати з Варшави 25 червня, 2 липня прибути в Ченстохову, потім направитись до Кракова (але цей переїзд не пов'язаний з планами

війни). В кінці липня король планував вже бути у Львові, 4 серпня проведе огляд військ і вирушить до Кам'янця, а потім — до Ясс¹¹.

Як бачимо, проект короля (з певними умовностями можемо вважати його за проект війни реальної, а не утопічної) не дуже відрізнявся від проектів, які пропонували публіцисти. Але в цьому місці потрібно поставити важливий, на наш погляд, наголос. Схожість проектів короля і проектів, запропонованих публіцистами, не означає, що Владислав IV «списав» свій план з публіцистичних брошур. Просто і публіцисти, і король, розмірковуючи над війною з турками, виходили з однакових передумов і дійшли до однакового висновку¹².

Тож можемо стверджувати, що ідея переможної війни загальноєвропейської християнської коаліції за керівництвом Речі Посполитої була дуже популярною в антитурецькій літературі кінця XVI — першої половини XVII ст. Військові дії пропонували розпочинати з кількох фронтів одночасно. Тут думки авторів розходились: хтось пропонував два фронти, хтось — три. Всі автори розраховували на підтримку християн, які мешкають в Османській імперії. Деякі автори давали дуже чіткі рекомендації, що, коли і як краще завойовувати на ворожій території. Більшість авторів пропонувала створити спільне європейське військо, причому до однієї коаліції потрапляли держави, які перебували в стані якщо не війни, то активного протистояння між собою. Цікаво, що часто до цієї коаліції долучали і Персію, скоріше за все, керуючись принципом: «ворог мого ворога — мій друг». На нашу думку, це — один з найцікавіших аспектів перерахованих проектів, і він заслуговує на детальніший розгляд.

Персія постійно перебувала в об'єктиві уваги польських дипломатів та політиків. На Персію, як на можливий фактор погіршення польсько-турецьких стосунків, звертав увагу на сеймі 1585 року коронний підкоморій. У своєму виступі він наголосив, що султанських погроз не варто боятись, доки його військо воює з персами, «лише після завершення перської війни про нас подумає»¹³. Аналогічна заява прозвучала вже на першому сеймі за часів королювання Жигмунда III. Тоді волинський воєвода в обґрунтування власного твердження, що Польща не має жодних проблем, говорив, що турки воюють з персами і не загрожують Кракову¹⁴. Напередодні Хотинської війни польські дипломати, гарячково шукаючи можливих союзників, скоріше за все, розглядали Персію як своєрідного гаранта або ж індикатора погіршення польсько-турецьких стосунків. Так, кілька разів на сеймах і у листуванні вищих урядників повторювалась вже знайома нам думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить з персами¹⁵. Тоді ж набула міжнародного розголосу посередницька діяльність відомого італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який пропонував свої послуги для переговорів українського козацтва з перським шахом Аббаса I¹⁶. Але переговори не відбулись, польський король був настільки задоволений польсько-турецькою угодою під Бушею, що навіть не захотів слухати перських послів, які прибули на варшавський сейм 1618 року з пропозиціями спільної війни проти Османської імперії.

1637 року гетьман Конецпольський пропонував у листі на передсеймові сеймики співпрацю з персами, також військовий радив скористатися з того, що турецькі війська зайняті на черговій війні в Персії, і знищити буджацьких татар. А на сейм прибуло посольство від перського шаха Сафі І з пропозиціями спільної війни з Портою. Але шляхта черговий раз продемонструвала небажання втручатись в які б то не було війни, навіть заради забезпечення в перспективі південно-східного кордону держави.

Ідея можливої співпраці з Персією «відродилась» в 1640-х роках разом з планами антитурецької війни Владислава ІV. Спроба польського короля в 1640 р. зав'язати стосунки з Персією закінчилась невдачею — польський посол Теофіл Шемберг загинув під час виконання дипломатичної місії. І король писав гетьману, що дуже жалкує з цього приводу¹⁷. 1646 року домініканець Домінік ді Лука (Dominic di Luca), відправляючись до Мегрелії (Зх. Грузія), мав відвезти до перського шаха королівські листи з пропозиціями співпраці. А через кілька місяців після цієї поїздки королівський посол, виступаючи 20 листопада 1646 року у венеціанському сенаті, говорив про можливе приєднання Персії до антитурецької коаліції¹⁸.

З площини реальної політики уявлення про Персію, як про можливого союзника у боротьбі з Османською імперією, «перекочувало» до політичної публіцистики. Відомий автор кінця ХVІ ст. Кшиштоф Варшевіцький у видрукованих промовах про Туреччину «Turcicae quatuordecim» часто акцентує увагу на Персії, говорячи про турків. Так, Варшевіцький дорікає королю, що той не розпочав війни з Османською імперією, коли та воювала з персами, адже так було б значно легше захопити Константинополь та звільнити Єрусалим.

Але, мабуть, найкращою ілюстрацією популярності ідеї співпраці з перським шахом є вірш поета початку ХVІІ ст. Мартина Пашковського «Rozmowa Kozaka Zaporozskiego z Perskim Gońcem, o sprawach wojennych Pogan z Chrześcianamy», який було написано і видруковано спеціально до сейму 1618 року. В ньому автор від імені перського посла закликає польську шляхту разом боротись з турками¹⁹.

Про взаємну користь від польсько-перської співпраці писав і Шимон Старовольський в «Discvrs o wojnie Turckiej». Письменник повторив відоме твердження, що турки не почнуть війну з Варшавою, не закінчивши з персами. Але автор акцентувався і на іншій стороні такої ситуації: перси тільки й чекають, щоб султан ввів війська у Причорномор'я, а потім самі відразу вдарять з тилу²⁰.

В контексті утопічних планів загальноєвропейської війни проти Османської імперії можна виділити ще одну цікаву особливість: в польській суспільно-політичній думці розділяли уявлення про небезпеку від турків від небезпеки від татар, незважаючи на те, що часто це сприймалося загальною загрозою з боку мусульманського (поганського) світу. Це не означає, що автори, наприклад, боялися турків і ігнорували татар, але ставлення до них було різне. Можливо, більш вірно буде сказати: «відділення» татарської загрози від

турецької, адже політики в промовах та письменники в своїх брошурах радше відділяли, а не «розділяли» своїх ворогів. Можна привести кілька прикладів такого «відділення» і як результат — різного ставлення. По-перше, майже завжди, коли мова йшла про небезпеку з південного сходу, в королівських листах-легаціях, сеймикових ляудах чи сеймових промовах говорилося саме окремо про татарську і турецьку небезпеку і майже ніколи про турецько-татарську. Це свідчить про усвідомлення різниці між ними. Так, коли турки були справді грізним ворогом, якого часом навіть хвалили за військовий порядок, а інколи порівнювали з римлянами, то про татар йшлося, як про слуг, які змушені нападати на інші країни, бо голодують. На сеймах декілька разів пробували пояснити це шляхті. Так, на сеймі 1605 року познанський каштелян Ян Остророг говорив, щоправда, досить наївно, що татари — просто найманці для Речі Посполитої, і їм слід платити жолд, а якщо будуть бунтувати (нападати на Польщу) — відправити до них кварцяне військо. Схожу позицію зайняв і Замойський. Канцлер назвав татар голодними слугами, що просять у свого господаря плати. Від них можна отримати якісь вигоди, але слід тримати їх, як хортів, на паску і відпускати, коли потрібно. При такій характеристиці татар канцлер все ж таки нагадав послам, що не завадило б відіслати до Бахчисараю упоминки²¹. Такі приклади в сеймових промовах не поодинокі.

Багатий ілюстративний матеріал щодо «відділення» татарської небезпеки від турецької дають нам плани антитурецької війни короля Владислава IV. Як відомо, 1646 року король оголосив свій проект антитурецької війни. Цьому передувала тривала підготовка: вербування війська, агітація поміж європейськими монархами, переговори з послами. Так, 1641 року король у своїх листах на сеймики закликав шляхту зібратись і знищити татар. При цьому монарх не говорив про війну з турками. Усвідомленню «віддільності» татар сприяла і сама Порта. За спостереженнями В. Чермака, характерною рисою політики Стамбула 1640-х років було віддалення Туреччини від Криму і жертвування інтересами хана заради добрих стосунків з Варшавою. Свідченням цього може бути підтвердження султаном діючої мирної угоди з Річчю Посполитою відразу ж після розгрому гетьманом Конецпольським татар під Охматовим. Опинившись у скрутному становищі, не отримавши очікуваної підтримки від senatorів і шляхти, Владислав IV намагався знайти вихід із ситуації і у листах до senatorів в середині червня 1646 року пояснював, що він планував війну не проти Османської імперії, а лише проти татар. Таке ж пояснення давав через місяць у венеціанському сенаті королівській посол Магні (Magni)²². Навіть самі козаки, начебто, сказали під час переговорів Карлу Гамберіні, що «з татарами впоратись не важко, це — безладний, погано озброєний набрид, здатний тільки пограбувати і втекти», натомість, з турками потрібно дочекатись зручного моменту²³. Все це, на нашу думку, свідчить про те, що війна з татарами і війна з турками в розумінні польських військових і політиків не були тотожними.

Але звернімося до публіцистики. Там теж зустрічаємо чітке відділення війни проти татар від війни турецької. Так, у «Промовах на турецьку небез-

пеку» Станіслав Оріховський писав, що турки прагнуть повністю знищити поляків, а татари «здобичі, а не держави домагаються»²⁴. Шимон Старовольський 1618 року опублікував брошуру під назвою «Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich», в якій стверджував, що «допоки татар з Таврики не виженемо і польськими колоніями не осадимо Херсонесу, не будемо мати спокою на Подільській Україні. А поставивши там свої фортеці, не лише від татарських нападів захистимося, а й будемо небезпечні для турків і московитів»²⁵. Таким чином, Старовольський відділяв війну з татарами від війни з Османською імперією.

Історикові трактати з планами можливої війни проти Османської імперії можуть бути цікавими не лише з погляду поширення ідеї антитурецької війни в суспільстві, а й з кількох інших міркувань. По-перше, вони є свідченням розвитку географічної науки в XVII ст. і сьогодні можуть прислужитись дослідникові історичної географії, бо несуть в собі значну кількість топонімів, назв міст, річок, місцевостей у властивих для польської мови XVII ст. написанні і вимові. По-друге, польська антитурецька публіцистика XVI–XVII ст. є свідченням значного поширення знання про Схід загалом та про Османську імперію, зокрема²⁶. Перераховані трактати дають нам опосередковані свідчення про стан системи комунікації на Балканах та в Османській імперії в XVI–XVII ст. Їх автори точно вказують, скільки часу займе переміщення війська або його частин від одного міста до іншого. Але слід бути обережним і не забувати, що така «географія» може бути уявною або ж відрізнятись від реально існуючого стану речей. Відстані можуть бути спотворені / змінені авторами з міркувань агітації, щоб свідомо спростити завдання війни з Портою.

¹ *Göllner von C.* Turcica: die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. — Bd. 1: MDI-MDL / von Carl Göllner. — Bucuresti — Berlin, 1961. — 458 p.; *Ciccarini M.* Il richiamo ambivalente. Immagini del Turco nella memorialistica polacca del Cinquecento. Invenilia editrice s.r.l. — Bergamo, 1991; *Çirakman A.* From the «Terror of the World» to the «Sick Man of Europe». European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. — New York, 1996; *Hofert A.* Den Feind Beschreiben: Turkengefahr Und Europäisches Wissen uber Das Osmanische Reich 1450–1600. — New York, 2003. Також див. рецензію на монографію А. Хоферт: *Horn Kersten.* That New-time Religion: The Evolution of Religion as an Ethnographic Category in the Sixteenth Century: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=10190>

² *Strykowski M.* O wolnosci Korony Polskiey, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, a o srogim zniewoleniu inszych Krolestw pod tyrańskim iarzmem Tureckim [...]. — Kraków, 1575. — S. E4.

³ *Grabowski P.* Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzeczyp. polskiej należących [...] — Krakow, 1858. — S. 9.

⁴ *Mikulski T.* Chabielski Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. — T. III. — Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1937. — S. 245–246.

⁵ *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku — Łódź, 1950. — S. 161.

⁶ *Tarnowski St.* Stan i charakter literatury politycznej:

<http://www.omp.org.pl/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=148>

⁷ *Chabielski M.* Sposób rządu koronnego y gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być [...]. — [B. m. dr.], 1675; *Chabielski M.* Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego [...] na po wtore przedrukowana [...]. — [B. m. dr.], 1675.

⁸ Про участь різноетнічних формувань у польському війську див.: *Zackiewicz T.* Skutki zróżnicowania etnicznego armii Rzeczypospolitej w czasach Stefana Batorego // Nad społeczeństwem staropolskim. — T. 1: Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. — Białystok, 2007. — S. 221–230.

⁹ Perspektywa na wpatrzenie sposobów wojuwania kraiow nieprzyjacol Krzyza Swietego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego [...]. — Poznań, 1622.

¹⁰ *Adriani G.B.* I storia de suoi tempi. — Firenze, 1583. — S. 754. Цит. за: *Marchesani P.* Polska w historiografii włoskiej XVI i XVII wieku (stereotypy ideologiczne i ich ewolucja) // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej — Warszawa, 1995. — S. 203.; *Chynczewska-Hennel T.* Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — Warszawa, 2006. — S. 195.

¹¹ *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895. — S. 117–120.

¹² Про ще один проект війн з Османською імперією, який розглядався як проект реальної війни див.: *Сас П.* Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Укр. іст. журн. — 2009. — № 1. — С. 84–102.

¹³ Dyaryusze sejmowe r. 1585; w dodatkach: ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582. Akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku // *Scriptores Rerum Polonicarum.* — Kraków, 1901. — T. 18. — S. 321.

¹⁴ Dyaryusze sejmowe r. 1587: sejmy konwokeacyjne i elekcyjne // *Scriptores Rerum Polonicarum.* — Kraków, 1887. — T. 11. — S. 234.

¹⁵ Передсеймовий сеймик 2 січня 1618 року (на сейм 17 лютого 1618 р). інструкція на сейм // *ASWK.* — T. 1. — S. 374.

¹⁶ Про нереалізований союз Речі Посполитої та Персії див.: *Дашкевич Я.* Українсько-іранські переговори на передодні Хотинської війни // Укр. іст. журн. — 1971. — № 9. — С. 124–131.

¹⁷ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / oprac. A. Biedrzycka. — Kraków, 2005. — S. 536–537.

¹⁸ *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895. — S. 54, 248.

¹⁹ Докладніше про сам вірш та обставини його написання див.: *Шевчук В.* «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. — 1997. — № 3. — С. 38–50; *Його ж.* Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. — К. 2004. — С. 241. Дивись також мою критику тверджень В. Шевчука: *Пилипенко В.* Мартин Пашковський — забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. — 2008. — № 8. — С. 13.

²⁰ *Starowolski Sz.* Discvrs o wojnie Tureckiej. — [B. m. w.], 1633. — S. AV, A4V.

²¹ *Stzrylecki A.* Sejm z r. 1605. — Kraków, 1921. — S. 110–111, 136–137.

²² *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895. — S. 33, 34, 159, 248.

²³ Цит. за: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках. — К., 1992. — С. 78.

²⁴ Докл. про такий розподіл небезпек та про різницю «Скіфії»-Татарії та «Азії» у творчості Оріховського див.: *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. — К.-Кременчук, 2001. — С. 107–120.

²⁵ *Starowski Sz.* Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich // *Wybór z pism* Wrocław–Warszawa–Kraków. — 1991. — S. 158.

²⁶ Докл. про це див.: *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. — Łódź, 1950.

Олександр Галенко

**СХІДНА ЄВРОПА 1704–1709 рр.
У ВИСВІТЛЕННІ ОСМАНСЬКОЇ ХРОНІКИ
МЕГМЕДА РАШИДА**

Переклад українською мовою повідомлень офіційної османської хроніки Мегмеда Рашида про події в Східній Європі 1704–1709 рр., пов'язані переважно з Північною війною (1700–1721 рр.). Наведені матеріали не тільки знайомлять з невідомими раніше подробицями та обставинами, але й показують те, як султанський двір та уряд Османської імперії сприймали, розуміли, часто помилково, та своєрідно реагували на ці події.

Ключові слова: хроніка Мегмеда Рашида, Північна війна, І. Мазепа, Османська імперія, Карл XII, Петро І.

Перевод на украинский язык сообщений официальной османской хроники Мехмеда Рашида о событиях в Восточной Европе 1704–1709 гг., преимущественно касающихся Северной войны (1700–1721 гг.). Представленные материалы не только знакомят с неизвестными ранее подробностями и обстоятельствами, но и передают их понимание, часто ошибочное, и своеобразную реакцию на них со стороны султанского двора и правительства Османской империи.

Ключевые слова: хроника Мехмед Рашида, Северная война, И. Мазепа, Османская империя, Карл XII, Петр I.

This selection of chapters from the Ottoman chronicle by Mehmed Rashid, translated into Ukrainian, represents the events, which took place in Eastern Europe in 1704–1709 during the Great Northern War (1700–1721). Not only does this source represent unknown heretofore details and circumstances, but also reflects their understanding, even though often wrong, and perception, also very peculiar, on the part of the Sultan's court and the government of the Ottoman Empire.

Keywords: Chronicle of Mehmed Rashid, the Great Northern War, I. Mazepa, the Ottoman Empire, Charles XII, Peter I.

Османські джерела мають принципове значення для дослідження таких важливих для історії України тем, як союз гетьмана Івана Мазепи та шведського короля Карла XII, битва під Полтавою 1709

та її наслідки, російсько-турецька війна 1711 р., відома як Прутський похід. Їхню притягальну силу для дослідників засвідчує факт появи уривку з повідомлення османського хроніста Мегмеда Рашида у праці Теодора Мацьківа, присвяченій гетьману Івану Мазепі у світлі західноєвропейських джерел, себто темі, прямо навіть не пов'язаній з Османською імперією. Переклад цього уривку українською вперше побачив світ в пресі української діаспори. Як зазначив сам Т. Мацьків, його навів Б. Кентржинський у тижневику «Наш клич», що виходив у Буенос-Айресі, а згодом передрукував журнал «Америка», число 144 від 31 липня 1959 р.¹ Щоправда, слова Т. Мацьківа про те, що в його праці цей уривок подано в «кращій редакції», викликає питання щодо точності перекладу.

Між тим, і досі триває пошук документів, що пролили б додаткове світло на османську політику у Північному Причорномор'ї в останні роки гетьманства Івана Мазепи. Нещодавно до наукового обігу було введено три документи з листування очаківського губернатора, візира Юсуфа-паши, а саме його лист до великого візира Чорлулу Алі-паши та листи до нього від шведського канцлера Карла Піпера та гетьмана Івана Мазепи. Однак усі вони були представлені у скороченому викладі і в перекладі російською мовою, бо в цьому вигляді їх подано у статейному списку московського резидента у Стамбулі Петра Андрійовича Толстого².

Решта доступних джерел, що стосуються політики Османської імперії у названих подіях, представлена звітами іноземних дипломатів, зокрема, резидентів європейських держав у Стамбулі. Поза сумнівом, ці джерела подають багату і важливу інформацію про дипломатичні кроки причетних сторін і навіть інколи про конкретні документи, як от листи чи договори. Проте робити спостереження щодо османської політики виключно на їхній підставі досить ризиковано. Для цього бракує саме османських документів, що дозволяли б безпосередньо дізнатися про позицію османського уряду. Дана публікація й ставить за мету ширше ознайомлення істориків з хронікою Мегмеда Рашида, звідки походить оце оригінальне свідчення про сприйняття Івана Мазепи турецькими урядовцями, що надрукували Б. Кентржинський та Т. Мацьків.

«Хроніка Рашида» (*Tarih-i Raşid*) є тим джерелом, з якого можна безпосередньо дізнатися про ставлення урядових кіл Порти до подій у Східній Європі на початку Північної війни 1700–1721 рр. Справа в тому, що її автор, Мегмед Рашид (р. нар. невідомий — пом. 1735), був не просто сучасником описуваних подій. Він тоді проживав у столиці імперії Стамбулі, причому обіймав посаду викладача (мюдерріса) медресе і таким чином належав до вищого кола османських бюрократів та інтелектуалів свого часу. Від 1714 р., за дорученням великого візира Дамада Алі-паши³, Мегмед Рашид мав написати історію правління султана Ахмеда III, і для цього був удостоєний титулом і посадою офіційного історіографа держави — векаї-ньювіс («оповідач подій»). На ній він залишався до 1722 р. Це замовлення і титул відкрили Мегмеду Рашиду доступ до офіційних документів і навіть до участі у деяких воєнних

кампанія⁴. Історик, будучи, напевно, знайомий з сучасними подіями, ще й міг для складення своєї хроніки користуватися архівними матеріалами. Тому її повідомлення, що представлено в даній публікації, також містять численні і подекуди досить розлогі цитати з документів або, принаймні, виклад їх змісту. Серед цих документів є султанські укази, листування вищих урядовців, в тому числі інструкції для переговорів, звіти про самі переговори. Вони й надають можливість прямого спостереження за цілями та конкретними кроками зовнішньої політики Османської держави.

Та й самий виклад хроністом подій також має значення для вивчення османської політики у Східній Європі. Він дозволяє скласти уявлення про важливість окремих з них передусім з огляду на час появи, частоту згадок та докладність їх. Як можна переконатися, османці, власне за спонуканням з боку підданців кримського хана, почали звертати увагу на ці події лише 1704 р. Щоб надати науковцям можливість повного використання джерела для дослідження османської політики на північних кордонах, до даної публікації увійшли всі 20 повідомлень з «Хроніки Рашида», що стосувалися Східної Європи від згаданого 1704 р. і до кінця 1709 р. Оголошення османським урядом наступного, 1710 року (20 листопада) війни Російській імперії та події, що призвели до нього, відносяться уже до іншого епізоду історії, відомого як Прутський похід, і автор даної публікації планує в майбутньому підготувати до видання і ці повідомлення хроніки Мегмеда Рашида.

За традицією османського літописання, ця хроніка складається з окремих повідомлень, що мають власні заголовки, тому такий відбір не становив технічних труднощів. Відібрані повідомлення торкалися не лише тодішніх українських земель, а й Кримського ханату з його володіннями на Північному Кавказі, Речі Посполитої та Російської імперії. Така вибірка дає змогу точно простежити за реакцією Порти на події, безпосередньо пов'язані з поширенням театру бойових дій на Україну. Деякі з повідомлень дуже короткі, як звістки про пересування османського флоту чи ремонт фортець на північних кордонах. Але й вони прямо вказують на заходи у відповідь на загрозу північному кордону імперії, як вона виглядала в очах султана та уряду. Інші повідомлення являють собою докладні звіти про тривалі події, як наприклад повстання Булавина, невдалий похід хана Каплан-Гірея на підданих черкесів. Але звіти про перебіг Північної війни є найбільш великими й деталізованими.

Розлогі повідомлення про події дозволяють, крім того, оцінити орієнтування османських політиків в ситуації у Східній Європі. В цьому останньому відношенні хроніка Рашида, як джерело, створене при дворі і для двору, напевно, точніше за будь-яке інше відбило знання про ситуацію у Східній Європі, що панувало при султанському дворі. Враховуючи факт викладання Мегмеда Рашида (з 1718 р.) у медресе Сюлейманіє⁵, одному з найпрестижніших навчальних закладів імперії, його повідомлення, мабуть, відбивають і стан знань цілої маси османських інтелектуалів тієї епохи. Як можна переконатись з наведених повідомлень, Рашид хоча й був в курсі подій, але припускався

численних помилок, починаючи від датування і закінчуючи поясненням їхніх причин. Власне, фантастичне пояснення причин, що призвели до початку Північної війни, дає всі підстави вважати, що як автор, так, скоріше за все, і султанський двір мали дуже погане уявлення про події, що відбувалися на північних кордонах імперії, і через які Османи після Полтавської битви уже наступного року оголосили війну Російській імперії.

Тлумачення свідчень османських хронік викликає, проте, низку труднощів, навіть у випадку адекватного їх перекладу. Перш за все воно потребує врахування політичної та культурної традиції ісламської цивілізації і самих османців, які були також носіями політичної традиції степових імперій. Дипломатична практика європейських держав та Османської імперії відрізнялися. Так, османський термін для документа, що в європейській дипломатичній практиці називається «мирним договором», був «агд-наме» (ahd-name), що означало буквально «писану присягу». Цей термін виник завдяки степовій практиці укладання миру, для якої центральним актом вважалося складання сувереном присяги на погоджених пунктах договору. Тому османська дипломатична традиція розцінювала те, що європейці вважали двосторонніми угодами між рівними за статусом сторонами, лише як односторонній привілей з боку султана по відношенню до протилежної сторони, що мала нижчий статус. Звичайно, в очах європейців таке трактування сприймалося як зневажливе, нереалістичне, а відтак не надто зобов'язуюче для султана. Проте не слід випускати з-під уваги, що акт присяги таки був виявленням персонального морального зобов'язання османського султана, що накладало на нього та усіх його підданців обов'язок дотримання усіх її пунктів. Тому і в наведених повідомленнях міркування про відповідь на зовнішньополітичні виклики з'явилися з можливими їх наслідками для присяги і, відповідно, для честі султана. Ці міркування не можна трактувати лише як ідеологічне прикриття для віроломної політики османців, тим більше, що офіційна хроніка не була розрахована на читача поза межами палацу чи, принаймні, вищої столичної бюрократії. Власне, навіть ранні османські хроніки, що творилися за три століття до Мегмеда Рашида, так само містять приклади пошуку султанським оточенням правових підстав для тих чи інших воєнних дій, причому спрямованих як супроти ісламських, так і християнських сусідів. Отже, було б неправомірно припускатися іронічного чи поверхового трактування повідомлень османського історика, що торкаються морального чи релігійного обґрунтування дій султана за мирними угодами, як суто ідеологічних заходів, зразка підступної османської політики. Вони просто вписувалися в культурну та політичну традицію османців.

Другим ускладненням в роботі з матеріалом, що представляється, є самий текст, зокрема, його лексика, образність та стилістика. Очевидно, що переклад покликаний зробити доступним для розуміння цей текст — і в цьому полягало основне завдання для перекладача. Для полегшення розуміння тексту деякі терміни, метафори, а не раз і займенники, пояснено у круглих дужках, або —

в разі потреби — також у примітках. Квадратними дужками позначено слова, вставлені перекладачем для зручнішого викладу перекладу українською мовою. Тим не менше, пишна стилістика хроніки — а Мегмед Рашид вважався одним з найкращих стилістів свого часу — відзначається дуже складним синтаксисом. Щоб дати читачам можливість відчутти стиль джерела, структуру мислення і тим самим зменшити довільність передачі тексту, переклад слідує, наскільки це було можливо, синтаксису джерела, зберігаючи в основному оригінальну будову речень. Тому в перекладі знаходиться чимало дуже довгих періодів, що являють собою довгі ланцюжки складних речень. Лише у випадках, де було можливо розбити періоди на коротші уривки без втрати смислу, це було зроблено. Цитати з документів, їх перекази та пряма мова учасників переговорів, які за нормами османської дипломатики включалися в текст, як одне сурядне речення, хоча б і склалися з кількох дієприслівникових та дієприкметникових зворотів, що могли би перекладатися як окремі речення, в перекладі виділено для зручності не лише лапками, а й відступами.

Текст перекладено за другим, 1865 р., виданням «Хроніки Рашида», примірник якого зберігається в колекції О.Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія»⁶. Сторінки оригіналу зазначено за цим виданням, щоправда, слід мати на увазі, що, з огляду на неможливість зберегти в українському перекладі порядок слів оригіналу (це зробило б його абсолютно незрозумілим), позначення початку сторінки ставиться перед тим словом перекладу, що відповідає першому слову на сторінці оригіналу. Відібрані повідомлення хроніки друкуються повністю, в тому числі із збереженням оригінальних заголовків.

1. Прибуття рапорту з боку Криму

[Між 6 та 17 травня 1704 р.]⁷

/133/ Від перебуваючих у країні Крим достойників, вчених мужів, старійшин, набожних та інших жителів в титулі мірз у країну воєнних проводирів прибув їхній рапорт, і в його змісті вони дали знаки (про наступне):

«При тому, що із Царем-злодієм, який є Московським королем (*Moskov krali*), існує взаємопримирення, поки він перебуває під покровом милості з боку Високої Держави⁸, він вдався до пози та жестів зверхності всупереч звичаям миру-приятності. Крім того, що він відремонтував фортецю *Азак* (Азов), що спочатку потрапила у полон до його загарбницької руки, і постарався про спорудження нової фортеці у місцевості під назвою *Тайган*⁹, він заходився ремонтувати-лагодити фортецю Каманку¹⁰, яку до цього було створено на березі річки *Озю* (Дніпро). Його фортеці було наповнено необхідними припасами для війни-битви. Навіть опріч заповзяття злопом'янутого Царя у спорудженні кораблів в місцевості під назвою *Вазкур*¹¹, що знаходиться зовсім близько до населення Ісламських кордонів, в нього є амбіція стати на перешкоді зведення шанців, яке розпочато напроти

фортеці *Єні Кале*, щодо спорудження якої у Керченській протоці раніше був виданий Високою Державою указ (*ферман*). І поки його підступність до такої міри проявлялася-показувалася, знову заяви злопом'янутого Царя на дотримання взаємного приятелювання є (йому) на користь, і висунуті ним заяви про щирість насправді перемішані з удаванням дослухання до правдивого інтересу люду. Нині, якщо правильно сказати про його прояви вірності, то при недбалості зі сторони Високої Держави вони є для того, щоби належним чином закінчити-завершити необхідні йому воєнні приготування. В підсумку, те, що є його бажання своїми діями та жестами зненацька зламати договір, і що він переслідує злий намір щодо Високої Держави, так це, як мовиться, видніше за сонце».

Ось з посланням про це уявне бойовище і ситуацію вони мають збудження в голові та петицію про те, щоби були завчасно вжиті заходи.

напіввіри:

Засіб [вжитий] перед подією доречно досягає [мети] під час події

Внаслідок цього губернатору (*валі*) *Озю* Везіру Юсуфу Паші¹² було видано високий наказ, щоби було підготовлено достатню кількість піших /134/ вояків для захисту сушею та морем, (людей,) призначених для зведення Нової Фортеці (*Кала-і Дждедід*, себто *Єні-Кале*¹³), також надання спеціального значення-необхідності захистові устя Дніпра (*Озю*) з боку суходолу, про яке повідомлялося згаданим рапортом та листом їх ясновельможності кримського хана ель-Гаджжа Селіма Герея, стало рушієм ревності султанату, було видано високий ферман на адресу Юсуфа Паші і в ньому отак було ізволено наказати:

«З причини твого тривалого адміністрування у тій стороні упродовж вже стількох років стало як слід відомо-зрозуміло стосовно ситуації з пролазами [на кордоні країни ісламу]. На виявлення з твого боку щедрих зусиль уже є таке височайше сподівання! Нині *заіми*¹⁴ та *тімариоти*¹⁵ вілаєту *Озю* та *алайбеги*¹⁶, та *капухалки*¹⁷ і при них яничари, і усі кінні та піші військові підрозділи нехай будуть готові-підготовлені, він, з долученням зусиль-старань високославного хана, нехай запитає, як належить, в людей знаючих, якими по суті є справи-наміри ворога віри, і в міру відбування подій нехай ознайомлює [про них] Покровительську¹⁸ сторону (себто султана)».

2. Відпуск на волю московських ясирів

[Між 29 червня та 16 липня 1704 р.]¹⁹

/138/ Те, що московський цар, відповідно до звіту, який раніше прибув від сторони Криму, готує спорядження для [воєнної] кампанії, хоча й виглядає як зламання ним присяги, однак, поки в розмислі Високої Держави [в цій справі] нема повної ясності, з тієї причини, що з його (царя) послом дійшла петиція, зміст якої полягає у клопотанні про випущення на волю ясирів, яких після замирення було полонено захватами аркану легкодухого татарина, в силу акту Покровительської присяги було ізволено видання високого ферману на адресу

губернатору *Озю* Везіра Юсуфа Паші в справі отого говореного відпуску московських ясирів та дотримання честі присяги-угоди.

3. Смерть хана ель-Гаджжа Селіма Герей

[27 грудня 1704 р.]

/168/ Високу Державу було повідомлено-обіслано про те, що його ясно-вельможність нинішній кримський хан ель-Гаджж Селім Герей хан за приписом Всевишнього Аллага відбув у край вічності. Було ізволено, щоби у третій день благочестивого місяця рамазана (27 грудня 1704 р.) «ільханські»²⁰ справи було вручено компетентній руці нинішнього *калгай*²¹ — його старшого сина Газі Герей Хана, а його братові Каплану Герей хану разом з посадою калгайства і разом з рангом Румелійського бейлербея було послано-пожалувано з кетхюдою Шагріярських воротарів Велі Агою за старим звичаєм халат та подарунок.

Вищеозначений хан, який величаво ступав по двору пійми (себто країн невірних), упродовж /169/ сорока років був відданий та знаменитий його достохвальними зусиллями на ниві *гази-джигаду*²² і зосібна того року, коли він по зайнятті престолу здійснив наступ на німецького цесаря до самого місця, що поблизу Софії, став мечем знищення ворога віри у місці Косова — Істинний знає! — довершеним *газієм*²³. Години його життя, що через природність його очарування проминали з чистотою та устремлінням, він був ханом, якого відзначала гідність.

4. Прибуття деяких новин з країн Лех та Москов

[24 квітня 1705 р.]

/172/ Коли минулого року (ми) наштовхнулися лицем до лица з тиранією від [такого собі] приреченого [до пекла] іменем *Фридерікуш*²⁴, який є ляського племені їхнім власним королем, то разом з його польською балачкою —

(напіввірш):

Хто вдарить вмє слабо, той скигить забагато

Музика органу його злодіянь вийшла на сцену, а під час здійснення ними (шведами) нападу на нього згаданий король виявився настільки абсолютно неспроможний протистояти нападкові, що разом з військом, яке було здолане німцями (*немче*)²⁵, він подався у прихисток до московського царя.

Ногайли Мустафа Ага, який раніше пішов (послом) від Високої Держави убік Москви, направив подання-повідомлення про те, що [тоді] ляське плем'я поставило собі королем кафіра *Ягобі*²⁶, сина померлого перед тим *Йованеса*²⁷, і коли ця новина стала відомою втікачу — як було сказано, приреченому [до пекла] *Фридерікушу*, той направився з великим табором на фортецю Кам'янець (*Каманіче*) для того, щоби вручити його фортецю *Каманіче* (цареві) та з розрахунком спокусити московського царя зажадати цього, і про те, що необхідно взяти пересторогу відносно того, аби не залишатися без війська в околиці Очакова та без Покровительського флоту у Чорному морі.

Місяця мугаррама 4 день (24 квітня 1705 р.) було ізволене видання найвищого султанського рескрипту, що повідомляв про це [і наказував] стосовно того, що на оборонця Бабадагу²⁸ Везіра Юсуфа Пашу покладалася відповідальність за захист-оборону його еялету (Очаків) та еялету Румелії, [також] що здійснювалося розширення-розбудова Бендерської фортеці, і у випадку, якщо би московське плем'я зробило злий намір відносно фортеці *Каманіче*, то кримський хан, зібравшись із татарським військом, спільно з Високою Державою надавав би допомогу полякам.

5. Рух Покровительського Флоту

[17 травня 1705 р.]

Цього благословенного року був [виданий] ферман про те, що позаяк було визнано розумним та мудрим направлення та спрямування Покровительського Флоту убік Чорного моря, двом штукам *кальйонів*²⁹ призначено бути перепонуою на шляху ворога з Дніпровського гирла, а іншим кораблям — захищати Азовське море, далі — в зв'язку з завершенням та опорядженням укріплень нової фортеці [Єні-Кале], спорудження фундаменту якої було закладене два роки тому, Капуданові Абдуррагману Паші вирушити з султанського адміралтейства разом з дев'ятнадцятьма галерами [типу] *чекдірі* та десятьма *кальйонами* і після пошанування у Яли-Кьошку, відповідно до звичаю, з одягненням халатів направитися на доручену благу справу, далі було призначено війську з Сіваського еялету³⁰ перейти Чорним морем і укомплектувати припаси фортеці, встановити гармати малого та великого калібру.

Разом з направленням Покровительського Флоту у Чорне море, 24 дня названого місяця (мугаррама — 17 травня 1705 р.) ще шість штук *кальйонів* було споряджено та призначено на захист Білого Моря заради забезпечення у Білому морі відведення загребущорукого ворога та інших невірних від околиць, кораблів та земель Джазайру та належних йому місць.

6. Необхідність направлення Покровительського Флоту убік Чорного моря

[15 травня 1706 р.]

/201/ Поки *Капудан-і дерья*³¹ Велі Паша не так давно опікувався стороною Середземного («Білого») моря, з боку їх ясновельможності достославного хана прийшов лист, що повідомляв дослівно так:

«Крім того, що разом з розслідуванням порушення миру, приготування для заклику [на допомогу] Покровительського Флоту відбуваються ревно і старанно, нині з волі Аллага Всевишнього розвалилася одна вежа Єні-Кале (*Кале-ї Джедід*), будівництво якої поки що є незавершене, а разом з потребою ремонтування більшості місць у названій фортеці та у фортеці

Озі, цього благословенного року прихід Покровительського Флоту у сторону Чорного моря є вимогою часу і ситуації», —
то направлення Покровительського Флоту убік Середземного моря було перемінене, і в блаженному місяці *сафари* у другий день (15 травня 1706 р.) *капудан-паша*³² з сімнадцятьма галерами [типу] *чекдірі* і чотирма [так званими] широкими *кальйонами* вирушив з імперського адміралтейства і попрямував убік Чорного моря.

7. Спорудження кальйонів на узбережжі Чорного моря

[перед 13 жовтня 1706 р.]³³

/207/ Разом з виданням імперського *ферману* про побудову шести штук *кальйонів* [довжиною] від п'ятдесят три до п'ятдесяти п'яти аршинів (*зіра'*) у місцевості під назвою *Кюблі-Агзи*³⁴, що на узбережжі Чорного моря, належне проштовхування цієї справи було призначене-делеговане неодмінній відповідальності Боснави Мегмеда Ефенді, який є давнім експертом [в цій справі]. І по відправленню /209/ кожного *кальйона* до *емірського*³⁵ адміралтейства, відповідно до призначених сорок тисяч *гурушів*³⁶ за кожний, з належних місць зазначену суму було переведено.

8. Прибуття новин з країни Москов

[після 12 травня 1707 р.]³⁷

/219/ Близько десяти років триває суперництво-вбивство шведського короля *Карлуша* (Карла XII) з боку німецького цісаря та московського царя з ляським королем *Налкираном*³⁸. І московський цар кожного року, починає сварку-воювання з шведським королем, і повертається з повним розгромом. Тисяча сто десятого року³⁹ солдати з фортеці під назвою Астрахань (*Еждержан*), знову призначені задля шведської кампанії, уникли-спротивилися послуху, і на них разом з уповноваженням підкорити-зламати усіх жителів *Еждержана* було випущено у каральний наступ кафіра іменем *Шеремет-оглу*⁴⁰ з якоюсь кількістю солдатів. Після того, як більшість мешканців (того міста) знищила кривизна меча, він знову стиснув фортецю долонею поневолення.

До речі, походження цієї справи у Московській державі має багато чиників. Спочатку з причини воювання зі шведами дехто з попрааних солдатською ногою по необхідності розсіялися-розбіглися навсібіч і прийшли до фортець, які знаходяться уздовж Дону (*Тен*) та *Бозоку*⁴¹. Для того, щоби привезти назад та оселити на старих місцях селян, що (десь) порозселилися та поокопалися, до тих фортець було послано *Йувана Істефана* з боярином на ім'я *Зудж*⁴² та скількомась солдатами⁴³. Народ тридцяти двох фортець, розташованих уздовж Дону та *Бозоку* через страх перед тим, що поселення вицезгаданих селян знову на своїх місцях зачепить їх самих, порадилися стосовно цієї події і подали новину козацькому воєводі Булавіну, який загарбав фортецю *Тотак*⁴⁴ на притоці

Бозоку. Вони уклали клятву-присягу про протидію, щоби завадити призначеному воєводі (провести) депортації. Отаким чином, відповідно до домовленості згаданого воєводи та людом фортеці та через те, що трапилася зручна нагода, [отой Булавін] означеного боярина вбив, а решту нещасного війська /220/ побив-погромив.

Ця звістка не сподобалася цареві, і він почав готувати військо, аби ввести Булавіна в оману та взяти в облогу його фортецю. А тому що Булавіну про це було повідомлено, і через розуміння, що він не зможе виставити силу проти наступу *Москова* і здійснити втечу разом з якнайбільше можливою кількістю послідовників, то солдати, що прийшли для облоги, захопили його добра-речі, та пов'язали дітей-рідню, та бранців-полонених, і Булавін з дружніх йому козаків, що мешкали уздовж течії *Бозока*, зібрав у насильний спосіб тисяч із тридцять війська. Спочатку після домовленості та досягнення згоди вони напали на населення фортець, які виступали проти них, узяли їх в облогу, захопили фортеці і, згромадивши їхнє населення на свій бік, вони пішли на *Черкес-Кермен*⁴⁵, що знаходився в районі *Азака*. По чотирьох днях руйнування, вбивств та нищення він фортецю захопив⁴⁶, а її населення волею-неволею прив'язав до себе. І також він вбив кількох визначних козаків, які спочатку противилися йому⁴⁷, а московський цар по приготуваннях послав військо з метою виступити у похід на фортецю *Азак* на нього самого. Однак щойно воно прийшло, але ще не прибуло [на місце], один козак на ім'я Ігнат⁴⁸ приставив до нього п'ятнадцять тисяч козаків, і послав для перегороджування шляху боярину та війську, що прийдуть з боку царя, а сам з рештою війська попрямував для облоги *Азака*. В люду *Черкес-Кермену*, після того, як вони погодилися з кафірами козаками на *вбивство* Булавіна, був великий страх через направлення його особи до *Азаку*. Приспавши пильність Булавіна словами «Ми виступимо з відповідним військом і давайте захопимо та завоюємо фортецю *Азак*», вони приставили до нього своє перше-ліпше військо, і послали усіх разом на *Азак*. [Черкес-] *Керменські* козаки виступили, і нібито наближалися до *Азака*, тоді як військо самого Булавіна з явною метою стягнути *пішкеи*⁴⁹ з *азакців* в більшості було розбите. Проводирі якогось числа [повсталих] заради врятування життя розбіглися-розсипалися навсібіч. Коли при ньому не лишилося війська, /221/ [Черкес-] *Керменські* козаки через те, що спочатку вхопились за руків'я погрому при облозі *Черкес-Кермена*, розуміли, що вони не зможуть поборотися як з цими, так і з військом, яке було послане на них з московського боку, і куди б вони не повернулися — врятувати своє життя, щоби не загинути від руки супротивника. Тож вони з повною дурістю напали один на одного і повбивали. Від злопом'янутого Московита на місце загиблого боярина був призначений боярин⁵⁰ та його військо були послані для винищення війська [повстанців]. Боярин, який прийшов від московського царя та від *Аюки калмука*⁵¹ з підмогою царя з приписаним [до нього] військом татар. Зустрівшись разом, [Булавін був] не в силах чинити спротив, більшість війська, що знаходилося при ньому, було знищено. Рештки чисельністю вісім тисяч з мечами втекли до ногайського

племені, що мешкає уздовж течії річки Кубані, і дали знати кримському хану Каплану Герею⁵². Той оцих злопом'янутих перевіз та поселив у відомому місці під назвою *Хан-Депедесі*⁵³, що знаходиться на відстані шести годин від фортеці *Темрюк*.

9. Призначення обмежень [на кількість] штатних посадовців кримського хана та великих візирів⁵⁴

[перед 11 лютого 1708 р.]⁵⁵

/238/ При тому що, для штатних посадовців (*дефтерлю*) кримських ханів та перебуваючих у тих сторонах великих везирів не було призначено ліміту [кількості], то дуже багато людей з воєнних розрядів пробралось у [розряд] *дефтерлю*, і у той час, як очевидно є відсутність на службі когось з тих, хто став *дефтерлю*, то проїдаються-прожираються їхні платні, *зеамети*⁵⁶ та *тімари*⁵⁷. При тому, що мусульманська скарбниця посилається на безцільну розтрату-розтринькування, а солдати у походах — на вбивство, то оця справа щодо призначення обмеження [на кількість] штатних службовців належить до важливих проблем. Відповідно, було видано священний рескрипт (*хатт-і гумаюн*) про те, щоби були записані у штат [як *дефтерлю*] для того, щоби завжди їхня платня надходила із скарбниці, для кримських ханів двадцять осіб штатних *мютеферріка*⁵⁸ і двадцять осіб штатних *чавушів*⁵⁹ і двадцять осіб *сіпагів*⁶⁰ та *сілягдарів*⁶¹ та тридцять осіб *заїмів* та *тімариотів*, а для великих везирів — по десять осіб штатних *мютеферріка* та по десять *чавушів* та по десять осіб *сіпагів* та *сілягдарів* та по десять *заїмів* та державців *тімарів*, і про те, щоби віднині цей ліміт не перевищувався.

10. Заміна Кримського хана через поразку від воєнних дій черкеського племені

[8 січня 1709 р.]

/254/ Разом з тим, що черкеський народ відзначається тим, що він здавна перебуває у ролі рабів кримських ханів і піддається наказам та розпорядженням трону ханів, їхні володарі на ім'я беги та сіпаги поставляються з-поміж них самих. Проте кожного разу нехай з бега та сіпага, чи нехай когось з їхніх підданців, якщо він здійснить проступок, від чоловіків та жінок забирається кілька осіб людей під назвою «соромного» (*ауьблх*) і вручається кримським ханам, і на спокутування злого вчинку таким чином відбувався штраф. Однак плем'я на ім'я *кабарта* названого народу, здавна проживаючи у місцині під назвою *Пиутай*⁶², що існує в околицях гори під назвою *Ельбрус* (*Ельборз*), не витримало гніту-кривди, яку творило нерівноправ'я з кримського боку, і кінець-кінцем, покинуло місце під назвою *Пиутай*, що було їхнім старим юртом. (Кабардинці) облаштували собі за юрт верхівку важкодоступної гори під іменем *Балх-Неджан*⁶³, і супроти погромів та нападів ханів вони поклалися на неприступність вищезгаданих гір. Нині перебуваючий кримським ханом їх

ясновельможність Каплан Герей Хан, від нерозуміння бажання та намірів вищезгаданих [черкесів] через їхню до цього дня поведінку, а в наступному цілковитий відхід від послуху-підлеглості, відмову від податків, що призначалися з боку Криму, нещодавно він кілька разів висилав послів зі словами:

«Яке ваше бажання у тому, що ви залишили ваш старий юрт? Від кого ви дістали дозвіл в цій справі? Негайно поверніться знову на попередні ваші землі і поновіть патент на ваше підданство, а якщо ні, то на вас буде витягнуто меч знищення».

А поки він [таким чином] погрожував та лякав [черкесів], ті покладалися на чисельність-багатолюдність і з тим, що при влаштуванні своїх /255/ юрт вони покладалися на стрімкість та неприступність означеної гори, вони не проявляли покірності наказам їх ясновельможності вищезгаданого хана, тому на початку (тисяча) сто дев'ятнадцятого року⁶⁴ він призначив Менглі Герей Султана, який є *калгаєм*, з численим військом татар, на згадане плем'я (черкесів), і наказав, щоби вищезгадані (черкеси) знову заселили старі юрти.

Калгай султан же виступив, але на його пропозицію згаданому племені щодо поселення, мало того, що вони не показали лице абсолютного послуху, вони ще насмілилися зчинити війну-вбивство. (Тоді) через брак повноважень в татарського війська, що було при ньому, до протистояння-конфронтації з вищезначеними (черкесами), він пильнував і утримався від воєнних дій, і він в такому стані проходив-проїздив до самого зимового часу і опісля захотів повернутися убік Криму. Для того, щоби їх ясновельможність хан особисто направився до зазначеного племені, він взяв дозвіл від Високої Держави і до настання весняного сезону розпочав приготування та заходи щодо приготування воєнних засобів.

До шести тисяч кримських та ногайського племені та загалом кримського війська та тисяча /256/ п'ятсот чоловік ханських секбанів та досконалих слуг (*капи халки*) призначеного від Високої Держави Кефського бейлербея Муртози Паши, та кількістю три тисячі князів та сіпагів [племен] *ада-і шагі* (аджуги?), жане (*зане*), і до п'яти тисяч теміргой (*кьомюргой*) та інших черкеських племен та люду від ногайського племені Іштерек-оглу та Юварлак та Китай та Кипчак та Єдісан, себто з двадцятьма тисячам ногайських вояків, які вважаються справжніми бойовими сагайдаками, він вирушив з Криму і попрямував на вищезазначене плем'я. І вони (хан) зібрали своє військо при вході у прохід Балх-Неджан і там два дні простояли та відпочивали і послали нового посла. І як той (хан) знову їх умовляв і наполягав стосовно поселення, вони (черкеси) дали відповідь, мовляв:

«Кримським ханам як і раніше ми будемо слухняні та покірні, і яку б кількість бранців в рахунок *айплицу* вони не захотіли, ми дамо, однак нехай вони не обурюють і не гноблять їхніми пропозиціями заселити наші старі юрти».

Вони не дозволили послам повернутися. Їх ясновельможність хан не виказав задоволення цими словами і тут же приступив на вхід до гірського

проходу і розпочав бій, і у той день воєнні дії тривали до самого часу пополуденної молитви, і поки на боці татарського війська, як належить виглядала перемога, виступаючий відповідальним за справи їхньої ханської ясновельможності, їхній везір Алі Ага та їхні улюбленці деякі призначені татари відвернули лице їхньої світлості хана від [остаточного] розгрому *кабартти*. Вони сказали:

«Вони є Твоїми рабами. Не вважай вартим їхній конечний розгром. На сьогодні задовольнімося і отаким надиранням вух і давай відведемо назад наші війська, а завтра прийдемо і вони будуть приручені Вашій команді». (Отож) він забрав татар з битви і ту ніч вони провели на своїх місцях.

Дехто з черкеського племені, хто був при їхній ясновельможності хані, та кримців послали убік *кабартти* вістку, мовляв,

«Ми вирішили бути разом з вами, давайте уночі влаштуємо татарам нічне кровопускання»,

і так підтримали їх, і тієї ночі разом із спільним і /257/ несподіваним нападом на ханове військо, з його (ханового) боку почалася велика битва. Його начальники воротарів (*капуджи-баши*) Абдулькадір Ага, Сака Алі Ага, Ель-мали Ібрагім Ага, Каплан Ага та Бандашаг Ага, писар дівану Месуд Ефенді та Муфтій Ефенді, та багато з кримських вельмож та придворних слуг здобули чин мучеників (себто загинули). Кінець-кінцем безпомічний хан, їхня ясновельможність, сів на коня і галопом побіг на шлях спасіння, а татари були повністю розгромлені і розсіяні, і відбуття цієї пригоди було для вищезначеного хана причиною ущерблення його слави, [і через це] коли [звістка про] це досягла Покровительського слуху, він (султан) ізволив фірман про його звільнення та заміну.

Девлет Герей Хан, який до цього у часи колишнього повелителя його величності Мустафи Хана⁶⁵ ставши ханом — на відповідальність оповідача — повстав проти Високої Держави з деякими дурними помислами, і підняв прапор повстання прямо проти Кілії та Ізмаїлу, а після того, як він утік, не вчинивши війни та битви та протистояння в Ізмаїлі з оборонцем Бабадагу Юсуфом Пашою, з обличчям заперечення [того, що сталося] благав пробачення своєї провини, і удавав покірність до державного помилування, і через [султанову] стриманість він був засланий-вигнаний у фортецю Родос — ось з цим Девлетом Гереєм ханом ель-Гаджж Ібрагім Паша, який є *капудан-і дерья* з *кетхюдаліку* (себто уряду) Його величності Володаря Держави, разом з Покровительським флотом пішов у Біле море, і побачився на Родосі з вищеіменованим ханом, і (той) показав добрі манери їх ясновельможності великому везіру, і вони відвернули Покровительську диспозицію від поганої думки стосовно вищеіменованого хана, і разом з поверненням з Родосу, він нині прийшов, прибув до столиці щастя, і згаданого місяця (шавваля) двадцять сьомого дня (8 січня 1709 р.) постав перед Покровительською присутністю, й було ізволено пожалувати його другий раз кримським ханством.

11. Довідка про обставини в короля Швеції

[19 серпня 1709 р.]

/286/ Північна сторона московських кордонів, змикається зі шведськими кордонами, а одна сторона прилягає до Оточуючого моря⁶⁶. Причина-творець виникнення воєнних дій, що від [тисяча] сто тринадцятого року [гіджри]⁶⁷ розширилися між Московським та Шведським⁶⁸, була така, що у попередньому часі одному з московських царів сталася нестача у його фінансах. При необхідності повернення коштів в одного із шведських королів, який був у той час, було попрошено у борг якусь сумму і відбулося звернення по допомогу на підставі принципу, що кафірська громада є єдиною. Натомість, відповідно до звичаїв володарів *назарейських*⁶⁹, від його [Москаля] власних володінь у розпорядження Шведа було в ролі застави вручено певну кількість підданців та землі, а при поверненні сумми, знову, як раз коли його володіння було б повернуто московській стороні, після остаточного з'ясування та розв'язання [справи] між ними, перед виплатою (сумми) московський цар помер. А ті, хто були царями на його місці, проявили недбалість щодо цих полат та легковажність у відношенні домагання їхніх володінь [назад], і оті буцімто залишилися зайняті шведами.

/287/ Після того, як сплило чимало років, коли Московське царство було передане королеві, який тепер є королем, відомий під прозвищем «білий князь» (*Ак-бей*). Він послав повідомлення, мовляв,

«Допоки наші попередники, які взяли сумму з передоплати для короля Швеції, розтратили те, що, узяли за часів свого [правління], який смисл був Вам, не взявши від них Ваші гроші, забирати взамін їхні володіння, які перейшли до мене? Негайно, за будь-яких обставин забрав би ти руку від нашого володіння і віддав би його нам! Бо я виступаю на тебе з численним військом, і після того, як поверну собі моє володіння, то захоплю також володіння тебе самого».

І здавна ті, хто були королями в лясській країні, не були ляхами за походженням, а в більшості були чи то зі шведського боку, а іноді з Пруссії, що залежала від Швеції, а одного разу був [хтось] з німецького боку, бо ж частина через їхню звичку підпадати під [чужоземне] захоплення у (тисяча) вісімдесят четвертому році⁷⁰ після Хотинської війни⁷¹ коли помер лясський король з Пруссії, кафір, гетьман на ім'я *Ноясли*⁷², який у згаданій війні був головнокомандувачем над польським військом, був ляхом. І поки не було звично, щоби король був з цього племені, із спільною згодою було обрано королем названого гетьмана, і він був королем поки настав [тисяча] сто восьмий рік⁷³, потім через його смерть⁷⁴ за старим звичаєм польського племені на зборах з виборів короля одна фракція [депутатів] бачила користь у тому, щоби повернутися до шведського боку, одна фракція — до французького, а одна група навіть до німецького боку, і коли тривала поміж ними оця суперечка, позаяк переважили ті, хто схилився до німецького боку, то вони обрали королем воєводу на ім'я *Налкиран*. Назва-

ний *Налкиран* не уживався із ляхами, а ті ляхи, які були прихильними до шведської сторони, прийшли до Шведа і подали таку петицію:

«При тому, що здавна ляські королі обиралися з [огляду на] Вашу опінію, однак цього разу наше плем'я прихилилося до німецького боку, а *Налкиран*, обраний королем з того боку, /288/ не вподобав домени, які здавна відносилися до [кожного] прибульця у наші володіння, який ставав ляським королем, і міста, містечка, села та інші наші володіння, які були в нашому утриманні відповідно до принципу свободи, і наш порядок, він примусом привів у повний безлад, а особливо те, що з вищезгаданим царем він перебуває у злуці, що досягла ступеня взаємного братерства, і тоді як наше [плем'я] перебуває у давній ворожості із московським племенем він згаданому цареві є приятелем, і своїм чисельним військом, тим, що він привів у наші володіння, він розтоптав Ляське королівство і привів до злиднів підданців та бідняків. Ви б теж, як наші батьки та діди, доклали зусиль та старання для наведення порядку нашої руїни».

Шведський же король через потерпання з приводу війни-вбивства із московським царем вирушив прямо до Ляської країни, прибувши [туди], він спочатку розв'язав воєнні дії з *Налкираном*, і декілька років раз у раз шведська сторона діставала нагоду для перемоги, а *Налкиран* впавав у відчай від протистояння, і шляхом втечі вирушив у напрямку своєї нещасної батьківщини.

А шведський король не пішов негайно за ним, і, прибувши до *Налкиранової* країни Саксонї — позаяк вищеозначений у своїй же країні не зупинився, вчинив зникнення-втечу — то щоби перебути зиму з військом у *Налкиранових* володіннях, він призначив своєму війську Саксонью зимівником, і захопивши в руки *Налкиранового* батька⁷⁵, він його ув'язнив та заточив. Господарі країн, що знаходяться там по сусідству, на ім'я *Кешюнлер*, *Тана* і *Табаран*⁷⁶, прийшли до шведського короля, і коли вони зажадали *Налкирана*, то *Налкиран* сам прийшов. Тож він (Карл XII) звільнив *Налкирана* та його батька з укладенням між ними клятви-присяги про те,

«щоби той (*Налкиран*) дослухався чесноти слухняності і накинув на себе покров услужіння, і щоби він був підданий Шведським королям і відтак не вступав до Ляських володінь, і зрікся королівського титулу»,

і з великими грошима та іншими здобутками він вийшов із Саксонї, і поставивши зі свого боку королем кафіра на ім'я *Легдженгі*⁷⁷, /289/ як тільки було наведено порядок, сам він вирішив затриматися певний час у тій місцевості.

Та *Налкиран* через втечі, будучи уже протягом кількох років раз у раз розбитий у шведській війні, мав великі нестачі у солдатах, припасах та скарбниці, а зосібна тому що шведський король повністю зайшов його володіння і, на додачу до великих витрат з причини зимівлі, його самого було взято у полон, а потім ще через те, що він присягнув не прозиватися королівським титулом, з боку мешканців його ж власної держави втратилася повага [до нього], і він з соромом-ганьбою не зупинився у своїй країні, а знайшов притулок під Покровительством московського царя. Московський же цар через цілковите глумство

прийняв за свій насущний обов'язок Налкиранів реванш і продовжив війну-битву із шведським королем і з незчисленим військом прийшов у Ляську країну і наготував пребагато припасів для війни-вбивства. Однак в кожній сутичці московські війська зазнавали поразки, і тільки-но шведи пішли геть, забираючи-грабуючи склади гармат та зброї та інші його (Москова) бази, Швед додав сил і більшість фортець, які спочатку Москов виграв у Ляха, він захопив і передав назад ляхам.

Знов-таки 1120 року⁷⁸ взимку (шведи) переправились по льоду через річку *Озю*⁷⁹ (Дніпро), у його верхів'ях з містами та селами, які перебували в руках Москова, і коли вони прибули до підданої Москову країни *Барабаши*⁸⁰, гетьман на ім'я Мазепа, який був *барабаишським* гетьманом, з більшістю свого війська піддався шведському королеві, і той узяв кілька фортець в *Барабаши*, і затримався на цілих чотири місяці на полі фортеці під ім'ям *Балтава* (Полтава), що на березі згаданої річки⁸¹, і нечисленне військо, що три рази приходило на нього з Московського боку, чинило війну-вбивство, і скільки б вони не чинили війни-змагання, вітер везіння дмухав убік Шведа, а потік поразки котився убік Москова.

Омовленим /290/ чином поміж Московським та Шведським племенем день за днем розпалювався вогонь війни-вбивства, і московський кафір по замиренні-заспокоєнні з Високою Державою для здійснення задуманих в його думці інтриг взяв це за претекст для розв'язання воєнних дій із шведом, тож піддані Москві *барабаишські* та *путкальські*⁸² козаки, які примикають до ісламських кордонів з боку Очаківського та Бендерського пограниччя⁸³, перекрили шляхи купцям Високої Держави, які приходять-відходять у московські володіння для торгівлі, щоби грабувати їхні речі і пускати в розход їхніх людей, і в людей Очаківського та Бендерського погранич від часу укладання миру декілька разів на рік виводили стада (кобилиць та лошат) і худобу, щоби привести (собі), і їхніх людей, щоби зробити невільниками, а декого стратити-знищити і подібне. І разом з запустінням від принесення шкоди-руїни, [що є] всупереч (мирній) угоді-присязі, [досягнутій] відповідно до Покровительської мирної присяги, для вимагання від *Москова* (повернення) цих омовлених збитків їхнім власникам, до їхніх командирів було послано листа та чоловіка, але вони відправили назад прибулого [до них] чоловіка з негативною відповіддю, вибачаючись, мовляв,

«ми є самовіддано вірні умовам мирного договору і бережемо їх, однак нині в нас воєнна тривога, і опісля, коли тих негідників буде захоплено і найсуворіше покарано, тоді буде складено присягу [на мир ще раз] і продемонстровано нашу відданість миру».

Та хоча Москаль і заявляє про відданість миру, однак при тому, що вчинки та поведінка, які вони (московити) собі дозволяють, суперечать миру та їхнім власним заявам, і через те незрозуміло, як відрізнити їхнє приятельство від ворожнечі, з боку Очаківського губернатора Везіра Юсуфа Паши до їх ясно-вельможності верховного везіра Чорлулу Алі Паші на початку його каденції⁸⁴ було послано подання, сенс якого полягав [у наступному]:

«Хоча вчинки москаля отаким чином є [для нас] непевні та сумнівні, і існує потреба наказу про відмову «найвищим шляхом» (себто султаном) від їхньої присяги /291/ та здійснення походу на нього (Москаля), обставини, в яких він (московський цар) перебуває, усе ще не ясні, [отже] немає можливості здійснити похід на москалів з боку Високої Держави. Проте позаяк з боку Високої Держави неможливо призвести зламання миру, вживання заходів, які благородним способом спричинили б відмову Москаля від його політики, відноситься до нагальних справ для ретельного міркування. При цьому нині шведський король, який є заклятим ворогом московського царя, будучи приятелем Високої Держави, нещодавно за часів покійного їх ясновельможності султана Мустафи⁸⁵ до Високої Держави подався і написав про те, щоби за прикладом [послів] інших *назарейських* володарів проживати одному [його] *байлосу*⁸⁶ у Стамбулі. [Нині] спостерігається, що з появою деяких перепон [ця справа] затрималася і що в потаємних бажаннях шведського [короля] є цілеспрямований намір [розв'язати] цю справу, і що було б благом надати дозвіл [на це] з боку Високої Держави. Мета [цього заходу] полягає у тому, щоби шляхом сприяння зростанню його [Шведа] слави поміж *назарейськими* володарями та з наданням підсилення шведському [королеві] з боку Високої Держави, було би вжито заходів, що стали б, як мовиться, причиною шкоди Москалю в його справах, [щоби шведський король] без повідомлень від Високої Держави діяв відповідно до своєї [мирної] присяги, щоб нехай там що, а подружити шведського короля з Високою Державою».

Коли від вищезгаданого Алі Паши прибув лист до оборонця Бабадагу Везіра Юсуфа Паши, то вищезгаданий Везір [Юсуф Паша], після того як дістав новини про те, що

«названий король видавав себе всередині Ляської країни звияжним і переможцем над Москалем, а від польських достойників було вибрано королем Польського королівства гетьмана на ім'я *Істаніслав* (Ліщинський), а *Налкиран* втік до Саксонії, яка є його власною волостю, по чому він, будучи не в змозі претендувати на [Ляське] королівство, прийняв личину підданства та покори Шведові, і шведський король разом із [ляським] королем на ім'я *Істаніслав* повернувся із Саксонії і прийшов під місто *Торунь*»,

/292/ призначив (позаяк він уже набрав повноважень) послом до шведської сторони [одного з його] власних [людей] та служебників достойного чоловіка на ім'я Єрґоґюлю Мегмед Ефенді⁸⁷.

Однак позаяк більшість місцевостей Ляського королівства перебувала під окупацією московського царя, і при тому, що у нього в утриманні був *Налкиран*, який тримав ранг польського короля, в кожному випадку було неслухно послові від Високої Держави їхати до шведського короля, який перебував у стані війни з московським царем. Не насмілившись на його посилку через Польщу — мовляв, «існують перешкоди», — він послав його через угорські кордони і

сторони Польського королівства, що прилягають до німецьких (себто австрійських) рубежів. А коли ж згаданий [посол] досяг угорських рубежів, його було впізнано за перевдягненим вбранням, коли він шпигував, і коли німецькі офіцери його схопили і допитували, він видав достоту, що він є людиною бабадагського коменданта і заради чого він поїхав, і поклав на ґрунт представлення листа, що був у нього в руках.

Як би там не було, з тисячею проблем і труднощів той [Єргьогюлю Мегмед Ефенді] прибув до вищезгаданого міста Торуня, а там зустрілися між собою шведський король, і польський король (Август II) і *Істаніслав* (Ліщинський) король. Коли він їм передав листи до кожного з них, вони дізналися про їхній зміст, [а саме, що] Юсуф Паша їх заохочував до дружби з Високою Державою, і побачивши, що він бере на себе посередництво [у переговорах] між ними, [шведський король] його спитали, мовляв,

«Поміж нами та Високою Державою не існує давнього знайомства, тоді яка стала причина того, що твій паша настільки клопочеться про дружбу?».

Той відповів, мовивши,

«При нашому паші часто згадувалася Твоя доблесть, і в результаті у нього виникла приязнь до Тебе».

Коли [король] його запитали про пояснення, мовляв,

«Та ж якого роду моя слава в стороні Високої Держави?».

було дано відповідь таким способом, що спонукав до прозріння, мовляв,

«Як нема шляху між Тобою та Високою Державою, так нема і Твоєї [тут] слави, адже при Порозі Щастя⁸⁸ не резидує Твій *бальйос*, як [*бальйоси*] інших *назарейських* держав, і коли від Твоєї держави приходили і відходили купці — /293/ щоби таким чином розповідати про Твої життєві обставини, щоби Твоє ім'я та слава були би знаменитими».

[Йому король одповів], мовляв:

«Але ж чи здатен твій паша облаштувати так, щоби мене зробити другом з Високою Державою, щоби моему байлосу проживати у стороні [твоєї] держави, а купцям моєї держави — приходити до і йти з [твоєї держави]? І наша держава знаходиться поза протокою *Сейте* (Гібралтар). Напевно *Джазаїрли* (Алжирець) хапатиме наші купецькі кораблі, які будуть прибувати й відбувати. Тож що з цим вдіяти?»

Посол же одповів, мовляв:

«Наш паша у Високій Державі має силу слова для облаштування та полагодження [справ] важніших за те, що ти побажав. Саме Джазаїрська династія — це раби, які є державцями фірманів від Високої Держави (себто визнають себе її підданими). Заприсягнути з тобою на дружбу і щоби потім Твій байло перебував у столиці щастя⁸⁹ — це [для нашого паши] друго-планова справа».

[Коли йому король] проказали:

«Якщо це є так, то ось на цей день оті [алжирці] захопили один наш *кальйон*. Коли ми запропонували їм, мовляв, «Негайно поверніть!», той

[Алжирець відказав, мовляв,] «І не берись!» А от щоби покарати Москву, чи не можна було б надати якусь допомогу?»

Щойно йому було дано відповідь, мовляв:

«З причини далекої відстані між тобою та Високою Державою не існує граничної неможливості для допомоги тобі військом».

Король і каже:

«Тепер добре. А тепер ще така є [справа], що я піду убік Каманіче, що є одним з володінь (Станіслава Ліщинського) — ворога нашого лясського короля Налкирана, поставленого з московського боку. Чи від Високої Держави нам можлива допомога солдатами».

Згаданий [Єрґюґюлю] Мегмед Ефенді узявся за розв'язання названих справ в ролі завдання його посольства. Поза тим, метою згаданого [Мегмеда Ефенді] було, щоби і шведський король, і король *Істаніслав* заради оцих справ послали по послу до султана Високої Держави з проханням такого змісту:

«[1] щоби отому ж королю бути другом другові Високої Держави і ворогом її ворогові; [2] щоб його одному *бальйосу*, за прикладом інших *назарейських* народів, бути оселеним у столиці [Стамбулі]; [3] щоби прибуття-відбуття купців з його сторони [відбувалося під умовою, аби тим] платити звичайне мито за їхні товари; [4] щоби відбулося повернення шведському [королеві] їхнього одного калйону, який перебуває захоплений в руках Алжирця; [5] і щоби йому була надано допомогу військом заради того, щоб польський король *Істаніслав* привів у покору-/294/ послух Ляха, який є прибічником Москви і *Налкирана*, [6] і щоби видалити-вигнати Московського [царя], який перебуває всередині Лясської держави».

Згаданого посла було відпущено з папером, який повідомляв про відправлення отих [послів]. Він благополучно прибув в *Озю* (Очаків). По врученні Юсуфу Паші листів означений же Везір [Юсуф Паша] послав до Високої Держави деталізацію того, що відбулося, і листи, які прийшли до нього від шведської сторони, послав їх світлості *садразамові*⁹⁰ Чорлулу Алі Паші.

У відповідях [великого везіра] на його [Везір Юсуфа Паши] пояснення, з якими від верховного везіра поступово прибували його представники, мовилося наступне:

«Належить підтримати деякі статті, [призначені для того, аби] з боку шведського короля відбулося укладання [угоди про] зав'язання навечно дружби з Високою Державою, а саме щоби, з одного боку, з боку Високої Держави поважалися звичаї приязні, встановлені зі сторони шведського короля, а з іншого — щоби один його *бальйос* мешкав у столиці за прикладом інших *назарейських* володарів. При тому, що у цих двох статтях нема нічого негожого, і вони можуть дістати благоволення султана, але існує одна скрута — наскільки можливе повернення захопленого перед цим алжирцями в шведів *кальйону*, і щоби ця справа звершилася ще перед тим, як було б укладено [договір про] дружбу, погоджений поміж Високою Державою та шведським королем, адже представлення цієї пропозиції

алжирцям не має [законного] способу [розв'язання] за шаріатом. Таким чином, нехай би [Везір Юсуф Паша] ухилялися [від укладення цього пункту] розумним способом з представленням оговірки, мовляв, «[полагодження] цієї справи так, як з Вашого боку [завгодно], мені не можна представити-запропонувати стороні Високої Держави, але надалі династіям *Джазаїру, Траблос-і Гарбу*⁹¹ разом з високими емірами буде суворо наказано та перероз'яснено не нападати на купецькі кораблі, що надходитимуть з боку [Оточуючого] моря». Тільки ж так є, що названі династії перебувають на далекій відстані [від столиці], і через те, що їхній люд є гарячої вдачі і жорстокий, в них на загал бере гору завзягтя до нападу-розбою на таких, що, як і шведи, відносяться до громад невірних, і які, перебуваючи з Високою Державою в мирі-дружбі, є увільнені від [завдання їм] шкоди-втрат; отже, нині треба, щоби було зрозуміло, що їм не можна довірити ані ключ, ані щось інше. І четверта стаття, що є статтею про надання допомоги. Така справа, будучи всупереч миру, укладеному Високою Державою з Московським [царем], якщо буде [султанське] благоволення, і московський мир став би зламаний, то якщо би Московський прийшов на Шведське плем'я і перемагав і, напавши на ляські володіння, виявився сильнішим, то в такому разі ясно, що ця халепа буде шкідливою для Високої Держави. Тільки ж ця стаття, при тому, що дружбі Шведського [короля] з Високою Державою надається повна підтримка, і поза тим, якщо від Високої Держави не буде подано знаку, аби змушувати [царя й надалі] покладатися на Високу Державу, то немає сенсу, щоби стало відомо про таку справу, що з Московським [царем] не існує миру. І зі словами «якщо Вам буде завгодно, аби [султановому] благоволенню в цьому питанні вийшла користь, то спочатку одного дня пошліть Вашого *бальйоса* у той бік Високої Держави та докладіть старань та приспішіть для розбудови дружби» нехай би [Везір Юсуф Паша] дав зрозуміти [шведському королеві], щоби той усе зробив з добрим помислом і доклав би зусилля та увагу до того, аби попередньо визначитися з укладенням дружби поміж Шведом та Високою Державою».

Внаслідок цього Юсуф Паша кілька разів обвістився із шведським королем, і це додало тому зарозумілості-марнославства, що йому таким чином від Високої Держави були зроблені пропозиції до укладення з ним миру.

На додачу, відповідно до деяких таємних пертрактацій посвячених [осіб], великий везір Чорлулу Алі Паша нібито вживав заходів, щоби рушити шляхом, який самостійно ініціював Юсуф Паша для укладення дружби зі Шведом. По тому, як шведський король вищеописаним способом Perezимував на Полтавському полі, він таємно послав від свого боку заступників до їх ясновельможності [кримського] хана з тим, щоби тієї весни той надав підмоги йому кримськими військами у великій битві, що мала би місце з Москвою. По тому, як цю справу було об'явлено-представлено шведському королеві, позаяк згадану справу якимось чином було доведено до священного слуху (султана), то

через те, що вона суперечила миру поміж Москалем та Високою Державою, за цю справу великому везіру було задано великий наганяй-догану, а їх ясновельможності хану було вислано оклик-нагадування відкинутися від супротивних миру порухів. Однак під приводом того, аби потім шведський король не дізнався про те, що відбулося перешкодження їх ясновельможності хану у наданні йому допомоги, [було вирішено] наповнити його серце впевненістю у тому, що їхня ясновельможність хан з кримським військом, відповідно до обіцянки володаря держави, прибуде тієї весни на Полтавське поле йому на допомогу.

Далі, почувши про те, що московський цар через поступку зарозумілості — адже московське плем'я не в змозі його одоліти — прийшов на нього з військом, якого не виносить земля, він [шведський король] абсолютно не стурбувався, [діючи] на манер «нехай наполягає на своєму», він зі ста п'ятдесяти тисяч агресивних його власних військ та народів *барабаських* та *потькальських* козаків, що вчинилися йому у підданстві, відібрав лишень до двадцяти тисяч добірних військ, влаштував табір у місці, що поблизу до згаданого Полтавського поля, і поспішив в атаку на московського, який вичікував на сприятливу нагоду. Він війною зруйнував оті два табори, розсіяв їхні шикуння, і, вбивши скількись тисяч Московитів позбавив Московського імені та слави.

Гетьмани (себто генерали), що були при боці московського царя, сказали: «Негайно давайте випалимо з гармат! Якщо зараз попустити [шведам], вони нас поб'ють, і справі буде кінець»

а їм московський цар одповідав з наміром заперечити, мовляв:

«Нині наше військо перемішалось із шведським військом. За якийсь час це нам наше військо понищить. Для цього повинно подбати про належні заходи»

/297/ Однак гетьмани дали відповідь, мовляв,

«Неможливо, щоби заходи цього дня були такими ж віднині і надалі. Ми повинні пожертвувати нашими військами, які у цьому місці перемішалися з ворогом»

і, давши вогонь з гармат, вчинили те, чого слід стерегтися.

У цей момент гарматне ядро зачепило ногу шведського короля. Будучи поранений, той, не зважаючи на біль, зробив трон з дошок на зразок паланкіну і сів у нього, чим він заохочував солдат до війни, і ще багато часу отак на полі битви він виявляв твердість кроку. У цей день його поранення, гарматні снаряди, якими стріляли з московського боку, та поступове затягування війни були чинником-причиною розладу порядку у його війську.

Далі пом'янутий король, по необхідності повернувшись назад з поля побоїща і прибувши до своєї ставки, узяв речі, які йому можливо було нести, і легко навантажений разом з *барабаським* гетьманом і *потькальським* гетьманом знявся з околиці згаданої *Балтави* і прийшов у *Переволошну* — одну з *барабаських* фортець на березі [річки] *Озю*, яку він раніше захопив. За ним прийшли війська московські та калмицькі війська, нагнавши, у згаданому місці, коли

минули цілих два дні у різанині, і позаяк рана згаданого короля заболіла ще сильніше, а ворота випадку зачинилися, він прийняв рішення втікати.

Хоча йому було легко і зручно йти убік Криму, він був ображений тим, що їх ясновельможність хан не прийшли, як було раніше погоджено, і не встигли йому на допомогу, тож він утримався від того, щоби брати в нього притулок. Позаяк він познайомився з губернатором *Озю* [Везіром] Юсуфом Пашою через те, що проминав згаданий край, і з ним заприятелював, то він віддав перевагу тому, щоби взяти прихисток в вищезначеного Везіра, отже він побіг прямо на [фортецю] *Озю*. Вони мали бажання перебраться через річку *Озю* біля фортеці *Переволошина*, але Московський попередньо захопив плоти, човни та всілякі інші судна /298/, які були на переправі, і спалив вогнем. І тоді деякі бідолаги поробили плоти з бортів возів та очерету, і багато солдатів, переправляючись, потонуло та загинуло.

Та як би там не було, а з тисячею труднощів та страждань вони перебралися через означене місце, і прибули у місце відоме під назвою Руський брід на відстані півтори години від місця, де у річку Дніпро вливається річка *Ак-су*⁹², що знаходиться на відстані шести годин від фортеці *Озю*. Вони заходилися переправлятися і як би там не було, а шведські солдати перейшли, а ті, що залишилися позаду, дець п'ятсот шведів та три-чотири тисячі народу *барабаського* та *поткальського*, коли вони також переправлялися, у вечірній час ззаду їх нагнало до п'ятнадцяти тисяч московського війська, і тієї ночі та до такого ж часу наступного дня точилася битва. Опісля, тому що з цього боку допомога була неможливою, то кінець-кінцем з тих, хто лишився позаду, деякі переправилися водою, а скількись потонуло-загнуло.

У цей момент шведський король таки підвівся, і в місці, відомому під назвою *Кантемурів Юрт*, що знаходиться на березі Дніпра за півтори години до фортеці *Озю*. Там він розійшовся з *барабаським* гетьманом Мазепою та *пуккальським* гетьманом з дванадцятьма тисячами козаків, і ті виступили у місце, яке вони називають *Кардашим Ормани*⁹³, яке належить Кримові, і там оселилися.

А шведський король у згаданому місці *Кантемурів Юрт* зупинився на три дні, подбав про деяке спорядження, і коли на четвертий день він направився убік Бендеру, від їх ясновельможності губернатора *Озю* Юсуфа Паши прийшов *кетхюда капуджійів*⁹⁴ з деякими подарунками, і цього місяця *джемазі-уль-ахіре* у тринадцятий день (19 серпня 1709 р.) він виступив з означеного місця. По його прибутті до Бендеру поза фортецею із особливою спішністю було споруджено один дім для означеного короля та житло для його підлеглих. Про те, як пригоди шведського короля пішли нанівець, про його перебування під Бендером, /299/ з боку їх ясновельможності губернатора *Озю* шляхетного Везіра Юсуфа Паши було зроблене повідомлення до Високої Держави, і, відчувши сором від того, що коли відповідно до припису невір'я у релігію Єдиного, від споріднених володарів *назарейських* одному випадіє випробування, означеного місяця (*джемазі-уль-ахіре*) тринадцятого дня було видано Покровительський указ, за яким:

«З причини того, що Османський султанат, який є місцем звернення володарів світу, віддає перевагу укриттю під плече Покровительства та співчуття, перед лицем його [Шведа] прохання подання йому руки є невідомне, тому не дбаючи про закон султанату [щодо стосунків з невірними], виявляється хосровське⁹⁵ благовоління і йому призначається щоденне утримання з державної скарбниці, поки триватиме його гостювання⁹⁶, і поки він затримається і відпочиватиме».

12. Роздача платні військовим

[4 вересня 1709 р.]

/299/ Після того, як для роздачі платні за третій та четвертий квартали⁹⁷ минаючого року згаданого місяця (*джемазі-уль-ахіре*) двадцять дев'ятий день (4 вересня 1709 р.)⁹⁸ у Покровительському палаці було влаштовано диван і військовим підрозділам було роздано-пожалувано їхню платню, посол, який прибув з боку Московя для поновлення миру, подав-підніс його листа та подарунки, і посол Дубровніка⁹⁹ відповідно до звичаю вручив суми данини (власне, *джиз'ї*) за три роки.

Кілька днів тому від московського царя прийшов його посол на ім'я Петро Андрієвич Толстой зі словами:

«Нині нашим бажанням є, щоби погомоніти між нами і в такий спосіб від появи розладу у приятельстві знову, щоби про це переговоривши, було дано зміцнений прецедент для дружби, поновивши — із призначенням наново на тридцятирічний час — миру-спокою, який раніше було укладено і скріплено присягою поміж московським царем та Високою Державою у час його ясновельможності колишнього господаря Султана Мустафи Хана»,

[і] Високій Державі /300/ було піднесено його подарунки і вручено його листа вищезгаданого змісту. На той час шведський король був розгромлений у битві, що відбулася з Московським на *Балтавському* полі, і після того, як він укритися у Високій Державі, вдруге прийшов лист від московського царя і його посол. На [цьому засіданні дивану] було оцінено повноваження, дані зломом'янутому послові для переговорів дотичних миру, і, не відписуючи на його прохання про те, щоби шведському королеві не було виявлено прихильність і не прийнято [під захист], для особистих переговорів з вищезгаданим послом було призначено одного з членів дивану Гюсейн-Паша-заде ель-Гаджжа Мегмеда Ефенді, та [обговорено перспективи] відхилення справи [притулку] шведського короля.

13. Звільнення коменданта (мугафіза) Озю

Абдуррагмана Паши

[між 4 і 10 вересня 1709 р.]

/300/ Коли шведський король приходив до [фортеці] *Озю*, то під час переправи на цей бік через річку /301/ *Озю* на Руській переправі (*Рус течіді*), що

при усті Південного Бугу (*Ак-су*), від перебуваючого на посаді коменданта Абдуррагмана Паши, який вийшов з командирів *джебеджійів*¹⁰⁰, було послано з платнею людину у справі, щоби за ці гроші зібрати достатню кількість човнів для переправи і та трохи провіанту.

І під час контакту [зі шведами] вищезгаданий взяв за претекст, ніби він подумав, що це є якась провокація з ворожого боку, — а насправді [це було] лишень заради одержання вигоди, після деяких вагань та зволікань — і нібито він не взяв багато грошей, (отже) він не послав їм човни та припаси, а його піддані та очаківські люди та й сам паша похапали в шведів багато юних хлопців та дівчат, зробили їх полоняниками, і в момент цієї халепи їх ззаду настигло московське військо, і це стало причиною та чинником завдання їм шкоди та втрат.

Відповідальний за цю справу чавуш, який знаходився в Озю, доповів та повідомив Високій Державі про непристойні вчинки, які дозволив собі згаданий паша. Тоді було увільнено [Абдуррагмана Пашу] від оборони Озю, закликано до Бендера оборонця Бабадагу шляхетного Везіра Юсуфа Пашу. Тоді після повного повернення та передачі королеві невільників, захоплених в шведів, і по тому, як із запереченням згаданого паши щодо взяття ним грошей для роз'яснення ситуації від вищепом'янутого Везіра [Юсуфа Паши] та запиту про кількість [зниклих] грошей до короля було послано чоловіка.

Через те що у проханні [шведського короля] було сказано:

«із звільненням вищезгаданого [Абдуррагмана Паши] і поверненням захоплених речей та шведів нашої стороні, якщо Висока Держава бажає прийняти мою думку, нехай вони в наступному пом'янутого пашу вибачать та висвободять»,

того було визволено з в'язниці, прощено його провину.

14. Повернення калги до Криму

[10 вересня 1709 р.]

Для розповіді про деякі справи, дотичні московсько-шведської проблеми, калгай-султан, який перебував при [Високій] Державі, шостого дня згаданого місяця (10 вересня 1709 р.) попрямував убік кримського хана, і їх ясновельможність великий везір та шляхетний (султанський) зять (*дамад*) проводжав вищепом'янутого султана до Кючюк-Чекмедже, і з пожалуванням від великого везіра в [садку] *Флорія-Багчесі* учти та пригощання та шуби та коня вони [таким чином] відбули офіційні ритуали [проводів].

15. Призначення багатьох військ для захисту бастіонів Бендеру

[між 19 та 30 серпня 1709 р.]¹⁰¹

/302/ Деякі шпигуни подали звістку про те, що Московський цар замислює, що коли річка *Турла*¹⁰² замерзне, він пошле на шведського короля несподіваним

чином скількись війська, щоби зробити напад. І справді, позаяк проклятий, що є московським царем, є цілком зарозумілий та сповнений самообману, то він від супротивних миру-покою порухів переважно не утримуватиметься. Позаяк нещодавно Шведський був ним переможений, і коли той заради порятунку своїх людей вступив до кордонів богохранимих володінь (Османської імперії) з наміром укритися у Високій Державі, то він (цар), задавшись ідеями, що супротивні Покровительському (мирному) договору, вступив углиб її (Високої Держави) кордонів на сорок вісім годин, і наважився на березі *Ак-су* учинити бій-битву із Шведським. Тож є певно, що, як повідомили шпигуни, він у морозну пору розпустить прапор зла (себто, почне війну). І з огляду на потребу, щоби шведський король перебував під захистом та у піклуванні про нього від сіні хосровського покровительства, на захист Бендеру були призначені та уповноважені *заїми* та державці *тімарів* Румелійського¹⁰³ *еялету*¹⁰⁴ разом з буджацькими *алайбегами*¹⁰⁵ і завідувач *санджаку*¹⁰⁶ Панья¹⁰⁷ колишній дефтердар¹⁰⁸ Мустафа Паша, і завідувач санджаку Кюстенділ¹⁰⁹ Давуд Паша і завідувач санджаку Охрі¹¹⁰ Кара-Йилан-огли Мегмед Паша і завідувач Ельбісанського¹¹¹ санджаку Магмуд-Бей-заде Худавірді Паша, а крім того — від великих везірів — губернатор (*вали*) Анатолії Везір Абді Паша та колишній губернатор (*вали*) Румелії Везір Ісмаїл Паша разом з їхніми досконалыми слугами.

16. Наступ Москви на військо шведського короля

[після 10 вересня 1709 р.]

/303/ Після того, як шведський король відпочив та його поранення прийняло зцілення, інколи він сідав на коня і не переставав займатися ловами-полованням і ходити-прогулюватися по тих місцях, і одного дня несподівано із криком, щоби зрушити і піти до його держави десь за п'ятнадцять-двадцять днів, він заявив про його намір послати до двох тисяч його шведського війська з (шведів його війська) у місце під назвою *Печова* в Богданських краях (себто, у Молдавії), та всупереч цьому оборонець Бабадагу Юсуф Паша сказав:

«Ваші люди не сидять на місці. Коли вони бачать Вашого ворога, їм уривається терпець і вони прагнуть взяти реванш, тоді як в нас з Вашими ворогами є мир. Поки так триває, не годиться, що на нашій землі Ваше військо, ворогуючи з ним, веде війну, та й нам важко бачити і наглядати за Вашим військом у тому місці. А що як лихо трапиться? Отож Ви від цього прагнення відмовтеся і не віддаляйтеся від Вашого війська».

Король засперечався, бо на його здогад, мовляв, «У тому місці існує легкість для оповіщення про виведення [війська] та поступування деяким справам». І з розділенням-відсилкою свого війська у тому місці вони таки у тій околиці прибули у містечко *Черनावудж*¹¹² і там проминуло декілька днів. Через те, що *богданці* були у злуці разом з московським племенем, з дозволом та побудженням наблизилося туди і московське військо, що там знаходилося, /305/

зненацька найшло на тих шведів, що знаходилися у місті *Чернавудж*, повбило та їхні добра пограбувало та спожило.

17. Прибуття посла Швеції до Високої Держави

[8 жовтня 1709 р.]

З прибуттям до оборонця Бабадагу Юсуфа Паші листа від верховного везіра із запитом стосовно намірів шведського короля, щодо того, чи він відрядить до Порогу Щастя посла для [укладання] дружби з Високою Державою, а також стосовно його від'їзду на свою батьківщину, і щоби про це було зроблене представлення-повідомлення Високій державі, згаданий Везір [Юсу Паша] прибув до короля.

«Там по деякому перебуванні в компанії заобрійних гостей, він (король) навів заради дотепу слова, що поки він відрядить посла до Високої Держави заради дружби, мовляв, «ми уже Божим промислом прийшли і знайшли притулок у Високій Державі», і він пояснив, що заради цього доброго діла він за декілька днів пошле до Порогу Щастя свою людину, і про те, що його відхід у спокої та безпеці через Польську державу разом із сподіванням на підвищення зусиль та зростання добродійства з боку Високої Держави він також має потребу в приготуванні османської сили та татарського війська, які під час дороги будуть здатні оборонити (його) від ворога і що він має бажання пояснити про його твердий намір про те, що разом з його послом він зробить (про це) подання-повідомлення», — ось про це усе з боку Юсуфа Паші було письмово викладене.

Коли Серцевину Держави було повідомлено про це, позаяк разом з листом від великого везіра Чорлулу Алі Паші, що містив втішання тим, що разом із спокоєм та безпекою у падішагській¹¹³ державі його буде відіслано до його країни, було послано досконалого коня під чепраком та один усипаний коштовним камінням кинджал. Згаданий [шведський] король виявив велике задоволення, і не дивлячись на прибуття дозволу, що давав надію на погодження милості (від султана) негайно по тому з писанням, що містило вищезгадані прохання, він намірився і поспішив відрядити посла. Згаданий посол прибув до Порогу Щастя і згаданого місяця [шабана] у четвертий день (8 жовтня 1709 р.) вступив до Покровительського Дивану, вручив його писання і після пояснення королевих цілей та бажань до Високої Держави, не змушуючи чекати, його було відпущено з Покровительським указом, що містив дозвіл.

18. Відремонтування фортеці Ор та спорудження в ній бастіонів

[між 1 і 3 жовтня 1709 р.]

/307/ Разом з постановням необхідності щодо віремонтування фортеці Ор, яка знаходиться на Кримському [пів]острові, та очищення її ровів, були

призначені керуючі, та окрім /308/ відремонтування зруйнованих місць нещодавно були відбудовані-відновлені чотири бастіони.

19. Змагання Москви з військом короля Швеції

[між 1 і 3 жовтня 1709 р.]

/308/ З тим, що шведське військо було розсіяне, а їхній король втік до Бендер, московський цар, кажучи «Час — зручний», для облоги та завоювання однієї зі шведських фортець, що на московському кордоні¹¹⁴, призначив з незчисленим військом Шереметьєв (*Шеремет-оглу*), який є головним гетьманом. З тим, що при облозі означеної фортеці обложеним шведам прийшла підмога, і що знову їх було посилено, і позаяк *Шеремет-оглу* швидко зрозумів будь-яку неможливість захоплення фортеці, він зняв облогу і під час відступу шведи його нагнали з тилу, скількись їх вбили, згаданий *Шеремет-оглу* покидавши припаси та гармати з уцілілими московитами втік, і вони (шведи) зробили спрямований на благо набіг — про це було повідомлено.

20. Переговори посла московського царя з Юсуфом Пашою

[перед 8 грудня 1709 р.]

/309/ По проведенні переговорів поміж губернаторами, поставленими на чолі пограничних округ, стосовно деяких обставин, що виявилися /310/ порушенням статей та додатків договору з ворожими державами, що перебувають [з Високою Державою] у мирі, з боку московського царя до їх ясновельможності оборонця Бабадагу шляхетного Везіра Юсуфа Паші невпинно прибували московські посланці і робили представлення, мовляв,

«Позаяк наш ворог Шведський та Мазепа Гетьман, який вчинив зраду та бунт, будучи розбиті у війні з нами, втекли до Високої Держави, то хоч і потрібно, відповідно до миру-дружби між нами, не приймати вищезгаданих осіб, а вигнати й видалити, Ви їх при собі затримали і тепер заявляєте про покровительство. А далі, віддаливши від вас вищезгаданих осіб, ви в такий спосіб поновіть існуючу між нами дружбу і не будьте причиною появи смуту та зла».

Відповідь на сильні слова було представлено Високій Державі, і повідомлення [про відповідну реакцію] було відкладене і затримане. Після повідомлення з боку його ясновельможності володаря держави вищезгаданому Везіру [Юсуфу Паші] було написано листа, і у ньому було рекомендовано і згадано так:

«Хоча було листовно відписано стосовно домагання Московським [царем] Шведського Короля, однак щодо Мазепа Гетьмана, то хоча це є правда, що пом'янутий гетьман, по суті, є підданим Москова, певну відповідь дати важко. Однак напевно, що у випадку таки видачі гетьмана від «імпера-

торського шляху» (себто, від покровительства султана) славі та маєстату султанату буде завдано шкоди. При тому, що [в цьому] є чимало небезпек, зараз же приставте до гетьмана людей та пошліть [його] до їх ясновельможності хана, бо відповідно до ханських законів той, хто вступає до нього, не видається, і [тоді] відповісте Московському відмовою».

Однак Юсуф Паша не погодився з цією думку стосовно гетьмана. Він запросив до себе у присутність [московських] послів, і коли ті прийшли, він сказав [наступне]:

«Від уряду прибув наш чоловік і приніс наступну відповідь. При тому, що ми вже попустили вашу атаку-агресію, коли Ви з гарматами та рушницями й іншими знаряддями війни зайшли на відстань /311/ тридцяти шести годин всередину [країни] за кордони і межі, проведені поміж нами після укладання миру, і позаяк ви насмілилися грабувати і завдавати шкоди Шведському, утискати посеред нашої держави дружніх нам гостей, то ви покриваєте власний гріх, і, щоби не дати нам взятися за цей претекст ви йдете на каверзи та зухвалість, так ви ще наважуєтесь отак домагатися шведського короля та гетьмана. Що шведський король за таких обставин прийде у ці місця, чи комусь прийшло б у голову? А ще чи якимось чином це було внесено до мирного договору так, що присяжна мирна угода була б гарантією для вашої претензії? Така обставина, що виходить за межі правил взаємного дотримання миру, виникла лише щойно. Коли склалося таке становище, то якщо ви наполягаєте на своїй вимозі і насмілюєтесь розв'язати війну, то це ви будете тим, хто порушив мир. Якщо йдеться про Мазепу Гетьмана, то хоча він раніше нібито був московським службовником, проте опісля він відвернувся лицем від нього і пристав до шведського короля, і він прийшов у нашу землю на положенні особи, яка перебуває на службі в шведського короля, і ми його не знали як вашого гетьмана, ми його знаємо як шведа. От коли вирушать Шведський Король та Гетьман з нашої землі геть і підуть до своєї країни, от тоді й подбайте [про сатисфакцію], коли в вас щось є [до них]».

Він відправив [московських] послів з листами, в яких було написано такий зміст, і зробив повідомлення-пояснення Високій Державі щодо наданої відповіді.

¹ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа у західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Полтава, 1995. — С. 70–71, 83.

² *Станіславський В.В.* Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Укр. іст. журн. — 2008. — № 5. — С. 39–49.

³ Великий візир у 1714–1716 рр. Він був відомий також як Сілягдар, завдяки перебуванню в молодості на посаді сілягдара — пажа-зброєносця султана Ахмеда III.

⁴ *Woodhead Ch. Rashid, Mehmed // Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition. — Vol. 8. — P. 441.*

⁵ Сюлейманіє — комплекс (*кюлліє*), що складається з мечеті, добродійних закладів, був побудований на замовлення османського султана Сулеймана Пишного 1550–1558 рр. і носить його ім'я.

⁶ *Mehmed Raşid Efendi. Tarih-i Raşid, 6 cilt. — Istanbul: Matbaa-yi Âmire, 1282 h. (1865).* Перше видання хроніки надрукував у трьох томах османський першодрукар Ібрагім Мютеферріка 1741 р.

⁷ Датується за сусідніми повідомленнями, що мають дати 2 та 13 мугаррама 1116 р.

⁸ Висока Держава (*Devlet-i Aliyye*) — скорочена, але загальновідома форма офіційної назви Османської імперії *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*.

⁹ На місці сучасного м. Таганрог (Російська федерація), на північному березі Азовського моря.

¹⁰ Російська фортеця Кам'яний Затон, була збудована на початку XVIII ст. на лівому березі Дніпра біля Микитинської переправи. Зруйнована запорожцями 1709 р.

¹¹ Невстановлене місце.

¹² В цьому місці візира Юсуфа-пашу названо очаківським губернатором (Озю валісі). В інших місцях хроніки він також часто називався мугафизом, себто «оборонцем» Бабадагу. Остання назва, скоріше за все, не була офіційним титулом, оскільки посада мугафиза відповідала посаді коменданта фортеці, відома ще як діздар. — Див.: *Dizdar // Pakalin M.Z. Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. — Cilt I. — Istanbul: Maarif, 1946. — S. 469; Muhafız // Pakalin M.Z. Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. — Cilt II. — Istanbul: Maarif, 1954. — S. 564.* У значенні коменданта фортеці термін мугафиз вживається в даній хроніці по відношенню до Абдуррагмана-паши. — Див. повідомлення 13 в цьому виданні (*Raşid Tarihi. — Cilt 3. — S. 300–301*).

¹³ *Кала-і Джедід* є арабсько-перською калькою з турецької назви *Єні-Кале*.

¹⁴ Заїм — державець земельного пожалування з щорічним прибутком між 20 тис. і 100 тис. акче.

¹⁵ Тімаріоти (*erbab-i timar*) — державці земельних пожалувань з щорічним прибутком до 20 тис. акче.

¹⁶ Алайбег — командир, дослівно «начальник лави», пізніше — аналог звання полковника. Тут: за аналогією з повідомленням 12, очевидно, малися на увазі племінні ватажки буджацьких татар.

¹⁷ Капухалки — дослівно «люд (султанського) Порогу», родове поняття для означення службовців, цивільних та військових, які були персональними невольниками султана, зокрема, яничарів, палацевої кавалерії (сіпагі); евфемізм терміну капикулу — «раб (султанських) воріт».

¹⁸ Покровительський — персько-турецьке *hümayun*, похідне від перської назви фенікса *huma* — метафоричний титул османського султана, аналогічний за смислом прикметнику «августійший».

¹⁹ Датується за суміжними документами, що містять дати 26 сафара та 4 рабіу-ль-еввеля 1116 р. гіджри.

²⁰ Ільханські справи — алузія до чингізідського походження правлячої у Кримському ханаті династії Герейв. Ільхани — титул правителів Ірану у 1258–1334 з династії, що походила від Хулагу сина Толуя, молодшого сина Чингіз-хана.

²¹ Калгай або калга, або калга-султан — титул заступника правлячого хана і офіційного спадкоємця ханства.

²² Терміни газа та джигад у XVIII ст. уже означали священну війну, себто війну за поширення ісламу, хоча початково газа мала вузьке значення набігу, завоювання, а джигад — старань заради віри. Їх парне вживання в даному випадку потребує передачі глоссою.

²³ Себто борцем за ісламську віру. Див. також прим. 22.

²⁴ Фрідріх Август I, курфюрст Саксонії, відомий більше як король Речі Посполитої Август II (1697–1704, 1709–1733). Цікаво, що далі в тексті хроніки Мегмед Рашид називає Августа II іншим іменем Налкиран (див. прим. 38), але жодного разу не називає його польським королівським іменем.

²⁵ Явна помилка хроніста — без сумніву, йдеться про перемогу шведів.

²⁶ Якуб Людвік Генрик Собеський (1667–1737), син короля Яна III Собеського, конкурент саксонського курфюрста і майбутнього польського короля Августа II на сеймі 1697 р., 1704 р. був захоплений разом з братом Костянтином у полон Августом II і оселений в Липську.

²⁷ Польський король Ян III Собеський (1674–1696). Далі його названо Ноясли. — Див. прим. 72.

²⁸ Бабадаг — містечко в Добруджі.

²⁹ Кальйон — від італійського galleon — вітрильник.

³⁰ Провінція з адміністративним центром у м. Сівас у центральній Анатолії.

³¹ Капудан-і дерья («капітан моря») — титул головнокомандуючого османського флоту.

³² Капудан-паша — титул головнокомандуючого османського флоту.

³³ Датується за наступним повідомленням, що містить дату 6 реджеба 1118 р. гіджри.

³⁴ Невстановлена місцевість.

³⁵ Емір — арабською «правитель», один з титулів османського султана.

³⁶ Гуруш або куруш — інакше відома як османський піастр, основна монета в Османській імперії від 1687 р.

³⁷ Датується за попереднім повідомленням, що містить дату 4 сафара 1119 р.

³⁸ «Налкиран» (Naḳlırgan) — «Розбий підкову», турецьке насмішкувате прізвисько саксонського курфюрста (1694–1733) і польського короля Августа II (правив 1697–1706, 1709–1733), який за свою фізичну силу був прозваний у його володіннях Сильним (нім. der Starke, пол. Mocny).

³⁹ 1110 р. гіджри відповідає 9 липня 1698 — 27 червня 1699 р.

⁴⁰ Борис Петрович Шереметьєв (1652–1719), генерал-фельмаршал російської армії. Тут йдеться про придушення стрілецького заколоту в Астрахані 1705–1706 рр.

⁴¹ Річка Хопер.

⁴² Невстановлена особа.

⁴³ Йдеться про направлення загону під проводом полковника Юрія Васильовича Долгорукова (1664–1708) для розшуку та повернення з Дону селян-втікачів.

⁴⁴ Очевидно, йдеться про Пристанський городок на Хопрі.

⁴⁵ Черкаський Городок, адміністративний центр Донського козачого війська.

⁴⁶ 1 травня 1708 р.

⁴⁷ Йдеться про отамана Лукьяна Максимова та ще п'ятьох старшин.

⁴⁸ Козацький отаман Ігнат Некрасов, епонім козаків-некрасовців, які переселилися до Османської імперії.

⁴⁹ Пішкеш — данина, подарунок начальнику.

⁵⁰ Василь Володимирович Долгоруков (1667–1741), брат загиблого Ю.В. Долгорукова. Під його командуванням було зібрано 32-тисячне військо.

⁵¹ Аюка калмук — хан Аюка (1642–1724), володар калмицького ханату у Поволжі зі ставкою біля сучасного м. Енгельс.

⁵² Каплан Герей (1678–1738); описувані в цьому повідомленні події припали на час першого правління 1707–1708 рр.

⁵³ «Ханський пагорб» — невстановлене місце на Таманському півострові.

⁵⁴ В документі йдеться про встановлення лімітів кількості придворного штату кримських ханів та їхніх великих візирів, які діставали платню з державної скарбниці.

⁵⁵ Датується за наступним повідомленням, що містить дату 20 зу-ль-када 1119 р.

⁵⁶ Зеамет — умовне пожалування з щорічним прибутком від 20 тис. до 100 тис. акче.

⁵⁷ Тімар — умовне пожалування з щорічним прибутком до 20 тис. акче.

⁵⁸ Мютеферріка — категорія придворних службовців при османських султанах та кримських ханах, в компетенції якої були різні функції, воєнні та адміністративні.

⁵⁹ Чавуш — буквально посланець — чиновники для виконання особливих доручень хана.

⁶⁰ Сіпаги — кінна гвардія османських султанів та кримських ханів.

⁶¹ Сілягдар — буквально зброносець, один з найближчих пажів османських султанів та кримських ханів; в даному випадку йдеться про категорію службовців.

⁶² Гора на Північному Кавказі поблизу сучасного м. П'ятигорська.

⁶³ Невстановлена місцевість.

⁶⁴ 1119 р. гіджри відповідає 3 квітня 1707 — 21 березня 1708 рр.

⁶⁵ Османський султан Мустафа II, роки правління 1695–1703.

⁶⁶ «Ташра деніз» (Taşra deniz) — «Зовнішнє море», турецька калька арабського поняття «Багр аль-Мугіт» (Bahr al-Muhit) — «Оточуюче море».

⁶⁷ 1113 р. гіджри припадає на 7 червня 1701 — 26 травня 1702 р.; рік вказано помилково, Петро I оголосив війну Швеції 19 (30) серпня 1700 р.

⁶⁸ Означення держав за прикметником, як і в тогочасній російській мові

⁶⁹ Назареї (власне, Nasrani, мн. Nasara) — одна з назв християн в мусульман, що була і в офіційному вжитку.

⁷⁰ 1084 р. гіджри припадає на 17 квітня 1673 — 5 квітня 1674 р.

⁷¹ Насправді йдеться про так званий похід на Кам'янець 1672 р., що завершився підписанням Бучацького договору 18 жовтня 1672 р.

⁷² Очевидно, перекручення імені Януш — йдеться про короля Яна III Собеського (правив 1674–1696).

⁷³ 1108 р. гіджри припадає на 30 липня 1696 — 18 липня 1697 р.

⁷⁴ 17 червня 1696, тобто 1 зу-ль-када 1107 р. Отже, названа Рашідом дата смерті Яна III Собеського 1108 р. є неточною, що, мабуть, було викликано запізненою фіксацією османцями цієї події, адже місяць зу-ль-када був передостаннім в ісламському календарі.

⁷⁵ Помилкове свідчення. Насправді батько Августа II, саксонський курфюрст Іоанн-Георг III (1647–1691) на той час уже помер.

⁷⁶ Кешюнлер, Тана і Табаран — ймовірно, йдеться про Голштейн, Данію, Померанію.

⁷⁷ «Легдженгі» (Lehcengi) — турецькою «Ляська війна», прізвисько короля Станіслава Ліщинського (правив 1704–1709, 1733–1734).

⁷⁸ 22 березня 1708 — 11 березня 1709.

⁷⁹ Озю — турецька назва річки Дніпро, а також міста Очакова.

⁸⁰ Країна Барабаш — турецька назва Лівобережної України, що утворилася від імені Якова Барабаша (пом. 1658), кошового Запорозького Війська.

⁸¹ Себто Дніпра, тоді як Полтава знаходиться на правому березі р. Ворскла.

⁸² Путкалі / буткалі — турецька назва запорозьких та правобережних козаків; походження непевне (близьке до слова botkal / butkal, що є перекрученим італійським *bocale* – бокал).

⁸³ Себто Очаківського та Бендерського вілаєтів. Serhadd («край кордону, пограниччя») — метафорична назва пограничних провінцій (вілаєтів).

⁸⁴ Великий візир з 3 травня 1706 до 15 червня 1710 р.

⁸⁵ Султан Мустафа II (1695–1703).

⁸⁶ Байлос / бальйос — османський термін для постійних резидентів європейських держав у Стамбулі, початково був візантійським титулом венеціанського консула у Константинополі.

⁸⁷ Єрґююлю вказує на походження Мегмеда Ефенді з міста Єрґюю, сучасного м. Джурджу, Румунія. Це, напевно, та сама особа, про яку згадує одне з інших відомих джерел під іменем «Мегмеда ефендия» — Див.: *Станіславський В.В.* Назв. праця. — С. 47 (документ № 2).

⁸⁸ «Ворота щастя» (Babu-s-sa'adet) — назва воріт до приватних покоїв султана (*ендерун*) у палаці Топкапи у Стамбулі, метафорично означали султана і уряд Османської імперії.

⁸⁹ Столиця щастя (Asitane-i sa'adet) — одна з метафоричних назв османської столиці Стамбула.

⁹⁰ Садразам (арабською «великий міністр») — одна з назв великого візира в Османській імперії.

⁹¹ Траблос-і Гарб («Західний Траблос») — провінція на території сучасної Лівії, що номінально визнавала зверхність Османської імперії.

⁹² Ак-су («біла вода / ріка») — турецька назва р. Південний Буг.

⁹³ Kardaşım Ormanı — «Ліс мого брата».

⁹⁴ Кетхюда капуджіїв — начальник фортечної сторожі.

⁹⁵ Хосров — оригінальне ім'я перських правителів Кір, також означало монарха, суверена.

⁹⁶ Misaferet — «гостювання», власне, статус утримування на території Османської імперії послів та підданців ворожих держав під час війни.

⁹⁷ Квартали «решен» (місяці реджеб, шабан, рамадан) та «лезез» (місяці шевваль, зу-ль-када, зу-ль-хидже), назви кварталів склалися з початкових або кінцевих приголосних арабських назв місяців.

⁹⁸ Це був останній день другого кварталу, отже, османська скарбниця видала платню вперед на два квартали.

⁹⁹ Для Дубровніка османці вживали назву Добра-Венедік, себто «добра Венеція», що є народною етимологією, утвореною сполученням слов'янського слова «добра» та німецької назви Венеції Venedig.

¹⁰⁰ Джебеджії — яничарський підрозділ.

¹⁰¹ Датується за суміжними повідомленнями.

¹⁰² Турла — турецька назва річки Дністер.

¹⁰³ Румелі (букв. «Римська імперія / країна») — османська провінція, до складу якої входила майже вся територія Балканського півострова.

¹⁰⁴ Еялет / вілаєт — найбільша адміністративна одиниця в Османській імперії, провінція, генерал-губернаторство.

¹⁰⁵ Див. прим. 16.

¹⁰⁶ Санджак — менша, ніж еялет / вілаєт, адміністративна одиниця в Османській імперії.

¹⁰⁷ Санджак з адміністративним центром у місті Панья (сучасне м. Банья-Лука) у Боснії.

¹⁰⁸ Дефтердар — букв. «завідувач реєстрів», в імперському уряді завідувач податково-фінансовим відомством, член імперського дівану.

¹⁰⁹ Сучасне м. Кюстенділ в Болгарії.

¹¹⁰ Санджак з адміністративним центром в м. Охрид, нині в Македонії.

¹¹¹ Сучасне м. Ельбасан в Албанії.

¹¹² Правдоподібно, йдеться про селище Тирнаука на лівому березі Дністра поблизу Бендер.

¹¹³ Падішаг — букв. «цар царів», імператорський титул, що вживався османськими султанами.

¹¹⁴ Йдеться про облогу міста Риги, що почалася 14 листопада 1709 р. Шведський гарнізон міста капітулював 4 липня наступного 1710 р.

Владислав Безпалько

**ДАТУВАННЯ КРИМСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ
ПОСОЛЬСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ 1506–1507 рр.
КНИГИ ЗАПИСІВ № 7 ЛИТОВСЬКОЇ
МЕТРИКИ**

Историк уточнил датировку крымско-литовских посольств 1506–1507 гг., аргументуячи власні спостереження матеріалами книги 7 Литовської Метрики. Описано особливості обміну посольствами між Вільном та Бахчисараєм на базі листування посадовців та правителів держав.

Ключові слова: Литовська Метрика, кримський хан, караван, посольство, дипломатичні відносини.

Историк уточнил датировку крымско-литовских посольств 1506–1507 гг., аргументируя собственные наблюдения материалами книги 7 Литовской Метрики. Описаны особенности обмена посольствами между Вильно и Бахчисараем на базе переписки чиновников и правителей государств.

Ключевые слова: Литовская Метрика, крымский хан, караван, посольство, дипломатические отношения.

Historian has specified dating of the Crimean-Lithuanian embassies in the 1506–1507, arguing his own observation by the 7th book of Lithuanian Metric. There are analyzed the features of the exchange of embassies between Vilno and Bakhchisaray according to the correspondence of officials and rulers.

Keywords: Lithuanian metric, the Crimean khan, caravan, embassies, diplomatic relations.

Литовська Метрика — великокнязівський та державний архів Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) — важливий комплекс документальних джерел, зокрема, для історії країн Східної Європи XVI ст.¹

Книга записів 7 Литовської Метрики², яка збереглася до нашого часу у копії кінця XVI ст., складається з документів різного характеру — дипломатичного, економічного та ін.³ Так, вона містить у собі значний масив посольських документів ВКЛ та інших держав. Ряд документів за 1506–1507 рр. недатовані.

У цій роботі ми спробували навести їх датування (точне або звужене до проміжку часу у кілька місяців чи тижнів). Увага приділяється кримсько-литовському посольському листуванню, а також іншим документам, у яких фігурують дипломатичні відносини між Кримським ханатом і ВКЛ.

Документи кримсько-литовського листування 1506–1507 рр. книги записів № 7 частково представлені ще у двох книгах Литовської Метрики. Це книга посольських справ, опублікована М. Оболенським⁴, а також книга записів № 8⁵. Публікацію цікавих нам документів здійснив також К. Пуласький, використавши перекладену польською мовою копію книги Литовської Метрики⁶. При розгляданні окремих документів ми також даємо посилання на вказані видання — адже у них подається загальне або неточне датування, чи воно взагалі відсутнє.

Литовський дослідник Е. Баньоніс, залучаючи матеріали книги записів № 7 для складення списку посольств ВКЛ до Криму, ймовірно, користувався датуванням документів, здійсненим К. Пулаським⁷. Доказом цього є те, що датування посольств вчений проводив із зазначенням лише року, без уточнення числа й місяця.

Особливе значення для датування вибраних нами документів становить скарбова книга видатків на татарські посольства, опублікована М. Довнар-Запольським⁸. Записи скарбової книги містять важливі дані про час прийому та відправлення послів і гінців, їх імена.

В нагоді можуть стати відомі дані проміжку часу, за який гінці та посли долали відстань між Кіркором та Вільно (або іншим містом, де перебував великий князь). Найшвидше посольський шлях мусили б долати гінці. Місія гінця має за мету якнайшвидше донесення інформації. Мінімальна кількість учасників у її складі, забезпечувала максимальну мобільність. Перед відправленням посольства сторони зазвичай посилали гінця для попередження про його приїзд. Так, ханський гінець Батуш, посланий перед посольством Мамишвлана, прибувши до Мінська 5 серпня 1507 р., привіз листи, датовані 3 липня 1507 р. (Кн. зап. № 7 — Л. 54–58; Użr. kn. № 8 — S. 72–74). Відповідно вживалися заходи щодо зустрічі та супроводу посольств через Дике Поле озброєним ескортом. Венеціанський посол Амброджо Контаріні, приєднавшись до литовського посольства, подолав відстань між Києвом та Кримом (це близько половини шляху Вільно–Кіркор) за 15 днів⁹. При цьому він два дні очікував у Черкасах на загін татар для супроводу, чисельністю у двісті чоловік. Татарські посольства на кордонах литовських володінь зустрічав «пристав» — дворянин, який супроводжував місію вглиб держави.

Отже, бачимо, що гінець, враховуючи час на вимушені зупинки, міг долати посольський шлях між ВКЛ та Кримським ханатом за 1–1,5 місяці.

Посольства зазвичай пересувалися повільніше. Кількість їх учасників разом із слугами складала десятки чоловік. До них також часто приєднувались купці, утворюючи таким чином караван для безпечного переходу зі своїми товарами через степ¹⁰. Литовські посли, які везли упоминки кримському хану, також формували досить велику валку з возів, навантажених коштовними

тканинами, одягом, та іншими речами¹¹. Такі коштовні речі доводилося перевозити з обережністю, щоби не зіпсувати¹². Також посольства робили часті зупинки у місцях отримання стацій.

Документи розглядаємо у порядку черговості розміщення їх у книзі. У розбитті записів на окремі документи ми керувалися виданням книги записів № 8 (Užr. kn. № 8). У таблиці подаємо наше датування документів у порівнянні з датуванням інших видань.

1. Ярлик кримського хана Менглі I Гірея до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7 — Л. 9–12; Užr. kn. № 8 — S. 50–51; Оболенский — С. 20–24; Pułaski — S. 287–289). У документі згадується Петро Фурс (Фурсович), як такий, що вже прибув до Криму з ВКЛ. Відомо, що він був відправлений з Вільно 19 липня 1506 р. (Ск. кн. — С. 50). Наразі цю дату можна вважати найбільш ранньою межею написання документа. Окрім іншого, мова йде про велике посольство від Менглі-Гірея, очолюване Тевекель-вланом (Тювикель, Тивикиль), князем Комратом¹³ і Чурум-Богатирем, яке споряджалося до Литви. У ярлику хан писав, що посилає гінця Томлака з повідомленням про пересування посольства. Гінець був прийнятий у Вільно 2 листопада 1506 р. (Ск. кн. — С. 52). Цю дату можемо вважати найбільш пізньою межею написання документа. Враховуючи дані про тривалість пересування гінця з посольською кореспонденцією (1–1,5 місяці), час написання можна означити серпнем–вереснем 1506 р. Датування написання цього ярлика є визначальним для датування інших документів великого посольства Тевекель-влана.

2. Лист Менглі-Гірея до Панів-Ради ВКЛ (Кн. зап. № 7 — Л. 12–13; Užr. kn. № 8 — S. 51–52; Оболенский — С. 24–26). У документі згадується Кереча (Гереча), як посол від хана до Панів-Ради. У такій ролі знаходимо цю особу у складі великого посольства Тевекель-влана (Ск. кн. — С. 55). Датуємо, як документ № 1.

3. Замітка про лист князя Довлотека до в. кн. Олександра Ягелончика, ідентичний з ярликом Менглі-Гірея (Кн. зап. № 7 — Л. Užr. kn. № 8 — S. 52; Оболенский — С. 26). У великому посольстві Довтелека представляв Айдар (Ск. кн. — С. 54). Датуємо, як документ № 1.

4. Лист Менглі-Гірея до в. кн. Олександра Ягелончика, з проханням пропустити через його володіння Августина, ханського слугу (Кн. зап. № 7 — Л. 13–14; Užr. kn. № 8 — S. 52; Оболенский — С. 26–27; Pułaski — S. 289). Августин згадується у складі великого посольства Тевекель-влана (Ск. кн. — С. 55). Датуємо, як документ № 1.

5. Лист від Синана (Сичана), ханського підскарб'я, і від ханського писаря, до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7 — Л. 14; Užr. kn. № 8 — S. 52–53; Оболенский — С. 27; Pułaski — S. 289–290). Послом від цих ханських придворних виступає вище згаданий Августин (Ск. кн. — С. 55)¹⁴. Датуємо, як документ № 1.

6. Запис про промови кримських великих послів на прийомі у в. кн. Сигізмунда I Старого (Кн. зап. № 7 — Л. 14–15; Užr. kn. № 8 — S. 53;

Оболенский — С. 27–28; Pułaski — S. 290). Дата не вказана, проте записано, що прийом відбувся у середу по обіді. Відомо, що офіційний прийом великого посольства Тевекель-влана відбувся за тиждень перед святом Трьох Королів, тобто 30 грудня 1506 р. (Ск. кн. — С. 52). За допомогою «вічного» табеля-календаря для визначення дня тижня будь-якої дати¹⁵ встановлюємо, що ця подія припадає на середу. Такий само результат маємо згідно календаря, розробленого Н.Н. Туркестановим¹⁶. На нашу думку, є два можливих варіанти датування документа. Слова на його початку «А как опосле...», ймовірно, відносяться до офіційного прийому посольства Тевекель-влана. В той же день, у середу, кримські послы після званого обіду висловлювали промови, про які записано у цьому документі. Іншим варіантом може бути середа 6 грудня 1507 р., коли перед своїм від'їздом з Мельника до Польщі литовський господар міг запросити послів на званій обід¹⁷.

7. Поради від коронних Панів-Ради (Кн. зап. № 7 — Л. 15; Użr. kn. № 8 — S. 53; Оболенский — С. 28–29; Pułaski — S. 290–291). Із документа дізнаємося, що коронним радним панам уже відомо про кримське велике посольство та надані йому Менглі-Гіреєм повноваження для укладення союзу. Гінець Томлак, який привіз ярлик від хана про сподівання на укладення союзних відносин через посольство Тевекель-влана, прибув до Вільно 2 листопада 1506 р. (Ск. кн. — С. 52). Цю дату можемо вважати найбільш ранньою межею написання. З поради краківського єпископа розуміємо, що на час появи документа сторони ще не склали присяги: «...радил, иж бы их милость, вшедши с царем в мир, дело свое... доводил». Присягання обох сторін відбулося до 7 січня 1507 р. (див. документ № 8). Таку дату можемо прийняти за найбільш пізню межу написання.

8. Присяга великого посла Тевекель-влана (Кн. зап. № 7 — Л. 16; Użr. kn. № 8 — S. 53–54; Оболенский — С. 29–30; Pułaski — S. 295–296). Ця подія відбулася між прийомом кримського великого посольства на сеймі у Мельнику 30 грудня 1506 р. (Ск. кн. — С. 52–55) і від'їздом великого князя. Згідно ітинерарію великих князів литовських, монарх перебував у Мельнику включно по 7 січня 1507 р.¹⁸ Присяги кримської і литовської сторін відбувалися за особистої присутності великого князя. Про це дізнаємося із листа Сигізмунда I Старого до Менглі-Гірея: «Ино мы своею доброю волею перед тыми твоими послы ... сами своею персоною... присягу вчинили...» (Кн. зап. № 7 — Л. 19; Użr. kn. № 8 — S. 55).

9. Лист Сигізмунда I Старого до кримського хана Менглі-Гірея, відправлений з посольством, яке очолювали пани Юрій Зенов'євич та Якуб Івашенцович (Кн. зап. № 7 — Л. 17–20; Użr. kn. № 8 — S. 54–55; Оболенский — С. 30–35; Pułaski — S. 298–300). Згідно записів скарбової книги це посольство було відправлене 22 лютого 1507 р. (Ск. кн. — С. 56). Варто зауважити, що за 1507 р. у даних скарбової та посольської книг розбіжність у датах відправлення посольств до Криму мінімальна і складає лише декілька днів. Так, за скарбовою книгою посольство Яцька Ратомського було відправлене з Троків 8 жовтня 1507 р. (Ск. кн. — С. 64), за посольською книгою 5 жовтня 1507 р. (Кн. зап.

№ 7 — Л. 81; Użr. kn. № 8 — S. 87). Маршалок і писар татарський Абрагим був відправлений з Городна відповідно 24 листопада 1507 р. (Ск. кн. — С. 72) і 26 листопада 1507 р. (Кн. зап. № 7 — Л. 95; Użr. kn. № 8 — S. 94). Отже, цей документ датуємо 22 лютого 1507 р.

10. Замітка «на пам'ять» Панам-Раді ВКЛ (Кн. зап. № 7 — Л. 20–21; Użr. kn. № 8 — S. 55; Оболенский — С. 35; Pułaski — S. 300). Датування документа визначаємо часовим проміжком між 7 січня 1507 р., коли Сигізмунд I Старий покинув сейм у Мельнику¹⁹, і названою у документі датою початку нового сейму на свято Громниці, тобто 2 лютого 1507 р.

11. Лист від Сигізмунда I Старого до кримського хана Менглі-Гірея (Кн. зап. № 7 — Л. 21–22; Użr. kn. № 8 — S. 56; Оболенский — С. 36–37; Pułaski — S. 296–297). Зазначено, що лист посланий Сорокою. Відомо, що Сорока був відправлений з Вільна за тиждень перед Громницями, тобто 26 січня 1507 р. (Ск. кн. — С. 56), з дипломатичною місією до Казані, з тим щоб побувати у Криму. Час написання документа визначаємо датою відправлення посла (див. також пояснення до документа № 8).

12. Лист від казанського хана Мухамед-Еміна до в. кн. Олександра Ягеллончика (Кн. зап. № 7 — Л. 22–24; Użr. kn. № 8 — S. 56–57; Оболенский — С. 37–39; Pułaski — S. 294–295). Зі змісту документа дізнаємося, що він був написаний після перемоги казанських татар над московським військом. Розгром під Казанню відбувся 25 червня 1506 р.²⁰ Цю дату можна вважати найбільш ранньою межею написання документа. Посол казанського хана Аким-Бердей, який віз цього листа, прибув до ВКЛ разом з великим посольством Тевекель-влана (Ск. кн. — С. 55). Він же згадується у ярлику Менглі-Гірея як такий, що вже перебував при ханському дворі у Криму ще до відправлення посольства у ВКЛ (Кн. зап. № 7 — Л. 11; Użr. kn. № 8 — S. 51). Тому найбільш пізньою межею написання документа можна вважати вересень 1506 р., тобто пізню межу датування документів великого посольства Тевекель-влана (див. документ № 1).

13. Лист від Хаджи-султана до в. кн. Олександра Ягеллончика (Кн. зап. № 7 — Л. 24–25; Użr. kn. № 8 — S. 57; Оболенский — С. 39–40; Pułaski — S. 291). Зі змісту можна припустити, що він входить до пакета документів дипломатичної місії великого посольства Тевекель-влана. Посланець Хаджи-султана Сивиндюк (Сювюндюк), який був відправлений з цим листом, згадується у складі великого посольства (Ск. кн. — С. 53). У скарбовій книзі брат Менглі-Гірея названий іменем Ямгурчей — ім'я Хаджи-султан він отримав після паломництва у Меку 1502 р.²¹ Датуємо як документ № 1.

14. Лист від царевича Мухамед-Гірея до в. кн. Олександра Ягеллончика (Кн. зап. № 7 — Л. 25; Użr. kn. № 8 — S. 58; Оболенский — С. 41; Pułaski — S. 291). Продовжує ряд документів великого посольства Тевекель-влана. Слуга Мухамед-Гірея Тевекель, за змістом листа, мав разом з іншими скласти присягу від імені царевича перед литовським господарем. Він був присутній у складі великого посольства під час прийому у Сигізмунда I Старого 30 грудня 1506 р. (Ск. кн. — С. 53). Датуємо, як документ № 1.

15. Запис про лист від царевича Ахмата до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7 — Л. 25; Użr. kn. № 8 — S. 58; Оболенский — С. 41; Pułaski — S. 292). Цей лист, згідно із записом, за змістом співпадає з листом Мухамед-Гірея. Зі скарбової книги дізнаємося, що послом від Ахмата до Литви був Кулбердиш (Ск. кн. — С. 54). Датуємо, як документ № 1.

16. Лист від кримської цариці до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7 — Л. 25–26; Użr. kn. № 8 — S. 58; Оболенский — С. 42; Pułaski — S. 292). Він входить до групи документів великого посольства Тевекель-влана. Ахмет, посол від цариці, згадується під час прийому у Мельнику (Ск. кн. — С. 53). Датуємо, як документ № 1.

17. Лист від князя Тевекеля до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7 — Л. 26; Użr. kn. № 8 — S. 58; Оболенский — С. 42; Pułaski — S. 292). Слуга Тевекеля Баранча-Богатир, згаданий у документі як посол князя, фігурує у записах про прийом посольства Тевекель-влана (Ск. кн. — С. 54). Датуємо, як документ № 1.

18. Лист від Ширин Акгиш-мурзи до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7 — Л. 26; Użr. kn. № 8 — S. 58; Оболенский — С. 42–43; Pułaski — S. 292). Своїм послом мурза вказує Чженая (Дчаний), який згадується у складі великого посольства 31 грудня 1506 р. (Ск. кн. — С. 54). Датуємо, як документ № 1.

19. Лист від ханського писаря Абрагима до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7 — Л. 26; Użr. kn. № 8 — S. 58; Оболенский — С. 43; Pułaski — S. 292). Даний документ є окремим листом Абрагима до литовського монарха у корпусі документів великого посольства Тевекель-влана (Ск. кн. — С. 55). (У документі № 5 ханський писар фігурує без згадування імені). Датуємо, як документ № 1.

20. Промови посольства від Сигізмунда I Старого до казанського хана Мухамед-Еміна (Кн. зап. № 7 — Л. 27; Użr. kn. № 8 — S. 58–59; Оболенский — С. 43–44; Pułaski — S. 297). Посольство очолював Сорока. Відомо, що ця дипломатична місія була відправлена з Вільна 26 січня 1507 р. (Ск. кн. — С. 56). Цю дату приймаємо і для визначення часу написання документа (див. також документ № 11).

21. Лист від кримського хана Менглі-Гірея до Панів-Ради ВКЛ (Кн. зап. № 7 — Л. 28–29; Użr. kn. № 8 — S. 59–60; Оболенский — С. 45²²; Pułaski — S. 292–293). У листі хан згадує про давно приязнь і бажання відновити дружні і союзні стосунки з Литвою. Відповідно, він написаний до двосторонньої присяги у Мельнику. Відносимо до документів великого посольства Тевекель-влана. Датуємо, як документ № 1.

22. Випис з промов посольства від Сигізмунда I Старого до магістра Лівонського ордену Вольтера фон Плетенберга (Кн. зап. № 7 — Л. 29–31; Użr. kn. № 8 — S. 60–61). Документ містить інформацію, що дозволяє звузити межі його датування. Великий князь вказує, що татарське посольство, яке склало від імені Менглі-Гірея присягу у Мельнику, вже відправлене до Криму.

Разом з ним послане і литовське велике посольство. Відомо, що Тевекель-влан у супроводі великих послів Юрія Зенов'євича та Якуба Івашенцовича виїхали з Вільна 22 лютого 1507 р. (Ск. кн. — С. 56–60). Цю дату можна вважати ранньою межею написання. Із документа також дізнаємось, що на момент його написання господар ще перебував у Польському королівстві: «И скоро в Коруне дела наши земские в концы положим, не мешкаючи будем в панстве нашем Великом Князстве...» (Кн. зап. № 7 — Л. 31; Użr. kn. № 8 — S. 61). Згідно ітинерарію, записи у Литовській Метриці від імені Сигізмунда I Старого на території ВКЛ веди з 31 травня 1507 р.²³ Великий князь писав магістру, що литовське військо для війни з Московською державою мало зібратися у визначеному місці на Великдень. У 1507 р. це християнське свято припало на 4 квітня²⁴. Відтак, цю дату можемо вважати найбільш пізньою межею написання документа.

23. Ярлики від Менглі-Гірея до в. кн. Сигізмунда I Старого (Кн. зап. № 7 — Л. 46–50; Użr. kn. № 8 — S. 68–70; Оболенский — С. 61–67; Pułaski — S. 303–305). Зі змісту документів дізнаємось, що вони відправлені з посольством Ебаги-влана (Чдабокгу) і Хаджи-Мендея, яке відбуло з Криму у супроводі Петра Фурса. Перед посольством був посланий гінець Тактар, який був прийнятий литовським монархом у Бересті (Ск. кн. — С. 61). Відомо, що Сигізмунд I Старий перебував у Бересті 31 травня — 7 червня 1507 р.²⁵, прямуючи з Кракова до Вільна. Таким чином, дату 7 червня 1507 р. можна вважати найбільш пізньою межею написання. Найбільш ранню межу написання визначаємо по тому, що посольство Юрія Зенов'євича та Якуба Івашенцовича ще не прибуло до ханської резиденції, хоча Менглі-Гірей і знав про його відправлення: «А такеж ты, брат наш, до нас послал великие послы и они к нам придуть...» (Кн. зап. № 7 — Л. 47; Użr. kn. № 8 — S. 69). Отже, умовно за ранню межу приймаємо час відправлення литовського посольства 22 лютого 1507 р. (Ск. кн. — С. 56). Беручи до уваги, що гінці долали відстань посольського шляху за 1–1,5 місяці, можемо звизити датування документа до квітня 1507 р.

24. Лист від Менглі-Гірея до Панів-Ради ВКЛ (Кн. зап. № 7 — Л. 50; Użr. kn. № 8 — S. 70–71; Оболенский — С. 67–68; Pułaski — S. 305–306). Документ був відправлений з посольством Ебаги-влана: «...з добрым даром нашим Ебакги-улана... и до вас, приятелей моих, тыми ж помынки свои послал». Датуємо, як документ № 23.

25. Лист від Менглі-Гірея до князя Михайла Глинського (Кн. зап. № 7 — Л. 50; Użr. kn. № 8 — S. 71; Pułaski — S. 306). Відправлений з посольством Ебаги-влана. Датуємо, як документ № 23.

26. Лист від Менглі-Гірея до в. кн. Сигізмунда I Старого (Кн. зап. № 7 — Л. 77–79²⁶; Użr. kn. № 8 — S. 85–86; Оболенский — С. 93–96; Pułaski — S. 317–318). У документі йде мова про «великий лист» на підтвердження володіння рядом міст, за зразком листа, наданого ще Казимиру Ягелончику, а також про присяжний лист. Підтвердження володіння Києвом, Луцьком та іншими міс-

тами і землями датоване 2 липня 1507 р. (Кн. зап. № 7 — Л. 72–75; Użr. kn. № 8 — S. 83–84). Присяжний лист Менглі-Гірея та кримської знаті датований 14 липня 1507 р. (Кн. зап. № 7 — Л. 75–77; Użr. kn. № 8 — S. 84–85). Ці документи були відправлені з Мамиш-вланом (Мамуш), який у супроводі Юрія Зенов'євича посилався до Литви. Його посольство прибуло до литовського монарха до Троків (Ск. кн. — С. 66). У цьому місті великий князь перебував 4 вересня — 8 жовтня 1507 р.²⁷ Про те, що присяжного листа повіз саме Мамиш-влан, дізнаємося з ярлика Менглі-Гірея, який був відправлений з гінцем Батушом: «... Мамуш-влана в головах и иных послов, до тебе с присяжным листом пошлю» (Кн. зап. № 7 — Л. 55; Użr. kn. № 8 — S. 73). Відповідно, враховуючи час на подолання посольського шляху, можемо датувати документ 14 липня — 8 серпня 1507 р.

27. Лист від Менглі-Гірея до Панів-Ради ВКЛ (Кн. зап. № 7 — Л. 79–81²⁸; Użr. kn. № 8 — S. 86–87; Оболенский — С. 96–98; Pułaski — S. 321–322). Відправлений з посольством Мамиш-влана. Датуємо, як документ № 26.

28. Лист Мухамед-Гірея до в. кн. Сигізмунда I Старого (Кн. зап. № 7 — Л. 88–89; Użr. kn. № 8 — S. 91; Pułaski — S. 324). Посол від царевича Кудаш, який віз цього листа, входив до складу посольства Янчури (Ск. кн. — С. 71). Це посольство прибуло до Городна 17 листопада 1507 р. (Użr. kn. № 8 — S. 90). Враховуючи час на подолання посольського шляху, датуємо відправлені з ним документи жовтнем 1507 р.

29. Лист від Менглі-Гірея до в. кн. московського Василя III (Кн. зап. № 7 — Л. 89–91; Użr. kn. № 8 — S. 91–92; Pułaski — S. 325–326). У листі йдеться про ханського посла Екібаша, який разом з литовським посольством мав прямувати до Москви. Екібаш прибув до Литви з посольством Янчури (Ск. кн. — С. 71). Датуємо, як документ № 28.

30. Запис про лист від Менглі-Гірея, з проханням відпустити в Орду татарина Азбердея (Кн. зап. № 7 — Л. 91; Użr. kn. № 8 — S. 92; Pułaski — S. 326). Датуємо, як документ № 28.

31. Посольські промови від Панів-Ради ВКЛ до коронних Панів-Ради (Кн. зап. № 7 — Л. 106–108; Użr. kn. № 8 — S. 100–101). У документі йде мова про фінансову допомогу з польської сторони для утримання татарських послів і відправлення подарунків кримському хану, його родичам та наблизеним. Зазначається, що посольство з «братією» хана ще перебуває у ВКЛ. Відомо, що братом Менглі-Гірей називав Мамиш-влана (Кн. зап. № 7 — Л. 76; Użr. kn. № 8 — S. 86). Посольство Мамиш-влана прибуло до Троків, де великий князь перебував 4 вересня — 9 жовтня 1507 р.²⁹; відправлене не раніше 24–26 листопада 1507 р. (Кн. зап. № 7 — Л. 95; Użr. kn. № 8 — S. 94; Ск. кн. — С. 66; 72). Отже, документ можемо датувати 4 вересня — 26 листопада 1507 р.

Таким чином, проведене нами більш детальне датування документів книги записів № 7 Литовської Метрики дає можливість для уточнення та перегляду хронології дипломатичних відносин ВКЛ з Кримським ханатом початку XVI ст.

БЕЗПАЛЬКО ВЛАДИСЛАВ

№	Знаходження документів у Кн. зап. № 7 (Л.)	Датування за Użr. kn. № 8	Датування за Pułaski	Наше датування
1	9–12	1506 р.	1506 р.	19.07.–02.11.1506 р. (08.–09.1506 р.)
2	12–13	– // –	–	– // –
3	13	– // –	–	– // –
4	13–14	– // –	– // –	– // –
5	14	– // –	– // –	– // –
6	14–15	– // –	– // –	30.12.1506 р. або 06.01.1507 р.
7	15	– // –	– // –	02.11.1506– 07.01.1507 р.
8	16	– // –	– // –	30.12.1506– 07.01.1507 р.
9	17–20	– // –	– // –	22.02.1507 р.
10	20–21	– // –	– // –	07.01.–02.02.1507 р.
11	21–22	– // –	– // –	26.01.1507 р.
12	22–24	– // –	– // –	25.06.–09.1506 р.
13	24–25	– // –	– // –	19.07.–02.11.1506 р. (08.–09.1506 р.)
14	25	– // –	– // –	– // –
15	25	– // –	– // –	– // –
16	25–26	– // –	– // –	– // –
17	26	– // –	– // –	– // –
18	26	– // –	– // –	– // –
19	26	– // –	– // –	– // –
20	27	– // –	– // –	26.01.1507 р.
21	28–29	– // –	– // –	19.07.–02.11.1506 р. (08.–09.1506 р.)
22	29–30	– // –	–	22.02.–04.04.1507 р.
23	46–50	1507 р.	1507 р.	22.02.–07.06.1507 р. (04.1507 р.)
24	50	– // –	– // –	– // –
25	50	– // –	– // –	– // –
26	77–79	– // –	– // –	04.09.–26.11.1507 р.
27	79–81	– // –	– // –	– // –
28	88–89	– // –	– // –	10.1507 р.
29	89–91	– // –	– // –	– // –
30	91	– // –	– // –	– // –
31	106–108	– // –	–	04.09.–26.11.1507 р.

¹ *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Литовська Метрика // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 178–185.

² Российский государственный архив древних актов. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7 (далі у тексті — Кн. зап. № 7).

³ Детальніше про склад Книги записів 7: *Бережков Н.Г.* Литовская Метрика как исторический источник. — Ч. I: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 г. — М.–Л., 1946. — С. 63, 101–102, 125–127, 148–149.

⁴ Сборник князя Оболенского. — № 1: Книга посольская Великого княжества Литовского. 1506. — М., 1838 (далі у тексті — Оболенский).

⁵ Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. — Vilnius, 1995 (далі у тексті — Užr. kn. № 8).

⁶ *Pułaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515): akta i listy. — Warszawa, 1881 (далі у тексті — Pułaski).

⁷ *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais. — Vilnius, 1998. — S. 191–192.

⁸ Скарбовая книга 1502–1509 гг. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1898. — № 28. — С. 19–91 (далі у тексті — Ск. кн.).

⁹ Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XVI в. — Ленинград, 1971. — С. 211–213.

¹⁰ Русская историческая библиотека. — СПб., 1903. — Т. XX. — Стб. 1174–1175.

¹¹ Наприклад, Яцько Ратомський 1517 року привіз татарам 12 возів подарунків: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею. — Т. II: 1508–1521 гг. // Сборник русского императорского исторического общества. — Т. 95. — СПб., 1895. — С. 176–177.

¹² Наприклад, восени 1542 року литовський посол не встигав у домовлений строк привезти сукно на упоминки через великі дощі і розлиття річок (Русская историческая библиотека. — Юрьев, 1914. — Т. XXX. — Стб. 88).

¹³ У деяких документах названий як «Япунчей князь», «Комрат, князь Гаидарова брата Япунчая».

¹⁴ У скарбовій книзі, окрім підскарб'я, згадується ім'я писаря Абрагима: «Августин Фряжин... от царева подскарбьего от Синапа принес коверец солгацкий, а от писара царева Абрагима принес збанок глиняный...»

¹⁵ *Селешников С.И.* История календаря и хронология. — М., 1972. — С. 199–201; *Климишин И.А.* Календарь и хронология. — М., 1981. — С. 176–177.

¹⁶ *Туркестанов Н.* Сокращенный календарь на тысячу лет (900–1900), составленный для проверки годов в летописи. — СПб., 1868. — С. 69. Відповідність дат з днями тижня у скарбовій книзі також узгоджується згадкою про понеділок 12 липня 1507 р. (Ск. кн. — С. 61).

¹⁷ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князей Литовских по материалам Литовской Метрики (1481–1530 гг.) // Археографический ежегодник за 1961 год. — М., 1962. — С. 192.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Полное собрание русских летописей, изданное археографической комиссией. — Т. 4. — СПб., 1848. — С. 136; Т. 13. — М., 1965. — С. 3; Т. 28. — М.–Л., 1963. — С. 339.

²¹ *Сыроечковский В.Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки Московского Государственного университета им. М.В. Ломоносова. — М., 1940. — Вып. 61: Ист. — С. 64.

²² Зберігся тільки початок документа.

²³ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князів Литовських... — С. 192.

²⁴ *Туркестанов Н.* Сокращенный календарь на тысячу лет... — С. 69.

²⁵ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князів Литовських ... — С. 192.

²⁶ Заголовок документа «Поселство послано через пана Яцька Ратомьского до Менъдли Кгирея, цара перекопского», ймовірно, помилково скопійований з наступного документа. — Л. 81–83.

²⁷ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князів Литовських ... — С. 193.

²⁸ Заголовок документа «Лист от Менъдли Кгирея, цара перекопского, посланы с Трок слугами его Батушом а толмачом», ймовірно, помилково скопійований з наступного документа. — Л. 85–86. Батуш прибув до Мінська, а відправлений з Троків (Кн. зап. № 7 — Л. 54; Ужр. кн. № 8 — С. 72; Ск. кн. — С. 65).

²⁹ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князів Литовських ... — С. 193.

**Ильяс Мустакимов,
Дмитрий Сень**

**ТРИ ОСМАНСКИХ ДОКУМЕНТА XVI В.
О РАННЕЙ ИСТОРИИ ДОНСКИХ КАЗАКОВ**

У даній розвідці до наукового обігу вводяться нові переклади документів про донських козаків із архівосховищ Туреччини. Розглядається коло питань, що розкривають значення східних джерел у дослідженні історії козацтва та історії Приазов'я.

Ключові слова: архіви Туреччини, Османська імперія, Кримське ханство, донське козацтво, Азак (Азов).

Вводятся в научный оборот новые переводы документов из архивов Турции о донских казаках. Рассмотрен ряд вопросов о значении и использовании восточных источников при изучении истории казачества и истории Приазовья.

Ключевые слова: архивы Турции, Османская империя, Крымское ханство, донское казачество, Азак (Азов).

The new translations of documents from archives of Turkey about the Don Cossacks have put into scientific circulation. There are considered the amount of questions about essence and use of Eastern sources at studying history of the Cossacks and the Azov Sea coast.

Key words: archives of Turkey, the Ottoman Empire, the Crimean Khanate, Don Cossack, Azak (Azov).

Документи османської епохи із турецьких архівів, прежде всего із фондів Османського архіва при Прем'єр-міністрі Турції (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*), архіва і бібліотеки Музея дворца «Топкапы» (*Topkapı Sarayı Müzesi*), все активніше використовуються і вводяться в научний оборот ученими України і Росії¹. Однак, со ссылкой на собствений позитивний опыт работы в турецьких древлехранилищах, авторы считают, что далеко не все имеющиеся возможности используются специалистами-тюркологами для организации своих научных исследований². Такие документальные материалы, в частности, мало привлекаются российскими исследователями, занимающимися историей казачества. Между тем, зарубежные ученые давно и успешно используют возможности архивохранилищ

Турции при изучении истории Запорожья³, как и донского казачества, «появляющегося» на страницах письменных источников в XVI в.

В самом деле, трудно ожидать находок новых документальных комплексов по истории донского казачества XVI–XVII вв. в фондах российских архивохранилищ, как центральных, так и региональных. Проблема состоит и в том, что зачастую эти фонды не в состоянии документально отразить события, хотя и происходившие в одной и той же системе географических координат (например, на Северном Кавказе, в Приазовье), но относящиеся к истории разных государств. Документировались такие события по-разному и, заметим, самыми различными «фондообразователями». Нельзя не отметить и то обстоятельство, что национальные архивохранилища не могут восполнить такие «лакуны» еще и потому, что государства порой прерывали дипломатические сношения. Случалось такое и в истории российско-османских отношений конца XVI — начала XVII вв. Схожая ситуация повторилась во второй половине XVII в., когда после событий 1637–1642 гг., связанных с Азовом, османские дипломаты определенное время не посещали Москву.

Не менее актуальна поднимаемая нами тема восточных источников для изучения истории Крымского ханства, «северных» владений державы Османов, а также Донской земли как части Дикого поля, населенного казаками, ногайцами — связанными с интересами Москвы, Стамбула, Бахчисарая, а также других казачьих образований⁴. Речь, в частности, о таких сюжетах, как механизмы адаптации казаков в пограничье Дикого поля, их отношения с мусульманскими соседями, формирование спектра политических ориентиров Войска Донского и многообразие оценок государств-«соседей» в отношении казачества. Ощущается недостаток научных трудов о составе и происхождении некоторых групп донских казаков (тумы, донские татары), о внешних связях Войска Донского с государствами Востока, вследствие чего создается благоприятная почва для бытования историографических стереотипов. Речь, в частности, об абсолютизации российского влияния на развитие донского казачества, когда оно едва ли не целиком и полностью рассматривалось втянутым в сферу геополитического пространства Российской державы. Усилия ученых оказались направлены на изучение связей донцов с «южнорусскими уздами», участия казаков в войнах России, народных движениях на территории Российского же государства. Отсюда — недооценка других факторов, влиявших на состояние донского казачества.

Справедливой, однако, представляется гипотеза современного американского ученого Б. Боука⁵, согласно которой «симбиоз между тюрками и славянами был ключевым элементом формирования ранних казачьих обществ»⁶. Таким образом, на проблему адаптации казаков к условиям Дикого поля, истории отношений их с различными государственными образованиями можно смотреть широко, вместе с тем учитывая имеющиеся в исторической науке оценки. Определено спорным выглядит мнение о том, что, едва зародившись на южном пограничье, казачество, как обособленная этнокультурная общность, «сразу же

стала трансформироваться в особое сословие Московского государства»⁷. Более широкий путь к решению проблемы предлагает Н.И. Никитин, который пишет об иногда вынужденной мотивации казаков по развитию отношений с Московским государством⁸. Примерно такого же мнения придерживается В.Н. Королев, утверждая, что интересы Москвы и Дона «часто совпадали, но случилось, что не во всем, а иногда и вовсе расходились»⁹.

Сведений о казаках из документальных источников русского происхождения, либо (шире) отложившихся в архиве Посольского приказа, явно не хватает для ответа на вопросы о происхождении казаков на Дону, преемственности между «славянским» казачеством Дона и славянами, казаками Азака-Азова¹⁰, особенностях адаптации донцов к новым условиям пребывания во фронтальном пространстве, их этническом и социальном составе. Ситуация усугубляется тем, что материалы Донских дел архива Посольского приказа сохранились неравномерно — документы и копийные списки до 1614 г. в основном утрачены¹¹. Не является секретом для специалистов-казачеведов и отсутствие источников за ряд лет в таких принципиально важных фондах, как Ногайские дела, Крымские дела. Говоря о значении для отечественной науки изысканий в архивах Турции, подчеркнем, что архив Крымского ханства, еще одного государства, в дипломатии которого «казачий вопрос» занимал важное место, почти не сохранился¹². Его богатейшим, несомненно, собраниям, не повезло уже в ходе русско-турецкой войны 1735–1739 гг., когда столица ханства, Бахчисарай, была сожжена русскими войсками; серьезно пострадал тогда и архив, причем, как оказалось, такого рода утраты последними не стали. Исключение составляют Казы-аскерские книги Крымского ханства — 121 книга-реестр (дефтер, сакк), поступившие в Публичную библиотеку Санкт-Петербурга еще в 1905 г. В эти дефтеры заносились копии официальных документов, юридические и административные дела, находившиеся в ведении верховных судей за 1608–1786 гг.¹³, т. е., главным образом, до присоединения ханства к России.

Укажем и на такую деталь, характеризующую важность архивов Турции для изучения истории утверждения османского господства в Северо-Восточном Причерноморье, откуда турки-османы совершали военные акции и против России, и против других государств Европы, заодно контролируя Крымское ханство: территории, находящиеся под юрисдикцией кафинского наместника (паши) и крымского хана, были административно разобщены. Так, власть паши Кафинского эялета в XVII в. распространялась на районы Таманский и Адахунский (между Таманью и Темрюком) — при этом все земли указанного эялета считались относящимися к азиатским районам Османской империи. Территория же Крымского ханства была включена в Румелию и «без особого разрешения крымские татары не имели права вступать на земли кафинского подчинения»¹⁴.

Применительно к перспективам источникового изучения истории донского казачества можно выразиться тем более определенно, что нельзя абсолю-

тизировать содержание тех же Донских дел, точнее, документов, исходивших из казачьей среды и адресованных царю в расчете на получение казаками материальных преференций. Донская старшина не была заинтересована в масштабном информировании московских властей о мирных, торговых отношениях, например, с османским Азовом, вообще — т. н. «врагами христианства», включая население Крымского ханства. Иногда, пишет В.В. Трепавлов, общение принимало и абсолютно бесконфликтные формы: например, ногайские мирзы и улусники ходили «вместе с казаками на крымцев, казыевцев и азовцев. Из станиц в ногайские улусы везли мед, неводы, лодки и железные котлы — в обмен на продукцию скотоводческой экономики»¹⁵. На важность такой проблемы — роли фронта в казачьей истории, не обязательно связанной с историей Российского государства, обратил внимание Б. Боук. Изучая среди прочих вопросы состояния мирных отношений донских казаков с османским Азовом, Боук пишет: «Хотя исследователи отдают явное предпочтение тем явлениям экономики, которые были связаны с Русью, ... при скудности источников все же есть основания считать, что торговля с Азовом и Кубанью была обычным явлением... Пока документы из Османских архивов не будут привлечены к рассмотрению этого вопроса, нельзя делать преждевременные выводы»¹⁶. Торговля с Азовом, рыбная ловля и т. п. занятия прочно связывали донских казаков с жителями Азова — в эту турецкую крепость донские казаки старались попасть всеми правдами и неправдами¹⁷; при этом важно подчеркнуть, что казаки, нуждаясь в рыбе, договаривались с азовскими турками об условиях рыбного лова в регионе¹⁸. Образ дипломатического партнера, обладателя информации, важной для Войска Донского, также присутствует в образах Азова, имевших первостепенное значение для казаков. Так, еще в 1655 г. актуальным было свидетельство о том, что «у донских де казаков с азовцы мир... а замирено де... на том, что им друг другу про всякие вести сказывать». При этом надо отметить, что на тот момент стороны временно находились в ссоре — оказалось, что, несмотря на предоставление азовцами «турских» и «крымских» вестей, казаки перестали сообщать туркам, например, о содержании грамот, присылаемых на Дон¹⁹. Каналы получаемой на Дону информации, подчеркнем, проникали не только в сообщество «городовых азовских людей», но замыкались порой на персоне самого азовского бея²⁰, конечно, уточняясь и перепроверяясь самими казаками.

Интересная во всех отношениях процедура «замирения» и «розмирения» донских казаков с Азовом, уходящая своими корнями, скорее всего, в XVI в., только начинает изучаться. Даже после 1671 г. «замирение» сторон — не редкость. Сроки, на период которых действовали подобные соглашения, каждый раз были разными — от нескольких месяцев до действия формулировки «безсрочно на сколько время они меж собой похотят». Как правило, в период «замирения» резко активизировались торговые контакты сторон — казаки отправлялись в Азов, турки — в Черкасск. «Замирение» влекло за собой временное прекращение столкновений, причем указанному принципу стороны,

хотя и не всегда, старались следовать. В 1650 г. переводчик султана Зульфикарага информировал И.Д. Милославского о том, что «после примирения донские казаки приходят в Азов, а азовские люди ходят к... казакам, и так предотвращается нанесение ущерба друг другу»²¹. Своеобразие такого положения фиксировали и сторонние наблюдатели, например, в 1675 г.: «А с Азовцы де у Донских казаков замирено. Доведены покамест вода скроетца и для того с Азовцы никаких боев не было...». Многолетний, упорядоченный характер подобных практик свидетельствует об их важности не только в сохранении (повышении?) благосостояния казаков, но в истории общих процессов адаптации казаков к непростому соседству с османским Азовом. Отметим, что условия «замирения» стали в итоге сопровождаться письменной фиксацией. При возникновении пограничных конфликтов донцы неоднократно ссылались на авторитет традиции «замирения» с Азовом: «...им (казакам. — *Авт.*) азовцы ниже донецково верхнева устья ездить не велят же, а в прежних... мирах ничего от них того нам не бывало. И в мировых наших того не писано, а у нас в тех местах звериные ухужи и рыбные ловли...»²². Структуру и содержание процесса «замирения» мы признаем развитой, знаково (семиотически) маркированной его участниками. Москва была вынуждена «закрывать глаза» на данное явление даже в 1680-е гг. Со второй половины XVII в. отношения сторон стали характеризоваться новым для того времени явлением — бегством (уходом) донских казаков в османский Азов²³. В целом считаем, что тема пограничного сотрудничества Войска Донского и османского Азова — одна из самых перспективных и, вместе с тем, малоизученных в истории казачества Дона и пограничных владений Османской империи в Северном Причерноморье и Приазовье²⁴.

В «азовском зеркале» отразились многие стороны жизни Османской империи — ее менявшиеся внешнеполитические ориентиры, история отношений с Россией и казачеством, «неудобным», опасным соседом державы Османов. Азову принадлежала такая же важная роль в истории «донского фронта», донских казаков, как и Московскому государству. «Образы» Азова сильно влияли на настроения донского казачества, его активность, они служили одним из генеральных векторов его развития, по крайней мере, в XVI–XVII вв. Стремление казаков обладать Азовом, «освоить» его жизненное пространство уверенно можно отнести к числу факторов, оказывавших конституирующее воздействие на жизнь казаков, формирование особого, «пограничного» образа поведения, мышления. Интересное замечание в этой связи принадлежит М.А. Рыбловой (со ссылкой на мнение Ю.М. Лотмана о высокой аксиологической ценности «чужого» как будущего): «Осваивая... донские земли в двух направлениях..., казаки, минуя всю середину подконтрольной им территории, устраивают свой «центр» на самом краю, на границе с Турцией. Такова специфика психологии людей пограничья — стремиться к тому, чтобы быть собственно границей»²⁵. Совершенно неслучайно поэтому донцы устраивают неподалеку от Азова городок Стыдное имя (Эбок) — где осуществлялся суд по

казачьему праву, принимались одно время важные для Войска решения. Именно из низовий Дона донские казаки совершили один из первых своих в XVI в. походов на Азов, поставив крепость в трудное положение²⁶. Мечты об Азове²⁷ занимали ключевое место в тех образах воображаемой географии казаков, которые были связаны с «границей миров». Азов представлял местом притягательным и опасным одновременно, центром, подчеркивающим напряженное существование казачества на границе Дикого поля, манящим своими богатствами и пугающим своей мощью.

Азов являлся для турок-османов вековой опорой их владычества в Северо-Восточном Причерноморье, одновременно — центром одноименного санджака, т. е. частью административно-территориальной системы Османской империи. По свидетельству Эвлии Челеби, со времен султана Баязида II, правившего в 1481–1512 гг., Азов являлся султанским хассом — личным владением дома Османов. Интересная деталь, пусть и отраженная в т. н. «легендарной переписке»: русский посол Андрей Шеин, якобы отправленный «с товарищи» в Стамбул царем И. Грозным, именует Топраков (Топрак-калу) — важную составляющую единой системы укреплений Азовской линии и одну из трех ее частей — «любимым градом» султана²⁸. Долгое время Азов оставался «любимой вотчиной» и «рыбным двором» султана²⁹, экономическое значение которого для империи было огромным. Недаром французские ученые отметили, что Азов оказался единственным городом в Кафинском эялете, имевшим особое правительственное постановление о рыбе и рыбопродуктах: государство установило здесь свою монополию на осетровых³⁰. В 1552 или 1553 г. султан Сулейман Кануни назначил в Азов санджакбея. До этого наместники такого ранга туда не назначались. Обладатель должности санджакбея, которому выплачивалось большое жалованье (20 тыс. дукатов согласно итальянскому источнику) и при котором состояло до 500 человек военной свиты, подчинялся лично султану³¹. Е.Н. Кушева небезосновательно связывает возросшее значение Азова со стремлением турецкого султана усилить давление на Черкессию и помочь в этом отношении крымскому хану. Согласно одному из султанских указов того времени, гарнизон крепости состоял минимум из 40 янычар, а также азабов под командованием диздара³² (коменданта крепости). В первой половине и середине XVI в. Азов являлся «портом довольно значительного сельскохозяйственного района, снабжавшего Стамбул продовольствием. Эта территория в значительной степени была поставщиком зернового хлеба, сухих овощей, растительного масла и строевого леса»³³. Осада Азова войсками князя Д. Вишневецкого, среди которых были и донские казаки, в 1559 г., а также сопутствовавшие ей опустошения в низовьях Дона вызвали голод в самом городе и в Большой Ногайской Орде.

Одно из первых документированных столкновений донских казаков с азовцами относится к августу 1548 г. Тогда казаки М. Черкашенина и И. Извольского у своей «остроги» на Переволоке «побили крымского князя Аманака да черкаского казака Елбулзлука и азовских людей многих побили», отняв у них

к тому же 7 пушек³⁴. Отметим еще раз, что османские источники могут пролить существенный свет на самую раннюю историю донского казачества, включая эпоху, связанную с именем одного из наиболее прославленных казачьих атаманов — М. Черкашенина, о котором помнили на Дону много позже его гибели в Ливонскую войну³⁵. Так, в 1565 г. кафинский санджакбей между прочим сообщал в Стамбул о том, что казак («Rus») по имени «Черкес Миша» (несомненно, речь идет о Михаиле Черкашенине), обосновался в окрестностях Азова и начал совершать враждебные действия «более 20 лет назад»³⁶. В частности, среди деталей известия мы узнаем о сооружении Черкашениным 7 острог в окрестностях Азова, грабежах азовцев и торговых судов вне крепости и, наконец, осаде крепости.

Уже в начале 1550-х гг. султан Сулейман Кануни искал союзников для борьбы с казачеством Дона, отныне — постоянным населением этого региона. Недаром в грамоте ногайского бей Юсуфа за 1549 г. сообщалось, что «разбойники русь живут на Дону»³⁷, а не приходят сюда, таким образом, лишь время от времени, как метко подметил в свое время Н.А. Мининков. На протяжении 1549–1551 гг. Юсуф неоднократно жаловался Ивану IV на «казачков и севрюков, которые сидят на Дону», грабят и громят ногайские посольства на Русь и торговые караваны³⁸. В 1551 г. русский посол «в Нагаи» сообщал в Москву о содержании письма турецкого султана к ногайскому Смаил (Исмаил) мирзе, «в котором султан... указывал, что «рука» царя Ивана над бусурманы высока... Поле де все да и реки у меня поотымал... поотымал всю волю в Озове: казаки его с Озова оброк емлют и воды из Дону пить не дадут»³⁹. И хотя часть исследователей небезосновательно сомневается в достоверной передаче содержания и даже самом существовании такого письма⁴⁰, данный пассаж косвенным образом отражает большую военную активность казаков в то время. Согласно русским источникам, в 1576 г. они совершили невиданный до того по масштабам поход на Азов⁴¹, закончившийся его взятием, либо, как считают некоторые специалисты, взятием части крепости⁴². По данным Посольского приказа, эта акция казаков вызвала гнев султана Мурада III, якобы писавшего крымскому хану Девлет-Гирею I: «А мне... твой Крымской юрт не стоит одного азовского человека»⁴³. Проблемой казаков султанский двор озабочен теперь постоянно. В том же 1576 г. Мурад III требовал от азовского санджакбея: «Не допускай оседания русов на берегах реки Тен и их входа в крепость под предлогом поставки дров. Проявляй совершенную бдительность и принимай необходимые меры... Не допускай, чтобы русы селились поблизости от Азака»⁴⁴. В 1593 г. казаки вновь осадили крепость и даже сумели ворваться в нее. Азов устоял тогда лишь вследствие помощи, оказанной ему казыевскими ногайцами⁴⁵. В первой трети XVII в. еще несколько раз Войско Донское предпринимало не обычные «шкоты» против Азова, но пыталось захватить его. Многолетняя борьба донских казаков за Азов увенчалась очередным взятием крепости и последующим знаменитым «Азовским сидением» 1637–1641 гг. В итоге казаки оставили разрушенный Азов, а само сидение привело к

сильному ослаблению Войска Донского и снижению, например, его морской активности. После азовских событий обескровленное казачество Дона подвергается ожесточенному натиску со стороны татар и турок⁴⁶. Позже, в июне 1656 г., действуя в союзе с запорожцами, донцы совершили совместную (в итоге — неудачную) атаку на османский Азов, а сама акция состоялась вопреки запрету Посольского приказа.

Ниже вниманию специалистов предлагаются переводы 3 архивных османских документов, первый из которых был опубликован⁴⁷, а два других — использованы в статьях М. Бериндея и Ж. Вайнштейна⁴⁸. И работы этих ученых, и сами документы остаются малоизвестными отечественным исследователям. В публикуемых текстах казаки фигурируют под именем «русов». Термин «рус» как обозначение казаков встречается и в других османских документах XVI в.⁴⁹ «Русами», кроме того, османские источники XVI в. именуют православных подданных Польско-Литовского государства и собственно русских — жителей Московского государства (для последних существовало еще обозначение «москов»). Стоит также учесть замечание М.С. Мейера о том, что термин «рус» (включающий в себя обозначение православных христиан-славян Северного Причерноморья), мог противопоставляться по значению термину «москов» («предназначенному» для обозначения жителей Московского государства)⁵⁰. Отдельный интерес представляет проблема соотношения терминов «рус» и «казак».

Первый документ не датирован. В публикации 1978 г. этот документ определен как «копия султанского послания хану Сахиб-Гирею»⁵¹. На наш взгляд, это может быть и проект султанского послания хану, представленный на утверждение падишаху⁵². Возможно, об этом говорит отсутствие в документе (судя по его факсимиле) даты составления или отправки адресату. По обоснованному мнению французских публикаторов документа, адресатом султанского послания является хан Сахиб-Гирей I (сентябрь 1532 — осень 1551 гг.). Документ, по их предположению, составлен в последние годы правления этого хана («в 1547–1551 гг.»). Учитывая упоминавшееся выше сообщение санджакбея Кафы от 1565 г. о том, что казак по имени «Черкес Миша» (Михаил Черкашенин) обосновался в окрестностях Азова «более 20 лет назад», мы склонны датировать данный документ серединой 1540-х гг. — осенью 1551 г. Отметим, что публикаторы издания 1978 г. справедливо считали маловероятной идентификацию упоминаемых в тексте «русов» с украинскими казаками⁵³.

Второй документ представляет собой отпуск (строго говоря, копию) султанского послания крымскому хану Девлет-Гирею I, а третий — копию указа османскому наместнику (санджакбею) Кафы. В них перечислены меры, которые необходимо было принять каждому из адресатов Порты для охраны рыбаков и рыболовных снастей от казаков. Два последних документа записаны в одном из самых ранних дошедших до наших дней «Реестров важных дел» — (Мюхимме дефтери) — книги регистрации текстов посланий и указов ос-

манских султанов⁵⁴. Содержащий публикуемые документы реестр относится к 959 г. хиджры — 1552 г. н.э. Он хранится в библиотеке Музея дворца «Топкапы» в Стамбуле.

Публикуемые ниже документы являются, очевидно, самыми ранними из дошедших до нас османских источников⁵⁵, в которых говорится о донских казаках⁵⁶. Считаю, что, как и прежде (имея ввиду состояние источниковой базы по казачьей истории еще некоторое время назад), «исследователей поражает внезапность выхода донских казаков примерно во второй трети XVI в. на историческую арену, и то обстоятельство, что... источники... вдруг запестрели сведениями о казачестве, о его боевых делах под Азовом и на Волге, у Перекопа и по всей акватории Азовского моря»⁵⁷. Стоит отметить такую особенность: известия о казаках в таких источниках актуализованы в связи с тем уроном, который те наносили масштабному рыбному лову турок-османов на Азовском море, имевшему для них, как частично писалось выше, стратегический характер. Казаков турки заметили, о казаках стали писать. В данной связи согласимся с замечанием В.Н. Королева о том, что первые «известные на сегодня выходы донских казаков в Азовское море связаны как раз с нападениями на азовских рыбаков»⁵⁸. Вместе с тем подчеркнем такую деталь: действия казаков на Азовском море представляются османским властям еще не настолько серьезными, чтобы заботиться о защите самой Кафы и других османских владений в Северном Причерноморье. Косвенно это свидетельствует о том, что в отношении своих выходов в Азовское море с целью нападений на владения султанов и крымских ханов донское казачество, что называется, пребывало в начале 1550-х гг. лишь «на заре своей истории»⁵⁹.

Нижеприведенные документы интересны также тем, что освещают некоторые аспекты османского присутствия в Северном Причерноморье и Приазовье середины XVI в. Мы узнаем о некоторых сторонах хозяйственной деятельности жителей Азова, получаем сведения о количестве и классе османских военных судов, находившихся в Азове. Наконец, нижеприведенные источники дают представление о практиках османского управления этим регионом, особенностях взаимодействия между властями Крымского ханства и османскими наместниками в Кафе. В этой связи публикуемые документы, а в целом — информативные возможности «Реестров важных дел» XVI–XVII вв. могут быть успешно использованы при изучении такой важной темы, как история османских владений в Северном Причерноморье и Приазовье⁶⁰.

На русском языке документы № 1–3 публикуются впервые. Перевод с османско-турецкого языка осуществлен И.А. Мустакимовым.

№ 1

**Середина 1540-х гг. — не позднее осени 1551 г. — Список (проект?)
послания султана Сулеймана I крымскому хану Сахиб-Гирею I
о необходимости принятия мер по предотвращению нападений
казаков на крепость Азов**

Указ его высочеству Сахиб-Гирей-хану⁶¹.

Ныне из крепости Азов⁶² прибыл посланный за помощью гонец, который доложил о том, что неверные русы осаждают [эту] крепость⁶³ и производят многократные нападения. Ими убито и взято в плен много мусульман. [Таким образом,] они ввергли [жителей Азова] в бедственное положение и творят зло и мерзость. Жители⁶⁴ крепости Азов прислали [также] список письма, посланного ими бею Кафы.

Ранее Вам было направлено наше высочайшее послание относительно искоренения и отражения вышеупомянутой шайки⁶⁵ русов. Учítывая присущие Вам с давних пор многую искренность и преданность и прекрасную дружбу и приверженность к нашему справедливому Порогу, ожидаемое [нами] от Вас состоит в том, чтобы Вы не медля, в спешном порядке совершили на них⁶⁶ конный рейд⁶⁷. Бею Кафы также приказано безотлагательно выступить к крепости Азов. Вопрос наказания нечестивцев-неверных препоручен [нами] Вашему правому разумению. Известите вышеозначенного бея Кафы о том, какой [образ действий] Вы считаете наиболее целесообразным, после чего в добром единении и союзе должным образом покарайте нечестивцев-неверных.

Вы непрестанно заняты ведением в тех краях священной войны, да и находитесь вблизи от вышеуказанной крепости, [поэтому ведь] не должно быть⁶⁸ возможности совершения презренными неверными таких мерзостей. Жители [же] Азака сообщили, что они находятся в чрезвычайно тяжелом положении. Сообщите, как такое могло произойти, что является причиной этого, какой образ действий будет наилучшим. Не преминьте также сообщать свои добрые вести.

Безотлагательно примите в этом вопросе необходимые меры, дабы впредь не было вероятности совершения подобных деяний неверными-злодеями, а творимым ими злодействам и разбою был положен конец.

TSMA, E. 7246

Опубл.: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Présenté par A. Bennigsen e.a. — Paris, 1978. — P. 131–133.

№ 2

**959 г., реджеба 20/1552 г., июля 12. — Отпуск послания султана
Сулеймана I крымскому хану Девлет-Гирею I о необходимости принятия
мер по обеспечению безопасности рыбаков и рыболовных снастей
близ Азова от набегов казаков**

Указ его высочеству Девлет-Гирей-хану⁶⁹.

Ныне являющийся дворцовым интендантом⁷⁰ в Богохранимой Кафе⁷¹ Хюсейн прислал к моему Счастливому Порогу донесение⁷², [в коем] доложил [следующее]. Во время извлечения рыбы из казенных дальянов⁷³, находящихся близ крепости Азов⁷⁴, приходят враждебные русы⁷⁵, которые захватывают рыбаков и похищают имеющиеся у них снасти и добытую рыбу. Этим они наносят государственной казне большой ущерб. Для предотвращения этого необходимо ежегодно с начала марта до конца ноября направлять на сторожевую службу по морю⁷⁶ легкие галеры⁷⁷ и каики⁷⁸, а по суше — достаточное количество татарского войска. По прибытии каиков из Кафы в Азов [отряженная на охрану дальянов] часть янычар-невбетчи⁷⁹, солдат [азовского] гарнизона, азабов⁸⁰ и [воинов] подразделения бешлю⁸¹ на находящихся в Азове пяти легких галерах и на каиках [должна] дойти до устья Большого Дона (?)⁸² и стоять там, а на суше [должно] нести сторожевую службу татарское войско. [И] пока такие меры не будут приняты, не перестанет быть наносим урон и ущерб.

В соответствии с присущей Вам прямою и преданностью нашему Порогу — прибежищу мира, для охраны находящихся в Азове дальянов, упомянутых в донесении вышеозначенного чиновника⁸³, направьте по суше достаточное количество татарского войска. Предписав ему⁸⁴ осуществлять охрану необходимого места и расправляться с разбойниками из неверных русов, явите свои прекрасные старания в деле предотвращения нанесения ими урона и ущерба.

Бею Кафы также выслан наш августейший указ относительно [направления] судов по морю.

Приложите усилия к принятию тех мер для решения этого вопроса, какие сочтете целесообразными.

Пометы:

1. Над текстом документа справа: «Переписано [набело]».
2. Над текстом документа в центре: «Дано слуге дефтердара⁸⁵ Мусы Челеби 20 реджеба 959 года».

TSM, K. 888, f. 305ab

№3

959 г., реджеба 20/1552 г., июля 12. — Отпуск султанского указа санджакбею Кафы о необходимости принятия мер по обеспечению безопасности рыбаков и рыболовных снастей близ Азова от набегов казаков

Указ бею Кафы.

Ныне являющийся дворцовым интендантом в Богохранимой Кафе Хюсейн прислал к моему Счастливому Порогу донесение, [в коем] доложил [следующее]. Во время извлечения рыбы из казенных дальянов, находящихся близ крепости Азов, приходят враждебные русы, которые захватывают рыбаков и похищают имеющиеся у них снасти и добытую рыбу. Этим они наносят

государственной казне большой ущерб. Для предотвращения этого необходимо ежегодно с начала марта до конца ноября направлять на сторожевую службу по морю легкие галеры и каики, а по суше — достаточное количество татарского войска. По прибытии каиков из Кафы в Азов [отряженная на охрану дальнянов] часть янычар-невбетчи, солдат [азовского] гарнизона, азабов и [воинов] подразделения бешлю на находящихся в Азове пяти легких галерах и на каиках [должна] дойти до устья Большого Дона (?) и стоять там, а на суше [должно] нести сторожевую службу татарское войско. [И] пока такие меры не будут приняты, не перестанет быть наносим урон и ущерб.

Повелеваю: по прибытии моего высочайшего указа прими меры для решения этого вопроса. Не допускай нанесения ущерба азовским дальнякам ни со стороны моря, ни со стороны суши. Не пребывая в небрежении в деле охраны Азова, для чего принимай необходимые меры⁸⁶.

Хану также выслано мое августейшее послание относительно направления татарского войска. Согласуй с вышеозначенным⁸⁷ и прими меры для охраны [дальнянов] в соответствии с тем, как это изложено в донесении [дворцового интенданта Хюсейна].

Пометы:

1. Над текстом документа справа: «Переписано [набело]».
2. Над текстом документа в центре: «Дано слуге дефтердара Мусы Челеби 20 реджеба 959 года».

TSM, K. 888, f. 305b

¹ Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. — К., 2001. — Вип. 5/6; Його ж. Архівний документ султана Ібрагіма про становище козаків та грошову реформу 40-х років XVII століття // Український археографічний щорічник. — Київ–Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9; Документи по истории Волго-Уральского региона XVI–XIX веков из древлехранилищ Турции: Сборник документов / Сост. И. А. Мустакимов. — Казань, 2008; История адыгов в документах Османского государственного архива. — Нальчик, 2009; Васильев А.Д. Взаимоотношения Османской империи и государств Центральной Азии в середине XIX — начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — С. 9–11; Курникова О.М. Документальные источники по истории османских владений на территории Крыма в XVI–XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2009. — С. 11–13.

² Архивное востоковедение / Тезисы межд. науч. конф. (г. Москва, 23–25 июня 2008 г.). — М., 2008.

³ *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // *La Russie et l'Europe XVI–XX-e siècles. Франко-русские экономические связи.* — М.–Париж, 1970; *Ostapchuk V.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1982. — Vol. VI. — № 4.; *Ostapchuk V.* Five documents from The Topkapı Palace Archive on the Ottoman defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // *Journal of Turkish Studies.* — 1987. — Vol. 11.

⁴ *Рябов С.И.* Донское казачество в системе взаимоотношений России и Турции в конце XVI–XVII вв. // Казачество в истории России / Тезисы докл. Междунар. науч. конф. (Анапа, 27 сентября — 1 октября). — Краснодар, 1993. — С. 17–20; *Мининков Н.А.* Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.). — Ростов-на-Дону, 1998; *Его же.* Войско Донское и Запорожская Сечь: к характеру взаимоотношений в первой половине XVII в. // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008). — Warszawa, 2008. — S. 425–437; *Королев В.Н.* Босфорская война. — Ростов-на-Дону, 2002; *Фаизов С.Ф.* «Москва! Москва! Послы! Не стреляйте!»: Нападение на турецкое посольство на Северном Донце в январе 1642 г. (Несколько свидетельств) // *Ucrainica Petropolitana*: Сб. науч. ст. — СПб., 2008. — Вып. 2; *Сень Д.В.* Крымское ханство и казачество в последней четверти XVII — начале XVIII века: отношения в контексте международной политики (на примере донских и запорожских казаков) // 350-lecie unii hadziackiej... — S. 531–550.

⁵ *Сень Д.В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. — начало XVIII в.). — Ростов-на-Дону, 2009.

⁶ *Voeck B.J.* Shifting Boundaries on the Don Steppe Frontier: Cossacks, Empires and Nomads to 1739 / Thesis of Doctor of Philosophy in history. — Harvard University–Cambridge–Massachusetts, 2002. — P. 18.

⁷ *Тюменцев И.О.* Зарождение казачества на Волге и Дону и его включение в социальную структуру Московского государства в XV — первой половине XVI вв. // Донское казачество: история и современность: Сб. науч. ст. — Волгоград, 2004. — С. 16.

⁸ *Никитин Н.И.* О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI — середины XVII века // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 171–172.

⁹ *Королев В.Н.* Босфорская война. — С.70.

¹⁰ *Савельев Е.П.* Средняя история казачества (Историческое исследование). — Новочеркасск, 1916. — Ч. II. — С. 202–205 и др.; (Репр. Издание. — Ростов-на-Дону, 1990) *Янчевский Н.* Колониальная политика на Дону торгового капитала Московского государства в XVI–XVII вв. — Ростов-на-Дону, 1930. — С. 99, 118, 122, 141–142; *Королев В.Н.* Славяне турецкого Азова // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. — 1999. — № 1, 2. О казаках Азова, в т. ч. татарского происхождения, см.: Сборник русского исторического общества. — СПб., 1884. — Т. 41). В частности, отвозивший в 1501 г. грамоту турецкому султану А. Голохвастов вез поименный список казаков-грабителей, среди которых — Карабай, Ахмет-турчанин, азовские татары Карача-богатырь с братьями, Дуган Салтамашев с зятем и др., «а подмагают деи казаков азовцев и орднских тутошние жтльцы азовцы... да что привезут, они с ними делятся» (Сб. РИО. — 1884. — Т. 41. — С. 405–406). В 1503 г. против казаков Азова была проведена, по приказу султана Баязида II, адресованному крымскому хану, «акция возмездия» (*Бурлака В.О.* Азов в торговых и дипломатических связях России и Турции в XVI веке // Очерки истории Азова. — Азов, 1992. — Вып. 1. — С. 6–7).

¹¹ *Кусаинова Е.В.* Русско-ногайские отношения и казачество в конце XV–XVII веке. — Волгоград, 2005. — С. 16.

¹² См., напр.: Отдел рукописей РНБ. — Ф. 917 (Казы-аскерские книги Крымского ханства). Здесь же, кратко затронув проблему несохранившегося архива ханства, обратим внимание на некоторые важные труды французских и турецких специалистов по использованию османских источников при изучении истории Крыма: *Desaive D.* Le Khanat de Crimée dans les Archives Ottomanes. Correspondance khans de Crimée et padichahs ottomans

dans les registres des nâme-i hümâyûn // Cahiers du monde Russe et Sovietique. — Vol. XIII (4): Octobre-Décembre. — 1972; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Présenté par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratov, Dilek Desaiye, Chantal Lemerancier-Quelquejau. — Paris, 1978; *Kurat A.N.* Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. — Istanbul, 1940.

¹³ *Васильева О.В.* Крымско-татарские рукописные материалы в отделе рукописей // Восточный сборник. — СПб., 1993. — Вып. 5. — С. 44.

¹⁴ *Ореикова С.Ф.* «Турецкое озеро»: Черное море в XV–XVII вв. // Восток (Oriens). — 2005. — № 3. — С. 24.

¹⁵ *Трепавлов В.В.* Вольные казаки и Ногайская орда (Некоторые подробности ранней истории казачества) // Восток (Oriens). — 2002. — № 3. — С. 48.

¹⁶ *Боук Б.* Фронтир или пограничье? Роль зыбких границ в истории донского казачества // Социальная организация и обычное право: Материалы научной конференции (г. Краснодар, 24–26 августа 2000 г.). — Краснодар, 2001. — С. 152.

¹⁷ *Перепечаева Л.Б.* Крепость и посад Азов (конец XVII — начало XX в.) // Очерки по истории Азова. — Азов, 1995. — Вып. 3. — С. 56. См. также: *Мустакимов И., Трепавлов В.* Новые османские документы по истории Большой Ногайской Орды // Гасырлар авазы = Эхо веков. — 2009. — № 2. — С. 41–42.

¹⁸ *Боук Б.* Фронтир или пограничье... — С. 152.

¹⁹ Донские дела. — СПб., 1913. — Кн. 4. — Стлб. 948.

²⁰ Там же. — Стлб. 442.

²¹ *Мейер М.С., Фаизов С.Ф.* Письма переводчика османских падишахов Зульфикара-аги царям Михаилу Федоровичу и Алексею Михайловичу, 1640–1656: турецкая дипломатика в контексте русско-турецких взаимоотношений. — М., 2008. — С. 91.

²² Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф. 111. — Оп. 1: 1685 г. — Д. 11. — Л. 2.

²³ *Сень Д.В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. — начало XVIII в.). — Ростов-на-Дону., 2009. — С. 50–54; *Его же.* Турецкий Азов и донское казачество: новые практики отношений (из истории пограничных владений Османской империи второй половины XVII в.) // Отечественная османистика и туркология: итоги и перспективы: Докл. и сообщения межд. научно-практ. семинара (Казань, 2 июля 2009 г.). — Казань, 2009. — С. 123–124.

²⁴ О некоторых аспектах темы см.: *Сень Д.В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа... — С. 78–79; *Его же.* Некоторые дискуссионные вопросы роли Азова в истории казачьих сообществ Дона и Северного Кавказа (конец XVII в. — начало XVIII в.) // Исторический вестник. — Нальчик, 2009. — Вып. 8. В указанной связи можно признать несколько прямолинейным мнение крупного специалиста Н.А. Мининкова о характере «перманентной «войны» между казаками и азовцами, «прерывавшейся лишь на короткое время путем установления неустойчивого перемирия, когда это необходимо было для пропуска с Дона в Азов или обратно русских и турецких послов или в период пребывания русского правительства в Турции» (*Мининков Н.А.* Донское казачество... — С. 349).

²⁵ *Рыблова М.А.* Традиционные поселения и жилища донских казаков. — Волгоград, 2002. — С. 24.

²⁶ Мининков Н.А. Донское казачество... — С. 78.

²⁷ Там же. — С. 447.

²⁸ Отдел рукописей РНБ. — Ф. 905. — Д. Q-354. — Л. 133 об.

²⁹ Королев В.Н. Босфорская война. — С. 602.

³⁰ Berindei M., Veinstein G. La Tana-Azaq de la présanse italienne a l'emprise ottomane (fin XIII-e — milieu XVI siècle) // Turcica. Revue d'études turques. — 1976. — Vol. 2. — P. 153, 163–164.

³¹ Кушева Е.Н. Политика русского государства на Северном Кавказе в 1552–1572 гг. // Исторические записки. — 1950. — Т. 34. — С. 255. В своей монографии «Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. Вторая половина XVI — 30-е гг. XVII века» (М., 1963) автор в сообщении о назначении санджакбея опустила пассаж о «военной свите» и указала просто на «свиту» (С. 204).

³² Berindei M., Veinstein G. La Tana-Azaq... — P. 146.

³³ Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий... — С. 54.

³⁴ Шмидт С.О. Продолжение Хронографа редакции 1512 года // Исторический архив. — М., 1951. — Т. 7. — С. 294. Любопытно, что группа Елбузлука специально направлялась с «нарядом на Дон острогу имати».

³⁵ Мининков Н.А. Донское казачество... — С. 348.

³⁶ 5 Numaral. Mühimme Defteri (973/1565–1566). Tıpkıbasım. — Ankara, 1994. — S. 190. — Hüküm № 466.

³⁷ РГАДА. — Ф. 127. — Кн. 3. — Л. 104 об.

³⁸ Трепавлов В.В. Вольные казаки и Ногайская орда... — С. 40.

³⁹ Робинсон А.Н. Повести об Азовском взятии и осадном сидении // Воинские повести Древней Руси. — М.–Л., 1949. — С. 173–174. В источнике XVI в. данный пассаж выражен следующим образом: «...русского царя Ивана лета пришли, рука ево над бусурманы высока. Уж деи мне от нево обида великая; поле деи все да и реки у меня поотымал, поотымал всю волю в Азове, казаки ево с Озова оброк емлют и воды из Дону пить не дадут» (Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой (1551–1561 гг.) / Сост. Д.А. Мустафина, В.В. Трепавлов. — Казань, 2006. — С. 57).

⁴⁰ Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. La Grand Horde Nogay et le probleme des communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie Centrale en 1552–1556 // Turcica. Revue d'études turques. — Т. VIII/2. — Paris–Strasbourg, 1976. — P. 217–218.

⁴¹ На жалобу крымского хана о разорении казаками его владений и нападении на Азов Иван IV отвечал: «...А что де еси брат наш писал, что казаки донские приходили под Азов и Азову много лиха починили, а казаки донские потому же не по нашему велению на Дону живут, бегая из нашего государства... и много лет живут под Азовом, много на Дону живет того: иногда в миру, а иногда не в миру; да только всякие такие дела у них меж делаются без нашего ведома... А про то нам слышать лучилось и сталось азовским людем з донскими казаки меж их рознь и война, и казаки донские, собрався, приходили к Азову, да только всякие дела меж азовских людей и донских казаков делаются, и мирные, и бранные, без нашего ведома» (Сухоруков В. Историческое описание Земли Войска Донского / Ком., дополнения, вступ. статья Н.С. Коршикова и В.Н. Королева. — Ростов-на-Дону, 2001. — С. 51). Обращает, вместе с тем, на себя внимание тот факт, что в отпуске султанского указа

азовскому санджакбею (не позднее 2 октября 1576 г.) речь идет о мирных отношениях донских казаков и Азова, в частности, о поставках «донскими русами» в крепость дров (Мустакимов И., Трепавлов В. Новые османские документы по истории Большой Ногайской Орды. — С. 41).

⁴² Сухоруков В. Историческое описание Земли Войска Донского... — С. 51. Имеются сведения, что еще в 1574 г. донские казаки сумели на время захватить Азов, пленив, помимо «черных людей», султанского шурина. Одним из поводов к штурму крепости стала казнь крымским ханом сына известного донского атамана М. Черкашенина, что вызвало беспокойство турецкого султана: «Нынече деи ты меж казаков и Азова великую кровь учинил... а ведь деи Азов казаки и жил, а казаки деи Азовом жили, о чем у них по ся место все было смирно» (Цит по: Пронштейн А.П. К истории возникновения казачьих поселений и образования сословия казаков на Дону // Новое о прошлом нашей страны. Памяти академика М.Н. Тихомирова. — М., 1967. — С. 169). Характеризуя тот же эпизод, И.Ф. Быкадоров отнес взятие казаками Азова к 1573 г. (Донское Войско в борьбе за выход в море (1546–1646). — Париж, 1937. — С. 26). Вместе с тем следует отметить, что среди текстов султанских указов и посланий, зарегистрированных в «Мюхимме дефтерлери» («Реестрах важных дел») за 1573–1576 гг., мы не обнаружили никаких упоминаний о крупных акциях казаков против Азова за этот период.

⁴³ Цит. по: Мининков Н.А. Донское казачество... — С. 347. Отдельный интерес представляет проблема исторической достоверности информации, поступавшей в Посольский приказ и там переводившейся, интерпретировавшей. Известно, что нередко были случаи сознательно неправильного перевода специалистами приказа содержания грамот российским царям от восточных государей (Фаизов С.Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру. 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в политическом контексте постпереезславского времени. — С. 161). В данном случае форма выражения султанского недовольства предстает излишне категоричной. Кроме того, необходимо уточнить датировку известия о султанской «гневной» грамоте Девлет-Гирею I в целях детального изучения сюжета о штурме казаками Азака 1576 г. (датировка и пр.).

⁴⁴ Мустакимов И., Трепавлов В. Новые османские документы по истории Большой Ногайской Орды... — С. 41. Справедливости ради нужно отметить, не вдаваясь на современном этапе к сравнению материалов русских и османских источников о набегах казаков 1576 г., что на момент составления указа положение области Азова с окрестностями представлялось туркам-османам спокойным.

⁴⁵ Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. — М.–Л., 1948. — С. 41.

⁴⁶ Куц О.Ю. Донское казачество в период от взятия Азова до выступления С. Разина. — СПб., 2009. — С. 297.

⁴⁷ Le Khanat de Crimée... — P. 131–133.

⁴⁸ Berindei M., Veinstein G. La Tana-Azaq de la présence italienne a l'emprise ottomane (fin XIIIe — milieu XVIe siècle) // Turcica. Revue d'études turques. — P. 199–200; Veinstein G. Une lettre de Selim II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la campagne d'Astrakhan de 1569 // Wiener Zeitschrift für die Kunde der Morgenlandes. — 1992. — Bd. 82. — P. 412–413. — № 34.

⁴⁹ В султанском указе азовскому санджакбею, изданном осенью 1576 г., казаки названы «донскими русами» (Ten Rusu) (Мустакимов И., Трепавлов В. Новые османские документы по истории Большой Ногайской Орды... — С. 41–42).

⁵⁰ Мейер М.С. Основные этапы ранней истории русско-турецких отношений // Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией: Сб. ст. — М., 1996. — С. 97–98.

⁵¹ Le khanat de Crimée ... — P. 131.

⁵² См.: Мустакимов И.А. Введение // Документы по истории Волго-Уральского региона XVI–XIX веков из древлехранилищ Турции: Сборник документов / Сост. И.А. Мустакимов. — Казань, 2008. — С. 30.

⁵³ Le khanat de Crimée... — P. 133.

⁵⁴ Подробную характеристику «Реестров важных дел» как источника см.: Мустакимов И.А. Введение... — С. 27–32. См. также: Мейер М.С. Новые публикации материалов османских архивов // «...У времени в плену». Памяти С.С. Цельникера: Сб. статей. — М., 2000.

⁵⁵ В науке существует дискуссия о времени появления в османских источниках данных о казаках. В частности, еще в 1971 г. французская исследовательница Ш. Лемерсье-Келькеже опубликовала документ (письмо крымского хана Мухаммед-Гирея I султану Сулейману Кануни ориентировочно за 1521 г.), в котором, согласно ее трактовке, речь шла именно о донских казаках. Ш. Лемерсье-Келькеже предложила тогда такой перевод соответствующей части текста: «многочисленная банда, известная под именем казаков» (*Lemercier-Quelquejey Ch. Les khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521 d'après un document inédit des Archives du Musée du Palais de Topkapı // CMRS. — 1971. — Т. 12. — № 4. — P. 484, 488; Le Khanat de Crimée... — P. 114, 116*). На принципиальное значение такой информации о ранней истории донских казаков для науки обратил внимание В. Остапчук, публикуя рецензию на издание 1978 г. (*Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı... — P. 509*). Трактовка Ш. Лемерсье-Келькеже была подвергнута критике рядом отечественных исследователей, придерживающихся мнения о том, что в указанном документе речь идет о казаках (подробнее см.: Документы по истории Волго-Уральского региона XVI–XIX веков из древлехранилищ Турции... — С. 56).

⁵⁶ Наиболее ранние свидетельства о донских казаках в источниках русского происхождения относятся к концу 1540-х гг. Первыми известными по этим источникам донскими казаками и их атаманами были путивльцы М. Черкашенина, «товарищи» И. Извольского и люди Сары-Азмана, уже активно вступавшие в столкновения с татарами, азовцами, ногайцами. В частности, в 1549 г. ногайский бий Юсуф писал царю Ивану IV о том, что на Дону «в трех и в четырех местех» существовали уже «городы» царских «холопов», возглавляемых Сары-Азманом (см.: *Трепавлов В.В. Указ. соч. — С. 40 и др.; Мининков Н.А. Донское казачество... — С. 78–79, 341–343 и др.*).

⁵⁷ Мининков Н.А. Альтернативный взгляд советского историка // *Савельев Е.П. Средняя история казачества (Историческое исследование). — С. 300.*

⁵⁸ Королев В.Н. Босфорская война. — С. 602.

⁵⁹ Считаю, что к оценкам масштабов морской активности донских казаков в первой половине XVI в., по крайней мере, до событий 1551–1552 гг., следует подходить более осторожно, чем это делает, например, В.Н. Королев (*Королев В.Н. Босфорская война. — С. 78; Сухоруков В. Указ. соч. — С. 75*). Другое дело, что такое положение изменится несколько позже. В 1556 г., выйдя через р. Миус в Азовское море, донские казаки атамана М. Черкашенина достигли судами Керчи «за Ширинских князей улусом», активно громя крымские берега.. На этот раз, таким образом, стало наверняка известно, что донцы пересекли все море, а масштабы похода М. Черкашенина, подчеркивает Н.А. Мининков,

«более значительны, чем выходы казаков в море в 1552 г. и их нападения на азовских рыбаков». В середине 1570-х гг. Кафа была захвачена запорожскими казаками, а в 1580-х гг. донские казаки продолжают действовать близ Керчи, захватывая, например, рыбаков-черкесов. По сообщению русского посланника Б. Благово, возвращавшегося из Стамбула через Кафу в 1585 г., тамошний паша (санджакбей?) жаловался ему, что «прежде никогда не бывало... чтобы донские казаки приходили для грабежей в столь отдаленные от Дона места, а ныне из турецких городов людей в плен берут и убивают» (*Сухоруков В.* Указ. соч. — С. 75).

⁶⁰ *Berindei M., Veinstein G.* Reglements de Süleymān Ier Concernant le Livā, de Kefe // *Cahiers du Monde russe et soviétique.* — Vol. XVI (1). — Janv.-Mars. — 1975; *Berindei M., Veinstein G.* La présence Ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première Moitié du XVIe siècle // *Cahiers du Monde russe et soviétique.* — Vol. XX (3–4); *Veinstein G.* La population du sud de la Crimée au debut de la domination ottomane // *Memorial Ömer Lûtfi Barkan.* — P., 1980; *Курникова О.М.* Документальные источники по истории османских владений на территории Крыма ...

⁶¹ Крымский хан в 1532–1551 гг.

⁶² Крепость Азов (Azaq) на Дону с 1475 г. находилась под властью турок-османов, в 1552–1553 гг. стала центром самого северного османского санджака. Е.Н. Кушева справедливо пишет, что с этого времени Азов стал подчиняться лично султану (*Кушева Е.Н.* Народы Северного Кавказа и их связи с Россией Вторая половина XVI — 30-е годы XVII века. — М., 1963. — С. 203). В 1545 г., как указывает Х. Иналджик, Азов входил в Кафинский санджак. Впоследствии, с образованием Кафинского эялета в правление султана Селима II (1566–1574 гг.) (История османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. — М., 2006. — Т. 1. — С. 176), Азов, судя по всему, вошел в его состав. Доминиканец Э. Дортелли д'Асколи (1634 г.) указывал в своем «Описании Черного моря и Татариин», что хотя Азов и подчиняется Кафе, «там особое управление и Порта назначает туда бея, ничего общего не имеющего с пашой; теперешний бей, мой приятель, генузец» (ЗОИДР. — Одесса. 1902. — Т. XXIV. — Отдел 2. — С. 113–114). Из подчинения Кафы, по словам С.Ф. Орешковой, Азов был выведен в 1657 г. и объявлен центром самостоятельного эялета. Э. Челеби (сер. XVII в.) указывает, однако, что в 1656–1657 гг. Азов стал «столицей кефинских везирей», а должность азовского санджак-бея была упразднена (*Челеби Э.* Книга путешествия. Крым и сопредельные области (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). — Симферополь, 2008. — С. 174). Произошло это в начале знаменитого «периода Кёпрюлю», однако вскоре ситуация изменилась, и земли Кафинского эялета (вновь?) разделили на 7 санджаков, одним из которых оказался санджак Азов. Долгое время своей истории Азов являлся важнейшим центром международной торговли, а также работорговли в Северном Причерноморье.

⁶³ В середине XVI в. Азов состоял из 3 частей, называвшихся Venedik-kalesi («Венецианская крепость»), где проживало 198 мусульманских семей, включая гарнизон; Djeneviz-kalesi («Генуэзская крепость»), в которой проживало 109 мусульманских семей, а также гарнизон; Torprak-kale («Земляная крепость»), где находились 500 татарских воинов-акынджи, 104 семейства рыбаков и 57 греческих семей (*Inalcik H.* Azak // *The Encyclopedia of Islam.* — London–Leiden, 1954. — Vol. 1. — P. 809).

⁶⁴ Население Азова отличалось этнической пестротой. Во второй половине XVI в. здесь проживали татары, турки и греки; степи вокруг города служили кочевьем крымским татарам и ногаям. В Азове, вместе с тем, группируясь в хане, еще в первой половине

XVI в. проживало свободное славянское население (см.: *Королев В.Н.* Славяне турецкого Азова // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Обществ. науки. — 1999. — № 1–2). В указанной связи отметим появление в крепости и казаков, и жителей Московского царства, по разным причинам покидавших «традиционные» места проживания. О казаках, спасавшихся от царской опалы бегством в Азов и Крым, сообщалось в наказе Е. Мальцову, посланному к Исмаилу-мирзе в 1558 г. (*Сухоруков В.* Указ. соч. — С. 70). См. тот же эпизод по данным 5-й Посольской книги по связям Московского государства с Ногайской ордой (Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой (1551–1561 гг.). — С. 268 и др.). В 1572 г. в Азове и Крыму оказались беглые русские дети боярские из разных городов, а также служилые татары, даже призывавшие хана Девлет-Гирея I совершить поход на Москву (*Мининков Н.А.* Донское казачество... — С. 71).

⁶⁵ Tā'ife.

⁶⁶ Т.е. «русов».

⁶⁷ İğar.

⁶⁸ Букв. «нет».

⁶⁹ Девлет-Гирей I — крымский хан в 1551–1577 гг.

⁷⁰ Дворцовый интендант (*hāssa harğ emīni*) — чиновник, ведавший закупками продовольствия и предметов потребления, предназначенных для обитателей султанского дворца.

⁷¹ Кафа (Кефе) (совр. Феодосия) — город на южном берегу Крыма, с 1475 г. входил в состав Османской империи, в XVI в. являлся центром особого санджака (административной единицы во главе с санджакбеєм). О Кафе см. некоторые работы: *Секей Д.* Кафа, Прикавказье и Восточная Анатолия в османской и европейской политике XV в. // Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией; *Катюшин Е.* Феодосия, Кафа, Кефе. — Феодосия, 1998; *Balard M., Veinstein G.* Continuite ou changement d'un paysage urbain Caffa Genoise et Ottomane // La Paysage urbain Moyen Age. — Lyon, 1981.

⁷² Mektüb (букв. «письмо»).

⁷³ Hāssa dalyanları. Дальян — стационарная сетная ловушка для рыбы.

⁷⁴ Букв. «в крепости Азов».

⁷⁵ Harbī Rus. Букв. «русы из Страны войны». «Страной войны» (Дар ал-харб) в мусульманской традиции именуются земли, обратные «Стране ислама» (Дар ал-ислам), правители которых не являются мусульманами и которые подлежат завоеванию.

⁷⁶ Bahrdan. Основным значением использованного в этом и следующем документе в противоположность понятию «суша» (*kuğu* или *kara*) слова *bah* является «море», однако оно может обозначать также большое озеро или крупную реку.

⁷⁷ Firkata.

⁷⁸ Каик — легкое беспалубное гребное судно, барка, лодка.

⁷⁹ Янычары-невбетчи — батальоны янычар, направлявшиеся на охрану, как правило, пограничных городов и крепостей. Сменялись каждые 3 года. Янычары — регулярная османская пехота, получавшая жалование из казны. До XVIII в. корпус янычар комплектовался из мальчиков, набираемых среди христианского населения, которые были обращаемы в ислам и получали воспитание в турецких семьях. Янычары составляли ударную силу османской армии, служили в султанской гвардии, занимались охраной крепостей и пр.

⁸⁰ Азаб (азеб) — легковооруженный пехотинец провинциального войска. Кроме того, азабы («холостяки») состояли на службе во флоте, военно-морском арсенале и судоверфи, занимались охраной крепостей. Среди последних были как пешие, так и конные азабы. В отличие от янычар, азабы набирались из «природных» турков. Фактически существование азабов прекратилось в XVII в., но официальное упразднение состоялось много позже, при султане Махмуде II.

⁸¹ Бешлю («бешлеи» русских источников) — солдаты из янычарского корпуса, жалование которых составляло 5 акча (беш акча), откуда и произошло их название. Часто использовались как инженерные войска (занимались постройкой и ремонтом мостов и дорог). Согласно другому объяснению, бешлю — род войск, занимавшихся охраной крепостей наряду с азабами. Обычно играли роль вспомогательных войск. Название же их связано с тем, что ранее бешлю набирались из жителей приграничных сел, которые должны были выставлять 1 воина с 5 дворов.

⁸² Ulu Ten. Очевидно, речь идет о р. Дон. Французские специалисты (*Berindei M., Veinstein G. La Tana-Azaq de la présanse italienne a l'emprise ottomane (fin XIII-e — milieu XVI siècle) // Turcica. Revue d'études turques. — 1976. — Vol. 2*), судя по всему, используют такой вариант перевода словосочетания, как «Большой Дон». В отечественной науке имеются опыты обращения к данной работе (см.: *Королев В.Н. Морские походы донских казаков в середине XVI в. // Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Обществ. науки. — 1987. — № 1; Мининков Н.А. Донское казачество... — С. 342*). Н.А. Мининков даже считает, что ссылка на необходимость отправки кораблей к «проливу Большого Дона» могла свидетельствовать об опасении турок возможным плаванием казаков не только вблизи Азова, но и по всей акватории Азовского моря вплоть до Керчи.

⁸³ Nāzir.

⁸⁴ Т.е. татарскому войску.

⁸⁵ Дефтердар — руководитель финансового ведомства. В середине XVI в. в Османской империи было три таких ведомства.

⁸⁶ О последствиях принятых османскими властями мер по сдерживанию и нейтрализации морской активности донских казаков (в чем можно усмотреть реакцию за запросы Стамбула, в т. ч. выраженные в публикуемых выше документах) см., в частности: *Королев В.Н. Морские походы донских казаков...*

⁸⁷ Имеется в виду крымский хан Девлет-Гирей I.

Юрій Мицик

З ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

У статті пропонується публікація 65 архівних джерел кінця XVI — першої половини XVIII ст., виявлених у архівосховищах Польщі (Варшава, Вроцлав, Краків) та України (Львів, Чернігів), що стосуються історії Османської імперії та Кримського ханства, стосунків з цими державами Речі Посполитої та Війська Запорозького.

Ключові слова: джерела, архіви, козаки, Османська імперія, Кримське ханство, Річ Посполита, Військо Запорозьке, Україна, дипломатія.

В статье предлагается публикация 65 архивных источников конца XVI — первой половины XVIII вв., выявленных в архивохранилищах Польши (Варшава, Вроцлав, Краков) и Украины (Львов, Чернигов), которые касаются истории Османской империи и Крымского ханства, отношений с этими государствами Речи Посполитой и Войска Запорожского.

Ключевые слова: источники, архивы, казаки, Османская империя, Крымское ханство, Речь Посполитая, Войско Запорожское, Украина, дипломатия.

There are proposed the publication of 65 archival sources from the late Sixteenth to first half of Eighteenth centuries, which are found in the archives of Poland (Warsaw, Wroclaw and Krakow) and Ukraine (Lviv, Chernihiv), concerning the history of the Ottoman Empire and the Crimean Khanate, and also relations with abovementioned countries with the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Zaporozhian Host in this article.

Keywords: sources, archives, Cossacks, the Ottoman Empire, the Crimean Khanate, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Zaporozhian Host, Ukraine, diplomacy.

Якщо йдеться про південного сусіда України — Туреччину, то її історія, як і історія українсько-турецьких взаємовідносин, вивчені набагато гірше порівняно з історією взаємовідносин України з Росією, Польщею та іншими країнами. Це пояснюється в першу чергу політичними причинами, а також існуванням мовного бар'єру, браком джерел.

Вищесказане стосується також історії Кримського ханства, яке протягом тривалого часу було васалом Османської імперії (варто відзначити, що архів Кримського ханства був знищений військами російського фельдмаршала Мініха у 1736 р.). Хоча в українській історичній науці існують певні традиції тюркології, однак в цьому напрямі були зроблені лише перші кроки. Особливої уваги потребує період турецького панування на землях південної України XIV–XVIII ст.

У даній статті пропонується публікація текстів 65 джерел (переважно листів), виявлених нами у різний час у польських архівосховищах (Варшава, Вроцлав, Краків), а також чстково України (Львів, Чернігів), які було написано польською мовою або ж свого часу перекладено на неї з османської. Ці тексти наводяться повністю (всього 21) або у вигляді реєстрів чи уривків (всього 44). Дані джерела охоплюють період з 1589 по 1743 рр. і являють собою переважно дипломатичні матеріали. Це — умови мирних угод (№ 7), територіальних розмежувань (61), дипломатичні інструкції Речі Посполитої (№№ 8, 9, 15), звіти дипломатів Речі Посполитої (№№ 18, 31, 32, 33, 34, 44, 51, 64), листи короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького (№ 42), молдавських господарів Михая Хороброго (10), Василя Лупу (№ 38), Костянтина (№ 1 додатків), кримських ханів Іслам-Гірея III (№ 37), Мухамед-Гірея IV (№ 39), Аділь-Гірея (№ 43) та інших кримських достойників, як от: Іслам — мурза (№ 48), Мустафа (№ 49), візир Батир-ага (№№ 46, 47); силістрійських пашів Османської імперії (№№ 53, 54), бендерського коменданта (№ 60), великих коронних гетьманів С. Жолкевського (№№ 19, 20, 21) та А. Сенявського (№№ 56, 57, 58, 59), коронного канцлера Яна Велопольського (№ 47), львівських римокатолицьких єпископів (№№ 4, 24), врешті рядових шляхтичів Речі Посполитої, в т. ч. незнаних (№№ 1, 2, 3, 11, 12, 14, 16, 23, 25, 29, 30, 35, 36, 40, 41, 61). Адресатами цих послань виступають королі Речі Посполитої Сигізмунд III та Ян-Казимир (№№ 11, 40), коронні гетьмани Ян Замойський або С. Жолкевський (№ 2), підканцлер Великого князівства Литовського Л. Сапіга (№ 36), коронний підкоморій М. Матчинський (№ 1 додатків), українські гетьмани П. Дорошенко (№ 42) та ін. Серед останніх слід відзначити Войцеха М'ясківського (№№ 23, 25), дипломата Речі Посполитої і автора багатьох інформаційних листів¹. Представлені у даній публікації і власне інформаційні листи («новини»), які у той час виконували роль своєрідних газет (№№ 6, 16, 45, 52, 55), і особливі категорії джерел, як наративних: щоденник військових дій в Угорщині (№ 13), «конфесати», тобто протоколи допитів, (№№ 22, 26, 27, 28), так і документальних: книга видатків коронного гетьмана Речі Посполитої 1693–1696 рр. (№ 50).

Наведені нижче джерела можна умовно поділити на кілька блоків. Перший з них складають листи (№№ 1–4), що стосуються значного турецько-татарсько-ногайського нападу на Західну Україну та Поділля у серпні 1589 р. та відсічі йому з боку військ під командуванням магната Якуба Струся (загинув у ході однієї з битв) і князів Заславського та Ружинського.

Наступні 12 документів (№№ 5–16) стосуються війни, що її наприкінці XVI — на початку XVII ст. вели Габсбурги проти Османської імперії, а також дипломатичних зносин між останньою та Річчю Посполитою, в яких кожна із сторін прагнула зміцнити свої позиції на Балканах. З цим пов'язане й посилення боротьби молдаван та валахів за незалежність та об'єднання в одній державі, що її очолив господар Михайл Хоробрий. Між іншим, тут згадується про поразку українських повстанців К. Косинського та С. Наливайка, містяться традиційні для тогочасної польської дипломатії вказівки на етнічне походження запорозьких козаків: щоб уникнути збройного конфлікту з Туреччиною Річ Посполита всіляко відмежовувалася від козаків, всупереч очевидним фактам прагнучи довести, що козаки — це «злочинці з усіх земель, там християнські вигнанці від нас, московіти, волохи, також і мусульмани» (№ 8); говориться і про підготовку турецького нападу на Річ Посполиту з пониззя Дніпра та Дунаю, а також з Акерману (Білгорода-Дністровського) та Очакова (№ 14). Не менш цікава згадка (№ 6) стосується представника константинопольського патріарха на Берестейському православному соборі 1596 р. — Никифора. Сейм 1597 р. засудив його, ставши на бік уніатів, а 28 березня того ж року Никифор був ув'язнений і вивезений до Мальборкського замку².

Третій блок листів (№№ 17–29) стосується війн між Річчю Посполитою та Османською імперією 1620–1621 рр. і підготовки до них. Тут насамперед привертають увагу повідомлення про дії запорожців на Чорному морі у квітні — травні 1618 р. та війну Османської імперії з Іраном. Три листи великого гетьмана коронного Станіслава Жолкевського (№№ 19–21) стосувалися стеження у Львові за турецьким шпигуном, євреєм Мошком, якого під виглядом купця вирядив сам муфтії. Між іншим, Жолкевський згадує і про єврея-лікаря, який прибув до Львова з Італії. «Шпигунську» проблематику логічно продовжують «конфесати» (протоколи допитів) двох шпигунів молдавського господаря Мирона Барнавського (№№ 27–28), а також львівського вірменина Пилипа Єнджеєвича (№ 26) та якогось Дембського (№ 22). Тут, крім цінних свідчень про розвідувальну мережу Османської імперії та її васалів — придунайських держав, є чимало інших даних про підготовку обох країн до війни, дії козаків, які навесні чи на початку літа 1620 р. здійснили успішний напад на південне узбережжя Чорного моря і на Крим, битву на Цоцорських полях у Молдавії і Хотинську війну, тощо. До цього блоку прилягають 5 листів, що стосуються мирних переговорів Речі Посполитої з Османською імперією, насамперед донесення керівника польської дипломатичної місії до султана Мустафи II на чолі з князем Криштофом Збараським (1622 р.). В них міститься цінна характеристика Петра Конашевича (Сагайдачного), що її дав князь Збараський, довідавшись про смерть цього гетьмана: «Сагайдачний помер, такий вірний і відданий вашій королівській mostі і Речі Посполитій запорізький гетьман, за влади якого легше було домовлятися з козаками, що вже легко зауважити. Тепер Господь Бог знає, кого вони оберуть собі гетьманом, дуже вірогідно, що якнайсвавільнішого, бо і їхня природа прагне до цього, і суворість колишнього

гетьмана, який був їм дуже тяжкий; через це швиденько може дійти до дивних речей; видно чимало їх пробралось до донців і вони пішли з ними разом на море» (№ 31). У наступних двох листах К. Збараський повідомляє про вихід на Чорне море 5 козацьких човнів і переказує зміст універсалу і листа нового козацького гетьмана (ним став по смерті Сагайдачного його сподвижник і приятель Оліфер Голуб), він розповідає і про хід переговорів з ним тощо (№№ 32–34). На особливу увагу заслуговує також лист незнаного автора, що адресувався, вочевидь, київському воєводі князеві Томашу Замойському. У ньому мова йшла про визначного діяча Кримського ханства Шагін-Гірея (70-і рр. XVI ст. — після 1630 р.), сина хана Сеадет-Гірея, брата хана Мухамед-Гірея III, який був прихильником союзу Кримського ханства з Військом Запорозьким³. Лист подає унікальні свідчення щодо родинних зв'язків Шагін-Гірея. Виявляється, його рідна сестра була дружиною іранського шаха Аббаса Великого. Дана обставина проливає світло на причину ворожості Шагін-Гірея до Османської імперії (у той час Іран був у стані майже безперервної війни з Туреччиною, внаслідок чого Військо Запорозьке легко уклало з ним союз на початку 20-х рр. XVII ст.) і на достатню міцність позицій Шагін-Гірея у боротьбі за кримський престол. Згадано тут і двох його родичів, яких турецький султан ув'язнив на о. Родос: двоюрідного брата і племінника (імовірно, сина хана Мухамед-Гірея III, що панував у 1610 і 1623–1627 рр.).

Четвертий блок (№№ 36–40) стосується періоду Національно-визвольної війни українського народу та її передодня. Тут мова йде про дипломатичні контакти королів Речі Посполитої Владислава IV (панував у 1632–1648 рр.) та Яна-Казимира (панував у 1648–1668 рр.) з кримськими ханами Іслам-Гіреєм III (панував у 1644–1654 рр.) та Мухамед-Гіреєм IV (панував у 1641–1644, 1654–1666 рр.). Більше значення мають два розгорнутих листи. Перший з них (№ 38) був писаний, очевидно, молдавським господарем Василем Лупу і подавав широку панораму подій у Османській імперії, де не припинялися яничарські бунти і посилювався спротив турецькій владі з боку підкорених народів (тут мова йде про повстання в Хорватії, яке було очолене братами Зріньї), і у Кримському ханстві. Було згадано і намір кримського хана надати допомогу Богдану Хмельницькому у його поході, що скінчився битвою під Берестечком. Другий з цих листів (№ 40) наводить важливі свідчення про прагнення султана Мухамеда IV укласти союз між Кримським ханством і Гетьманщиною, щоб розірвати спілку останньої з Московською державою — «лігу грецької віри», небезпідставно вбачаючи у ній загрозу для Османської імперії. Одночасно султан хотів усунути небезпеку нових чорноморських походів козацтва. Цінними є ще дві звістки. У одній з них простежується формування в Гетьманщині планів утворення конфедеративного союзу з Річчю Посполитою (пізніше ці наміри виллються у Гадяцький договір 1658 р.). Йдеться про інформацію, що надійшла від молдавського господаря Георгія Стефана, згідно з якою козаки, хоч і виявляли схильність до «послушенства» королеві Речі Посполитої, однак не хотіли бути його підданими, а воліли бути у конфедерації з Річчю Посполитою, «як голландці

у іспанського короля його мості». Згідно з другою звісткою, «козаки не прийняли кондицій, даних їм московським царем, і свавільно зневажили його посла».

П'ятий блок складають документи доби «Руїни» (№№ 41–50). Перші з них змальовують складну ситуацію у Криму по смерті великого візира Сефера Кази-аги і бунту проти хана Мухамед-Гірея IV, на місце якого посадили Адиль-Гірея, що не могло не вплинути на дипломатичні контакти у переддень чергової польсько-турецької війни, імовірно, й на оборону Відня 1683 р. Особливу увагу привертають свідчення посла Речі Посполитої до Московської держави Яна Гнінського (№ 44), який був очевидцем привезення до Москви арештованого гетьмана Дем'яна Многогрішного, який начебто планував перейти на бік Османської імперії. Наступні документи стосуються вже завершального етапу боротьби за Поділля між Річчю Посполитою та Османською імперією, і тут слід звернути увагу на уривки з унікального джерела — книги видатків великого гетьмана коронного О. Яблоновського, де педантично фіксувалося, кому, за що і скільки було заплачено. Тут неодноразово згадуються Палій, Самусь, Абазин, Іскра та інші керівники майбутнього антипольського повстання 1702–1704 рр., які у час складання книги несли збройну службу і на південних кордонах Речі Посполитої, згадується також і Мазепа.

Завершальний блок продовжують документи часів гетьманування того ж таки Івана Мазепа та Пилипа Орлика. У перших з них (№№ 51–60) йдеться про польсько-турецькі відносини в роки Північної війни, військові заходи чи підготовку до них на території України (дії козаків Орлика на Київщині та Чигиринщині; підготовка Києва до оборони; напад ординців кримського хана Каплан-Гірея I, який панував у 1707–1708 і 1713–1716 рр., на землі сучасних Київщини та Черкащини). У наступних мова йде вже про переддень російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і події початку 40-х рр. XVIII ст. Ряд документів цього блоку стосується малознаної історії т. зв. «турецької України» (Бендери, Кілія, Ягорлик тощо), а також Кримського ханства. Унікальними є дані щодо пропозиції візира персидського шаха провести теологічний диспут з кримськими духовними особами (йшлося, вірогідно, про розходження між сунітами та шиїтами)⁴.

Стисло охарактеризувавши ці джерела, подаємо нижче їхні тексти, сподіваючись, що вони стануть у пригоді як історикам України та Кримського ханства, так і Османської імперії.

Тексти документів та витримки з них публікуються польською мовою і у лапках. Зміст документів, переданий упорядником у регестах, подано українською мовою і без лапок.

* * *

№ 1

1589, серпня 24. — Тернопіль. — Лист невідомих до невідомого

«List z Tarnopola.

W. m. swemu mjsćiwemu panu, oznajmujem, iż dnia wczorajszego kniaz Zasławsky z kniazem Różyńskim około 5 tysięcy ludzi odbili i bydła bardzo wiele i

tatarów niemało porażono, więźniów 22 poimano żywych. Była ta potrzeba za wsią Łocowa niedaleko tisz nieszczęsnej potrzeby Parowsky pana Strusiowy, w który zabiti i przez 200 ludzi żołnierskich z nim zginęło. Czy pohańcy koszem leżeli pod Czerniejowym, zameczkiem pana Dawidowskiego, którego dobyli i spalili. Miali w koszu 100 hakownic i kilka set strzelby, bo turków niemało między nimi było. Ruszyło się z kosza ze środy na czwartek, to jest 24 augusti, bardzo z wielką zdobyczą. Zalośna rzecz bardzo patrzeć na to miejsce, gdzie koszem stali, ciało ludzkich bardzo wiele pomordowanych, tak, iż doliny napelnione krwią stoją. Ci więźniowie wszyscy zgadzają się, choć każdego z nich męczono, iż car ze wszystkimi hordami i ze wszystką mocą wyciągnął, chcąc Łoczowa wszystkę wojować. Beglerber też z budyńskim baszą mają 10 tysięcy ludu tureckiego, z działy idąc pod Kamieniec do Lwowa i inne zamki posiadając. Panie Boże, racz ich radę rozspać a nas obronić.

Pisan z Tarnopola 24 augusti anno 1589»

(Бібліотека Варшавського університету. — Відділ рукописів. — № 46. — Арк. 21 зв. — Тогочасна копія)

№ 2

1589, вересня 4. — Лист Кжиштофа Рея з Нагловиць до великого коронного гетьмана Яна Замоїського або до польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, посланого «з Русі до Ловича», до гнзненського архієпископа (регест)

Ворог зробив велику шкоду вбивством великої кількості в'язнів. Про це свідчать численні тіла забитих там, де стояв кіш. Битву мав з ворогами Станіслав Ольштинський з паном белзьким і паном Прусиновським і людьми із Золочевської волості. Це було у 3-х милях від Золочева, відбили багато людей і бидла, забили 100 татар, а п'ятьох взяли живцем. Одні кажуть, що хан (*Іслам-Гірей II. — Ю.М.*) виступив з ордами, з буджацьким пашою та беглербеєм і 70 000 турків, які перейшли Дунай. Татарський хан чекав приходу турків. Вони хочуть взяти Кам'янець-Подільський, потім — Львів, а потім йти на Краків. Хан хоче з трьома пашами здійснити рейд на 15 миль від коша. У хана 40 000 орди, загопи свої він відправив на Вишневець, Залозці, Олику, Буськ, Глиняни, Гологори, Бережани. В'язні кажуть, що під Баворовим була друга битва, яку дав їм пан Якуб Струсь з паном Подльодовським, ротмістром. Багато полягло у тій битві і сам Струсь, а п. Подльодовського було поранено і взято у полон разом з його братом. Брацлавський воєвода мав битву з ворогами, був поранений і ледве втік, а його брата, князя Збараського, взяли у полон. Струсю відрубали голову і вирізали йому серце і з великим тріумфом показували й на свою ворожбу (?) обернули. Князь Заславський з князем Ружинським під Збаражем з кількома тисячами війська відбили ясир у татар, забили ординців до 200. Пан Тарпецький (?), ротмістр, із 400 піхотинців був посланий гетьманом до Кам'янця-Подільського. Він раптово зустрівся на одній греблі з татарами і

розбив їх. Татари рушили кошем з полоненими до Молдавії, де війська біля Чернігова неподалік Тернополя, як думають, вони в день св. Варфоломея, 31 серпня, мали переправлятися з полоном через Дунай до Молдавії. У Терєбовлі вороги захопили дуже багато людей, стратили пана Куропатву, що служив у Струся. Захопили пана Струся з дружиною, п. Валенти Поляновського з дружиною, двох синів і дочок, дуже багато шляхетської молоді. Його мосьть пан гетьман коронний розсилає листи, закликаючи шляхту, щоб вона збиралася до нього до Львова якнайшвидше. Струсь добре укріпив Кам'янець-Подільський військом і фортецями, оточив Львів окопами і збирав жовнірів до купи.

(Бібліотека Варшавського університету. — Відділ рукописів. — № 46. — Арк. 21 зв. — Тогочасна копія)

№ 3

1589, після 23 серпня. — Лист шляхтича Станіслава Кам'янецького до невідомого

«Przybiegłem do Oleśka 23 augusti, zastałem owdzie pusto i wypalone wsi swoje, a o Oleśko nie śmieli się kusić i do (?) Załosne, bo ich zabito 8, jednoe poimano. Włości te popustoszone; i z Złoczewa bardzo siła ludu i plonów pobrali i pomordowali, szlacheckiego narodu ludzi bardzo siła poimano i mnie (?) samy wczora mało nie poimano pod Baworowem. I Strusia zabito i siła z nim żołnierzów poginęło. Była tam bitwa bardzo wielka, siła tam ludzi zacnych poginęło. P. Pudłowskiego Mikołaja, rotmistrza, z bratem i siła inszych towyrzyszów poimano. Ten tatarzyn twierdzi, że pewnie siedmdziesiąt tysięcy turków jest, 20 tysięcy komuników a 50 tysięcy tych innych tuszy im bydz ludu (?) w dzień u nas i tak twierdzi, że tu car z carykami swymi umyślili tu zimować; to pewna a nieodmienna, bo się wszyscy więzniowie zgadzają na to, iż większe ludzi idą do nas. Ja w 60 koni swych dziś bieże nocą aza się do kogo przyłączę, aza da Pan Bóg posługę jaką wyrządzimy».

(Бібліотека Варшавського університету. — Відділ рукописів. — № 46. — Арк. 21 зв.–22. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «List pana Stanisława Kamienieckiego»)

№ 4

1589, вересень (?). — Львів (?). — Початок листа львівського архієпископа до невідомого (в переказі копіїста)

«List jeo m. ks. archiebiskupa lwowskiego, w którym o tych że tatarach także oznajmuje, prosi, upomina, aby się coprędzej do kupy zbierali, jako na gwałt. Oznajmuje, iż to ludzie od wielkiego wojska i to że na oko widziano już za Dunajem 70 tysięcy turków».

(Бібліотека Варшавського університету. — Відділ рукописів. — № 46. — Арк. 21. — Тогочасна копія)

№ 5

1594, травня 5. — Лист невідомого до невідомого

Синан — паша, будинський паша, дав битву, але сам загинув. Забитих християн небагато, але поранених понад 2000.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 2906. — С. 19. — *Тогочасна копія*)

№ 6

1597, між 28 березня та Великоднем. — Варшава. — «Новини»

«Nowiny z Warszawy.

Prawie improvise przyjechał tu czausz, poseł cesarza tureckiego, wczora rano. Ale go nie będzie król jeo mśc słucał, aż po Wielkiej nocy. Jakom rozumiał z niego, że podobno cesarz turecki prosi króla jeo mści, aby wsadził z ramienia swego wojewode siedmigródzkiego, ale tego nie wieź w. x. m. ode mnie na ten czas dla inszych ludzi obcych. Więc też i drugi list ma ten czausz strony tego Nikifora, greczina, aby go kazał król jeo mśc puścić; caeterum nie mam nic swieźego pisać, to tylko, że pan wojewoda siedmigródzki posyłał do wojewody wołoskiego, prosząc go, aby go z cesarzem tureckim pojednał. Ale mu pewnie pan starosta źmudzki już się z tem omylnem źwiatem poźegnał».

(АГАД. — Ф. «АР». — *Supplement*. — № 132. — *Тогочасна копія*)

№ 7

1598 р., квітня 21. — Копія перемир'я Речі Посполитої з турками, яке було укладене Никодимом Косаковським (регест)

Наводиться лише початок документа, де згадується про мир, укладений ще Сигізмундом I із кримським ханом Менглі-Гіреєм (*все ж тут треба мати на увазі не Менглі-Гірея I, а Мухамед-Гірея I, кримського хана у 1514–1523 рр. — Ю.М.*). По смерті Аслан-Гірея (*Іслам-Гірея II. — Ю.М.*) ханом став Гази-Гірей (*Гази-Гірей II був кримським ханом у 1588–1596, 1596–1608 рр. — Ю.М.*).

(АГАД. — Ф. «*Libri legationum*» (Посольські книги)). — № 27. — Арк. 101–103 зв. Далі (арк. 103–107) наводиться копія тексту перемир'я, запропонованого ханом через Джантимур-агу 8.10.1599 р., і послання Саламат-Гірея, калги-султана, з Самбора про перемир'я, промова Девлет-Гірея від 20.10.1599 р., умови Джантимура-аги)

№ 8

Не пізніше 8.05. 1598 р. (?). — Інструкція пану галицькому (регест)

Пункт 3. Султан (*Мехмед III. — Ю.М.*) знає, які шкоди козаки чинили нашим державам і державам султана. Вони були розбиті двічі від нашого

війська, «chorągwie panów postronnych, z którymi mieli porozumienie, pobrane, działa także, wodzowie pojmani i na głowę karani». Треба стерегтися, щоб це лотривство не могло вдруге повстати, «poki pustynie będą, bez nich tamże będzie, zbiegają się łotrowie ze wszęch ziem, tam chrześciance wywołańcy od nas, moskwa, wołosza, jako i muzulmani, a do nich przybywa tych, co je tatarowie wojują». Додано п. галицьким текст умов перемир'я, перекладений Дзежковським. Згадуються «курсы і орміаніе, под владою крѳлевскѳо mieszкаjący».

(АГАД. — Ф. «*Libri legationum*» (Посольські книги)). — № 27. — Арк. 60–64. На арк. 65–66 зв. в інструкції Яну Гербурту від 8.05.1598 р. згадуються умови перемир'я, привезеного п. галицьким)

№ 9

1598, червень. — Варшава. — Інструкція Никодиму Коссаковському (регест)

«То (про козаків. — Ю.М.) żeby w przymierze kładziono nie było, starać się z wielką pilnością, ukazać, że trudno to kłaść w przymierze, co w mocy nie jest u nas, wie dobrze sam car, co to za ludzie są, że łotrowstwo z różnych narodów się zbiera, że wyгнаńcy і для злих справ і występків swych wywołани, пресадем на gardło skarани, że і naszym ziemiom ciężkości і szkody czynили, żeśmy musieli wojsko nasze na nie posyłać і bitwą, jako nieprzyjaciel gromić і pogromіло іch на kilku miejsc wojsko наше, але не mogło byдź, aby іch не uszło co і k temu przybiera się tego łotrowstwa zawždy z różnych narodów, które kłaść w przymierze, а coby to tylko, jedне браć на się rzecz trudna ku wykonaniu».

(АГАД. — Ф. «*Libri legationum*» (Посольські книги)). — № 27. — Арк. 106 зв.—108 зв.)

№ 10

1600, травня 21. — Лист молдавського господаря Михая Хороброго королю Речі Посполитої Сигізмунду III

Мова йде про напад коронних військ на Молдавію.

(АГАД. — Ф. «*Libri legationum*» (Посольські книги)). — № 27. — Арк. 152–158 зв. Далі подано відповідь короля, тощо, лист турецького султана королю, переданий Джафар-чаушем 20 лютого)

№ 11

1602, травня 5. — Стамбул. — Лист Кжиштофа Коховського до короля Речі Посполитої Сигізмунда III (регест)

Звітує про посольство до Туреччини. Відомості від 22 квітня: «мултяни» (валахи) заспокоєні, Симеон Могила (валаський господар у 1601–1611 рр. з перервами. — Ю.М.) мав там сидіти до смерті і без його королівської мості

(*короля Речі Посполитої Сигізмунда III. — Ю.М.*) не могли його скинути. Султан був ласкавий і татари не могли ходити через його землю на Угорщину, а щодо Молдавії, то дуже нарікали. 3 травня візира Халіл-пашу скинули, а на його місці поставили ворога християн; це якийсь Satiator. Гассан-паша раніше був годинником. Треба посилати нове посольство до Стамбула.

(АГАД. — Ф. «*Архів Замойських*». — № 3037. — Арк. 102. — *Тогочасна копія*)

№ 12

1602 (?). — **Фрагмент з анонімного листа**

«Cekiel Mojzesz z turki z tatarzy poparł znacznie Dzierdzi basse z Siedmiogrodzkiej ziemie».

(АГАД. — Ф. «*Архів Замойських*». — № 3037. — Арк. 102. — *Тогочасна копія*)

№ 13

1603, вересня 21-листопада 23. — **Початкова частина анонімного щоденника війни в Угорщині (регест)**

21 вересня. Зібралось християнське військо. Гетьман всього війська Roysworm рушив з усім військом під Пешт (крім першого регіменту генерала De la Artigliere Grofasolcza, гусарів і козаків), повз Буду.

22 вересня. Наші вступили у бої. Турки на чайках переправляються з міста, напали на наших, захопили багатьох з них у полон, в т. ч. одного з поляків — Sudlińskiego, а другого — пахолка з козацької роти.

23 вересня. Негода.

25 вересня. Нічні бої під Будую.

26 вересня. На острові, що на Дунаї стали наші.

27 вересня. Гетьман наказав будувати табірник на острові, 7 гармат звернув проти турецького табору.

28 вересня. Йдуть бої.

(АГАД. — Ф. «*Архів Замойських*». — № 3037. — Арк. 104–106. — *Тогочасна копія*)

№ 14

Початок XVII ст. — Лист невідомого до коронного канцлера і великого гетьмана коронного Яна Замойського (?) (регест)

Мова йде про турецькі війська біля Дунаю і про позицію Швеції. Добре було б цю готовність війська звернути на Україну, якщо якісь війська, як нам дають знати, туди рушать. «Snadź i zamki te blizsze Ukrainie janczary osadzają i sami się mosno na nas gotują». Додаю цидулу від пана Дзика. Мені повідомляють

про збирання турецького війська.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 2906. — С. 23–24. — Тогочасна копія)

№ 15

1607. — Краків (?). — Уривок з королівської інструкції Кжечовському, послу Речі Посполитої до Туреччини

«O kozackich najzadach, jakoby jaka wzmianka uczyniona była, taką sprawę da, że nie tylko onym, ale i nam szkody wielkie czynią, którym jako się my gwałtem odejmujemy, tak i cesarz, aby swym tak czynić rozkazał, gdyż ci ludzie nie są pod posłuszeństwem króla j. mci».

(Бібліотека Варшавського університету. — Відділ рукописів. — № 51. — С. 191. — Тогочасна копія)

№ 16

Початок XVII ст. — «Новина»

«Nowiny.

Wczora z Wołoch przyjechał sługa mój i że mi nowiny przyniosł, że ten nieprzyjaciel, który się zbuntował i przeciwko Koronie Polskiej przed się po staremu się gotuje i dzień podlie dnia wolają, aby się gotowali do wojska acz nie tak potężne, jako zpierwu, wszakże boję się, że to na zdradzie czynią wszystko, gdyż nowina pewna przyszła, że murzynowie, będąc chrześciany, zebrawszy się z kilka tysięcy hispanów, ziemie niemałą turczynowi odjęli, basze jakieo poimali i obiesili go, tophac (?) siendziaków kilka. Wosko tureckie pobili tam było kilka tysięcy janczarów, z których rzadki uszedł; zową to państwo po łacinie Barbaria, po-turecku — Magrib, zamków kilka wzięli, kórz zową Tonos, Aktalbek, Efes, Dziezczir, jako kilka województw, teraz gotują galier niemało, aby tam iszli, responsu też od jeo k. m. czekają na te listy, które pan Cziżowski odnosił. Mówią turcy: «Jeśliby nieco tributu postąpili polacy, tedy damy im pokój». Armata do Białogrodu już przybywa. Galierami ludziom Anatolskim kazano iść ku Kafe i Oczakowu. Beglerbej ten zapewne na Wielkanoc grecką ma być w Białogrodzie. Kopij kazano siedmnaście tysięcy do Białogrodu przysłać, zamek w Wołoskiej ziemi na Jalpuku (?) chcą budować. Gospodar pod siodła koni zbiera, także wojewoda mułtański, po dwa tysiąca każdy z nich.

Ceduła.

Już się w. ks. m. nie racz spodziewać pokoju, tak się ci psi cicho sprawują, aż na podziwienie ludzkie.

W Turcech zostawiono trzech polaków: pana Jacimirskiego, pana Podoreckiego i pana Liubienieckiego przez dług, a drudzy są mówią, że się chcą poturczyć. Jeszcze mam w Wołoszech jednego sługę sweo, który na to czeka, aby mi pewną wiadomość ztamtąd przyniosł skoro się jedno turcy przez Dunaj przyprawią ku nam, skoro

przyjdzie, bardzo rad dam znać o tym w. m., memu mściwemu panu, byłem miał przez kogo, jednak do Solcza albo do Polonem listy przesyłać będą».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 532. — Тогочасна копія)

№ 17

1618, червня 23. — Лист невідомого до Варшави (регест)

Повідомляю, що 24 квітня прийшли листи з Персії. Воює 340 тисяч персидського війська проти турків. Хан вчинив напад і завдав персам шкоди. Повідомляю і про події в Угорщині. «Dwudziestego siódmego nowina tam przyszła, że kozacy spalili Karakarman i Mongalia, zacyzym turcy bardzo skruszeni, o obronie Czarnego morza myśleć poczęli, że znać tym więcej animowani od nieprzyjacioł koronnych, wszystko złe zamyśliwać poczęli i rada była, aby znowu dać klientię (?) tatarom. Dla Boga oka pilnego i ostrożności wielkiej potrzeba».

Скіндер-паша каже, що коронних військ нема, бо вони пішли на Москву, поляки залишилися з невеликою потугою проти Туреччини. Повідомлення про голландських, англійських і французьких послів і морський бій з італійцями. 23 числа був землетрус. «Capitan morski, co sam na Czarne morze z armatą iść miał, na Białe morze...idzie». З Берберії нещодавно привели понад 10 іспанських дітей, яких турки недавно захопили в Португалії, їх віддали до султанського сералю (?).

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 106–108. — Тогочасна копія)

№ 18

1619, березня 18. — Стамбул. — Лист Петра Ожги, посла Речі Посполитої в Туреччину, до невідомого (регест)

Згідно з волею великого візира я був у Мехмет-паші і у Мехмет-Гурджі — паші. Останній погрожував, сказавши: «Jeśli kozacy będą na morzu, tobie głowę ściąć mają, a wszyscy rójdą do Polski». Я відповів: «Będali kozacy na morzu, a będą w kłopotcie, ale w Polsce pewno prętko będzie orda. I to rzecz pewna, jeśli kozacy nie będą zatrzymani, będą wojna». Скіндер-паша має військо. Одні кажуть, що для будування замку, інші — для укріплення Очакова. «Poseł angielski wczora był u mnie, przestrzegał mie, abyśmy pewnego pokoju sobie nie obiecowali, jeśli kozacy non accelerabunt».

P.S. Про дії Граціані.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — С. 108–109. Тогочасна копія. На наступних аркушах (арк. 110–116 зв.) наводяться лист П. Отвіновського від 1.12.1619 р., умови мирної угоди, укладеної П. Ожгою 2.12.1619 р., лист Т. Замойського до молдавського господаря від 27.03.1620 р.)

№ 19

1620, квітня 16. — Жовква. — Лист великого гетьмана коронного і канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського представникам влади у Львові

«Spectabiles et famati d[omine] amice et vicini clarissimi.

Jest jakiś graeczyn albo jakiegośkołwiek narodu człowiek, który przekupuje kłejnoty. Przestrzeżony jestem z Constantinopola, że siła tam nowim od nas wypisuje. Słysze, żeby sam miał we Lwowie teraz bydź. Nie wadziło by przepytacz się o nim, a snadź zamyślia jachać do Constantinopola, dobrze by go zatrzymać, póki jeszcze rzeczy są na wadze z pogaństwem. Zatem się łasce i przyjaźni w.m. sąsiedzkiej załecam.

Dan z Zólkwi dnia 16 aprilis anno 1620.

W. mciom życzliwy przyjaciel i sąsiad służyć gotów

Stanisław Zólkiewski, kanclerz i hetman wielki coronny, ręką swą.

Zowią tego człowieka Maruli».

(ЦДІА у Львові. — Ф. 132. — Он. 1. — № 522/4. — Оригінал. — Адреса: «*Spectalibus et famatis d[omi]nis praconsuli et consilibus regis civitatis Leopolis d[omi]nis amicis et vicini clarissimis*»)

№ 20

1620, квітня 27. — Кукиїв. — Лист великого гетьмана коронного і канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського представникам влади у Львові

«Spectabiles et famati domine amici et vicini clarissimi.

Dobrze się stało, żeście w. m. wzięli do sequestru żyda tego, gdyż to persona jest, że żyd Moszko, którego on agentem jest, sługą i wiernikiem jest moftego. Zna go dobrze j. m. pan referendarz coronny. Nie rozumiem, że ten inszego nic uczynić, jedno jako w inszych rzeczach zwykłem do jego kr. mości, podno przydzie go tak potrzymać do wiadomości jakiej od pana Otwinowskiego. A starajcie się w. m. z tłumaczów, iżby pisma te, co przy nim są należione, przeczytać. Wszak są żydowie włoscy i ten żyd doctor, co przyjechał ze Włoch, tuszę, że będzie mógł przeczytać, azaby się z tych pism mogła wzięć jaka wiadomość. Gdyż to niewątpliwa, że on wiele rzeczy od nas, tu, do Constantinopola wypisował i że mu także też stamtąd pisano. Zatem się łasce i miłości w. m. sąsiedzkiej załecam.

Dan w Kukyowie 27 apr[ilis] 1620.

W. m. życzliwy przyjaciel i sąsiad służyć gotów

Stanisław Zólkiewski, kanclerz i hetman wielki coronny, ręką swą».

(ЦДІА у Львові. — Ф. 132. — Он. 1. — № 522/5. — Оригінал. — Адреса: «*Spectalibus et famatis d[omi]nis praconsuli magistrati civitatis reg. Jan (?) Mtio (?) Leopolibus d[omi]nis amicis clarissimis*»)

№ 21

1620, квітня 30. — Жовква. — Лист великого гетьмана коронного і канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського представникам влади у Львові

«Spectabiles et famati domini amicis et vicini clarissimi.

Nie jest pewnie żyd ten bez wielkiego podejrzenia, iż siła przezeń dochodzi tam do Constantinopola od nas, tu, wiadomości. Bo za tem praetextem przekupowania klejnoty, ma wszędy łatwy przystęp do wielkich panów i nie może być szpieg nader fortunniejszy. Prosił mnie przez pisanie, które mi żyd też od niego oddał, żebym mu tu kazał do siebie przyjechać, iżby sprawę dał o sobie, ale mnie tu po niem nic. Zaraz jakom jest o tym przestrzeżony, pisałem do w. m. i do jego królewskiej mości, dałem znać, zaczym przyjdzie mi czekać jaka będzie o tym wola i rozkazanie jego królewskiej mości. Przeto niech będzie w opatrzaniu do nauki od króla j. m., którą skoro będę miał, nie zaniecham j. k. m. oznajmić i będzieli to rozkazanie króla jego mości, żeby tu do mnie go przyprowadzić, tedy poszlie do niego. Zatem się łasce i miłości w. m. sąsiedzkiej załecam.

Dan w Zólkwi d. 30 apr[ilis] 1620.

W. m. życzliwy przyjaciel i sąsiad służyć gotów

Stanisław Zólkiewski, kanclerz i hetman wielki coronny, ręką swą».

(ЦДІА у Львові. — Ф. 132. — Оп. 1. — № 522/6. — Оригінал. — Адреса: «Spectabilibus et famatis d[omi]nis proconsuli et consilibus regis civitatis Leopolem d[omi]nis amicis et vicinis clarissimis»)

№ 22

1620, серпень. — Протокол допиту Дембського (регест)

Про татар.

На Ботні, у 2-х милях за Лопушною, стоїть 20 тис. татар і 4 тис. стрільців з довгими пищалями. На чолі — Isterek-murza. На чолі другого війська силою у понад 10 тис. татар стоїть калга-солтан. Трете татарське військо було на Покутті.

Про турків.

Скіндер-паша стоїть у Мултянах. Ряд беїв горнеться до нього.

«O kozakach.

Dębski powiada, że od turków słyssał, że kozacy naszi pominawszy Carygród, kilka miast tureckich zburzyli, a potem w Krimską ziemie wpadli, tam wielki mord, nic prawie nie żywiąc, uczynili i co jeno mogli, ostatek ogniem spustoszyli».

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 120–120 зв. — Тогочасна копія)

№ 23

1620, жовтня 4. — Збараж. — Лист шляхтича Носаківського до Войцеха М'ясківського (регест)

Захоплено турецьких послів, їх ведуть до Збаража чи до Крем'янця. Кажуть, що Москва йде силою у кількадесят тисяч на Київ.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 119. — Тогочасна копія)

№ 24

1620, жовтня 8. — Лист Томаша Піровського, львівського суфрагана, до Дзедушицького (регест)

Пан Хмелецький писав про тяжкий напад турків на Буковину, видно Скіндер-паша хоче йти на Галич

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 118. — Тогочасна копія)

№ 25

1621, січня 24. — Барський замок. — Лист Миколая Мадалинського до Войцеха М'ясківського (регест)

Розповідає про страту Скіндер-паші через наполягання солтан-калги.

«Żyd karaim pilne ma ode mnie złeczenie». Мова йде про посольство П. Ожги.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 126. — Тогочасна копія)

№ 26

1621, квітня 9–25. — Протокол допиту львівського вірменина Пилипа Єнджеєвича (регест)

«Relatia Philipa Jendrzewicza, ormianina ze Lwowa, który był posłany ku Dunajowi».

Я прибув до Ясс, бачив там молдавського господаря. 19-го — був у Галаці, бачив міст. 22-го — у Браїлові (Бреїлі), там нікого не застав, пішов до Рущука (Ugustakowi), там був затриманий, але потім відпустив Караман-ага, митник. Який мене раніше добре знав. Там казали мені волохи та серби про будівництво мосту. 25-го я пішов з Галацу до Ясс, зустрівся з молдавськими фурманами. Які відвозили данину до Константинополя. На мої питання відповіли, що 3 травня султан сам піде на війну проти нас із 300 тисячами турків, він має 200 гармат. Польний гетьман у нього — Гусейн-паша. У татар через сильні морози померло багато людей, а коней — незліченна маса, бидло ж усе подошло, що вони від нас вивели.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 122–122 зв. — Тогочасна копія)

№ 27

1621, після Великодня — Львів. — «Конфесата» (протокол допиту) Мацька Колтуновського, молдавського шпигуна (регест)

«Informatia circa questios Mackowi Koltunowskiemu, szpiegowi z Wołoch, podane».

1. Як давно вийшов з Польщі, де був? Не був у Польщі з часів війни проти господаря Михая.
2. Як давно вийшов з Молдавії, «po Ukrainie, Podolu, Chełmskiej ziemi chodził, we Lwowie co za sprawę miał?». Вийшов з листом від якогось Петровського до його батька, щоб той його викупив, дав мені 4 флорини, а його батько — у Холмській землі — 30 флоринів. Молдавський гетьман дізнався, що я йду у Польщу, і наказав мені придивлятися: де стоїть польське військо і хто гетьманує. Дав мені 2 таляра, а якщо повернусь, то дасть кількадесят червоних злотих, «i człowiekim mie miał uczynić».
3. «Wiele kroc był na Ukrainie albo w Polsce po tak rocznym pogromieniu wołoskim?». «Dziewięć kroc na Ukrainie byłem od hetmana wołoskiego, wywiadując się o kozakach, bo się ich wszytka ziemia Wołoska bardzo obawiała, aby do Wołoch nie wtarnęli».
4. Навіщо вийшов шпигувати до Польщі, посланий був господарем чи гетьманом молдавським? Відповідь дивись вище.
5. Які задуми господаря Барнавського? Не знаю.
6. Що мав сказати у Молдавії після повернення з Польщі? Що польське військо стоїть наготові, роти стоять по містах.
7. Що за листи до Петровського, холмського підстоля, чи справжні? (*Миколай Петровський був холмським підстолям у 1616–1631 рр. — Ю.М.*)
8. Чи давно був у Львові? Не був там 20 років з часів розгрому Михая «bywałem często po Ukrainie, Podolu, ale bliży Lwowa w Jarosławiu nie byłem».
9. Що взяв і від кого, коли шпигував у Польщі? З ні з ким не знався.
10. Які відомості у Молдавії та Константинополі? У Туреччині кличуть на війну проти Польщі.
11. Кому у Польщі мав підлягати?
12. Чи не знає яких давніх шпигунів? Не знаю.
13. Що знає про кримських і турецьких євреїв? Були у Польщі два єврея, один кримський, після розгрому (*на Цецорських полях. — Ю.М.*) продавав засолену рибу в Галичі. Другий — турецький лікар зі Львова; коли їхали з Польщі, то бачився з ними у Снятині й купували коні.
14. Чи є мости на Дунаї? Так.
15. Які сили турецького і татарського військ. Татар 200, турок 200 (тисяч).

16. Що з Мирським, який у Галичі йшов? Коли його вивели з міської в'язниці до мене, сказав по волоські кілька слів. Він сказав, що є шпигуном, посланий до Польщі Барнавським з боярами. Їх було троє, за тиждень перед святами вийшли до Польщі, тобто він сам, чернець і пахолок. Більше мені з ним не дали говорити.
17. Чи був і як довго у в'язниці? Ніде не був у в'язниці, тільки тут. Коли я йшов з Польщі до Молдавії, мене спіймали у Снятині і відіслали до Коломиї. Там мене катували, потім відвезли до Галича, а з Галича сюди, до Львова.
18. Чи мав інший одяг. Ніж той, у якому був 4 тижні тому, коли спіймали у Львові. Жовніри забрали мій лазуровий одяг, а цей дали мені. Це чинив особливо поручник Жолудь, який мене привів до Львова. Зв'язаний і підготовлений до катування з волі уряду, добровільно це визнав, як і те, що є зрадником і шпигуном. Коли його почали тягти, сказав, що все визнає, бо бачу, що заслужив смерть.

Мені йшлося не про викуп Петровського, але про шпигунство. Посланий від самого господаря і від молдавського гетьмана, був у них по три рази, домовлявся про це шпигунство. Наказав господар йти у Львів, я прийшов до Холма й Любліна, бо у Любліні голова війська. 9 разів ходив на Україну після розгрому коронних військ у Молдавії. Сказав, «iż sami kozacy między sobą biją się i ściagać iż ludu na Ukrainie tylko kozakom, nie wiedziałem». Євреї з Ясс бувають і тепер по Волині скуповують горілку і шинкують нею у Яссах.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — С. 122 зв.—124 зв. — Тогочасна копія)

№ 28

1621, після Великодня. — Львів (?). — «Конфесата» Миська з Галича (регест)

«Miśko rodem z Halicza ante questor to zeznał».

У відповідях на питання сказав, що перебував у Ботушанах, жив у якогось Іванішка, кушніра, потім втратив цю роботу. Цей Іванішка мене схилив до шпигунства молодий Барнавський, я мав вивідати у Польщі, чи багато вона має війська, хто гетьманує. Барнавський дав 9 злотих на дорогу, обіцяв велику винагороду. Раз тільки був з Барнавським, далі домовлявся з ним через згаданого Іванішка. Той Барнавський жив у Serekim (?) Targu, у 3-х милях від Ботушан, але виїжджав до Ботушан і там я з ним бачився. Я вмів говорити по-молдавськи, бо служив у Молдавії у п. Тшаського добошем і так навчився. В інших справах до Польщі не ходив, раз тільки був шпигуном. Барнавський думає після свят вдарити з татарами на Польщу. Барнавський послав до Польщі нас трьох: мене, ченця з Ботушан і молодого молдавського парубка Іванка. Цей чернець перебував тут десь коло Львова, він має бороду, що аж на грудях у нього лежить, перебивається сивина, має ярмулку під капелюхом; на споді біла

сукня, а зверху чорний кобеняк. За тиждень Великоднем всі троє повернулися, були у Польщі 5 тижнів, були в Тлумачі за Тисьменицею, мали всі разом зійтися і перейти Дністер, розійшлися, чернець із парубком пішли до Львова, а я до Галича. Був у містечках «Woniłowice, w Kałuszu, w Dolinie, w Wołechowie, w Bukaczowcach, w Martinowie» і там мене спіймали. Цей чернець має якісь листи від Барнавського до Польщі. Мій хазяїн Іванашко до Барнавського мене водив. На Польщу мали вдарити, коли виросте трава. Цього Мацька я не знаю, тільки тепер у Галичі, коли його привели зі Снятина. Татарське й турецьке війська мають стати на Дунаї. Чув від Барнавського, коли той виряджав мене у Польщу, що старий Барнавський має людей до 900.

Другий допит.

Барнавський послав нас трьох, за 5 тижнів за його наказом ми мали повернутися. Ми всі з ченцем дали слово у Тлумачі з суботи на неділю (повернутися). Цей чернець вже тричі ходив до Польщі як шпигун, він має бути у Львові. Барнавський знову послав шпигунів до Польщі після розгрому Корецького.

Миська запитали про якогось Стефанка Летовніка, що пише про листи від в'язнів відносно викупу. Молодий, високий, білявий, раніше ходив зі мною шпигувати з цими листами про викуп. Він мене зрадив, сам взяв гроші і втік, я мав з ним господу близько свята св. Юрія. Цей Стефанек є шпигуном від Барнавського, який з батьком і з татарами хоче вдарити на Польщу. Барнавський з батьком ховаються в Буковині.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 124 зв.—125 зв. — Тогочасна копія)

№ 29

1621, жовтня 4. — Табір під Хотинном. — Лист шляхтича Средзинського до матері (регест)

Наводить дані про турецькі й татарські сили, свідчить про численні штурми ними з наказу султана табору військ Речі Посполитої. Султан поранений, тепер відпочиває. До нього їздили наші послы.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 127. — Оригінал. Далі, на арк. 129–130 наводяться пункти перемир'я, укладеного під Хотинном)

№ 30

1622, лютого 22. — Ясси. — Лист невідомого шляхтича до С. Хмелецького (регест)

Повідомляє про приїзд посла Речі Посполитої (князя Криштофа Збарзького), який їде до Стамбулу.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 131. — Тогочасна копія)

№ 31

1622, травня 8. — Краків. — Уривок з листа князя Криштофа Збарзького, посла Речі Посполитої до Туреччини, до короля Сигізмунда III

«[...] Ale barziej mie to jeszcze straszy, abychmy znowu w turecką wojnę nie wpadli. Z kozakami do tej doby nie było nieskończonego, było czasu dosyć i nazbyt do transakcyj z nimi. Pan Obełkowski nie rychło z pieniędzmi odprawiony, na czas zjechać nie mógł, interim jakom wczora miał wiadomość: Saydaczny umarł, tak wierny i additus w. k. m. i Rzptej hetman zaporoski, za którego władzą jako snadniej było transigere z kozaki, to już łatwo uważać. Teraz Pan Bóg to wie, co za hetmana sobie obiorą, verisimile barzo, że jako najswowolniejszego, bo i natura ich tego requirit i rigor przeszłego barzo im był ciężki i do dziwnych rzeczy ztamtąd prędiczko przyść może; wykradło się ich znać do duńców niemało i poszli z nimi na morze, to tu zaraz turcy irritowani będą. Do ordy poseł w. k. m. nie jest odprawiony, ani Dzian Anton jest odesłany, czym się car barzo uraża i są wiadomości od więźniów z Perekopu i z Białogrodu, który do swoich powinnych piszą, że się i car i gałga barzo na wojnę gotują urazewm tym, że ich posłów tak długo trzymają, ponieważ oni posła w. k. m. już dawno wypuścili i czekają tylko przyczyny od nas. Temu wszystkiemu moim zdaniem tak succurri może, iż najpierwej zabiegać trzeba tureckim rzeczom. Wiadomość przyszła, że kozacy duńscy poszli na morze Czarne, których Moskwa, jako nieprzyjaciele koronni pobudzili, że jeśliby to udawano, że kozacy zaporoscy, aby temu wiary nie dawali. [...]

Kozakom koniecznie, abyś w. k. m. z ramienia swego hetmana naznaczyć raczył teraz corychlej kozaka tymejszego zaporoskiego, bo inszego pewnie nie przyjmą i nie byłby drugi (?); jedno iż któregooby mianować właśnie, trudna rzecz bez wiadomości i wiary ich i jego obyczajów. Rozumiałbym, żebyś w. k. m. z okiekiem list posłać raczył, a tam Obełkowski porozumiawszy się z tymi, którzy by było w. k. m. i Rzptej najwierniejszy, gdyż tam już nie raz był, między nimi i może ich znać, aby tego imię wpisał, który by się zdał bydź najcnotliwszy i najwierniejszy i między nimi też wzięty et veteranus, bo inaczej autoritatem żadnej nie będzie miał, ani ich in officio retinere będzie mógł i jedno to wszystko trzeba zaraz i prętko odprawować, gdyż jest brevissima occasio i skoro się najmniej omieszka, pewne będzie calva zaraz na nowy zaciąg ludzi do Inflan, a w. k. m. ci radzić pewnie nie będę [...]

Jako (...) ludzie chodzą żebrać i umierając od głodu: toż się dzieje w Rusi i po wszystkich państwach, także i w Litwie. Jakoż tu radzić na nowe zaciągi [...]

(Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 360. — С. 170–171. — Тогочасна копія)

№ 32

1622, червня 8. — Краків. — Уривок з листу князя Збарзького, посла Речі Посполитої до Туреччини, до короля Сигізмунда III

«[...] Pięć czołnów kozaków chodziło na morze Czarne i wzięli okręt jeden turecki, o czym brat mój jako mi dzisia pisał, dał już znać w. k. m. ci i jam też miał

wiadomość tę już powtórzona dzisiaj, że tak jest, bo się ci kozacy nazad wrócili i są we włości, abyś w. k. m. zarazem komornika lub sekretarza wyprawić rozkazać raczył do kozaków, surowie rozkazując, żeby tych łotrów wydali i żeby ich do Lwowa przywieść, a tu, jeśli tego potrzeba było, żeby turcy skarżyli się, skarać ich przed czauszem. Co ad fidem pactorum (для вірності мирній угоді. — Ю.М.) summopore będzie należało i bywały takie przykłady tak za nieboższyka króla Stephana jako i za w. k. m., o co ja uniżenie w. k. m., pana m. m., prosze, abyś gorąco to zaraz odprawić raczył [...], żebyśmy znowu przez niestrojność i incuriam w wojnę turecką nie wpadli [...]

(*Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 360. — С. 172–173. — Тогочасна копія*)

№ 33

1622, липня 3. — Краків. — Лист князя Збараського, посла Речі Посполитої до Туреччини, до короля Сигізмунда III

«Najaśniejszy młówy królu, panie a panie mój miłwy.

Pisałem trochę przed tym o tym do w. k. m., pana m. m., że kozaków zaporozkich hetman posłał uniwersał do wszystkich dobr w. k. m. i ukrainnych, także i wszystkich szlacheckich, gdzie ja też mam z bratem moim szmat majątności swej, rozkazując sobie dawać konie pod armatę, prochy, ołów i do każdego miasteczka registr posłali, jako wiele czego zkaąd potrzebują. Wczora mi przyniesiono respons właśnie od niego, gdzie pisze, iż nie może to bydz inaczej, bo wyszli na służbę j. k. m. w liście prawie tego nie dokłada, ale oretenus powiedział to sługom moim i wszyscy inszy starszy kozacy, że pan Obelkowski, który od w. k. m. do nich jezdził, tą conditią ich z Zaporozża wywiódł, że im pozwolił tak w dobrach w. k. m., jako i szlacheckich, wszystko to, com wzwyż (?) mianował, brać pro libitu. Co jeśli tak było, ta rzecz godna by wielkiej kaźni, gdyż nie mogła by nas już większa niewola potkać, jako kiedyby w majątnościach naszych miano nam rozkazywać, takie krzywdy czynić. Kiedy się ci ludzie nie kusili (?) ziemie albo z wiosny zaraz o Białogród i tym non praestiterunt operam swojej w. k. m. i Rzptej terazniejsze ich wynidzenie na włość ni nacz się inszego nie przyda, tylko na ostatnie spustoszenie tych tam krajów, które już ledwo tchną. Pisałem niedawno do w. k. m., prosząc i radząc, abyś im w. k. m. nad Dniepr się wrócić kazał i tam żeby tatarom przeprawy bronili i dawali o nich znać i teraz toż w. k. m. radzę i o toż proszę; a skoro im da znać p. hetman, aby szli turka infestować na morze, bo inaczej doświadczysz tego w. k. m., że tatarowie Dniepr przejdą, a nie będziemy wiedzieli o nich, jeśli już do tych czasów nie przeszli. Proszę przy tym uniżenie w. k. m., abyś w. k. m. rozkazał mi to swowoleństwo z Zaporozża wywiódł, jeśli tak jest, żeby był karany. Posłałem ja do hetmana zaporoskiego, aby on dał in scriptis tę attestatią, będę li ją miał, nie zaniecham, gdzieby go nie skarano, criminaliter przeciwko niemu postąpić i opowiedzić tam, gdzie będzie należało, gdyż i tak krzywd od żołnerzów i od tego inszego hultajstwa, które się włoczy aż nazbyt mam, że prawie mi wszystko

popustoszono, jeśli jeszcze i tę severitatem od tego swowołenstwa ostatniego ćierpieć mam w sercu moim z śmiercią, aby mi się to rownało. Oddaję etc.».

(Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 360. — С. 150–152. — Тогочасна копія. Тексту передує заголовок, зроблений копіїстом: «List kscia Zbarazkiego, kasztell. krakow. do k. j. m. 3 julii 1621 z Krakofwa]»)

№ 34

1623, лютого 14. — Стамбул (?). — Лист Криштофа Збаразького, посла Речі Посполитої (регест)

Звітує про посольство до Туреччини. «Dziurdzi Mechmet basza, wezyr, wielki człowiek». Хан плюндрував у Московії.

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — С. 132. — Тогочасна копія)

№ 35

Не раніше 1627 р. — Лист невідомого до київського воєводи Томаша Замойського (?)

«Nowiny jakie mam. Ormianin jeden szarygrodzki z Konstantinopola świeżo przyjechał i ten zapewne twierdzi; one wiad[omości] memu mć. (?) panu posyłam: król perski umarł, syn jego królem został i gwoli Szangieremu, szwagrowi swemu, Damasiak i Babilon tureckiemu cesarzowi puścił, jednakym obyczajem, a to, żeby szwagier jego Szangierej po staremu został hanem. Szan-Gierej z częścią tatar i czerkiesów do Kierczy przybył dwa dni chodu od Krymu. Który dla chorągwie na haństwo posłał do cesarza i o bracią swą prosił cesarza, których jest dwaj w Rodosie, to jest syn brata jego, co go kozacy zabili, który hanem był, a drugi brat ich stryjeczny. Przy tym posle suam (?) posłał cesarzowi dwieście tułubów wołowych masła (?), któremi go ratował. Kakaj, murza nahajski, bardzo bogaty. Do tego posłał czyrkiesek pięknych kilkadziesiąt i chłopców małych wtóż tatarowie, a zwłaszcza murzowie, który się przy Kantemirze wiazali, w wielkiej są trwoze i sam Kantimir z nimi. Salmasza murza z potęgą krymską do Moskwi wojować poszedł».

(АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 2907. — С. 317. — Тогочасна копія)

№ 36

1646, січня 12. — Варшава. — Лист С. Нарушевича до Льва Сапіги, литовського підканцлера (регест)

Запобігаючи татарським наскокам, його королівська мосьть вчора наказав дати запорозьким козакам 6000 талярів на 60 чайок.

(Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 49428. — Арк. 20–21)

№ 37

1650, травень. — Бахчисарай. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до короля Яна-Казимира (регест)

Сюди прибув Бечинський з листом. Ми йому послали деякі речі, а вам посилаємо Мустафу-агу. Якщо дехто говорить вам про запорозьких козаків щось погане, то не звольте їх слухати, бо «naród kozacki nasi to słudzy i poddani».

(Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 3163. — Арк. 198–200. — Тогочасна копія)

№ 38

1651, не раніше 6 травня. — Ясси (?). — Лист молдавського господаря Василя Лупу (?) до королевича Карла-Фердинанда (?)

«Z Wołoch wiadomości pewne.

Nie trzeba się obawiać Korone Polskiej żadnego niebezpieczeństwa od turków, bo oni tylko mydlą kozakom oczy, a mają takiego wezyra, iż nie tylko, żeby miał bydź sprawnym albo wojennym człowiekiem, ale i po turecku nie umie dobrze. Do tego turkom przyszła wiadomość od passy bahdackiego, że pers woska gotuje i do granicy ciągnie z jednej strony, gdzie posłano dwa tysięcy janyczarów do Babilonu konno, aby tam, jako najprędzej, stanęli. Pasza, co w Hanie rebellizował, drugigo w Damaszku Jezyr passa, sietrzeniec Abazin, któremu chciano wziąć państwo, nie dał go rebellizować i aż ku Stambolowi wojuje, od Zadry ziemej (?) wojska weneckie idą i harwaci z dwiema bracią Zerenymi następują i szczęści się im. A galery też wyszli na morze. Budzińcy żołnierze rebellizowali i wyścinali dwór baszyn i tak turcy nie wiedzą, gdzie wrazić ręce. Kozacy kiedy ofiarowali państwo wszystkie polskie, przyjęli to turcy mile i kazano posiłkować hanowi z gospodarzami, ale my o tym nie myślimy. Co tedy strony turków, tych się cale nie trzeba bać. My, oba gospodarowie, nie bojemy się ich, pierwiej co tydzień do nas przysyłali, łupiąc nas, a teraz nie śmieją do nas przysłać, bo się im bardzo tak zamorskie, jako i rumelskie zamieszały kraje.

Co zaś strony татарów pierwiej dałem znać, że gałga już umarł, ale jeszcze nie umarł, lecz wszytek spuchł jako kłoda, co godzina wyglądają śmierci. Muradyn sołtan idzie na pomoc kozakom z Krymu, mieć więcej nie będzie wojska nad 4000, a budziackich i u nahajskimi 10 000 więcej mieć nie może i to ruszyć się nie może, aż na ś. Jerzego święto, ba i to ledwo, bo nie mając na czym, konie dopiero wypasują. Tu przy Chmielnickim tylko teraz ci dwom (?) hultaje. Haga hańskich wsi objeżdżał, teraz budziackich татарów, aby się gotowali, ale powiedzieli: chyba po ś. Jerzym mają się pod hod Jeremó (?) w hańskiej wsi przeprować. Tak tedy tylko teraz na próbę han wysyła muradyna, jeśli się nie powiedzie, to han będzie się lasit królowi polskiemu, bo ja samemu hanowi nie tusze iść na wojnę, ponieważ gałga bardzo chory, a trzeba jednemu z nich być na stolicy i państwa pilnować, aby go nie utracić».

(«Оссолінеум» (Вроцлав). — Відділ рукописів. — № 5656. — С. 168. — Тогочасна копія)

№ 39

1657, березня 4. — Бахчисарай. — Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна-Казимира (регест)

Нам говорив ваш посол Ромашкевич, щоб ми послали вам на допомогу 20000 війська. Ми не тільки військо дамо, але й самі очолимо його.

(*Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 3163. — Арк. 207–209. — Тогочасна копія*)

№ 40

1657, вересень (?). — Лист невідомого до короля Речі Посполитої Яна-Казимира

Молдавський господар (*Георгій Стефан. — Ю.М.*) запобігає перед його королівською мостю. Козаки у одній конфедерації з князем (*Д'єрдем II. — Ю.М.*) Ракоці і мултянами (*валахами. — Ю.М.*). Ми послали до Ракоці, щоб він не нападав на державу королівської мості. 2000 козаків були у Ракоці, який платив їм жолд, вони дійшли до Дунаю. Турецькі війська наблизились до Адріанополя і Дунаю, султан наказав військам бути напоготові. Господар думає, що вони підготувались до нападу на Угорщину або на Річ Посполиту. Якщо на Угорщину, то далі — шлях на Венецію «*na państwa zaś w. k. m. z tej miary, że jeżeli kozaków do zgody z tatarami nie pociągnie, o co się potężnie stara, znosić ich chce, a to dla tego, żeby ligę greckiej religiej rozerwał, ponieważ oni też, maxime potentia i multitudine cosacorum freti, iugum jeho exactere chcą, o czym jest informatis.*

Chce też poprzez to pontum Euxinum, przez które państwa jego kozacy infestują, od tych inkursy wolnym uczynić. A kiedy by mu się na kozakach powiodło, a to wszystko coby szablą wziął, sobie by przywłaszczył, trzeba by się obawiać, żeby i dalej w państwa w. k. m. nie poszedł.

O kozakach zaś tak gospodar jeo mość rozumie, że oni lubo skłonność do posłuszeństwa w. k. m. pokazują, wszakże jednak (...) tylko et confederati Reipub. być chcą, anizeli subdidi w. k. m., tak jako tam ołendrowie u króla jeo mści hiszpańskiego. I to w. k. m. oznajmuje, że kozacy od cara moskiewskiego kondycy sobie podanych nie przyjęli i posła jeho swowolnie znieważyli.

Tatarowie też w głos to w Jasiech mówili, że jeżeli wojska pieszego, jako im pod Czarnym ostrowem obiecano, od Rzeczypospolitej mieć nie będą, tedy zawartą przyjaźń rozerwać chcą.

Zaczym gospodar jest tego rozumienia, że w. k. m. wojsko potężnie na zastanowienie tych niebezpieczeństw, a zwłaszcza piechotę i armate, w tych tam krajach mieć potrzeba.

A napotym debitam obserwantiam et fidelitatem, gospodar w. k. m. obiecuje».

(*АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Турецький відділ. — 43/93. — Тогочасна копія*)

№ 41

Після 1666 р. — Лист Миколая, орендаря, до невідомого

«Już za piętnaście dni gospodar z wojskami wychodzi i łączyc się ma z baszą sylistrskim, z którym się złączwszy i z mułtańskim hospodarem mają iść także z nahajskimi i białogrockimi hordami mają iść do Krymu ładem, a ma morzem ośmdziesiąt galer, pol z turkami, aby tak han perekopski opprimatur. Zaraz po tym zwyczajnie, którego się spodziewa, chcą iść na Ukrainę, aby ją osadzili. Jest zta rada bassy sylistriskiego, dana wezerowi, do łącznego rozszerzenia państwa tureckiego przez ponizenie tatar, a wywyszanie nohajskich hord.

Zaś han krymski czuje o sobie od cara moskiewskiego duńskich kozaków zacięga, który by wodą szli ku Carogradowi, a ładem spodziewa się in succursum mieć kozaków zaporowskich. Herst buntów przeciwko hanowi staremu jest syn Sefer Kasi agi, który się mści śmierci ojca swego. Nunc primum iterum spagitur jakoby od cesarza tureckiego stary han był pow[...] i kazano mu gotować nam na wojnę tam, gdzie mu rozkażą. Co jeśli tak jest, obawiać się trzeba imprezy turków na Ukrainę albo do Polski, bać się i na Kamieniec».

(АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Молдавський відділ. — 43/85. — Тогочасна копія)

№ 42

1670 (?), між 26 червня і 16 липня. — Лист короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького до гетьмана Петра Дорошенка (регест)

Це — відповідь на лист Дорошенка від 26 червня. Не можна вивести польський гарнізон з Білої Церкви. Прийшла відомість від білоцерківського коменданта Лебля, що турецький посол прибув у Чигирин 27 червня для ратифікації укладеного договору. Лебль пише, що один невільник, який втік три тижні тому з Царгороду, каже, що турки точно підуть війною проти Польщі, боїться, що козаки з турками підуть. Посилаємо і другий лист до Дорошенка, «abyśmy declaratie mieli pro 17 july».

(АГАД. — Ф. «Libri legationum» (Посольські книги). — № 25. — Арк. 54–54 зв.)

№ 43

1671. — Лист візира кримського хана Аділь-Гірея до коронного підканцлера А. Ольшанського (регест)

Уже став у Криму посол хана Mechmed Szach Beg murza, котрий кілька тижнів тому мав прощальну аудієнцію у короля і взяв упоминки за рік.

(АГАД. — Ф. «Libri legationum» (Посольські книги). — № 25. — Арк. — 202 зв.—203. Цьому листу передує (арк. 202 зв.) лист Ана-біім, матері кримського хана, писаний до короля Михайла Вишневецького у 1671 р.)

№ 44

1672, квітня 13. — Москва. — Лист дипломата Речі Посполитої Яна Гнинського до князя Радзивілла (регест)

«...W domu faelix duńców uciszywszy, Astrachan osiadszy, hana krymskiego pod Terkami w ciasnotach (że ich terminu zażyję) za chwost uchwyciwszy i Mnohogresznego, hetmana, Demiana, przez Doroszynka od turków spraktikowanego, na Siewierzy, z bracią, zięciem i adherentami pojmawszy. Który tu w oczach naszych igrzyśkimi świata, na mizernym wozie kułakami od gminu tłuczony, urągany, zepłtany i w ciężkich żelazach przywieziony, przyznał, że i nas in heditu miał zimać i Porcie odesłać, że Homel, Mochiłow, Szkłow zagarnóc z obywatelami przychylnemi pomienionych miejsc porozumiewał się [...] Prawie ręka odcięta Porcie, gdy Demian złapany. Doroszynko bunten swoich tym ostrym ginie, którym fido jego Achates, korsuński i kaniowski pułkownicy, już oppressi».

(АГАД. — Ф. «*Libri ligationum*» (Посольські книги). — № 25. — Арк. 28–30)

№ 45

1683 (?). — «Новина» (регест)

Аслан, паша софійський, румелійський беглербей, був забитий з гармати у Метонсах. Цю провінцію дано Алі, паші егерському. Потім цього перемінили і дали йому провінцію Вімару. Арнауту дали Софійську провінцію. Над Дунаєм став Хідир-паша, Бехір, паша халєбський, Мехмет, паша діарбекирський, котрий був поранений у ногу, але вилікувався, Мустафа-паша. Там і сам Гусейн-паша, захереджі, тобто провіантмейстер, удови султана Ахмета. Далі йде перелік інших пашів.

Ахмед-паша, давній дефтердар, який був у Кам'янці, тепер помер своєю смертю під Віднем і там його поховали. На його місці візир Sary Husslin, паша Szamski.

«Suioldzi Ali pana, co był w Kamieńcu, natione ormianin, w Kandii albo w Grecie, wezyr także, bo komu tylko dadzą tytuły, to jest wezyrem jako i muzahyb i kaimakan». Брат колишнього візира входить до числа семи візирів, він сидить завжди у Константинополі.

(АГАД. — Ф. «*Архів Радзивилів*». — Відділ 2. — Кн. 25. — С. 21)

№ 46

1685, червня 8. — Бахчисарай. — Лист Батир-аги, візира кримського хана, до посла Речі Посполитої Томаша Готчевського

«Mści panie posle j. ks. mści, mój wielce mści panie i przyjacielu.

Że się w. m. pan dziwujesz dla jakiej przyyczyny zostajesz powrócony. Dla tego, żeśmy wzięli wiadomość, że k. j. m. cesarzowi chrześciańskiemu ludzi swoich posłał

w posiłek, a sam z wojskiem na nas wybiera się. Przeciwno któremu i my idziemy i na ten czas i w. m. m. pan odpuszczony będziesz, gdyż chan j. m. z sobą weźnie (?), zatem się łasce w. m., m. pana oddając, zostaje w. m., m. m. pana, życzliwy przyjaciel, unizony sługa Batur Aga, wejzur.

Z Bachcisaraju 8 juni a[nno] 1685».

(АГАД. — Ф. «Архів публічний Потоцьких». — Тека 13. — С. 65. — Оригінал, завірений печаткою)

№ 47

1686, жовтня 24. — Бахчисарай. — Лист Батир-аги, візира кримського хана, до коронного канцлера Речі Посполитої Яна Вєлопольського (регест)

Башир-ага просить, щоб коронний канцлер поміг йому залагодити конфлікт з татарськими мурзами. Хан прагне миру з річчю Посполитою.

(АГАД. — Ф. «Архів публічний Потоцьких». — Тека 13. — С. 49. — Польськомовний оригінал, завірений печаткою)

№ 48

1692. — Лист Іслам-мурзи до кам'янецького кахії

«Jaśnie wielmożny mci panie.

Oznajmiliście nam, że polacy przyszli pod Kamieniec i szaniec wzięli; z Bekmurzą i z Temerkan Adzim naznaczono trzydzieści tysięcy ordy do was, także jaśnie wielmożny wezyr z ludzmi nesbolskimi i inszymi wojskami niezabawem będzie u was, żebyś nie wątpił, gdyś tak, a nie inaczej stanie. Niech nas Pan Bóg wcale chowa w wierze naszej machometańskiej».

(АГАД. — Ф. «Архів публічний Потоцьких». — Тека 13. — С. 48. — Тогочасний переклад. Тексту листа передує заголовок, зроблений перекладачем: «List Islam murzy do kichai kamienieckiego»)

№ 49

1692. — Лист Мустафи до Карамана, кам'янецького паши

«Pisanie wasze dnia trzeciego tego miesiaca pisane, doszło nas od was, w którym oznajmujeście nam, że wojsko polskie stanęło pod Kamiencem, że z szterech stron wzięli szanice i z dział bija. Już tam do was naznaczono i odesłano trzydzieści tysięcy ordy Nahajskiej i Budziackiej. I ja nadzieja w Bógu, żeście z nimi z tym wojskiem, które mam przy sobie, złącze i będę wam pomocą».

(АГАД. — Ф. «Архів публічний Потоцьких». — Тека 13. — С. 48. — Тогочасний переклад. Тексту листа передує заголовок, зроблений перекладачем: «List Mustafy, syna, nie dokładają czyjego, do Karaman, paszy kamienieckiego»)

№ 50

1693, лютого 27 і 1695, серпня 5. — Ставка великого гетьмана коронного О. Яблоновського. — Уривок з книги видатків коронного гетьмана

Anno D[omi]ni 1693 [...]

d. 27[02]. Pisało się za Dniepr do p. Mazepy, hetmana, aby pod tym praetekstem sam jechał (?) do niego j. m. p. Borkowski, pułkownik, i mógł wyrozumieć lepiej, na jaką się między niemi zanosi impreze. [...]. Od Samusia, hetmana nakaznego, przyjechało sotników 2 do Grodna, czerni z nimi 12, z listami do króla j. m. i do mnie, prowadzili turczyzna i lipkę, który od nuradyn sołtana jachał z listami do paszy kamienieckiego[...]

Anno D[omi]ni 1694 [...]

d.2[10]. Kozakowi postzelonemu pod Kamieńcem zł. 14. [...]

d. 29 [...] Pacholikowi p. Gumińskiego, ucieklemu z galer tureckich, zł. 10. Kozakom zaporozkim z niewoli zł. 9.

Anno D[omi]ni 1695

d. 5 aug[usti]. Szpak, sotnik Abazynów, przyprowadził dwóch turków samopiąt, bawił przez pięć dni, na strawę zł. 30 i przy expedycey sukna francuzkiego łokci 5 i r. 30, kozakom –postaw poklaku, a zł. 50 i po zł. 12. Czyni.....zł. 229 [...].».

(Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 1949. — Оригінал. — S. 3–81)

№ 51

1703, вересня 6. — З-під Ягорлика. — Лист дипломатів Речі Посполитої до короля (?), у котрому йдеться про державний переворот у Туреччині, детронізацію Мустафи II і проголошення новим султаном його брата — Ахмеда III (регест)

«Z pod Jahorlika 6 septem. 1703 od ich mściów pp. Commissarzów».

Ми сподівалися згідно з декларацією сераскера Юсуф-паші Ібрагіма-агу, комісара для розмежування кордонів. Але замість нього — Мехмед-ага.

«Matkę cesarską chciano zabić redemit vitam 6 000 talarów. Mufty uszedł ku Węgrom, skarby infiscum publicum miały pujsć, excedet numerus, że sto tysięcy worków talarów miano naleść. Te skarby dostawszy populus novos magistratas erexit, jako to wezyra Achmet pasze i innych. Potym tłumem z Stambułu wybrali się do Adrianopola i już sprawiwszy sobie cointelligentie z cesarskimi janiczarami, nie należli resistantiej przy cesarzu. Więc musiał nieborak z majestatu demittere i wydać im brata swego młodszego Achmeta do in ausuratici na państwo, ktorego do Stambułu zaprowadzali i intronizowali. A mauzułowany cesarz poszedł ad solitudinem vitae. Wezyr przesły Ragis effendi słychać, że miał wyść z życzem. Na miejsce Mustafy paszy, wezyra, który zginał pod Salankamenem ma bydź człek wielce biegły, uczony i dworowi francusliemu przychylny».

Дай Боже, щоб новий султан не вислав інші фірмани.

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 195)

№ 52

1705, червня 23. — Кам'янець-Подільський. — «Новина»

«Z Kamieńca d. 23 junii 1705.

O tym samym miejscu trzeba mieć wielkie staranie, bo z Wołoch jest wiadomość, jako i samego Bendera alias Kiliji, że pięciu paszów miało tam przyjsć dla fortifikowania tego miejsca, przy których jest i Hernaro, sławny indziner, który Bełgrad turkom fortifikował i ten indziner przy kupcu pewnym (który z Benderu do Kamieńca przyjechał) rozmierzał fortifikacją pomienionego miejsca, a to wszystko turcy czynić mając jakąś informacya (i która sobie mocno w głowę wbili), że król j. m. ustępuje Moskwie Podola i Kamieńca i że do tej fortecy ma przyjsć wręctce praesidium moskiewskie. Trzeba by tedy sub aliquo pratextu posłać do seraskiera na Bender i dowiedzić się słusznej rzeczy, a nade wszystko trzeba by wybić z głowy turkom te oddanie Kamieńca i Podola Moskwie [...]»

(АГАД. — АР. — Відділ 34. — № 209. — Тогочасна копія)

№ 53

1707, липня 30. — Бендери. — Лист Хаджі Юсуфа, силістрійського паші, до короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського (регест)

Привітання з нагоди коронації. Пояснює, що через відхід адресата з шведським королем Карлом XII з Саксонії не міг виконати своїх намірів.

«Posłałem umyślnie Marka, kupca i mieszczanina śniatyńskiego, do j. m. pana wdy kijowskiego hetmana z listem moim sekretnym, pieczęć moje własną wielką dla wiary przycisnąwszy, żeby był ustnie opowiedział moje przeciwko waszej królewskiej mości, jeg. w. panu wojewodzie kijowskiemu życzliwość».

Відповідь мені була дана від коронного гетьмана (Потоцького) «przez je mś. Pana Ruszkowskiego, łowczego łatyczewskiego, i Marka». Я у відповідь «posyłam teraz człowieka mego Mechmet Agę wielomocnego». Коли він прибуде до вас, прошу вашої мості повірити йому, а я радий служити й надалі. «A że król szwedzki, pan wałeczny i wojenny, dał dowąd przychylności i affertu majasniejszej Porcie przez wypuszczanie niewolników naszych, tedy abyś wasza królewska mś. tym bardziej affektowi i przyjaćni jego jako swego przyjaciela przeświętą Portę załecić raczył». Що скаже ага, тому вірте. Бажаю здоров'я.

«Datt z Benderu d. 30 july anno D[omi]ni 1707.

Hadzi Juzuf pasza, sylistryjski seraskier, od przeświętej Porty na Babie zostający».

(АГАД. — Ф. «Публічний архів Потоцьких». — Тека 13. — Арк. 11–12. — Тогочасний переклад з османської)

№ 54

1709, квітня 10. — Бендери. — Лист Хаджі Юзуф-паші, силістрійського паші, до короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського

«Najjaśniejsze królu polski i prześwietszej Porty Ottomańskiej luby przyjacielu. Podając do wiadomości waszej królewskiej mości, że najjaśniejszego króla jeg. m. szwedzkiego od jaśnie wielmożnego jegomości pana Pypera, grafa, tudzież także i od jaśnie wielmożnego jeg. m. pana Mazepy, hetmana zaporoskiego, do mnie, przyjaciela swego, listi przysły od najjaśniejszego króla jeg. m. szwedzkiego do waszej królewskiej mości posłane, drogi inszej nie mogąc bezpiecznej znaleźć, do nas odesłali; jakoż zawsze z boku swego umyślnie człowieka przydać i do waszej królewskiej mości posyłam iz tymi listami posłanemi; dwóch pułkowników u mnie, przyjaciela waszej królewskiej mości, zostali się i uproszają waszej królewskiej mości, co za respons będzie, jednego dnia i godziny nie bawiac, przystali, żeby onych powrót nazad nieprzyjaciel nie dowiedział i drogi onem nie przyjął, aby szczęśliwie do króla jego mości szwedzkiego w dobrym zdrowiu zajechali. Więcej nie szyrząc pisaniem moim, zwykli i jawni przyjaźni zostaje waszej królewskiej mości

Hadzi Juzuf pasza, sylistryjski seraskier, na Benderze zostający.

Data z Benderu dnia 23 aprili anno Domini 1709».

(АГАД. — Ф. «Публічний архів Потоцьких». — Тека 13. — Арк. 6. — Тогочасний переклад з османської)

№ 55

1710, липня 8. — Могилев. — «Новина»

«[...] Z Mohylewa 8 July 1710.

Pozawczora mimo Mohylew próżnych bajdaków № 35 ze Smoleńska popłynęło pod Bychów, mających tylko dla sprowadzenia po trojgu ludzi, na jaką umprezę nescit, chyba ztamtąd zasięgniemy informacji, gdyś jedni namieniają, że dla mostów, bo jakoby piechoty moskiewskiej 7000 ma na Bychów idzie, a dokąd non constat, a drudzy, że jakoby pod Kijów, także dla mostów, bo rozkazaną wszystkim kozakom do Kijowa gromadzić się. Kupcy ukraińscy referunt, że Kijów zamknął się od melum powietrza, także powiadają, że koło Czyhyryna jakiś Orlik kilka miasteczek wyciąć miał kozackich, z Benderu wypadzły. Moskwa z Ukrainy idzie na granice tureckie, a hetman Skoropacki z kozakami ma stać pod Starodubem, niedałego naszej granicy. Dnia wczorajszego tedy Dnieprem do Bychowa od Smoleńska 18 bajdaków próżnych popłynęło, także do Smoleńska więcej przyjsć miało, jeszcze trzy pułki konnych carewicza j. mci i ci intendunt do Litwy i podatki także tam wielkie wybierają. O Wiburku głoszę, że się już zdał carowi j. mci, o czym in dies lepszej i pewniejszej speram informacji».

(АГАД. — АР. — Відділ 34. — № 99. — Тогочасна копія)

№ 56

1713, травня 13. — Лист великого гетьмана коронного А. Сенявського до посла Речі Посполитої у Туреччину Станіслава Хоментовського

З ханом ми хочемо залишатися на умовах Карловацького трактату (1699 р.).

(АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Турецький відділ. — 79/601. — С. 28)

№ 57

1713, червня 10. — Львів. — Лист великого коронного гетьмана А. Сенявського до посла Речі Посполитої в Туреччину Станіслава Хоментовського

Шмигельський напав на наші кордони і хотів взяти Снятин, але тамтешній комендант дав йому відсіч. Ваша мость був 19 квітня, мав аудієнцію у Ібрагімпаші, а у листі, який бути до нового хана Каплан-Гірея, додав ваша мость і те, що «był wyszedł ferman, aby jasyr w Ukrainie naszej około Korsunia, Bohusławia i Białej Cerkwi wzięty, do mnie się z tym odezwawszy, wrócono, ale do tych czas żadnej w tym nie mamy wiadomości». Колишній хан писав до регіментаря нашого щодо України, яка начебто вже до нього (хана) належить. Я послав вашій мості копію цього ханського листа для інформування.

(АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Турецький відділ. — 79/601. — С. 31–38)

№ 58

1713, липня 22. — Лист великого коронного гетьмана А. Сенявського до посла Речі Посполитої в Туреччину Станіслава Хоментовського

Від України не відмовляємося. Полковник нашого війська Жданович «incognitus, bo to jest z tych, który tą zimą przyszli byli od cara j. mci z pułku Tańskiego, gdzie on był rotmistrzem pierwszym, a tu pułkownikiem; człek sławny (?), napawszy pod Pohrebiszczami, grasujących w Ukrainie kozaków z pułkownikiem ich Dzuganem wszystkich wyciął pułk przeszło tysiąc ludzi, gdzie i sam Dziugan occubuit, kilku tylko dla oddania zostawiwszy».

(АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Турецький відділ. — 79/601. — № 1029. — С. 68)

№ 59

1713, вересня 3. — Львів. — Лист великого коронного гетьмана А. Сенявського до посла Речі Посполитої в Туреччину Станіслава Хоментовського

Козаки не можуть мати міцних позицій, бо Біла Церква у наших руках.
(АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Турецький відділ. — 79/601. — С. 31–38)

№ 60

1718, червня 14. — Бендери. — Лист Нудиман-паші, бендерського коменданта, до Сілезія Потоцького, регіментаря «української партії» військ Речі Посполитої

«Jaśnie wielmożny mści panie regimentarz partyi ukraiński, mnie wielce łaskawy przyjacielu.

Bardzo kontent (?) od jaśnie w. w. j. mści pana za takowe wiadomości, które w. m. pan do mnie przysłał według świętej pamięci niebożczyka króla szwedzkiego, że już pomar i jaśnie wielmożnego j. mści pana [marszałka] wielkiego koronnego, że już pożegnał ten świat. Także bardzo kątne i za tą wiadomość za tych królów pruskiego i szwedzkiego i duńczyka i angielskiego, które ma iz sobą jedność. Tudzież proszę i za moskała, jeżeli co będzie słyhać, o tym mnie jak najprędzy uwiadomić. Także i według komisji iz moskałem za wasze szkody, co się będzie czynić najbardzi mnie o tym także jak najprędzy mnie uwiadomić, przy tym zostaje jaśnie wielmożnego j. mści pana szczyre życzliwym przyjacielem seraskier pasza benderski.

d. 14 juni 173 (?) anno.

[Z Be]nder».

(АГАД. — Ф. «Архів публічний Потоцьких». — Тека 13. — С. 23. — Оригінал, завірений печаткою)

№ 61

1734, січня 20. — Меджибіж. — Лист шляхтича Кречовського (ймовірно, турецького агента) до хотинського сераскера-паші Хусейна

«Jaśnie wielmożny mści panie saraskier, pasza chociński; mnie wielce mści panie i przyjacielu.

Przybył tu j. m. p. Morozowski, bajraktar j. m. pana Rudnickiego, bez którego jako mam zdawna przyjaźń z waszą paszyńską moście korespondować nie omieszkuje i co tu się u nas dzieje, donosze. Moskwa już w Winnicy stanęła, a z Winnicy coraz dalej postępuje w ruski nasz kraj, buntując chłopów i chcąc do siebie, gdzie i teraz coraz chłopstwa do nich przybywa, ma wiadomość j. w. j. m. pan regimentarz a mój pryncypał bez szpiegów, że jak szli, tak idą trzema szlakami, to też od hana j. mści żadnej wiadomości nie spodziewamy się, ponieważ między niemi, tam jako jest pewna wiadomość, kałabałyk, zaczym żadnej się ztamtąd nadziei nie spodziewamy, a jakom zrozumiał, że ich trakt do Węgier ku Kromstatu, to rozumiem, że i w. m., m. m. panów nawiedzi. Przy tym prawdziwemu mie affektowi oddawszy, jestem jaśniewielm w. paszyńskiej m. szczyre życzliwym i prawdziwym przyjacielem.

D. 20 january 1734 a[nn]o z Miedzyboża Krzeczowski

P.S. Manifest moskiewski dla informacji w.w. paszy Usaimu posyłam». *(Чернігівський історичний музей. — Відділ рукописів. — № АЛ-333. — С. 197–197 зв. — Оригінал. Запис на звороті іншою рукою: «W przewiecie wiel. (...) zastane nie wiem, jak się obróci i się (?) będzie, nie stanie (?) mnie tych (...)»)*

№ 62

1734, травня 7. — Кам'янець-Подільський. — Лист шляхтича Юзефа Сціпіона (ймовірно, турецького агента) до хотинського сераскера-паші Хусейна, де міститься згадка про лист до гетьмана Пилипа Орлика

«Jaśnie wielmożny mści panie paszo chocimski, mnie wielce mci panie i przyjacielu.

List do j. mc. pana Orlika, aby z lasky waszej paszyńskiej mości przez pewna okazia był odesłany i do rąk jego oddany jako najuniżeniej o to upraszam. Do oznajmienia teraz nic nowego nie znajduje, chyba za przyściem poczty co mieć będą komunikować waszej paszyńskiej mści nie zaniechasm, a teraz się affektowi i przyjaźni jego oddaje, pisząc się waszej paszyńskiej mści życzliwym przyjacielem.

Jezef Scipion, m.p. (?)

Z Kamieńca d. 7 mai 1734».

(Чернігівський історичний музей. — Відділ рукописів. — № АЛ-333. — С. 5. — Оригінал)

№ 63

1742 (?). — Бендери. — Реляція про розмежування земель між Російською та Османською імперіями

Минулорічне розмежування йшло степами від Казикермену до Maysza. Турки і московіти насипали кургани без жодних конфліктів від Бугу до Дніпра. Коли прийшли до долини Кульної, шукаючи воду, там московити претендували, щоб кургани були насипані нижче Кульчі та Кінських Вод. Це місце було близько до кримських кордонів, і тому у минулому році розмежування не закінчили. Уже 3 місяця, як там діє двостороння комісія, але ще не можуть домовитися. Днями з Туреччини прийшло рішення щодо розмежування.

(АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Турецький відділ. — 80/696. — № 1312. — Тогочасна копія)

№ 64

1743 (?). — Реляція Лонцького (регест)

Тоді ханом був Delat-Gerej (*Девлет-Гірей III панував у 1716–1717 рр. — Ю.М.*), але помер, а після нього ханом став його син Selamet-Gerej (*насправді Саламат-Гірей був ханом у 1749–1743 рр. — Ю.М.*). Він з буджацьким і ногайським військом за фірманом султана пішов на допомогу туркам, потім

був у Польщі, але як тільки повернувся, був узятий до Вавілону. Коли я повертався, то дізнався, що і цей помер.

Персидська війна.

Шах з великим військом [думає йти] за Кабарду над кордонами черкеських та кумицьких орд, стоїть у своїй державі. Деякі персидські війська вдерлися до кумиків, але знову відступили у свої кордони перед моїм прибуттям. «Przed moim tylko przybyciem odjechał posłaniec perski od hana j. mści z Bachczysaraju. Miał list od wezyra króla perskiego do hana j. mści imieniem monarchy swego, superbe pisany, a żeby han j. mści przysłał z duchowieństwa ludzi mądrych i uczonych do króla perskiego, żeby z jego duchownymi o wierze mówić mogli i pokazali to oczewiście (?), że persowie są heretycy mahometańscy, jako ich turcy i tatarowie zową. Posłał han j. mści do Porty z tym listem resolutum, a żeby wezyr hański odpisał wezyrów króla perskiego, że han j. mści niema racyi posyłać na dysputy ludzi duchownych, jeżeli król perski prezenduje objaśnienie wiary machometańskiej jest alkoran, z niego informować się może. Z tym odjechał wyż wyrażony posłannik. Całe państwo krymskie jest in metu (?) codziennie spodziwać się hostilitatem, tylko ich pieszy (?) .rebellia legisthisów przeciwko królowi perskiemu, których już lat dwie trzyma w obłążeniu».

«Jeżeli nie myślą do Polski tatarowie po armate».

Хан прихильний до поляків, він запевняв про це на секретній аудієнції.

Як давно були викуплені в'язні і чи є ще які, особливо з числа шляхти?

«Ojcowie trynitarze pod czas ablegacyi j. mści pana starosty wiskiego jak byli, tak dotąd nie pisali, wywiędzieć się jeżeli są jakowi, nie mogłem, gdyż siła się dawnych pobisurmaniło, drugich wypędali na okręty. Teraz najwięcej mają (...), których utaili, nie wszystkich oddali, a do tego kiedy ablegat idzie polski, zwyczaj ich jest taki, że kryją, kiedy są. Ojcowie trynitarze na ten czas sami dla pieniędzy oznajmują».

(АГАД. — Ф. «Архів коронний у Варшаві». — Турецький відділ. — 80/683. — Тогочасна копія)

* * *

Додаток:

1687, червня 29. — Ясси. — Лист молдавського господаря Костянтина до коронного підкоморія Речі Посполитої Марка Мотчинського

«Jaśnie wielmożnemu mści panie wojewodo bełzki, mój wielce mści panie i przyjacielu.

Dziękuję w. m., m. m. panu, za przyjazny affekt i łasce ku mnie, które i przez pana Damiana, łogofeta trzeciego mego, uznałem i teraz świeżo dozmaje. Tyraństwa tu, w tej ziemi poczynione od czat z Sniatyna i inszych miejsc, z kozakami zmieszanych, trudno wypisać, zabójstwa w ludziech, złupienia ze wszystkiego tak towaru, jako i ubiorów, zabijania i wstydu białogłowom i pannom poczynione, monastery złupione nad wszystkie tyrańskie narody wyżej i bezbożniej, za które

postępki nie my, ale Bóg niektórych sam skarał, ale coż dwaj (?) pryncypałowie tych wszystkich rozbojów nad pogańskie uczynki główniejszych, jako Tanazy Habeszczkuł, ślepy na oko, Giorgi Błana za wczasu zdobyczą umknęli. A dalsze rzeczy z pewnych not wyrozumieć raczysz w. m., m. m. pan, któremu zatym zwykły mój affekt oddają łasce i sąsiedzkiej przyjaźni i na ten czas.

W Jasiech d. 29 juny 1687.

W. m., m. m. pana, uprzejmie życzliwy przyjaciel i sąsiad Kostyntyn, wojewoda i gospodar ziem mołdawskich.

Константин (...)»

(АГАД. — Ф. «Архів публічний Потоцьких». — Тека 13. — С. 55–56. — Оригінал. Адреса: «Jaśnie wielmożnemu a mnie wielce mciwemu panu i przyjacielu, j. mści panu Markowi Matczyńskiemu, wojewodzie bełzkiemu, podkomorzemu koronnemu, temu mści»)

¹ Детальніше про нього див.: Wielka legacja Wojcecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku. — Warszawa–Kraków, 1985.

² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — К., 1998. — С. 8.

³ Мицик Ю.А. Шагін-Гірей // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К. — Запоріжжя, 2006. — С. 650–651.

⁴ Про це ми писали у одній із своїх статей: *Мыцык Ю.А.* 1742 сене отькерильмеген Къырым — Иран динит мунакъашасы // Достлукъ (Сімферополь). — 1991. — 1 листоп.

Розділ III

ОГЛЯДИ

ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Василь Кононенко

МУСУЛЬМАНСЬКА ЄВРОПА ОЧИМА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОДОРОЖНИКІВ

[Огляд: Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К.: Часопис «Критика», 2009. — 591 с.; Калашников В.М. Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII — першої половини XIX століття (переклад тексту з коментарем): хрестоматія. — Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. — 312 с.]

Уявлювана географія — дивна річ. Маркіз Астольф де Кюстинг у подорожному описі «Росія в 1839 році» писав, що «Сибір починається на Віслі». Ще два століття тому територія від Криму до сучасного Сибіру для західноєвропейських інтелектуалів асоціювалася з розмитою назвою «Татарія»¹. Протягом того ж XVIII ст. західноєвропейськими подорожниками було поширено назви «сармати» та «скіфи» на населення усієї Східної Європи. Географічна межа між Європою та Азією у XVIII ст. локалізувалася Доном, часом зміщуючись на Схід, на Волгу, а інколи на Урал. Для Шарля-Марі де Селябері південно-східний кордон Європи проходив через Константинополь². Така ситуація сприяла конструюванню Східної Європи як Європи і не-Європи, а сам цей регіон уявлявся як ланка між «цивілізацією» та «варварством»³.

Протягом XVIII ст. відбувалося активне формування «ядра» ранньокапіталістичної економіки, що втягнуло Східну Європу до своєї орбіти. Це стувалося Польщі, Чехії, Угорщини, але не інших країн. «Східна Європа», у тому числі і мусульманська, стала витвором свідомості⁴. Коли Люї-Філіп де Сегюр 1784 р. перетнув кордон між Пруським королівством та Річчю Посполитою, він відзначив: «Потрапивши до Польщі, переконаєшся, що Європа залишилася позаду ... навіть думку, що мандрівник повернувся на десять сторіч у минуле, опинившись в оточенні орд гунів, скитів, венеців, слов'ян і сарматів»⁵. Поляки, за спостереженнями Вільяма Кокса, схожі на азіатів, і їхніми предками були татари. Аргументом їхньої «азійськості» була зачіска: голена голова та кружок волосся на маківці — згідно зі знаннями англійського інтелектуала, так робили скіфи у V ст.⁶

Скіфів західноєвропейські інтелектуали у XVIII ст. знаходили скрізь у Східній Європі, констатували їхні варварські риси та асоціювали насамперед з

сучасними татарами. Англійський подорожник Джон Сміт відзначив, що Татарія і Скіфія — одне й те саме⁷. Згідно з Вольтером, татари були варварами, але гостинно прийняли Карла XII, оскільки перейняли від своїх предків скіфів непохитну повагу до гостей⁸. Цікаво, що у свідомості просвітників не було великої різниці між мусульманами та християнами. Для П'єра Шевальє християн-козаків можна було розглядати на одному рівні з татарами⁹. Абат Габріель Боно де Маблі у 1776 р. писав до французького історика Клода-Карломана де Рюльєра, що їхати до Польщі — це все одно що до Татарії¹⁰. Так само для Адама Сміта «татари України» перебували на крайній межі відсталості у Європі¹¹.

Готгольд Ефраїм Лесинг у 1758 р. занотував основні ідеї своєї п'єси «Гороскоп», якої, однак, так і не закінчив. Дія відбувалася у Поділлі XV ст., а головними героями були шляхтичі — поляки й ординці. Головною героїню Анну Масальську викрадають зі Львова татари, вона закохується у одного з них. Рятують Масальську батько та син Опалінські і закохуються у шляхтянку. Татарин, який втратив Анну, переодягається у «поляка» та намагається повернути кохану. З таких «простих» взаємин між поляками і татарами, за Вульфом, випливає, що європейські просвітники вигадали собі Східну Європу, склеїли різні її регіони, позначивши її уявними сарматами та скіфами¹².

Спроби Західної Європи картографічно опанувати Східну Європу, за Л. Вульфом, зустріли супротив в Османській імперії¹³. Французькі картографи зафарбовували територію Угорщини тим самим кольором, що й інші володіння Османської імперії¹⁴. У відомій «Енциклопедії» французьких просвітників топонім «Болгарія» вживався для одночасного означення двох територій: азійської провінції російської Татарії та турецької землі в Європі¹⁵.

Для західноєвропейських інтелектуалів було очевидним, що мусульманську Європу можна просвітити. Для героя Рудольфа Ериха Распе барона Мюнхгаузена (у другому томі мандрів, що вийшов 1792 р.) Туреччина — це велетенська та багатообіцяюча країна, населення якої можна було б згуртувати для спільного блага Європи¹⁶. Незважаючи на свої поради та «обізнаність» з мусульманською Європою, західноєвропейські інтелектуали одночасно визнавали, що вони не знають цей регіон. Наприклад, для Вільяма Вітона навіть на кінець XVIII ст. (1798 р.) мусульманська Європа була маловідомою¹⁷. Тому не дивно, що деякі з них пропонували вирішити «ісламське питання», вигнавши мусульман з Європи. В останньому листі Вольтера до Катерини II філософ назвав кодекс царських реформ «євангелією всесвіту» і сподівався, що вона знає, як Європі позбутися турецької загрози¹⁸.

Отже, мусульманська Східна Європа для західноєвропейських просвітників була зрозумілою в якості уявної і становила *terra incognita*, коли європейці реально зустрічалися з її мешканцями.

¹ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К., 2009. — С. 76.

² Там само. — С. 87.

³ Там само. — С. 31, 39.

⁴ Там само. — С. 33–34.

⁵ Louise-Philippe, comte de Segur. Memoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Segur. Vol. 1 // Bibliotheque des memoires: relative a l'histoire de France: pendant le 18e siècle, vol. XIX / Ed. M. Fs. Barriere. — Paris, 1859. — P. 300. Цит. за: *Вулф Л.* Назв. праця. — С. 49–50.

⁶ *Вулф Л.* Назв. праця. — С. 63.

⁷ *Калашиников В.М.* Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII — першої половини XIX століття (переклад тексту з коментарем): хрестоматія. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 17.

⁸ *Вулф Л.* Назв. праця. — С. 148.

⁹ *Калашиников В.М.* Назв. праця. — С. 34.

¹⁰ *Вулф Л.* Назв. праця. — С. 389.

¹¹ Там само. — С. 385.

¹² Там само. — С. 150–152.

¹³ Там само. — С. 222.

¹⁴ Там само. — С. 224–225.

¹⁵ Там само. — С. 268.

¹⁶ Там само. — С. 166.

¹⁷ *Калашиников В.М.* Назв. праця. — С. 173.

¹⁸ *Вулф Л.* Назв. праця. — С. 334.

**БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК
ПУБЛІКАЦІЙ ЗБІРНИКА
(випуски 1–10)**

Смолій Валерій

Вступне слово 1

Ададуров Вадим

Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I 6

Александрович Володимир

Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття 5

Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII ст. 3

Середовище українських малярів Перемишля у XVII ст. 2

Андрєєва Світлана

Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі 9–10

Артамонов Владимир

Украино-русская конвергенция в последней трети XVII–XVIII веках 5

Байдаус Едуард

Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) 1

Баран Олександр

Датування заснування міста Холма в Галицько-Волинському літописі 5

Батуріна Світлана

Українсько-російські взаємини другої половини XVII століття в рукописі Федора Шевченка 6

Бачинська Олена

Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. 3

Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи 4

Турецьке та татарське населення Буджака: походження, шляхи міграцій, демографія, зовнішність (90-ті рр. XVIII — початок XIX ст.) 9–10

Безпалько Владислав

Датування кримсько-литовських посольських документів 1506–1507 рр. книги записів № 7 Литовської Метрики 9–10

Бендза Мар'ян

Найстаріше руське Євангеліє Національної Бібліотеки у Варшаві 7

Християнізація польських земель 6

Блануца Андрій

Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI століття) 5

Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського 8

Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського 7

«Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині в XVI — першій половині XVII століття 6

Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. 3

Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин / Відповідальний редактор В.А. Смолій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 602 с. 4

Бовгиря Андрій

Маргінальні записи українських рукописних збірників XVIII ст. 4

Слідство над Павлом Полуботком 1723 року 8

Болгов Николай

Между империей и варварами: финал Античности на Боспоре Киммерийском 4
Северное Причерноморье — периферийный вариант в процессе культурно-исторического континуитета IV–VI веков 5

Брехуненко Віктор

Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fontes 5
Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв 6

Бубенок Олег

Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X — на початку XIII ст. 2

Особливості соціально-політичного устрою об'єднань номадів Північного Причорномор'я у період між експансіями гунів і монголів (VI — початок XIII століття) 6

Буйських Сергій

Етнокультурні штрихи до картини еллінської колонізації Надчорноморщини 4

Василенко Віталій

Історія дослідження литовсько-смоленських взаємин XIII — початку XV століття у східнослов'янських історіографіях 5

Ващук Дмитро

Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської метрики 8
Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту 4

Документи до історії князівської родини Сангушків на Волині середини XVI ст. 7
І.А. Марзалюк. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.). — Магілёў, 2003. — 324 с. 5

Непорушність «старини»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX — першої третини XX століття 6

Судова діяльність «старости» на Волині та «воеводи» на Київщині в кінці XV — першій третині XVI століття 5

Вилкул Татьяна

«Въсташа людьє...». Конфликты горожан с князем 4

Войтович Леонтій

Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя 4

Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність «Слова о полку Ігоревім» 6
Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів 7

О.Б. Бубенок. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — Киев, 2000. — 324 с. 5

Штрихи до портрета князя Лева Даниловича 5

Волошин Юрій

Міграційні процеси в «Государевых описных Малороссийских раскольничьих слободах» (XVIII століття) 5

Галенко Олександр

Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида 9–10

Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. 2

Гебеи Шандор

Дипломатические сношения между Трансильванским княжеством и Запорожским Войском в 1648 году 5

Головата Наталія

Торговельно-грошові операції в економічній діяльності церкви у другій половині XVI — на початку XVII ст. 1

Головко Олександр

Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XII ст.) 5

Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного 7

З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі 1

Маріуш Бартницький. Міжнародна політика князя Данила Галицького в 1217–1264 роках (Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. — Lublin, 2005. — 252 s.) 7

О. Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2004. — 1284 с. 5

Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X — перша половина XIII ст.) 2

Повернення через півстоліття (передмова до неопублікованої статті І. Гуржія) 2
Формування державних утворень у Східній Європі в IX — першій половині XIII ст. 4

Горобець Віктор

Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі 1
«... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. 4

Грибовський Владислав

Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства 8
Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. 4
Фронтірні еліти и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея (співавт. Сень Д.) 9–10

Григор'сва Тетяна

Особливості дипломатичного ритуалу великих посольств з Речі Посполитої до Османської імперії у XVII ст. 3
Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей 9–10

Гурбик Андрій

Дипломатична місія А. Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною османського протекторату 9–10
Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 рік) 6
Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. 1
Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста 5
Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми 8
Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського 7

Гуржій Іван

Об'єднувач галицько-волинських земель 2

Гуржій Олександр

Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних і зарубіжних істориків 1

Новий ракурс у дослідженні міжнародно-правового статусу Української козацької держави (Рецензія на: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003. — 518 с. (співавт. Матях В.) 3

Дамьян Виктор

Казацко-молдавские отношения в период правления молдавского господаря Георгия Дуки (1678–1683) 8

Дзюба Елена

Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) 4

Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань 2

Теофан Прокопович в епістолярній спадщині 7

Дубонис Артурас

Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264–1268 гг.) 4

Жданович Олеся

Культурно-релігійна політика Константина Великого 8

Заборовский Лев

Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. 1

Зема Валерій

Руськомовні реформаційні пам'ятки та вчення Феодосія Косого: спростування історіографічного міфу 3

Іналджик Галіл

Борьба за схи́дноєвропейську імперію. 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії 2

Капраль Мирон

Правовий устрій вірменської громади Львова XIV–XVIII ст. 2

Ковалевська Ольга

Образ Мазепи в творах Олександра Орловського та Вацлава Павлішака 4

Коваленко Володимир

Життєпис великого князя (Рецензія на: Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси політичного життя Південної Русі XII — початку XIII століття. — К.: Стило́с, 2001. — 249 с., 4 вкл. 3

Політичне становище південно-руських земель в XII–XIII ст. 2

Коваленко Олександр

Хроніка Івана Забіли про події 30–40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині **1**

Кононенко Василь

Козацький автономізм у проєкції малоросійської та хозарської концепцій **8**

Мусульманська Європа очима західноєвропейських подорожників: [Огляд: Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К.: «Часопис Критика», 2009. — 591 с.; Калашников В.М. Україна очима іноземців: англomовні мемуари, записки, щоденники XVII — першої половини XIX століття (переклад тексту з коментарем): хрестоматія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. — 312 с.] **9–10**

Коссаржецький Кишиштоф

Джерела Архіву Радзивілів (АГАД) про стосунки князя Богуслава Радзивіла з козацькою Україною в 1655–1669 роках **6**

Котляр Микола

Галицько-Волинська Русь, Візантія і Угорщина в XII ст. **1**

Мобільність княжого двору в Південній Русі **8**

Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст. **3**

Церемоніал, етикет і розваги княжого двору Романовичів **6**

Кочегаров Кирилл

Роль Івана Мазепи в русско-турецких отношениях первой половины 1708 г.: поездка Згуры Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше **9–10**

Участие украинского казачества в кампании 1683 года против Османской империи **5**

Кривошея Ірина

Генеалогія значкового товариства Миргородського полку: Авраменки, Королєнки, Чапи **6**

Крижанівський Андрій

Емісія мідних монет Галицької Русі на Львівському монетному дворі у другій половині XIV століття **6**

Львівський монетний двір у період «угорського» підпорядкування Галичини (1370–1386) **2**

Крупка Олександр

Земська судова номенклатура Правобережної України у другій половині XVI — першій половині XVII століть **1**

Кулаковський Петро

Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618–1632 роки) **5**

Кучинко Михайло

Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. — К.: ВД «Стилос», 2006. — 576 с. **6**

Ластовський Валерій

Борис Черкас. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 248 с. **8**

Леп'явко Сергій

Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) **1**

Лиман Ігор

«Російське» та іноземне чернецтво на півдні України в перші роки після ліквідації Вольностей Війська Запорозького **7**

Лой Валентина

«Тої слави козацької повік не забудем...» — новий бібліографічний покажчик про українське козацтво **5**

Мазурик Юрій

Давньоруські медичні інструменти з розкопок монастиря св. Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську **5**

Майоров Александр

Проблема основания Галича в современной историографии **3**

Мальченко Олег

Пушкарська служба в українських замках у XV — середині XVII ст. **2**

Маслійчук Володимир

З історії грецької общини у Харкові 60-х років XVIII століття **5**

Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII–XVIII ст.) **4**

Матях Валентина

Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (1936–2006 роки) **6**

Дослідження українського історичного процесу раннього нового часу в світлі новітніх історіографічних тенденцій **5**

Європейський історіографічний процес та становлення української медієвістики **2**

Історія української культури: У 5-ти томах. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К.: Наук. думка, 2003. — 1247 с. **4**

Новий ракурс у дослідженні міжнародно-правового статусу Української козацької держави (Рецензія на: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003. — 518 с. (співавт. Гуржій О.) **3**

Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження) **1**

Мицик Юрій

Валерій Ластовський. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст.: історіографічні аспекти. — К.: Логос, 2006. — 276 с. **8**

Віршована хроніка про події часів Руїни (1664–1665) **8**

3 джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI — першої половини XVIII ст. **9–10**

3 джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року **5**

3 листів гетьмана І. Мазепи **3**

Здобутки й недоліки польської серії книг з військової історії **6**

Невідомий інвентар Білоцерківського староства 1652 року **1**

Пилявці, Львів, Замостя: події початку Національно-визвольної війни на сторінках «Віршованої хроніки» **6**

Регести документів «татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI–XVII ст.) **2**

Мільчев Володимир

Запорозький гарнізон Новосергієвської фортеці: сторінка кампанії 1711 року **5**

Моця Олександр

Етнополітичні процеси слов'ян Східної Європи на етапі державотворення **2**

Замки Київської Русі як соціальний тип поселень **1**

Культура «мовчазної більшості» епохи Київської Русі **3**

Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення південноруського прикордоння **5**

Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня **4**

Мустакимов Ільяс

Три османських документа XVII в. о ранній історії донських казаків (співавт. Сень Д.) **9–10**

Овсінський Юрій

Леонтій Войтович. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — 784 с. **7**

Огуй Олександр

Карбування талярів Марії Терези **8**

Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. **3**

Одрін Олександр

Виробництво вовни і вовняних виробів та торгівля ними в Ольвії VI–IV ст. до н. е. **3**

Осіян Олександр

Нове джерело з історії монгольського походу на країни Центрально-Східної Європи (1236–1242 рр.) **4**

Павленко Юрій

Ірина Марголіна, Василь Ульяновський. Київська обитель святого Кирила. — К.: Либідь, 2005. — 352 с. **7**

Панащенко Віра

Знатне військове товариство Гетьманщини **1**

Патяка Олексій

Ділова документація гродських судів України в другій половині XVI — на початку XVII ст. **4**

Пашин Сергей

О червоноорусских шляхтичах XIV–XV веков и не только о них **5**

Петров Микола

Записки іноземців XV–XVIII ст. — важливе джерело з історії Кам'янець-Подільського **7**

Пилипенко Володимир

Польсько-кримське прикордоння та реформування війська в політичній публіцистиці Речі Посполитої 1610-х років **8**

Уявна війна з реальним ворогом: плани збройного протистояння з Османською імперією у публіцистиці Речі Посполитої середини XVI — середини XVII ст. **9–10**

Плахонін Андрій

Друга волинська криза (1097–1100 роки) **6**

Перша волинська криза (1084–1087 рр.) **3**

Християнізація Русі на сторінках «Загальної історії» Степаноса Таронці (як народжується історичний міф) **1**

Полторак Володимир

Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів (1743–1752) **8**

Прокоп'юк Оксана

Персонал канцелярії Київської духовної консисторії (1721–1786 роки): спроба створення колективного портрету **6**

Рибаков Дмитро

Временник Івана Тимофієва: концепція «авторського архіву» (до питання про атрибуцію і контекст) **4**

Романова Оксана

Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. **7**

Савчук Юрій

Особисті речі Б. Хмельницького у колекціях музеїв Європи **1**

Сагановіч Генадзь

Русь у палітыцы крыжовых паходаў (XII–XIII ст.) **3**

Санін Геннадій

Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–86 гг.) **1**

Сарцевичене Йолита

Римвидас Петраускас. Литовская знать в конце XIV–XV вв.: состав–структура–власть. — Вильнюс: Айдай, 2003 **6**

Сас Петро

Бій біля острова Тендра під час Хотинської війни між Османською імперією та Річчю Посполитою **9–10**

Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) **7**

Іконографія П. Конашевича-Сагайдачного: джерела та авторські версії **6**

Семянчук Генадзь

Усяслаў і Яраславічы. Спецыфіка палітычных адносінаў Полацка і Кіева у другой палове XI ст. **2**

Сень Дмитрій

Воображаемая география в дискурсе империй: из истории «русификации» Причерноморья в конце XVIII века **7**

Три османских документа XVII в. о ранней истории донских казаков (співавт. Мустакимов І.) **9–10**

Фронтальные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея (співавт. Грибовский В.) **9–10**

Середа Олександр

Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року) **8**

Серяков Сергій

Науково-культурний потенціал Львівської єзуїтської школи (1648–1700) **8**

Скржинська Марина

Античні свята у Північному Причорномор'ї 5

Жінки античного Боспора 7

Найдавніші відомості у Північному Причорномор'ї про Африку 8

Парфенон у Херсонесі Таврійському 6

Сокирко Олексій

Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) 2

Сорочан Сергей

Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? 7

Срібняк Ігор

Яничарський корпус османської армії (1362 р. — кінець XVI ст.) 9–10

Станіславський В'ячеслав

Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні за даними неопублікованих джерел 8

Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й Речі Посполитої в 1686–1689 рр. 3

Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I 6

Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки 7

Кримське посольство до Стамбула восени 1706 р. 9–10

Нові дані з історії політичної діяльності правобережного гетьмана Андрія Могили 2

«Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» 1

Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи 1695–1696 років) 5

Степанков Валерій

1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? 3
Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? 4

Петро Дорошенко: шлях до булави 6

Проблема воз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) 2

Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки 5

Формування нової концепції української революції XVII ст. (праці Вячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1627–1659») 1

Струкевич Олексій

Влада в Україні-Гетьманщині: механізми реалізації 5

Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження 3

Формування української нації: на межі між «історичністю» та «неісторичністю» 1

Тарасенко Ірина

«Легація...» С. Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст. 7

Тимошенко Леонід

Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: підготовка, склад учасників та провідники 7

Ульяновський Василь

Походження влади та її символів на Русі в інтерпретації «Послання» Спиридона-Сави 4

Федорук Ярослав

Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX — початку 50-х рр. XX ст. 4

Фаизов Сагіт

Первый крымско-запорожский военный союз в статейном списке русских посланников Осипа Прончишева и Рахманина Болдырева (1625 год) 5

Черкас Борис

Алег Дзярновіч «...in nostra Livonia»: Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV першай палове XVI ст.ст.: Сістэматызацыя і актавы аналіз. — Т. 1. — Мінск: Athenaem, 2003. — 373 с. 4

Військова справа українських козаків очима польського історика (Рецензія на: Maciej Franz «Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. — Toruń, 2002. — 255 s.») 4

Военна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях 2

О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К.: Україна, 2004. — 190 с. 5

Ольшаницька битва 1527 р. 8

Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. **1**

Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. **3**

Похід хана Джанібєка на Правобережну Україну 1352 р. **9–10**

Україна під час Стародубської війни 1534–1537 років **6**

Чухліб Тарас

Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. **3**

«Гайдамаччина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) **8**

Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–84 рр.). **1**

Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків **2**

«Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) **4**

Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К.: ЕММА, 2004. — 1215 с. **5**

Український відгомін битви європейської коаліції з Османами під Віднем 1683 р. **7**

«Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи **9–10**

Ще раз про Віденську битву 1683 року та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку **6**

Шабульдо Фелікс

Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя **1**

Щербак Віталій

Витоки та становлення козацького права **1**

Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.) **2**

Юсова Наталія

Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби **4**

Яковлева Татяна

Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. **3**

Украина в XVII веке: руина, революция? **5**

Ясь Олексій

Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П. Куліша (1840-ві — початок 1860-х років) **8**

Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова **5**

Chynczewska-Hennel Teresa

Ewolucja pojęcia «Europa Środkowo-Wschodnia» **4**

Polscy historycy o kozaczyźnie XVII wieku **1**

Dreścik Jan Jakub

Kufel «Bohdana Chmielnickiego» w Muzeum XX Czartoryskich w Krakowie **3**

Drozdowski Mariusz R.

Viktor Brehunenko. Moskovs'ka ekspansia i Perejaslavs'ka rada 1654 roku. — Kyiv, 2005. — 367 s. **6**

Franz Maciej

Powstanie kozackie 1637 roku **5**

Głębicka Ewa Jolanta

Moralność i polityka. Poglądy Andrzeja Maksymiliana Fredry i Stanisława Herakliusza Lubomirskiego **5**

Kossarzecki Krzysztof

Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 **5**

Opaliński Edward

Teorie reprezentacji w Królestwie Polskim i w Rzeczypospolitej obojga narodów (XVI — połowa XVII w.) **1**

Trajdos Tadeusz

Parafie katolickie na średniowiecznym Podolu **3**

Wisner Henryk

Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza **1**

Наукове видання

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 9–10

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 18.04.2011 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 30,88. Обл. вид. арк. 29,8.
Наклад 300 прим. Зам. 12. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.